مُٺ مُٺ موتين جي

پيش ڪندڙ

محمد ابراهيم جويو

مٺا مٺا موتين جي

(هفتيوار "هدايت" ۾ آيل مواد مان چونڊيل)

پيش ڪندڙ

محمد ابراهيم جويو

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1992ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **هڪ سؤ اَڍهٺ**

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	نيو فيمس پرنٽنگ پريس، هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد
پهريون ايڊيشن	اپريل 1992ع
قيمت	[redacted]/- رپيا

NEW FIELDS HYDERABAD 200

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

"MUTH MUTH MOTIYON JI" ("Handfuls of Pearls"), presented by MOHAMMED IBRAHIM JOYO. published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sindh, Pakistan. First Edition: April, 1992. Price per copy: Rs. [redacted]/-

”مٺ مٺ موتين جي“

مواد جي فهرست

پيارڪٿا: پروفيسر محمد عمر ميمڻ ۹

پيش لفظ: محمد ابراهيم جويو ۱۴–۱۶، 1–6

ايڊيٽوريل: ص ص ۱۷–۶۰

مهربان ليڪن ڏاڍهن (م.ا.ج) ۱۷
مقصد (م.ا.ج) ۱۸
صحافت (ش.ا.ح) ۲۱
(زرد) پريس جي آزادي (م.ا.ج) ۲۳
عيد قربان، سنڌ يونيورسٽي ۽ اسين (م.ا.ج) ۲۶
قانون (ش.ا.ح) ۲۹
معلومات جو سامراج ۽ ان صلاحن واري هڪ راهه (م.ا.ج) ۳۴
آبادي ۽ رٿابندي (ش.ا.ح) ۳۹
سچ جوڳڻ (م.ش.پ) ۴۳
پئسي جو قدر (ش.ا.ح) ۴۴
آزادي انعام (ش.ا.ح) ۴۶
۱۴ آگسٽ وارو ڏينهن (ش.ا.ح) ۴۸
محنت ۽ محبت (ش.ا.ح) ۴۹
مادري ٻوليءَ ۾ تعليم (م.ا.ج) ۵۱
عيد مبارڪ (م.ا.ج) ۵۵
مالڪ، نوڪر ۽ نوڪرشاهي (م.ش.پ) ۵۶
اندرا جي احترام ۾ (م.ش.پ) ۵۸

خط: ص ص ۶۳–۱۰۳

الاتوهار (چيزل خان، حيدرآباد) ۶۳
تشخص (هي غا توشيي، حيدرآباد) ۶۵
ناانصافيءَ جو ڏکوئيندڙ هٿ (مدثر حيات، حيدرآباد) ۶۸
بدين جي زمين (مريم پليجو، هنگورجا) ۷۰

پاڪستان، جادوگرن جو ديس (ڪليم عمر، ڪراچي) ۷۲
انصاريءَ جي شان ۾ (شهناز ۽ ياسمين، لاهور) ۷۷
عوامي سائنس تحريڪ (ڊاڪٽر عيسيٰ دائودپوٽو، ڄامشورو) ۷۹
"ديوارين" (جيزل خان، حيدرآباد) ۸۴
"ديوارين" ۽ "جنگل" (عبدالرزاق ميمڻ، ڄامشورو) ۸۶
ناٽڪ "جنگل" جو سماجياتي پهلو (مدثر حيات عارباڻي، حيدرآباد) ۹۰
ڳجهي بيماري (اعجاز نظاماڻي، ٽنڊوقيصر) ۹۳
ڳوٺ ۾ پيشور نوجوان (ڊاڪٽر عيسيٰ دائودپوٽو، ڄامشورو) ۹۶

مضمون (ملڪي صورتحال): ص ص ۱۰۷-۲۰۰

ڦٽڪو جنهن کي آواز هو (مهرنگار مسرور. ترجمو: م.ا.ج) ۱۰۷
ڇا، چاپلوسي اسان جو ڳڻ آهي؟ (عزيز بيگ. ترجمو: م.ا.ج) ۱۱۱
سوچ جي نااهلي (صلاح الدين. ترجمو: م.ا.ج) ۱۱۴
مير صاحب ڪراچيءَ ۾ (ا.ي. ا.ي. ترجمو: م.ا.ج) ۱۱۹
ميڙ ۽ سپاهي (احمد حسن. ترجمو: م.ا.ج) ۱۲۱
ڪراچيءَ ۾ نشي آور شين جو ڪاروبار (انور اقبال. ترجمو: م.ا.ج) ۱۲۴
۱۹۷۳ع جو آئين– صوبائي خودمختياري، ننڍين صوبن
جي نقطي نظر کان (ملڪ وزير علي. ترجمو: سومار علي سومرو) ۱۲۸
پنجاب نئينءَ سڃاڻپ جي ڳولا ۾– مسعود کدرپوش
سان ڳالهه ٻولهه (آءِ.اي. رحمان. ترجمو: ش.ا.ح) ۱۳۶
پاڻ- پرائپ ۽ پرڏيهي خبروي (سلطان احمد. ترجمو: ش.ا.ح) ۱۴۸
فرقيواريت جون پاڙون (ٽائمس آف انڊيا/
"مسلم" روزانه تان ترجمو: م.ا.ج) ۱۵۱
سفارش (محبوب علي جوکيو) ۱۵۶
نسل پرستيءَ جي تاريخ (اڪبر سومرو) ۱۵۸
انسانيت جي وڏي دشمن، طبقاتيت (نورمحمد سنڌي) ۱۶۸
وڏا ماڻهو (محبوب علي جوکيو) ۱۸۱
ماڻهو ۽ انهن بابت ڳالهيون (ف.م. لاشاري) ۱۸۴
ڏولي جي ڪهاڻي (روزانه "امن" تان ترجمو: ش.ا.خ) ۱۷۷

انصاف ڪٿي آهي (ماهناسي "الصادق"، ڪراچيءَ جو
ايڊيٽوريل نوٽ) ١٩٤
ڪول– ٻن ڪاس سورتن جو (عبدالغني. ترجمو: م.ا.خ) ١٩٨

مضمون (عالمي صورتحال): ص ص ٢٠٣–٢٤٣

جنگ جو راڪاس (نوئيل بيڪر. ترجمو: ش.ا.ح) ٢٠٣
هٿيارن جي ڊوڙ ۽ امن تحريڪون (اعجاز قريشي) ٢١٤
پريٽوريا ۽ تپنشي– ٻئي هڪجهڙا تنزيل (سرين او. ڪونر.
ترجمو: م.ا.ج) ٢١٩
بڪايل دنيا ۽ آئن– آسريل ملڪ (اڪبر سومرو) ٢٢٣
آفريڪا ڪتنڊ بحران ۾ (اڪبر سومرو) ٢٢٨
چليءَ ۾ احتجاج جا انوکا رنگ (نجم عباسي) ٢٣٥
سامراجيت جا روپ (نجم عباسي) ٢٤٠

مضمون (متفرق): ص ص ٢٤٧–٣٤٣

سماجي معاهدو يا سياسي حقن جا اصول: ٻيو گو پهريون (تمهيد)،
باب ٻيو (اوائلي سماج)، باب ٽيون (سڀ کان ڏاڍي جو حق)،
باب چوٿون (غلامي)، باب پنجون (پهرئين اجتماع ڏانهن موٽڻ
هميشه ضروري آهي) (جي.جي. روسو. ترجمو: غلام حيدر چنو
۽ محمد ابراهيم جويو ٢٤٧
پرستش مُردن جي ۽ زندن جي (محمد ابراهيم جويو) ٢٦٤
انسان شين جي دنيا ۾ (محمد ابراهيم جويو) ٢٧٠
آنند– ونُ (آرون چيڪو. ترجمو: م.ا.ج) ٢٧٧
سقراط (چارلس فرئنڪلن. ترجمو: امان الله بلوچ) ٢٨٢
ڪلچر ۽ عقيدو (فضل احمد بچاڻي) ٢٩٦
سنڌ جو سماجي فڪر (لعل جسڪاڻي) ٣٠٥
سنڌ جي مدنيت جو جائزو ۽ مطالعو (هي غا توشي) ٣١٥
خوشي ۽ خريد (هي غا توشي) ٣٢١
جمهوريت جا امڪان (مدثر حيات عاربائي) ٣٢٨

هيڏي هوڏي، جاڏي تاڏي (۾ مضمون) (جوت علي) ٣٣٤

ادب: ص ص ٣٤٧-٤٠٨

مضمون

اي ليکڪو! توهين ڪنهن سان آهيو؟ (فيض احمد فيض.
ترجمو: بشير سميجو) ٣٤٦
لطيف جو پورٽريٽ (عبدالرحيم ناگوري. ترجمو: تنوير جوڻيجو) ٣٥٠
جتي قلم سچ پچ سگهارو آهي (روزانه "اسٽار" ڪراچيءَ
تان ترجمو-) ٣٥٩
مرضيه احمدي اسڪوئي ( ) ٣٦٥
اوهان جو لبنان، پيو آ، منهنجو ابنان، پيو آ (خليل جبران.
ترجمو: منصور قادر جوڻيجو) ٣٧٠
سسئي پنهون، حقيقي نه پر علامتي ڪهاڻي (مراد علي مرزا) ٣٧٧
سڪر سي ٿي ڏينهن (عبدالواحد آريسر) ٣٨١
يهودي يزيد (عبدالواحد آريسر) ٣٨٤

شاعري

اچ ته اچ گڏجي هلون (آٿو ريني ڪاسٽيلو. ترجمو: م.ا.ج) ٣٨٨
انقلاب ڪان پوءِ (دورا تمنا. ترجمو: م.ا.ج) ٣٩٠
جيئڻ جي گولا (جاويد شاهين: م.ا.ج) ٣٩١
آنهن ڪي چا گهرجي (اصغر نديم سيد. ترجمو: وليرام ولڀ ٣٩١
گنگا (مرهٽي نظم) (وندا ڪرنديڪر: ترجمو: م.ا.ج) ٣٩٤
هيروشيما (شيخ اياز) ٣٩٥
صبح دور ناهي (عبدالڪريم "گدائي") ٣٩٦
در دريون کول (امداد حسيني) ٣٩٦
بم گولو ۽ بارود (امداد حسيني) ٣٩٧
سچ جي پيڙي (استاد بخاري) ٣٩٧
سچل سائين سچ سمورو (ادل سومرو) ٣٩٨
وينتي (ادل سومرو) ٣٩٩
دعا (سچل سرمست) ٣٩٩

املهه وچن

ص ص. ٤٠٠-٤٠٨

پيار ڪٿا

****

هڪڙي ڏينهن جي ڳالهه آهي ته استاد محترم محمد ابراهيم جوڻيجي ڳالهين ڳالهين ۾ چيو ته منهنجي زندگيءَ جي هڪڙي حسرت اها به آهي ته هڪ اهڙي اخبار يا رسالو شروع ڪجي، جيڪو ”انو ۽ تُهه“ جدا ڪري عوام تائين پهچائي. ان کي اتفاق چئجي، جو لڳ ڀڳ ساڳئي وقت ڪجهه اهل دل سرند دوستن خيال ظاهر ڪيو ته سنڌي عوام کي وڌيڪ پختو سياسي شعور ۽ سگهه ڏيڻ لاءِ ڪو اشاعتي سلسلو شروع ڪجي. هي دور هو ضيا شاهيءَ جو جڏهن ايم آر ڊيءَ جي جدوجهد ۽ قربانيءَ هلچل جي رد عمل ۾ سنڌ جي وسين ۽ واسين، مال ۽ ماڻهن تي فضا ۾ گجهن جا لامارا ۽ زمين تي ميرن جا وڄ وارو وار لايو ويٺا هئا. ۽ جڏهن زياده تر اخبارون ۽ رسالا ۽ ريڊيو ۽ ٽيليويزن مڪمل طور انسان دشمن ڪردار ادا ڪري رهيا هئا. ان وقت جو ذڪر هيءَ مثال ڏيئي ڪجي ته شايد حقيقت کي قريب ٿي وڃجي. سمجهو ته هڪ دهشتگرد هٿيارن جي زور تي زبردستيءَ گهر ۾ گهڙي آيو آهي. داخل ٿيڻ کان پوءِ هو گهر ڀاتين کي پنهنجي مدح ۽ ساراهه لاءِ مجبور ٿو ڪري. هو گهر ڌڻيءَ ۽ ڏجاڻيءَ کي ڌمڪائي ماني ٿو طلب ڪري. ماني کائي ڏيئو ڪري، ننڊ ڪرڻ جو ارادو ٿو ڏيکاري ۽ پوءِ سڄي رات گهر جي سڀني ڀاتين کي پنهنجي جنوني ۽ خوني ارادن سان خوفزده ٿو ڪري. بس اها هئي حالت سنڌ ۽ سنڌين جي.

سو اهڙي دور ۾ رسالو شروع ڪرڻ هو ته نانگ جي ڀر ۾ هٿ وجهڻ برابر ۽ ان کان علاوه ڊڪليريشن وٺڻ، رسالي ڇپائڻ لاءِ پريس واري جو تعاون حاصل ڪرڻ ۽ رسالي کي وڪڻڻ لاءِ ايجنٽن کي آماده ڪرڻ وغيره مشڪل مرحلا ۽ حل طلب مسئلا هئا. پر نيٺ هڪڙي ڪامريڊ کي پڳڙي (Goodwill) ڏيئي، ڊڪليريشن

آڌارو ورتوسين. پريس واري صاحب وٽ پهتس. ماجرا بيان ڪيم.
ٺڙ ٺپ جواب مليوته ”ڪا مون کي پنهنجي پريس بند ڪرائڻي آهي،
جوتوهان جو رسالو ڇپيان! جويي صاحب ۽ تو سان هڪ جو نالوئي
پريس بند ڪرائڻ لاءِ ڪافي آهي، باقي جي پڇي ڳالهه آهيوته پريس
سان گڏ مون کي به بند ڪرائيندا.“ پريس واري جي جواب ڪانپوءِ
ڊڪليريشن واري به اسان کي سي.آءِ.ڊي ءَ جي نالي ۾ بلئڪ ميل
ڪرڻ شروع ڪيو، ته ٻين پريس وارن لڪ ڇپ ۾ رسالي ڇپڻ جا
معمول کان وڌيڪ پئسا طلب ڪيا، ۽ ايجنٽن اضافي ڪميشن گهري.
پر اسان جو فيصلو اهو هو ته رسالو نڪرندو. اهڙا اهي مرحلا وڃي
مس پار ڪياسين ته آءٌ بيمار ٿي وڃي بستري پيڙو ٿيس، ۽ محترم
جويو صاحب اڪيلي سر صبح شام هدايت رسالي جي اشاعت کي
عبادت سمجهي سڀ ڪجهه ۽ قضا کان ان کي بچائيندو رهيو.

پوءِ هڪڙو ڏينهن اهڙو به آيو، جو هڪ قل وارو پوليس
عملدار در تي پهتو ۽ مون کي چيائين ته ”توکي ميجر صاحب مارڪيٽ
ٿاڻي تي گهرايو آهي ۽ هاڻي جو هاڻي مون سان گڏ هلو!“ پڌايومانس
ته ”بيمار آهيان.“ جواب مليوته ”سرڪار کي توهان جي اگهائي سگهائيءَ
سان ڪوبه غرض ڪونهي. حڪم، حڪم آهي.“ رڙهي سڙهي ٿاڻي
تي پهتس، هڪدم رعب سان نالو پڇيو ويو ۽ چيو ويو ته ”رسالو
بند ڪر، نه ته رسالو ته ٺهيو توکي به بند ڪنداسين.“ جواب ۾
چيم ته ”علم ۽ قلم جا ويري پيوڪري به ڇا ڪا سگهن!“ گستاخيءَ
تي تنبيهه ٿي ۽ اصلاح جي هدايت ڪئي ويئي. شايد مون جويي
صاحب سان ان جو ذڪر نه ڪيو.

اڳ عرض ڪيم ته پريس ۽ ايجنٽن اسان کي زيربار ڪرڻ
جا ڪيترا حربا هلايا هئا، پر سڀ کان وڌيڪ ڪرتب ايجنٽن
ڏيکاريو، جڏهن هنن رسالي جي قيمت ڪانو ڪميشن سان هڪ
رپيو به واپس نه ڪيو. پنڌ ڪري، جتيون گسي ويون، پر مجال
آهي، جو ڪپتيا ڪوڙ کان بس ڪن! اسان جا وسيلا محدود هيا،
سو ڪپتين جي سٽ جهلي نه سگهياسين ۽ رسالو بند ڪرڻو پيو.

جيڪو ڪم ورديءَ وارا نہ ڪري سگهيا سو ڪپتين ايجنٽن ۽ لالچي پريس وارن ڪري ڏيکاريو.

رسالي جو بند ٿيڻ ڏکوئيندڙ ڳالهہ هئي پر مون کي ان دور ۾ جويي صاحب کي وڌيڪ ويجهڙائيءَ کان ڏسڻ جو موقعو مليو.

آيرندڙ ۽ آسرندڙ اديبن، شاعرن، استادن ۽ شاگردن جي سنڌي تحريري، تحقيقي ۽ علمي صحتمند سرگرمين ۾ دلچسپي وٺي، همت افزائي ۽ رهنمائي ائين ڪرڻ جيئن والدين پنهنجي ٻارن جي ڪندا آهن، جويي صاحب جي مِشن آهي. ذات ۽ ذاهپ جي ورڪا ۽ ورهاست ڪرڻ ۾ استاد محترم کي خوشي ٿيندي آهي.

حالانڪ جويو صاحب پنهنجي سوچ، نظريي ۽ عقيدي جي حوالي سان تمام سخت گير آهي ۽ انهن ۾ لچڪ محال آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي خدمت، علمي ۽ تحقيقي ميدانن ۾ سندس رهنمائيءَ جا طلبگار، باوجود مختلف ۽ متضاد سوچن جي، ڪڏهين بہ مايوس نہ ٿيندا. جويو صاحب پنهنجي علم ۽ قلم جي دولت سان تہ مالامال آهي، پر افسوس تہ دوستن جي سلسلي ۾ غريب آهي، جن سندس جاڻ سان ڪنيو ۽ ڪسيو ضرور آهي پر نہ موٽايو آهي ۽ نہ مڃيو آهي. پر استاد صاحب جي وسيع القلبي اها آهي تہ سدائين يڪطرفي دوستي ملهائيندو ٿو اچي. ڪيڏو نہ اعليٰ ظرف آهي اسان جو هي دانشور، ڪيترو نہ شفاف شيشي وانگر اندر جو آجرو آهي هي اسان جو استاد محترم. جذبات جي افراط ۾ ”موتين“ بدران وينجهار لاءِ لکي وينو آهيان. ان لاءِ ”مَٽ مَٽ موتين جي“ پڙهندڙن کان معافي ضرور وٺندس پر افسوس نہ ڪندس.

اخبارون ۽ رسالا قوم لاءِ روشني آڻيندڙ درين ۽ دروازن مثل آهن. اهي قومي باغيچي وانگر آهن، جن ۾ طرح طرح جي ساوڪ ۽ خوشبوءِ، گل ۽ ڦل هوندا آهن، ۽ جيڪي سچ جو نياپو آڻيندا آهن. پر اهي خوبيون صرف مهذب ۽ منصف معاشري جون نشانيون آهن. ان جي برعڪس، جنهن معاشري ۾ ٻڪرپوسات، رياستي ڏهڪاءُ ۽ ڏاڍ، قانون جو لبادو ڍڪي معاشري جو تاڃي پيٽو تارتار ڪن، تہ

اتي تہ اخبارون پھرئين تائين ۾ "مياں مٺو" ٿي آھوئي پولين جيڪو سرڪار آکي. ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي راسجي وارن ٽڳن جي پيڪھي مثل ھوندي آھي. اِھي سڀ گڏجي رياءَ جي رسم پوري ڪندا رھندا آھن، ڪوڙيون خبرون ۽ بيھودا تبصرا وقت ۽ پيُسن جو ويڃاءُ بڻيا آھن. صحافي سچ کي قيمتي شيءِ سمجھي لڪائي رکندا آھن ۽ ان جو استعمال ڪفايت سان ڪندا آھن؛ صحافت کي فائدي جو سودو، سٽي جو چڪو، مصلحت ۽ مطلب جي حرفت سمجھندا آھن. پر ڪڏھين ڪڏھين ائين بہ ٿيندو آھي تہ 'رڄ مان مورن جي رڙ' ايندي رھندي آھي.

'ماضيءَ جو مرسل' جنھن کي اسين تاريخ چئون ٿا، سا شاھدي ڏئي ٿي تہ اڍائي ھزار سال کن اڳ يونان جي شھر ائيٿنس ۾ تنھن زماني جو گامو سچار رھندو ھو. سندس نالو سقراط چون ٿا. ھيءُ حق گو انسان پنھنجي محدود ماحول ۾ لامحدود ڪائنات متعلق سچ جا پول ۽ احترام آدميت جي صداقت جي اذان، عوام خاص طرح نوجوانن ۾ بلند ڪندو رھندو ھو. جيڪا ڳالھہ عيناً جي انا جي شريعت ۾ نہ ھئي. بس پوءِ جبر، ڏمر ۽ قھر جا نيش ۽ ننھن سچ جي چمڙي ۽ ماس کي چيرڻ ۽ ڦاڙڻ لاءِ تکا ۽ تيز ڪيا ويا. سقراط تہ زھر جو پيالو پي، جند ۽ جان جدا ۽ فدا ڪري ويو، پر ھڪ طرف ھوآزاديءَ جي اظھار ۽ سوچ جي آدم کي تاريخ ۾ دائمي مقام ڏيئي ويو، تہ ٻئي طرف زھر ۽ پيالي کي رياستي دھشت جو نشان ڏيئي ويو. خدا ڄاڻي تہ ھي وقت جا حاڪم جتي ڪٿي عقل جا انڌا ۽ اونڌا ڇو ھوندا آھن، جو ائين سمجھندا آھن تہ ماڻھوءَ جو ساھہ قبض ڪرڻ سان سندس خيالن کي بہ قيد ڪري سگھبو. سقراط تہ اڄ بہ زنده آھي، آباد آھي، آزاد آھي، پر بادشاھہ ديماس ڪٿي آھي؟ اِھا تاريخ آھي. ماضيءَ جو مرسل آھي، ۽ مرسل ڪڏھن بہ ڪوڙ نہ ڳالھائيندا آھن.

ھا، البت آھو ڏينھن ۽ اڇو ڪو. نيڪي ۽ بدي، سچ ۽ ڪوڙ، پرجا ۽ راجا متضاد رخن ۽ رستن جا راھي آھن. سو پاڪستان

۽ ائين ٿيندو رهيو آهي ته روشن خيال مست ۽ ملنگ، مبلغ ۽ مصلح سقراط جي سنت تي هلندا ٿا رهن، ۽ راجا ۽ راڻيون به پنهنجي بدعت کان بس نٿا ڪن.

جڳ مشهور فيلسوف روسو جو قول آهي ته ”آزاديءَ تان هٿ کڻڻ انسانيت تان دست بردار ٿيڻ جي برابر آهي. راءِ جي آزادي کسڻ معنيٰ ماڻهوءَ جي عملن مان اخلاق کي نيڪالي ڏيڻ. آزادي ماڻهن ۽ قومن لاءِ قدرت جو تاحيات تحفو آهي. اها فطرت جو مروج سڪو آهي، جيڪو جاري ۽ ساري رهڻ گهرجي.“

”مٺڙا موتين جي“ جناب جويي صاحب طرفان سقراط ۽ روسو جي شريعت لاءِ نذرانو آهي.

”هي پيار ڪٿا ڏورا به گهڻا،
ڪٿي پڻي آ پورت مون لوڪو!“ (اياز)

حيدرآباد سنڌ
مئي ٢٢ ١٩٩٢ع

جيئي سنڌ
پروفيسر عمر ميمڻ

پيش لفظ

انساني معاشرو (يا سماج) جيڪو مهذب نظام کان خالي آهي، ۽ جتي قانون جي حڪمراني ڪانهي، اهو نراجيت (Anarchy) جي حالت ۾ ورتل معاشرو هجي ٿو. اهڙي معاشري ۾ ڪو به قانون، سواءِ جهنگلي قانون (Law of Jungle) جي ڪونه ٿو هلي. اهو هڪ وحشي معاشرو آهي. دراصل اهو انساني معاشرو ئي ڪونهي. ان کي وڌ ۾ وڌ ته به انساني درجي کان هيٺ وارو (Sub-human) معاشرو چئي سگهجي ٿو.

اڄ پنهنجي ملڪ ۾ جنهن معاشري ۾ رهڻ تي اسين مجبور ڪيا ويا آهيون (ڇاڪاڻ ته اسان جا حڪمران آپيشاهه آهن ۽ پاڻ کي زور وارا، ۽ اسان کي هيٺو ۽ هيچ سمجهن ٿا)، اهو، اِن ئي طرح جو، انساني درجي کان ڪريل، نراجيت جي حالت ۾ ورتل، هڪ حيواني معاشرو آهي.

وحشي حيوانن، زمين سان واڳيل يا پاڻيءَ ۾ رهندڙن، پنهنجي جياپي لاءِ، نيم-ڪٽنبي درجي تي بيٺل، رڳو هيڪاندي جسم تي زور رکندي، ڪافي ڪجهه ولڙن، ڌڻن ۽ ڪٽنبن جي صورت ۾ ته رهن ٿا، پر مخالفن يا مخالفن لاءِ، منهان منهين هجڻ طور، هنن وٽ وري به پنهنجي (گهٽ يا وڌ) حيواني زور کان سواءِ ٻي ڪا صلاحيت يا ٻيو ڪو مهذب ۽ معقول دليل ڪونه هوندو آهي. ۽ اِن ڪري سندن سڄي دنيا مڙبي ئي آهي "نهڻن ۽ ننهن" (Tooth and nails) واري دنيا، "چهنبن ۽ چنبن" (Beak and Claws) واري دنيا!

اسان جي ئي هِن ملڪ ۾، عيسوي سن کان ست سؤ کن ورهيه اڳ واري هڪ دور جي اهڙي هڪ سماج کي تاريخ ۾ "مڇيائون سماج" ("Matsyanyaya") سڏيو ويو آهي— جتي،

ٻنهي اسان جي اڄوڪي سماج وانگر، ڇڙواڳ مقابليبازيءَ (Unbridled Competition) جو هڪُ ئي "جهنگلي قانون" هلندڙ هو، ۽ زور وارا چند ماڻهو ۽ سندن جوڙيوالَ، خلق خدا جي عام اڪثريت کي، ٻڪرين ڪنهن جهنگل پلَ جي ڇتڪيندا، پٽيندا ۽ کائيندا رهندا هئا— تڏهوڪين ليکڪنَ ۾ آيل ٻوليءَ ۾: "جتي وڏيون مڇيون ننڍين مڇين کي کائينديون ۽ ڳرڪائينديون رهنديون هيون!"

نراجيت جي اها صورتحال هميشه وڏين مڇين لاءِ وڏي پيٽ ۽ وڏيءَ طاقت وارن "مانگر مڇن" لاءِ سازگار رهي آ. هو سدائين اَن صورتحال کي پوري پنهنجي زور سان قائم رکڻ جي ڪوشش ۾ رهندا آهن. ڪي ٻه ماڻهپي جا قدرَ، ڪي ٻه آنهن جي بنياد تي آڏاريل ادارا— سياست، مذهب يا تهذيب جي دائرن جا (الاهيات، روحانيت، اخلاق، عدل ۽ انصاف، ادب، فن، تعليم، ابلاغ وغيره جا)— سڀ سندن اوڙهيل پاڪرون ۽ ٻهسن ليبسَ هٿن جي آن انسان دشمن ڪوشش جي آڏو رڪاوٽ بڻجي نه سگهندا آهن. هو پاڻ پنهنجي حيوانيت ۾ بيهوش بڻيا، آنهن کي پنهنجن هٿن سان گهٽيو ۽ ٻوسانيو، موڙيو مروڙيو، پنهنجن آپيشاهي مفادن لاءِ، رڳو پنهنجن هٿين طور، استعمال ڪندا رهندا آهن. تان جو، آن بي اصول، هر قدر کان خالي، ڇڙواڳ حاڪمشاهيءَ جي نرغي ۾ آيل صورتحال ۾، ڪا انساني شعور ۽ انسانيت جو درد رکندڙَ، اهل دل ۽ اهل وفا متهندارپ (Le:dership) آئندي آهي، ۽ خلق خدا جي عام اڪثريت جي راءِ جي ترجمان هجڻ طور ۽ آن جي اعتماد جي آڌار تي، طاقت جي انڌ ۾ ورتلن آنهن ظالمن کي ائين ليڪا لتاڙيندي ڏسي، سيرن پنهنجن تان آهو ڪٽي، آڏو ايندي آهي، ۽ للڪاري چوندي آهي:

مـتـا آهيـو مـڇَ، ڏُلها ڏـا ڏُونـا هڻڻ!
جيڪا پانيـوَ آڇَ، تـنهن پاڻيءَ پـنـو ڏينوڙا!

انساني تاريخ ۾ انقلابن جـون راهون هميشه ائين کليون

آهن، رت ۾ وهنتل انقلاب سدائين ائين آيا آهن- پهرين بـہ آهي ائين آيا، ۽ اڳتي بہ آهي ائين ايندا- ڪو ميجي نہ ميجي. ڏاڍ ۽ ظلم قائم آهي، تہ مظلوم ۽ محروم انسانَ پنهنجي آجپي لاءِ، پيو نہ تہ پنهنجين 'سرَاپائن' جون ئي مشعالون جلائي، پاڻ پنهنجو تماشو ڏسڻ لاءِ ئي سهي، وڏي ميدان تي ايندا آهن، ۽ انقلاب' جو اچڻو هوندو آهي، اُن جي سواگت ۾، ٻرندڙ شمعون ٻنجي، قرباني‌ءَ جو ناچ نچندا آهن ۽ پنهنجن امر شاعرن جا امر گيت ڳائيندا آهن. -

پـري پتنگ آئيا، سِرري سُهائـي جـَل
ڪندا ڪندَ اَچـَلُ، مٿو ڏيندا مـچ ڪي.

پـري پتنگ آئيا، سِرري سُهائي هيـٺِ
ٿيندا ڏيناري‌ءَ ڏيـٺ، مٿـو ڏيندا مـچ ڪـي.

چـڙهيو چڪاسِن چـاءِ، آڳ ٻـرنـدي آئيا،
ورهسٽ واڙي‌ءَ ڦَلُ جنن، محبتي مچ لاءِ،
آئـي پـــاڻ آڙاءِ، ڪـٽـيي ڪـوري وچ ۾. (شاهہ)

نراجيت جي حالت ۾ ورتل معاشري جي رياست کي فريڊرڪ نِٽشي "بـُت" سڏيو آهي، بلڪ "نئون بـُت"- جو تہ هڪ تہ نراجيت جي موجودگي‌ءَ ۾ رياستَ، ڪنهن بہ رياستَ، جو قانوناً ڪو جـواز ڪونہ هوندو آهي، ۽ وڏيڪ هي‌ءَ تہ آهـا هڪ ڪان وڏيڪ معاشرن تي قابض هئڻ سبب پنهنجي جواز جي تلاش ۾ سڄي پنهنجي دائري تسلسّط ۾ نراجيت جي سرپرستي ڪرڻ تـي مجبور هوندي آهي. اُن ڪري نِٽشي اهڙي‌ءَ رياست ۽ نراجيت کي لازم ملزوم قرار ڏنو آهي. اسان جـو معاشرو اهڙي ئي نوع جي هڪ رياست جي ور چڙهيل آهـي. انهي‌ءَ ڪري اُن بابت نٽشي جـو شهره' آفاق مقالو "نئون بـُت" اسان لاءِ پڙهڻ، غور سان پڙهڻ، ۽ سمجهڻ تمام ضروري آهي- ۽ آهو انهي‌ءَ ڪري بہ، جو نٽشي اُن جي نہ رڳو هڪڙي ابلاغي اداري، "اخبار"، کي اُن جـي غليظ

باطن جو ”پٽ ۽ ڦيءِ“ سڏي، ڏو، پر سموري اُن جي ابلاغي نظام کي، سڄيءَ اُن جي صحافت سميت، اُهو ڪوڙ سڏيو آهي، جيڪو هڪ زهرناڪ بلا وانگر ”سُرندو، اُن جي وات مان ٻاهر نڪري ڏو!“

”ڏٺون ٻت“

”ڪٿي ڪنهن هنڌ اڃا قومون ۽ ماڻهو آهن، پر اسان وٽ نه آهن، منهنجا ڀائرو: هتي اسان وٽ رياستون آهن.

”رياستون؟ رياستون ڇا آهن؟ چڱو، هاڻي پنهنجا ڪن کولي، منهنجي ڳالهه ٻڌو، ڇاڪاڻ ته آءٌ اوهان کي هاڻي قومن جي موت متعلق پنهنجو فيصلو ٻڌايان ڏو.

”رياست نالو آهي بي حس راڪاسن مان هڪ سڀ کان زياده بي حس راڪاس جو. هو ڪوڙ به بي حسيءَ سان ڳالهائي ڏو؛ ۽ اُهو ڪوڙ سُرندو اُن جي وات مان ٻاهر نڪري ڏو: ’مان، رياست، قوم آهيان!‘

”اِهو هڪ ڪوڙ آهي! تخليق ڪار هئا آهي جن قومون تخليق ڪيون، ۽ انهن کي ايمان ۽ محبت جي چادر ڍڪايائون: ۽ ائين انهن زندگيءَ جي خدمت ڪئي.

”تباهڪار آهن هي، جيڪي گهڻن لاءِ ڄار پکيڙين ڏا، ۽ اُن کي رياست سڏين ڏا: انهن جي مٿان تلوار لٽڪائين ڏا ۽ آڏو سوين لالچون پکيڙين ڏا.

”جتي اڃا ماڻهو آهن، قومون آهن، اُتي رياست جي اِها معني ڪانهي، بلڪ نظريي وانگر اُن کان نفرت ڪئي وڃي ٿي، ۽ اُن کي پنهنجن قانونن ۽ رواجن خلاف گناهه سمجهيو وڃي ڏو.

”آءٌ اوهان کي هڪ نڪتو ٻڌايان ڏو: هر قوم پنهنجي ڀلي جي ۽ برِي جي ٻولي ڳالهائي ٿي: اها اُن جي پاڙيسري قوم نٿي سمجهي. اُن پنهنجي ٻولي، پنهنجي لاءِ، پنهنجي قانونن ۽ رواجن ۾ رهي ايجاد ڪئي آهي.

”پر رياست ڀلي ۽ بري جي سڀني ٻولين ۾ ڪوڙ ڳالهائي

ٿيئ ۽ جو ڪجهه به وَس آهي سو چرريءَ جو مال آهي.

”آن جي هر شيءِ ڪوڙي آهي، فريب آهي؛ چڪ هڻي ٿي، تہ چورريءَ جي ڏندن سان، ليڪي خود سندس پيٽ جا آنڊا بہ دوکي جا آهن.

”پيلي ۽ بڙري جي پوليءَ ۾ مونجهارو: اهو نڪتو آءٌ اوهان کي رياست جي سڃاڻپ جي نشانيءَ طور ٻڌايان ٿو. سچ پچ، اها نشاني موت جي خواهش ۽ موت جي ارادي جو دليل آهي! سچ پچ اها نشاني موت جي مبلغن کي اڳتي وڌي اچڻ لاءِ سڏي ٿي.

”گهڻا، تمام گهڻا، ماڻهو ڄمن ٿا: ۽ بي ضرورت ۽ زائد ماڻهن لاءِ ئي رياست ايجاد ٿي.

”ڏسو، هيءَ انهن کي، گهڻن–تمام–گهڻن کي، ڪيئن ڏتاري ۽ لالچائي پنهنجي طرف سڏي ٿي! ڪيئن اها آنهن کي ڳرڪائي ٿي، چباڙي ٿي ۽ اوڳاري وري چباڙي ٿي!

”ڌرتيءَ تي مون کان وڏو ٻيو ڪوبہ نہ آهي: مان ئي آهيان، جيڪا خدا جي منتظم آڱر آهيان“ – هيءُ راڪاس ائين ٿو گجڪاري، ۽ آن گجڪار جي آڏو رڳو ڪي ڪوتاهہ نظر ۽ دراز گوش ماڻهو ئي سر بسجود ڪونہ ٿا ٿين!

”افسوس! اي عالي دماغؤ، خود اوهان جي ڪنن ۾ اها پنهنجا ڪارا ڪوڙ پري ٿي! اها آهي وزني دليون بہ ڳولي هٿ ڪري ٿي، جيڪي آن جي چاڙنت تي پنهنجي رضا خوشيءَ سان سڀڪجهہ لٽائي ڇڏين ٿيون.

”هائو، اها اوهان کي بہ ڳولي لهي ٿي، جن پراڻي خدا کي جيتيو! اوهين، آن معرڪي ۾ وڙهندي، ٿڪجي پيا، ۽ هاڻي اها اوهان جي نستائي هين نئين بت کي ڪم اچي ٿي ۽ اوهين آن جي ٻانهپ ۾ لڳي ويا آهيو!

هيءُ نئون بت وڏن وڏن سورمن ۽ عزت مابن کي ميڙي پنهنجي چوڌاري ڳنڍ ڪرڻ جو ڏيک ڏئي ٿو! ۽ تمام گهڻيءَ نيڪ

ضميرن جي آس ۾ ويٺي پاڻ سيڪي ٿو— اطمينان سان هي سرد راڪاس !

"هر شيءِ، هيءَ نئون بت، اوهان کي ڏيندو، بشرطيڪ **اوهين** آن جي پوڄا ڪريو: ائين هيءَ اوهان جي نيڪيءَ جي رونق ۽ اوهان جي پُروقار اکين جي چمڪ اوهان کان خريدي ٿو.

"اهو اوهان جي وسيلي گهڻن-تمام-گهڻن کي ڦاهائي پنهنجي پاسي ڪرڻ ۾ لڳو رهي ٿو. اِهو هڪ جهنمي سَنجَٽ انهيءَ ريت اڏيو ويو آهي— هڪ موت-جو-گهوڙو، الاهي اعزازن جي وڄندڙ گهنگهروئن سان جهنجهيل!

"هائو، عام خلق لاءِ، گهڻن-تمام-گهڻن لاءِ ائين نسورو هيءَ هڪ موت ايجاد ڪيو ويو آهي، پر پاڻ کي زندگي سڏي، اِهو پاڻ واکاڻي ٿو ۽ چؤڦير جس وٺي ٿو: تحقيق وڏي هڪ دعوت آهي هيءَ، موت جي مبلغن لاءِ!

"آءٌ اِن کي اسٽيٽ (State) [يعني مَسنَد، گادي] سڏيان ٿو، جتي، سڀئي، ڀلا ۽ برا، زهر جو پيالو پيئن ٿا: جتي سڀئي، ڀلا ۽ برا، پاڻ وڃائين ٿا: جتي سڀ کان ڍرو خودڪشيءَ جو عمل "زندگي" سڏجي ٿو.

ڏسو، هنن غير ضروري، زائد ماڻهن کي ڏسو! هي ڏاهن جا خزانا ۽ ايجاد ڪندڙن جون ايجادون چورائين ٿا. پنهنجي آن چوريءَ کي ثقافت سڏين ٿا — ۽ هر شيءِ انهن جي هٿ ۾ بدلجي، محض بيماري ۽ بدبختي بڻجيو پوي.

"ڏسو، هنن غير ضروري، زائد ماڻهن کي ڏسو! بيمار روح آهن اِهي سدائين؛ پنهنجو پت قيءِ ڪري ڪڍن ٿا، ۽ آن کي هو 'اخبار' سڏين ٿا. هڪٻئي کي هو هڙپ ڪن ٿا، ۽ هڪٻئي کي هو هضم به نٿا ڪري سگهن!

"ڏسو، هنن غير ضروري، زائد ماڻهن کي ڏسو! دولت هو حاصل ڪن ٿا، ۽ آن سان هو وڌيڪ غريب ٿا بڻجن. هي بي - ستا

طاقت هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا — اُن کان به وڌ، هو طاقت جي ڪنجيءَ پٺيان — پئسي پٺيان، وڌيڪ پئسي پٺيان— ڊوڙون پائين ٿا.

”انهن تيز بانـدرن کي ڏٺي چڙهندي ڏسو! هڪٻئي کي لتاڙيندا، هڪٻئي تي ليٽڙندا، پاڻ ۾ وڙهندا، سدا گپ ۽ ڪڻ جي ڪتڻ ۾ ڪرندا ٿا رهن.

”سڀئي مسند ڏانهن وڌڻ جي جاکوڙ ۾ لڳل آهن: ڇا نه ديوانگي آهي انهن جي! ڄڻ خوشي ۽ سک مسند تي هئڻ لاءِ آتا ويٺا آهن!

پر مسند تي، گهڻو ڪري، ته گند ئي ويٺل هجي ٿو — ۽ گهڻو ڪري مسند خود به گند تي ويٺل هوندي آهي!

”مون کي اهي سڀ پاڳل نظر ٿا اچن، بازواليون ڏيندڙ باندر ٿا ڏيکارجن— بيحد بي صبر ۽ بدحواس. مون کي اُن سندن بت مان، انهيءَ سرد راڪاس مان، بدبوءِ ٿي اچي: اهي سڀئي اُن جا پرستار پاڻ به فقط بدبوءِ ئي ڦهلائين ٿا.

”منهنجا ڀائرو، اوهين انهن جي پيٽن جي بدبودار بخارن ۽ بک جي ولوڙن ۾ گهٽجي مري ويندا. چڱو آهي ته بدبوءِ جي انهيءَ چوديواريءَ جون دريون ڀڃي، ٽپو ڏيئي، ٻاهر کليءَ هوا ۾ نڪري اچو!

”اِن بدبوءِ جي سڄيءَ پهچ کان ٻاهر نڪري اچو! آءٌ چوان ٿو ته، انهن غير ضروري، زائد، ڪچري ۽ ڪڻ جي گندن جي پوڄا ڇڏي ڏيو!

”اِن بدبوءِ جي سڄيءَ پهچ کان ٻاهر نڪري اچو! انساني ٻلين جي انهيءَ زهريلي دونهانت کان بچو ۽ نڪري ٻاهر ٿيو.

”اعليٰ دلين لاءِ پنهنجيءَ زمين جون وسعتون اڃا به کليل آهن. تنها ـ دل توڙي ساٿي ـ دلين جا ڪيترائي گوشا اڃا خالي پيا آهن، جتي سانتيڪن سمونڊن جون مهڪار ڀريل هيرون گهلي رهيون آهن.

”اعليٰ دلين لاءِ اهڙا بہ آزاد زندگيءَ جا ڏڳ ڪليل آهن. سچ تہ جنهن وٽ جيترو گهٽ اوترو وڌ آهو آزاد، جيترو ڪو گهٽ قابض اوترو گهٽ آهو مقبوض: مبارڪ آهي وچٽري غريبي!
”جتي رياست ختم ٿئي ٿي، فقط اُتان ئي اُن انسان جي وجود جي ابتدا ٿئي ٿي، جو زائد نہ آهي، غير ضروري نہ آهي. اُتان ئي ضروري انسانن جو، اصلي انسانن جو، گيتُ شروع ٿئي ٿو، واحد ۽ بي بدل نغمو!
”منهنجا ڀائرو، اُتي، اُن هنڌ تي نظر رکو، جتي **رياست ختم ٿئي ٿي!** اوهان کي اِندلٺ جا رنگ ۽ فوق البشرُ، آزاد انسانن، جون پُليون ڏسڻ ۾ نٿيون اچن؟“—

آسيءَ جي ڍهاڪي تائين اينڊي اينڊي، ڪن دوستن جي اندازي مطابق اِئين پئي ڏٺو ويو، تہ اسان جي تاريخي قوم، اسان جو اشراف پُرامن معاشرو، اسان وٽ نٽشي جي اُن ”نئين بُت“— ”اُن بي حس راڪاسن مان هڪ سڀ کان زياده بي حس راڪاس، جيڪو ڪوڙ بہ بي خسيءَ سان ڳالهائي ٿو“— جي زهريلي نيشن جي پهچ تائين رَسي ويو هو يا رسڻ وارو هو. پوءِ اُنهن اِهو ارادو ڪيو تہ پنهنجي قومي وجود جي بچاءَ لاءِ اسان جي باخبر ۽ چاڙهو حلقن— باشعور اديبن، استادن، صحافين، وڪيلن، ڊاڪٽرن ۽ ٻين حساس ۽ دردمند حلقن جي هٿان جيڪي گهڻ-طرفيون ڪوششون رهيون آهن، اُنهن ۾ وڌيڪ هڪ ننڍيءَ ۽ نمائيءَ ڪوشش جو بہ اضافو ڪيو وڃي. ۽ اهڙيءَ طرح، جُون ١٩٨٤ع جي ٢١ تاريخ تي، هفتيوار ”هدايت“ کي جاري ڪيو ويو. اُن جي اشاعت پوءِ نومبر ٢٩، ١٩٨٤ع تائين هلي سگهي، ۽ پوءِ ڪافي ڪن اڻ ٽر ۽ حل ٿي نہ سگهندڙ مجبورين سبب اُن کي بند ڪيٽو پيو.

هيءَ اسان جي لائق پڙهندڙن جي خدمت ۾ اُن هفتيوار ”هدايت“ جي پنجن مهينن جي لاڳيتيءَ اشاعت ۾ آيل مواد جي چونڊ ليکيتُن جو هڪ نذرانو آهي، جيڪو پيش ٿي رهيو آهي.

هين ڇونڊ سواد ۾ ڪي ڳالهيون اهڙيون ضرور آهن، جيڪي بار بار پڙهڻ ۽ سوچڻ جهڙيون آهن. اسان جي مظلوم ۽ محروم قوم جي غلاميءَ ۽ بيچارگيءَ جي حالت تحقيق ويرؤن وير وڌ آهي. عين ممڪن آهي ته قومي نجات جي چند ڳالهين جي هين مجموعي ۾، جنهن ڪي وڏيءَ سڪ ۽ دل جي پاپوهه سان "مٺ سٺ سوتين جڏي" نالو ڏنو ويو آهي، ڪا هڪ ڳالهه اهڙي هجي، جا اسان جي ڪنهن هڪ ئي مهربان پڙهندڙ ڪي ايترو ڪجهه متاثر ڪري، جو هو پنهنجي وطن ۽ قوم لاءِ نئشي جي تصور وارو "فوق البشر" ثابت ٿئي! تحقيق اسان کي اج ڪنهن اهڙي، ڪن اهڙن، فوق البشر (يعني ماڻهوءَ کان ڪجهه مٿيرو)، آزاد مردن جي، ۽ اهڙيءَ ئي هڪ فوق البشر، آزاد ۽ غيرتمند قومي مهندارپ جي ضرورت آهي، جيڪا قوم سان ساڻ رهي، قوم کي ساڻ وٺي اڳتي وڌي، ۽ قوم جي پنرجنم (حيات نؤ) جي ضمانت بڻجي سگهي. تحقيق اسان مان هرهڪ کي اج پنهنجي قومي شاعر شيخ اياز جي امر لفظن ۾ جيڪي اسان لاءِ اسان جي تقدير جي چٽاءَ جا ئي لفظ آهن، اڻندي ويهندي، سُتي جاڳندي، ائين ئي سوچڻو آهي ته پنهنجي قوم ۽ وطن لاءِ پاڻ کي ڪجهه ڪرڻو آهي. يا مرڻو آهي — ڇو ته

هيءَ جو منهنجو مچ آ
اج جي اُجهاڻو
صديون رهندو سيءَ ۾
گهر گهر گهراڻو! (اياز)

متان ائين ٿئي، جو وقت وڃي: پڇتاءَ ۾، اسان مان ڪنهن کي ائين پاڻ کي ملامت ڪرڻي پوي:

ڪيجي جئن ڪيچين لئه، تئن تاڪين ڪيوءِ
وڃائي وڏوءِ، وڪ نه ڪنيم هڪڙي! (شاه)

حيدرآباد سنڌ
١-٥-١٩٩٢ع

محمد ابراهيم جويو

ایڈیٹوریل

مهربان ليڪن ڏاهن

اوهان کي هي ڏسي خوشي ٿيندي تہ سنگت جي ساٿ ۽ همت ٻڌائڻ سان اسان ڪن دوستن گڏجي هيءُ هفتيوار ”هدايت“ جي اشاعت جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو آهي.

جيئن اسان جي قومي زندگيءَ جون پيون دنيائون، تيئن اسان جي صحافت جي دنيا بہ ايتري ڪا روشن ۽ محڪم نہ آهي، ۽ خاص اڄوڪيءَ سماجي ۽ سياسي صورتحال ۾ ڪنهن معيار واريءَ ميعادي اشاعت جو هٿ ۾ ڪڻڻ گهڻيءَ ڪنهن ڏاهپ جو ڪم بہ ڪونهي.

بهرحال، پنهنجو وس ڪرڻ پنهنجي وس جي ڳالهہ آهي، ۽ آن لاءِ پنهنجن همقلم ساٿين جو سهڪار هن ڪم ۾ اسان جي وڏي واهر بڻجي سگهي ٿو.

اسين هن هفتيوار اشاعت کي (في الحال) ڊبل ڊيميءَ جي ۲۴ صفحن تائين محدود رکڻ گهرون ٿا، ۽ آن کي خالص سياسي تعليم جو هڪ تدريسي وسيلو ڪري هلائڻ چاهيون ٿا. اسان جو روءِ سخن سنڌي پڙهندڙ عوام ڏانهن هوندو، ۽ اجتماعي انساني شعور جو فروغ ئي اسان جي هر تحرير جو مقصد رهندو، جنهن ۾ اسين سمجهون ٿا تہ ڪابہ اسان جي هلڪائپ، اڇاترائي، چڙ، آوچائپ، هوڪرائي يا واعظ گوئي اسان لاءِ وڏي هاڃي جو سبب بڻجي سگهي ٿي. اسين هن اشاعت ۾ پنهنجي هر اظهار کي گنڀير ۽ وزنائتو، قرب، نماڻائيءَ ۽ پنهنجائپ سان ڀريل، ۽ فڪري ۽ علمي نوع ۽ انداز جو ڏسڻ گهرون ٿا ـــ اهو اسان جو پڪو ارادو بہ آهي ۽ اهو اسان جو دلي اُمنگ بہ آهي. اوهين اسان جا مخلص دوست، فڪر ۽ نظر جا صاحب، سوچيندڙ ۽ باشعور بزرگ ۽ ساٿي

اسان جي اِن ارادي ۽ امنگ کي حقيقت جو رنگ ڏيئي سگھون ٿا ــ پنهنجي فهمائشن ۽ صلاح مصلحتن سان. جيتري بہ اوهين هن ڪم ۾ اسان جي سار لهندا ۽ جيترو بہ اوهين هن ڳالهہ ۾ اسان جي قريب ايندا، آھا اوهان جي اوتري ئي اسان سان ڀلائي ٿيندي.

هفتيوار ”هدايت“ ۾ اسان ’عالمي صورتحال‘، ’ملڪي صورتحال‘، ’هفتي جي ڊائري‘، ’مضمون ۽ مقالا‘، ’علمي ۽ ادبي ۽ سياسي ۽ سماجي سوچ ايــارينڊز خط ۽ ڪتابي تبصرا‘ وغيره عنوان، ڪالم ۽ صفحا رکيا آهن. آنهن مان ڪنهن بہ عنوان هيٺ اوهان جو اسان سان قلمي سهڪار اسان لاءِ وڏيءَ رهنمائيءَ، رفاقت ۽ همت افزائيءَ جو باعث ٿيندو.

”هدايت“ جي نئين انتظام هيٺ اُن جو هر پرچو خميس ڏينهن تي پڌري ڪرڻ جو ارادو آهي. اميد تہ اوهين انهيءَ طرح ”هدايت“ جي باقاعدي ۽ سلسليوار اشاعت لاءِ پنهنجي قلمي سهڪار سان اسان کي نوازيندا رهندا. (۲۱-٦-۱۹۸٤ع)

ـــ م. ا. ج

مقصد

آزاديءَ جي نعمت جڏهن قومن کي نصيب ٿيندي آهي، تڏهن آنهن جا ذهن آزاد ٿيندا آهن، آنهن جون زبانون آزاد ٿينديون آهن ۽ آنهن جا عمل، محبت، قربانيءَ ۽ انساني اعليٰ قدرن جا مثال بڻبا آهن. آزادي جيڪا ونبي آهي، ڪٿبي آهي، آن ۾ ائين ٿيندو آهي: آزادي جيڪا ملندي آهي (بخشش طور) آن ۾ ائين نہ ٿيندو آهي. آن قسم جي آزادي نالي ماتر آزادي هوندي آهي ۽ اِئين هوندي آهي جيئن ٻليءَ کان ڪُئي کي مليل آزادي.

اِئين مليل آزادي حڪمرانن جي شرطن تــي ۽ آنهن جي عين پنهنجن مقصدن خاطر هوندي آهــي، جنهن ۾ ذهن، زبانون ۽

پڻ عملاً آهستائي ڪريل، گيجهو ۽ نيست رهندا آهن، جهڙا غلاميءَ ۾ ڪينا ۽ پوسائيل ذهن، سيبيل ۽ مهربند زبانون ۽ عملاً حيواني ذاهپ تي آذاري، (انگريزي فيلسوف بيڪن جي لفظن ۾) ڪُئن جهڙا جيڪي جڏهن جهاز طوفان ۾ ورتل هوندو آهي ته ان کي آئين ئي ڇڏي اتان ڀڄندا آهن، لومڙن جهڙا جيڪي رڳو پاڻان هيٺن جا گهر ۽ مال تاڙيندا ۽ ڊوهيندا وتندا آهن، ۽ واڳن جهڙا جيڪي ڳڙڪائيندا به رهندا آهن ۽ ڳوڙها به وهنا ڳاڙيندا آهن.

غلاميءَ ۾ جيئاپي جو مسئلو ۽ بچاءَ جو ڍنگ غلامن کي ائين سمجهايو ۽ سيکاريو ويندو آهي: حڪمران ۽ آقا پنهنجي فڪر ۽ عمل سان غلامن کي اِنهيءَ انفراديت ۽ حيوانيت، انهيءَ ’مان-مان ۽ تون-تون‘ ۽ اِنهيءَ اندروني وٽ پڪڙ ۽ پٽ ڪوهم تي ئي هيرائيندا آهن — اجتماعي طور نه بک جو نه بيماريءَ جو، نه اجهي جو نه لٽي جو، نه علم جو نه تعليم جو، نه راج مهاڃڻ (سياست) جو نه منش نيتيءَ (ماڻهپي ۽ انسانيت) جو — مطلب ته ڪنهن به انساني مسئلي جو (۽ هر انساني مسئلو سماجي مسئلو هجي ٿو) غلاميءَ ۾ حل نه ٿيندو آهي ۽ نه ٿي سگهندو آهي: ۽ اِهي مسئلا جڏهن آزاديءَ ۾ به حل نه ٿين، ته اها آزادي نه پر غلاميءَ جي سلسلي بندي آهي، ان جو ٻيو روپ آهي.

ڇوٽڪارو ڪيئن ملي؟ هائو، ڇوٽڪارو ڪيئن ملي — مسئلن جو مسئلو اِهو آهي.

ٻڌيءَ سان، جٿي بنديءَ سان، لوچ پوچ ۽ متاڪٽ سان — اتحاد، تنظيم ۽ جدوجهد سان. آزادي رڳو اقتدار جي منتقليءَ جو، نظامت جي تبديل جو، نالو نه آهي. جنهن کي سياسي خوداختياري يا قومي آزادي چئي ٿو سگهجي، اها، گڏيل مفاد جي خيال کان، مقصد نه پر مقصد جو ذريعو هوندي آهي، ۽ مقصد هوندو آهي غلام سماج ۾ بنيادي اٿل پٿل، جنهن کي جمهوري اٿل پٿل يا جمهوري انقلاب چئبو آهي، جنهن جي سياسي صورت هيءَ هوندي

آهي ته عوام جو رياست جي اقتدار تي، اُن جي نظامت تي، قبضو هوندو آهي، ڏارين توڙي (انهن جي جانشينن) ملڪي بالادستن ۽ ڏاڍن جي حڪومت جي جاءِ تي عوام جي نمائنده حڪومت يعني جمهوري حڪومت جمهور جي هٿن ۾، عوام جي حڪومت عوام جي هٿن ۾، قائم هوندي آهي.

آزادي جڏهن محض غلاميءَ جي سلسلي بندي ۽ اُن جو بيو روپ هوندي آهي، تڏهن آها پنهنجي دعوا جي ڪوڙ مٿان ۽ پڻ مسئلن جي حل جي سلسلي ۾ پنهنجي عملي ناڪاميءَ مٿان غلاف چاڙهيندي آهي، پردا وجهندي آهي— رنگا رنگ، طلسمي ۽ مقدس— نعريبازيءَ جا، فرماني قسم جي تعليم ۽ تدريس جا، دسن دلاسن ۽ يوٽوپيائي (هوائي) خيال-آرائين جا، ۽ اُن سڀ ڪي هوءَ پنهنجي سچ جي سڪيا، پنهنجي حق جو ابلاغ سڏي ٿي، جنهن لاءِ اُن وٽ نهايت وسيع، منظم ۽ مؤثر ذريعا موجود هجن ٿا جن کي هوءَ پنهنجي 'ابلاغ جا ذريعا' سڏي ٿي— ادب ۽ فن، دستوري تعليم ۽ تدريس، صحافت، ريڊيو ۽ ٽيليويزن، واعظ، مذاڪرا ۽ اجتماع وغيره، سڀ اُن ذالي ماتر آزاديءَ جي **پنهنجي** ابلاغ جا ذريعا آهن، جن جي مدد سان ڏينهن رات اُن جي **پنهنجي** حق جا ۽ اُن جي **پنهنجي** حق ۾ ابلاغ جي ڏوم متي رهي ٿي. اِهو سڄو در اصل اقتداري ابلاغ، اقتدار پسند ابلاغ، آهي جنهن جي ڏنڌ ۽ غوغا جي وچان جمهور ڪي، عوام ڪي، پنهنجي چوڻڪاري جي مشڪل ڪا صحيح وات ڪڏهن حاصل ٿي سگهي.

جمهور جو، عوام جو، اِنهيءَ ڪري، پنهنجي حق لاءِ ۽ پنهنجي حق ۾، جدا هڪ ابلاغ، آزاد ۽ آزادي پسند ابلاغ، هجي ٿو— هئڻ گهرجي— جيڪو سمشيءَ وانگر، جڏهن 'پنيور' سان (بيمثل نظامت سان، قائم اقتدار سان) هٿن جو ڪو ناتو نٿو رهي، تڏهن هن کي آتساهي آزادي لاءِ جدوجهد جي هڪ مشڪل پر سڏيءَ راهه تي نيئي بيهاري سگهڻ جي قوت رکي سگهي ٿو.

هلندي ويل م ۾ هوءِ شل ڪنهن جو ڪم پنهور ۾
پنڌ اڳتي دل پوءِ سور ۾ گهڙي سرتيون
(گرهوڙي)

هيءَ اسان جي، آن عوامي ابلاغ جي سلسلي ۾، جدا هڪ نماڻي ڪوشش آهي، جنهن جي اڄ خاص طرح، جڏهن سنڌي صحافت تقريباً سڄي جي سڄي وڏي اقتداري ابلاغ سان شامل ٿي بيٺي آهي، تمام گهڻي ضرورت به هئي. شال اسان جي هيءَ ننڍڙي ڪوشش اسان کي نيبهه تي سگهي ۽ اسان کي پنهنجي منزل طرف وڌي وڃڻ ۾ به قدم اڳتي اسان جي ڪم اچي سگهي.

ڪشتي شڪسته گانيم، اي باد شرط برخيز
شايد ڪه باز بينيم ديدار آشنا را
(۲۱-٦-۱۹۸۴ع)

— م. ا. ج

صحافت

قانون سازي، عدالت، انتظام ۽ صحافت — اهي هر ڪنهن ملڪ جي عمارت جا چار پيلپاوا يا ٿنڀا چيا ويا آهن. ملڪ جي ڪيڏي به وڏي محلات انهن چئن ٿنڀن تي قائم رهي ٿي. پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي، هر ڪنهن جي پنهنجي پنهنجي اهميت آهي. ڪنهن به هڪڙي ٿنڀي ۾ ڏار پوڻ سان سڄيءَ عمارت کي جوکو ٿيندو آهي. ڪنهن به هڪڙي جي ڍهي پوڻ سان، سڄيءَ عمارت جي ڍهي پوڻ جو ڊپ ٿيندو آهي. جيڪڏهن چئني ٿنڀن جي هر وقت ۽ هڪجهڙي سنڀال نه ڪبي آهي ته حالتن جي هوا، مسئلن جي مينهن ۽ عام راءِ جي آس آنهن کي پنهنجي اٽلڪي اثر سان ڳاري ۽ پوري، ڪمزور ڪري ڇڏيندي آهي، جنهن سان ملڪ جي سموري اڏاوت ئي ڪمزور ٿي پوندي آهي.

دستور يا قانون، عدالت ۽ انتظام جي اهميت ته واضح

آهي، ۽ هيءَ ڳالهه به آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچڻ جهڙي آهي ته انهن مان ڪنهن به هڪ جي اٿهوند واريءَ حالت ۾ باقي به شعبا بي اثر بڻجي ويندا. پر جيڪا ڳالهه اسان جي ملڪ ۾ سمجهڻي نٿي وڃي، ۽ جيڪڏهن سمجهي وڃي ٿي ته مڃي نٿي وڃي، ۽ جيڪڏهن مڃي وڃي ٿي ته ان تي چاٽي پڄهي عمل نٿو ڪيو وڃي، سا هيءَ آهي ته قانون، عدالت ۽ انتظام جيان صحافت تي به ملڪ جو مدار آهي، ۽ تنهنڪري ان کي هردم زنده ۽ تازو رکڻ کپي.

صحافت هڪ اهڙو ”روزنامچو“ آهي، جنهن ۾ ملڪ ۽ قوم جي ذهن ۽ مزاج، ڏکن ۽ سکن، مسئلن ۽ سونجهارن، آمدن ۽ صدمن، کوٽ ۽ بچت، ترقيءَ ۽ تنزل جو ذري پرزي وچور هوندو آهي. صحافت هڪ اهڙو ”سينيٽ بوڪ“ آهي، جنهن ۾ ملڪ جي انچ انچ جو، قوم جي پچي پچي جو، گهڙيءَ گهڙيءَ جو اندراج هوندو آهي. صحافت پين ٽنهي شعبن جي نگراني ڪري ٿي ۽ قوم کي هر گهڙيءَ باخبر رکي ٿي ته قانون، انصاف ۽ انتظام وارا سندن ادارا ڪهڙيءَ ريت ڪم ڪري رهيا آهن، ۽ جتي به سنجهڻ نقص نظر اچي ٿو اتي مٿن ٽيڪا ٽپڻي ڪري ٿي ۽ کين عوام جي راءِ ۽ فيصلن کان آگاهه ڪري ٿي. صحافت عوام کي حڪومت جي پروگرامن کان ۽ حڪومت کي عوام جي گهرجن کان واقف ڪري ٿي. صحافت جو اِهو سمورو ڪم ۽ ڪردار ايڏو عوامي، ايڏو جمهوري ۽ ايڏو همه گير آهي، جو اِنهيءَ ئي ڪري چيو ويو آهي ته ”قومن جو عروج ۽ زوال صحافت سان وابسته آهي“ —— ٻين لفظن ۾، صحافت جي زندگي قوم جي زندگي ۽ صحافت جو موت قوم جو موت آهي.

جڏهن قومن جو ٻڌڻ ۽ ترڻ صحافت جي زور ۽ ڪمزور هجڻ تي منحصر آهي، تڏهن نه رڳو حڪومت جي بلڪ خود صحافت جي به پنهنجي پاڻ ڏانهن اِها ذميداري آهي ته قوم ۽ ملڪ جي عمارت کي مضبوط ۽ محفوظ رکڻ لاءِ هن اهم ٿنڀي کي

ڳرڻ ۽ پڙڻ کان بچيل رکيو وڃي.

اطلاعات جـي وفاقي وزير بجا طور اخبارن ۾ غير اخلاقي مـواد تي روڪ ڏانهن اشارو ڪيو آهـي. اسان جي صحافت کي پنهنجو پاڻ اِن جا ڪارڻ ڳولڻ کپن، ۽ اِهو ڏسڻ کپي ته سستي، ۽ غير اخلاقيءَ ۽ چاپلوسيءَ واري مواد ۾ پناهه وٺي، صحافت پنهنجي اصل ڪردار کي گم ته نه ڪري ويٺي آهي؟

ضروري آهي تـه تجارتي ۽ ذاتي مفادن ۽ مصلحتن ڪري پاڻ کي چڙواڳ بڻائڻ بدران صحافت قوم جي درد ۽ درمان کي پيش ڪري، قوم کي پنهنجي وقت ۽ حالتن جو شعور ڏئي، ۽ خودڪوشت کي قوم جي مفادن ۽ مطالبن کان همت سان آگاهه ڪرڻ جو قومي ڪردار ادا ڪري، پنهنجي وقار کي بحال ڪري.

(١٩-٧-١٩٨٤ع) — ش. ا. ح.

(زرد) پريس جي آزادي

ڪراچيءَ جي وڏين روزانه اخبارن (تقريباً سڀني) حيدرآباد جي هڪ لکپتي پيءُ جي پٽ جي ڪجهه ڏينهن جي تازيءَ واردات جي خبر پنهنجن پهرين صفحن تي وڏين سرخين سان ڇاپينديءَ، ٻڌايو ته آن جا ملزم ڏاڙيل سنڌ يونيورسٽيءَ جـا چار شاگرد هئا. ڪي اخبارون ايتري تائين بہ ويون، جـو آن سلسلي ۾ ڪن شريف ۽ معصوم شاگردن جا نالا بہ آنهن ڏيئي ڇڏيا.

ٻن ڇئن ڏينهن کان پوءِ، ڪجهه ويل ڇوڪرو سڪرنڊ مان هٿ ڪيو ويو. رحمت آرائينءَ نالي ڏاڙيل ۽ آن جي ٽولي جا ڪي شاهينگ ڪجهه بندوقبازيءَ جـي ڏي وٺ کان پـوءِ گرفتار ٿيا. ڊي. آءِ. جي پوليس، ڇوڪري جي دريافت کان پوءِ، پريل پريس ڪانفرنس ۾ ٻڌايو ته ڏاڙيل فيصل آباد جا ويٺل هئا ۽ ٻن ٽن سالن کان سنڌ ۾ اچي رهيا هئا. هن ائين بہ قبوليو ته ڇاڪاڻ ته ڇوڪرو تمام وڏي اثر رکندڙ لکپتيءَ جو پٽ هو ۽ پوليس تي وڏا ٻاهر پيل

هئا، انهيءَ ڪري ڇوڪرو هڪ هفتي اندر هٽ ڪيو ويو.

قومي پريس (ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ قائم) ۽ ٻيا خبرچار جا ذريعا پوليس جي ڪامياب ڪارڪردگيءَ جا قصيدا ڳائڻ لڳا، ۽ هر واسطيدار ۽ غير واسطيدار شخص جا اهڙا انٽرويو پهرين صفحن تي چٽن گلن سان سينگاريل وڏيـن سرخين هيٺ شايع ڪيا ويا. پر هڪ سٽ به ڪنهن اخبار ۾ معذرت جي، يا افسوس جي ڇاپي نه ويئي ته هنن جو ايڏيءَ غير ذميداريءَ سان معصوم شاگردن ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جهڙي تعليم جي اعليٰ ترين اداري جا نالا بدنام ۽ خوار ڪيا هئا، ان لاءِ هو ڪجهه پشيمان به هئا. (اِن سلسلي ۾ يونيورسٽيءَ جي خواب ۾ سٽل برجسته اختياريءَ وارن جي روش به گهٽ حيرتناڪ نه هئي!)

ان کان پوءِ ٻي سنسني خيز خبر روزانه اخبارن ۾ پڙڪائي ويئي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو ته ميڊيڪل ڪاليج، ڄامشورو، جي شاگردن قومي جهنڊي جي بي عزتي ڪئي هئي. ۽ هن ڀيري وري به اردو پريس پنهنجي غلط بيانين ۾ اڳري هئي، ۽ سنڌ کان ڪثير تعداد ۾ وڪجندڙ اڳواڻ اخبار ”جنگ“ ته ڊوڙ پائي، انتها جي چوٽيءَ تائين رسي ويئي، جو هڪڙو زهر ڀريل سخت لفظن جو ايڊيٽوريل به لکي ورتائين، جنهن ۾ شاگردن کي ان شرمناڪ ڪم لاءِ سڌو ڏوهي بنائي ڇڏيائين! ۽ پڻ گهر ڪيائين ته ڏوهين ۽ غدارن کي مثالي سزائون ڏنيون وڃن! ٻئي ڏينهن پوليس جا ۽ شاگردن جا بيان شايع ٿيا، جن ۾ ظاهر ٿيو ته اهڙو ڪو قومي جهنڊي جي سلسلي جو واقعو ان ايراضيءَ ۾ بلڪل ئي عمل ۾ آيل نه هو. جنهن واقعي کي پريس قومي جهنڊي جي بيحرمتي سڏيو هو، اهو ته دراصل هڪ شخصي نوع جي جهيڙي جو واقعو هو، جيڪو پٺاڻ ٽرانسپورٽ ڊرائيورن ۽ شاگردن جي وچ ۾ ڀاڙي جي رقم متعلق هو. پٺاڻ سوزوڪي ڊرائيور ميڊيڪل ڪاليج جي هڪ شاگرد کي چاقو هڻي زخم ڪري وڌو هو. واقعي جي رپورٽ ڄامشورو جي پوليس ٿاڻي تي درج ٿيل هئي، ۽ شاگرد لکي ويل

پناڻ ڊرائيور جي گرفتاريءَ جي گهر ڪري رهيا هئا. ٻئي ڏينهن ڪلاس جو بائيڪاٽ ٿيو ۽ ڪن شاگردن هٿان پناڻ ٽرانسپورٽرن جي ڪا هڪ اڌ سوزوڪي احتجاج دوران سڙي ويئي. ۽ پوءِ ته ملڪي صحافت جي (زرد) پريس کي ڄڻ هڪ بهترين موقعو ملي ويو، جنهن ۾ هنن هاءِ گهوڙا ڪرڻ ۽ هر قسم جي شور ۽ غوغا مچائڻ سان هايون ڪري ڇڏيون. اهو ئي هو پريس جي آزاديءَ جي سندن تصور جو مثال!

وري به پريس پنهنجي غير ذميدارانه رپورٽنگ بابت ڪنهن به قسم جي ڪا معذرت ڪانه ڪئي.

اِن کان پوءِ، هاڻي تازو، سنڌ ميڊيڪل ڪاليج ڪراچيءَ جو واقعو سامهون آيو — جنهن ۾ پڻ قومي پريس جي روش مڪمل طور جانبدارانه، نظامت طرف مائل ۽ عوام ورودي ڏني ويئي. ڏاڍائيءَ جا شڪار ٿيل سنڌي ڏوهي ۽ جوابدار هئا، ۽ نظامت طرف جهڪيل شاگردن جا بيان ۽ نامعقول مطالبا عين مناسب ۽ صحيح هئا! ڪراچيءَ جون اخبارون هيون، جي اِن طرح جي خبرن ۽ رائزنين سان پريون رهيون. اميد ڪري سگهجي ٿي ته مخالفن جي منصوبائي روش ۽ بيڏوهن جي ڏکوئيل صورتحال جي کهاڻي، جلد يا بدير، عدالتي تحقيق جي پوري ٿيڻ سان پڌر تي ضرور ايندي. پر هيءَ حقيقت ته ڪنهن ثابتيءَ جي محتاج نه رهي آهي ته اسان جي علائقي ۾ اسان جي پريس جو ڪردار بيحد افسوسناڪ ۽ موقعي پرستيءَ وارو رهيو آهي.

اِهي آهن پاڪستان ۾ اڄ جي پريس جي ”پريس-آزاديءَ“ جي تصور جا چند عملي مثال. ڪن مخصوص اعليٰ معيار جي صحافين سان معذرت ڪندي، چئي سگهجي ٿو ته اسان جي پريس ڪافي ڪن بليڪ ميلرن، عوام ورودي ۽ ڪذب پسندن سان پريل آهي، جيڪي سدائين انهيءَ ذوق ۾ ورتل آهن ته اخباري پنن جي ريمن کي ڪاري ڪرڻ لاءِ هو بي سهارن ۽ بيوس انسانن جي خلاف ڪالمن مٿان ڪالم لکندا رهن. هنن کي ڪو خيال

آهي تہ فقط اختيار جي صاحبن جو، پنهنجين واسطيدارين جو، اشتهارن ۽ نيوز پرنٽ جي ڪوٽائن جو، ۽ پڻ اِن جو تہ ڪٿي هو پريس ائڊوائيس جي ڪا پڇڪڙي ڪري نہ وڃهن. پر عام عوام ۽ خلق خدا جي سلسلي ۾، جيڪي ڪين ڪا ڇهنڊڙي به نٿا پائي سگهن، هو هر طرح ۽ هر موقعي تي پنهنجي پريس ۾ آزاديءَ بلڪ ڇڙوا گيءَ جا مظاهرا ڪندا ئي رهن ٿا! اِن سلسلي جي سندن ڪارڪردگيءَ جي مٿين مثالن کي ڏسندي، پڇجي ٿو سگهجي تہ هنن کي ڀي پريس جي آزادي کهڙي ٿي کپي!

(٢)

عيد قربان، سنڌ يونيورسٽي ۽ اسين

عيد قربان جــي عجيب ۽ نرالي موقعي تــي پنهنجن لائق پڙهندڙن سان سندن خوشيءَ ۾ شامل ٿيڻ جي جرئت ڪندي، اسين ائين چوڻ ضروري سمجهون ٿا تہ انساني پوش ۾ اسان جي اندر ۾ جيڪا حيوانيت ڇـپ هنيو ويٺي آهي، ۽ جنهن سان اسان کي تمام گهڻو پيار آهي، آن پنهنجي انـدر جي حيوانيت کي قـربان ڪرڻ سان ئي اسين صحيح عيد قربان جي خوشيءَ جا حقدار ٿي سگهون ٿــا. انسانن لاءِ آها صحيح عيد قربان هـر آنهيءَ موقعي تــي ميسر هجي ٿي جڏهن ڪو حيواني فڪر يا عمل پاڙان پٽجي ٿو ۽ ڪو نيڪ فڪر، ڪو نيڪ عمل، انڪورجي پاهـر اچي ٿوـــ يعني هر آنهي موقعي تــي جڏهن انسانيت جــي ڪنهن لطافت کي ڇپائي بيٺل ڪا ڇـپ هٽني ٿي، ۽ ڪو مسئلو حل ٿئي ٿــو، ۽ انسانيت جي ڪنهن تـازه دم ۽ ڪچڙي سٽلي کي آٿي اگتي وڌڻ ۽ مٿي اسرڻ لاءِ آزادي ملي ٿي.

تـازو سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن جي رسٽيڪيشن جــا آرڊر واپس ٿيا آهن. بين ڳالهين سان گڏ اسان لاءِ اِها ڳالهہ وڏيءَ عيد سمان آهي، ۽ سپ ڌريون جن اِن فيصلي کي ممڪن بنجڻ ۾ پنهنجو پنهنجو مثبت ڪردار ادا ڪيو آهي، آنهن کي مبارڪباد

چئون ٿا. سنڌ يونيورسٽي سنڌ جي نوجوانن جو هڪ عظيم علمي ۽ فني ادارو آهي، ۽ هيءُ ادارو اُنهن کي سندن مستقبل جي ڪامرانين طرف وٺي وڃڻ ۾ گهڻو گهڻو ڪجهه ڪري سگهي ٿو.

سنڌ يونيورسٽي ڪافي سالن کان مسئلن ۽ مشڪلاتن ۾ ويڙهيل رهي آهي. اسين ڄاڻون ٿا ته هن هڪڙي اچانڪ آئيل رسٽيڪيشن جي مسئلي جي حل سان اُن جا سڀ مسئلا ۽ سڀ مشڪل حل ڪونه ٿي ويا آهن. يونيورسٽيءَ جي انتظاميه، ان جا استاد ۽ شاگرد پنهنجي پنهنجي سوچ ۽ عمل تي خود- تنقيدي نگاهه وجهندا، ته ڏسي سگهندا ته هيءُ سندن زندگيءَ جي امنگن جو چمن زار ۽ سندن ڪوشش ۽ مقابلي جو مخصوص ميدان ُسندن آڏو ڪافي ڪي مسئلا ۽ پڻ ڪافي ڪي موقعا آڻي رکي ٿو، جن مان مُک ۽ اهم مسئلا ۽ موقعا سندن پنهنجن پنهنجن فرض ۽ ذميدارين جي باهم ڳنڍيل ۽ گهڻي قدر وساريل دائرن ۾ ئي کين محدود نظر ايندا.

حقيقت جي نگاهه سان ڏسجي ته شاگردن جا سڀ مسئلا سندن تعليمي ذميدارين جا ۽ سندن ڀرپور جوانيءَ جي آدرش وادي انسان دوست اڌمن جي اظهار جا آهن. ائين اُستاد برادريءَ جا سڀ مسئلا سندن تدريسي ذميدارين جا ۽ سماج ۾ سندن قدر ۽ منزلت جي تسليميءَ جا مسئلا آهن. ساڳيءَ طرح يونيورسٽي انتظاميه جا پڻ سڀ مسئلا اُن جي پنهنجي تنظيمي ذميدارين جا ۽ ان جي ضابط يا نگهدار اختياريءَ يعني سماجي حاڪم قوت جي نظامتي اسٽائيل جا مسئلا آهن.

مطلب ته يونيورسٽيءَ جي انتظاميه، اُن جا استاد ۽ شاگرد جيڪڏهن پنهنجين ذميدارين ڏانهن ئي گهربل توجهه ڏين، ته هو پاڻ کي هڪٻين جي فقط ۽ فقط ساٿ ۽ سهڪار جي عمل ۾ ئي مصروف ڏسي سگهن ٿا ـــ ۽ منجهن ڪنهن باهمي اختلاف يا تضاد جي ڪابه امڪاني صورت هوند نظر نه اچي. ڪين پوءِ پنهنجي اُن باهمي ذوق ۽ عمل جي منصبي دائري کان وڌيڪ البت هڪ

ٻيءَ دلچسپيءَ يا چئلينج جو دائرو به صاف نظر اچي سگهي ٿو— جنهن سان سندن تضاد يا الجهاءُ به مشترڪ آهي— ۽ اهو سندن مشترڪ جوابي عمل لاءِ سندن آڏو ويڙهل وسيع دائرو آهي سماج ۽ سماج جي حاڪم قوت ۽ آن دائري ۾ به جي هو چاهين ته گڏجي پوري ساٿ ۽ سهڪار سان، ڪم ڪري سگهن ٿا. پر افسوس رڳو اهو آهي ته هو پنهنجون پنهنجون ذميداريون پوريون نٿا ڪن ۽ پنهنجي آڏو ويڙهل آن وسيع سماجي دائري ۾ پڻ هو پنهنجين پنهنجين وابستگين ۽ وفادارين ۾ ورهائجي وڃن ٿا، ۽ پوءِ نتيجي طور هو هڪٻين کان به ورهائجي وڃن ٿا ۽ هڪٻين سان ٽڪرجي به پون ٿا— جيڪا ٻي مرضي ۽ حرفتڪاري سندن سڀني حڪمران سماج يعني آن جي منظم حاڪم قوت جي آهي. ۽ اهوئي سبب آهي، جو يونيورسٽين جهڙن علمي ۽ تعليمي ادارن لاءِ خود- اختياريءَ يا خود-حڪومت (Autonomy) جي گهر ڪئي ويندي آهي، ۽ مهذب دنيا ۾ هر هنڌ هي ادارا ڪامل خود-اختيار ۽ خود-حڪومتي (Autonomous ادارن جي حيثيت سان ئي ڪم ڪن ٿا.

اِنهيءَ ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ سميت سڄي ملڪ جي يونيورسٽين جي— انهن جي انتظاميه، استادن ۽ شاگردن جي — مسئلن جو اصل حل يونيورسٽين جي مڪمل آٽوناميءَ ۾ ئي موجود هجي ٿو— جيئن سڄيءَ مهذب دنيا جو تجربو اسان کي ٻڌائي ٿو. اسان جي نظر ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ ملڪ جي سڄي يونيورسٽين جو مسئلو هڪ ئي آهي— يعني آنهن جي اندروني معاملن ۾ سماج جي حڪمران طاقت جي مداخلت کان آزاديءَ جو، سندن ڪامل آٽوناميءَ جو، جنهن لاءِ سندن انتظاميه، استاد برادرين ۽ شاگرد برادرين کي گڏجي جدوجهد ڪرڻ کپي.

شاگردن جي رسٽيڪيشن آرڊرن جي واپسيءَ ۾ اسان سڀني لاءِ خوشيءَ جو هن پيري هڪ ٻيو به وڏو سبب موجود آهي ۽ اهو هيءُ آهي ته هن مسئلي جي حل ۾ ڏرين، ۽ خاص طرح يونيورسٽي انتظاميه (هاسٽلن جي روم الاٽمينٽ واريءَ ڳالهه جي چڙ ۽ چرچ

جي باوجود) تصادم جي رستي کان ارادتاً پرهيز اختيار ڪئي، ۽ سڄي معاملي ۾ ڏرين مجموعي طور باهمي محبت ۽ احترام ۽ پنهنجي، پنهنجي گنڀير ذميداريءَ جي شعور جو ثبوت ڏنو. شاگردن پنهنجي، مقصد جي حاصلات لاءِ، ڪل سنڌ دائري ۾، پوري نظم ۽ ضبط ۽ اهنسائي جدوجهد جي راهه ورتي ۽ اٿين اسان سڀني لاءِ بالادست حڪمران قوت کان حقوق طلبيءَ جي راهه ۾ عمل جو هڪ مثال قائم ڪيو، اُن لاءِ هو آفرين جا مستحق آهن.

اسان کي اميد آهي ته سنڌ يونيورسٽيءَ جي انتظاميه ۽ اُن جا استاد ۽ شاگرد، عيد قربان ۽ حج جي سڀوري هن موقعي تي، جيڪو اصل ۾ خود تنقيد جو موقعو آهي، پنهنجن اعمالن جي پاڻ جائزي وٺڻ جو موقعو آهي، ۽ پنهنجي اندر مان غير ڪيڻ ۽ پنهنجائپ جي انساني راهن سجاڻڻ ۽ اختيار ڪرڻ جو موقعو آهي- اسان جي مٿين چند گذارش تي جوڳو ڌيان ڏيندا ۽ اُنهن کي پنهنجي اعليٰ قدر سان نوازيندا. (٣٠-٨-١٩٨٤ع)

— م. ا. ج

قـــانـــون

انساني سماج ۾ به ڳالهيون هر فرد ۽ هر گروهه سان لاڳو آهن. اهي آهن ”حق“ ۽ ”فرض“. هر ڪنهن کي ڪي حق حاصل آهن، ۽ هر ڪنهن تي ڪي فرض رکيل آهن. مون کي اهو حق حاصل آهي ته پنهنجي گهر ۾ ريڊيو وڄائي ٻڌان، پر مون تي اهو به فرض آهي ته پاڙي وارن جي آرام جو خيال رکان ۽ تنهن ڪري پنهنجي ريڊئي جو آواز گهٽو وڌو نه رکان. مون تي اهو فرض آهي ته پنهنجي ۽ پنهنجي ڪٽنب جي گذاري لاءِ پورهيو ڪريان، ۽ تنهنڪري مون کي اهو حق آهي ته پنهنجي پورهئي جو معاوضو يا فائدو حاصل ڪريان. حقن کان سواءِ فرضن جي ادائگي يا فرضن کان سواءِ حقن جي حاصلات ٿي نٿي سگهي. هڪڙي جا حق ٻئي لاءِ فرض، ۽ هڪڙي جا فرض ٻئي لاءِ حق بڻجن ٿا. حق

۽ فرض، ان ڪري هميشه هڪٻئي سان گڏ رهن ٿا. جتي ماڻهو رڳو پنهنجن حقن جي ڳالهه ڪن ۽ فرض ڪي ڇڏي ڏين، يا جتي رڳو ماڻهن کان فرض جي تقاضا ڪجي ۽ ڪين سندن حق نه ڏنا وڃن، آتي سماج ۾ ماڻهپو نه رهندو ۽ اها هڪ جهنگلي دنيا هوندي، جتي ڪو به ڪنهن جو ڪونهي. مهذب سماج جو بنياد، اِن ڪري، حقن ۽ فرضن جي توازن ۽ برابريءَ تي آهي. جيتري قدر ڪنهن سماج ۾ حقن ۽ فرضن جي وچ ۾ توازن ۽ برابريءَ ۾ گهٽتائي هوندي، اوتري قدر اهو سماج انتشار ۽ فساد، بگاڙي ۽ بد امنيءَ، ظلم ۽ تشدد جو شڪار رهندو.

حقن ۽ فرضن ۾ توازن رکڻ لاءِ، سماج پنهنجين حالتن ۽ ضرورتن مطابق قانون ٺاهي ٿو. انسان پنهنجيءَ جهنگلي حياتيءَ مان اچوڪيءَ سڌريل سماجي زندگيءَ ۾ آيو آهي، سو رڳو 'قانون' جي ڪري. انساني سماج جي تاريخ، دراصل سماجي قانون جي تاريخ آهي. قانون ئي آهي، جيڪو انسانن جي هڪ هنڌ گڏجي رهڻ جي حالت ۾ سندن مٽزني حقن ۽ فرضن جون حدون مقرر ڪري ٿو، ۽ آنهن ۾ تصادم جي صورت ۾، انصاف جا طور طريقا پيدائي ٿو.

انسان جون اوائلي رسمون، رواج ۽ روايتون به سندن قانون ئي هو، جن مان ڪيتريون اڄ به زنده آهن ۽ اسان جي قبائلي نظامن ۾ انهن تي اخلاقي طرح اڃا به عمل ڪيو وڃي ٿو. انهيءَ ابتدائي ۽ اڻلکيل قانون جي اوسر، اڄ آئيني سرشتي جي صورت ورتي آهي، جنهن مطابق وڏن وڏن ملڪن جو نظام هلي ٿو.

رسمن ۽ روايتن کان قانون ۽ آئين تائين انسان جيڪا تاريخي ترقي ڪري آيو آهي، سا سندس اها عظيم حاصلات آهي، جنهن بنان سڄيءَ دنيا جا ماڻهو جيڪر هڪٻئي لاءِ درندا بڻجي وڃن. تنهنڪري، قانون مهذب انساني سماج جو سڀ کان وڏو اهڃاڻ آهي، ۽ ان جو احترام سڀ کان وڏو سماجي مقصد آهي.

آئين هجي يا عام قانون، اهو جمهوري هجي يا فوجي، عمل ڪرڻ لاءِ آهي. اهو هڪ پطرفو ڪم آهي: قانون تي عمل ڪرڻ

۽ قانون تي عمل ڪرائڻ. قانون تي عمل ڪرائيندڙ ’انتظاميہ‘ آهي، جنهن وٽ مختلف ادارا ۽ عملدار آهن، جن کي وري وردين وارا مختلف ’فورس‘ آهن. انتظاميہ کي قانون تي عمل ڪرائڻ لاءِ گهربل ’اختيار‘ مليل آهن. قانون جي ڀڃڪڙي ڪرڻ وارن لاءِ مختلف ’سزائون‘ آهن، سزايافتن لاءِ ’جيل‘ آهن. سزائون ڏيڻ يا سزائن خلاف پڪارڻ لاءِ ’عدالتون‘ آهن. قانون ۽ قانون تي عمل ڪرائڻ جا اهي سڀ بندوبست سڀني ملڪن وٽ آهن. پوءِ بہ ڪٿي قانون جي حڪومت آهي، ڪٿي ناهي. ڪٿي قانون جو احترام آهي، ڪٿي ناهي. ڪٿي قانون جي ڀڃڪڙي گهٽ آهي، ڪٿي گهڻ. ڪٿي جيل ڀريل آهن، ڪٿي خالي. ڪٿي انتظام غنيمت آهي، ڪٿي مصيبت. ڪٿي انصاف انڌو آهي، ڪٿي چار-اکيو. ائين ڇو؟ اسان جي ملڪ ۾ جتي آئين، قانون، انتظام ۽ عدالت جو ڏيڍ صديءَ جو تجربو موجود آهي، اتي ايڏو سماجي انتشار ڇو؟ حق کان محروميءَ جو احساس ۽ فرض کان گوسٽات جو لاڙو ڇو؟

حقيقت هيءَ آهي تہ قانون تہ موجود آهي، پر ان تي عمل نہ پيو ڪيو وڃي. اسان جي ملڪ جو سڀ کان وڏو مسئلو قانون تي نہ هلڻ آهي. اسان جي ملڪ جي سڀني برائين جو ڪارڻ قانون تي نہ هلڻ آهي. اسان جي ماڻهن جي سڀني مصيبتن جو منڍ قانون تي نہ هلڻ آهي. معاملو سياسي هجي يا اقتصادي، ذاتي هجي يا جماعتي، قانون جي صحيح پوئواري ڪٿي بہ ڪانهي.

قانون اڻپورو آهي تہ پورو ڪري سگهجي ٿو، قانون ناقص آهي تہ سڌاري سگهجي ٿو، قانون غلط آهي تہ رد ڪري سگهجي ٿو. پر جنهن وقت بہ، جيڪو قانون موجود آهي، جهڙو بہ آهي، جيئن بہ آهي اهو سڀني لاءِ هڪجهڙو آهي، ۽ تنهنڪري جيڪڏهن اهو سڀني سان لاڳو ٿئي ۽ سڀئي ان تي هڪجهڙو عمل ڪن، تہ پوءِ ڪنهن کي بہ هڪبئي لاءِ شڪايت نہ ٿيندي، ڪنهن بہ هڪڙي سان ٻئي جي ڀيٽ ۾ بي‌انصافي نہ ٿيندي، سڀني جا حق محفوظ رهندا

۽ سڀئي پنهنجن فرضن جي ادائگيءَ ۾ اطمينان محسوس ڪندا.

پر اسان وٽ گذريل ستٽيهن سالن ۾ نه رڳو اهو احساس اڃا آيري نه سگهيو آهي، بلڪ ڏسجي ٿو ته ڏينهون ڏينهن آن جي ابتڙ عمل کي تقويت ملي رهي آهي.

اسان وٽ قانون جي احترام بدران سياسي ۽ گروهي مفاد، اثر رسوخ، اقربا پروري، ذاتي غرض، سفارش ۽ رشوت تي هرڪو ڪم هلي رهيو آهي. اِها ڪا ڳجهي ڳالهه ڪانهي، ۽ اسين سڀ اِن جا جوابدار آهيون.

قومي معاملن ۾، ڊاڪٽر خانصاحب جي وزارت کي ٽوڙڻ، ون يونٽ ٺاهڻ، اوڀر پاڪستان جي اڪثريت کي حڪومت حوالي نه ڪرڻ، ستٽيهن سالن ۾ صرف ٻه ڀيرا چونڊون ٿيڻ، بلوچستان جي پهرينءَ آئيني حڪومت کي برطرف ڪرڻ، ۽ ملڪ ۾ ٽي ڀيرا مارشل لا لڳڻ ـــ اِهي قانون تي عمل نه ڪرڻ جا ڪي موٽا مثال آهن.

ڪوڙا سسٽم لاءِ قانون آهي، پـر آن تـي عمل ڪونهي. سنڌوءَ جي پاڻيءَ جـي ورهاست لاءِ قانون آهي، پـر ان تي عمل ڪونهي. زمين جي ورهاست لاءِ قانون آهي، پران تي عمل ڪونهي.

ٽئڪس جـا قانون آهن، پـر ٽئڪس پرينڊڙ ڪارخانيدار ۽ واپاري تـوڙي ٽئڪس گڏ ڪرڻ وارا اهلڪار، گڏجي، هـر سال پنهنجيءَ حڪومت کي اربين رپين جي چوٽ ڏين ٿا. ڍل، آبياني ۽ عشر جا قانون آهن، پر جاگيردار ۽ زميندار توڙي تپيدار، آبدار ۽ ٻيا عملدار، گڏجي، حڪومت جي هڙ هضم ڪن ٿا. سرڪاري رستن ۽ عمارتن اڏڻ وارن، واهن جـي کاٽي کٽڻ ۽ ٻين مـورين ٺاهڻ وارن ٺيڪيدارن ۽ واسطيدار ڪلارڪن ۽ ڪامورن جا حصا پڌيون مقرر آهن. سرڪاري آفيسن جـي فرنيچر، اسٽيشنريءَ ۽ هر قسم جي سپلاءِ تي ڪميشن ڪمائجي. اسپتالن ۾ مريضن جي دوائن مان، بلڪ جيلن ۾ قيدين جي پيتي مان ٻه بچائجي. ٽرڪن، بسن، ٽئڪسين ۽ رڪشائن کان لکين رپيا منٿليون گڏ ڪجن. ريل ۾

ڪيٽ وڏائڻ ٻنان روڪ رقم تي خاص ڳاڌن ۾ ڪٽي، منزل مقصود تي پار آڪارجي. ٽيليفون لاءِ هڪڙن جا بل معاف ڪري، ٻين تي چاڙهي ڇڏجن ۽ ان لاءِ ماهياني اڳاڙي ڪجي. ڏاڍن تي ’محمود‘ ۽ ’اياز‘ ٻنهي سان هڪجهڙو سلوڪ ڪجي ۽ ٻئي مٿا پنهنجا ڪجن: وڏن جي چوڻ تي ننڍن کي ٻڌجي، مارجي ۽ بيعزتو ڪجي: ٻئسا سلن ۽ جوابدار نه ملي ته ان جي آل اولاد کي ۽ اوڙي پاڙي کي جهلي اچجي. نوڪريءَ جي مقرري هجي يا بدلي، ترقي هجي يا معطلي، پنهنجي ماڻهوءَ جو خيال رکبو، ’ڇڳي‘ ماڻهوءَ جي چوڻ تي هلبو ۽ خرچي پاڻيءَ جون ڪسرون ڪڍبيون. ڪورٽن ۾ ڪيسن جون قطارون لڳل آهن. ورهين کان وٺي شنوائين جي تاريخن کان ڳالهه اڳتي نٿي وڌي. عام ماڻهو هر ڀيري ڳوٺ کان پنڌ، مانيءَ هڙ ٻڌي نڪري ٿو، ۽ زال يا ڌيءَ جا زيور وڪڻي وڪيل جي في ڀري ٿو. هر ڪاتي، هر شعبي ۾، هر فرد هر گروهه وٽ، قانون جي ڪابه ميڄتا ڪانهي.

اسان جوروءِ سخن نه سرڪار ڏانهن آهي، نه ڪنهن ٻيءَ در ڏانهن. اسين انتهائي دردمنديءَ سان جيڪا صورتحال آهي، تنهن جو ذڪر ڪري رهيا آهيون. اسين سڀ اِن لاءِ هڪجهڙا جوابدار آهيون. جيڪي ڪن ٿا ۽ نٿا ڪن، جيڪي چون ٿا ۽ نٿا چون، هي مسئلو اُنهن سڀني جو آهي. هي سڄي ملڪ جو بنيادي مسئلو آهي. هي رڳو حڪومت جو ڪم ڪونهي، پر هر فرد جو ڪم آهي ته قانون تي پاڻ عمل ڪري ۽ ٻين کي اُن جو پابند بنائي.

اسين وري به چئون ٿا ته قانون جي بالادستيءَ کي نظر ۾ رکي، نه رڳو اهي غلطيون نه ورجايون وڃن، جن جا اُگرا نتيجا اسين ڀوڳي رهيا آهيون، بلڪ حقن ۽ فرضن ۾ توازن کي پيدا ڪرڻ لاءِ، هيٺ کان مٿي تائين ۽ مٿي کان هيٺ تائين رائج قانونن کي سڀني سان لاڳو ڪيو وڃي، سڀني لاءِ سزا جو هڪجهڙو سرشتو عمل ۾ آندو وڃي ۽ خود قانون نافذ ڪندڙن کي به توبهه

ڪرائي وڃي. اسان جي ملڪ جي سڀ کان وڏي بـرائي قانون تي نـہ هلڻ آهي. صدر کان وٺي پنڪيءَ تائين، قانون جـو حڪم هلڻ کپي: حاڪم کان وٺي حوالدار تائين، سڀني کي قانون جي پڪڙيءَ لاءِ ساڳي سزا ڀوڳائي وڃي. چـور چٽا وڃـن ۽ پاڪيا پڌا وڃن— اهو سرشتو هاڻي بند ٿيڻ کپي. اسين چاڻون ٿا، ۽ پيا سڀ چاڻن ٿا، تہ ڪير پڌو ٿو وڃي ۽ ڪير چٽو ٿو وڃي! قانون، قانون آهـي. ان جـي سنهن ۾ ٿڪ اڇلڻ پنهنجي منهن کي گندو ڪرڻ آهي. قانون آهي، تـہ سڀڪجهہ آهي، ۽ جيڪڏهن ناهي، تـہ پوءِ ڪجهہ بہ ناهي: نہ ملڪ نـہ قوم، نـہ حڪومت نـہ حاڪم: هـر ڪنهن جو پنهنجو حق، هر ڪنهن جو پنهنجو فرض.

(١٢–٦–١٩٨٤ع) — ش. ا ح.

”معلومات جو سامراج“ ۽ ڏن صلاحن واري هڪ راهہ

ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي تہ تاريخ جـو هيءُ دؤر ’نظرين‘ جو دؤر آهي، ’اڊيالاجيز‘ جو دؤر آهي. ڪئپيٽلزم ۽ سوشلزم اڄ جي دنيا ۾ اڳي ئي موجود هئا، جيڪي پيئي سيڪيولرسٽ (Secularist) يعني ’دنيائي‘ نظريا سڏيا ٿي ويـا. هاڻي وري اڳوڻا سئڪرلسٽ (Sacralist) يعني ’آسماني‘ نظريـا، ڪافي ڪجهہ اوو رهالنگ ۽ چنڊ ڦوڪ کان پوءِ، جديد ٻڄي، جديد دنيا جي آڏو اچي بيٺا آهن، پر ’ڌرتيءَ‘ ۽ ڌرتيءَ جي ’ٻولين‘ ۽ آن جي ’ماڻهن‘ کي آهي وري بہ چڏي نٿا سگهن. سنڌن دعوا برابر ’نظرياتي‘ وحدت ۽ ’آفاقيت‘ آهي، جنهن ۾ هـو ڌرتيءَ ۽ آن جي علائقائي وفادارين کان پـاڻ کي بالاتر سمجهن ٿـا، پـر ٻولين ۽ ڌرتيءَ جـي متضاد مفادن ۽ پائيندين کان هو هرگز آجا نہ آهن. ۽ اِها منافقت ۽ دو- رُخائي آنهن کي پنهنجن ڏاڍ ۽ ظلم جـي مفادن جي حاصلات ۽ بچاءَ لاءِ

ئي اختيار ڪرڻي پوي ٿي. ۽ اِنهيءَ منافقت ۽ دولاب ڪري ئي آهي اڄ سڄيءَ دنيا ۾ ايذي وڏي آزار ۽ مونجهاري ۾ ورتل آهن — ڇو تہ:

'خودي' ۽ 'خدا' کين مائيندا من ۾،
ٻن ترارن جاءِ ڪانهي هڪ مياڻ ۾.

درويشن جو قول آهي تہ سچ ڪان مٿانهون ڪو مذهب ڪونهي، ڪا 'اِديالاجي' ڪانهي. هاڻي، سڀ مذهب ۽ نظريا سچا هجن يا نہ هجن، ڪو هڪ مذهب يا نظريو ئي سچو ڇو نہ هجي، پر سڀئي مذهب ۽ سڀئي نظرياسچ جي حمايت جي ۽ سچ ۾ دلچسپيءَ جي دعوا سا ضرور ڪن ٿا. ۽ پوءِ بہ انهن جا مڃيندڙ ۽ پيروڪار سچ ڪان ڊڄن بہ ٿا، سچ کي لڪائين بہ ٿا ۽ سچ کي دٻائين بہ ٿا! اِئين ڇو آهي؟ مذهبن ۽ نظرين جي فائدي ۾ دليل جو رخ ڦيرائيندي، اِن سوال جو جواب تہ اڪثر هيءُ ڏيڻ ۾ ايندو آهي تہ آهي ماڻهو اصل ۾ پنهنجي اعلانيل مذهب يا نظريي کي نٿا مڃين، ۽ جڏهن چون ٿا تہ هو اُن کي مڃين ٿا، تہ هو منافقت ڪان يعني ڪوڙ ڪان ڪم ٿا وٺن. ٻيو سبب پنهنجي سچ - دشمنيءَ جو ٻيئي ڏريون — دنيائي توڙي ديني نظرين واريون — اِهو بہ ڏين ٿيون تہ جڏهن چوگرد منافقت ۽ ڪوڙ سان ڪم هجي ۽ سڄي عالمي فضا ئي آها هجي، تہ پوءِ کين بہ سچ ڪان ڊڄڻو، سچ کي لڪائڻو ۽ سچ کي دٻائڻو ئي پوي ٿو — ۽ اِئين چوڻ ڪان پوءِ بہ هو پنهنجي سچ کي پنهنجي حقيقت کي لڪائڻ ۽ ٻئي جي سچ کي، ٻئي جي حقيقت کي کوڙي کوڙي ڪيڻ ۽ چاڙڻ جي ڪوشش ۾ مصروف رهن ٿيون: يعني هو پاڻ لاءِ وري بہ سچ پسند ڪن ٿيون، پاڻ وري بہ سچ جي روشنيءَ ۾، سچ جي کليئي ڏينهن ۾، رهڻ گهرن ٿيون، پر مخالف لاءِ ڪوڙ کي پسند ڪن ٿيون، مخالف کي ڪوڙ جي اونده ۾، ڪوڙ جي پيڪر رات ۾ مبتلا رکڻ چاهين ٿيون.

تہ اصل ڳالهہ 'سچ' ۽ 'ڪوڙ'، 'صداقت' ۽ 'منافقت'، جي هين

ڪافي ڪجهه منجهيل سلسلي جي هيءَ ٿي معلوم ٿئي ته ٽريون پاڻ ڪي، خاص طرح نه سچ سان نه ڪوڙ سان، نه صداقت سان نه منافقت سان، پڌل پانئين ٿيون ۽ نه رڪڻ چاهين ٿيون. بلڪ، جو ڪجهه هو پنهنجو مفاد سمجهن ٿيون، آن جي ئي حاصلات ۽ دفاع لاءِ هو سچ ۽ ڪوڙ کي هٿيار طور، تبليغ طور، اڳلي کي مڃائڻ لاءِ ڳالهه جي ور ۽ وار طور، ڪم آڻين ٿيون: ۽ آن لاءِ هو هرقسم جون ڳالهيون— طبعياتي، مابعد طبعياتي ۽ سماجي— ٺاهين به ٿيون ۽ ڊاهين به ٿيون، وڌائين ۽ گهٽائين به ٿيرن، ٽڙن به ٿيون ۽ ڇوڙين به ٿيون ۽ چپ چاپ هضائين به ٿيون ۽ وڏي وات، ڳائي وڄائي ۽ پڙائي پڙائي، پڌائين به ٿيون.

مفاد — فردن جا توڙي گروهن، جماعتن، طبقن يا قومن جا— ظالمانه ۽ غاصبانه به ٿين ٿا ۽ حقي واجبي ۽ انصافي انصاف وارا به هجن ٿا. مظلومن ۽ محرومن جا مفاد هميشه حقي واجبي ۽ انصافي انصاف وارا هوندا آهن: انهيءَ ڪري آهي سچ جا حمايتي هوندا آهن، سچ جو اظهارڪهرندا آهن— چو ته سچ ئي سندن حق ۾ شاهد هوندو آهي. مظلومن ۽ محرومن جو اهو سچ ظالم ۽ غاصب لڪائيندا آهن ۽ دٻائيندا آهن— چو ته آن سان سندن پنهنجي حقيقت کلي پوندي آهي، جا ڪين ڏکي لڳندي آهي— ۽ انهيءَ ڪري سچ جي جاءِ تي ڪين پنهنجيءَ 'ڳالهه' جو پرچار ڪرڻو پوندو آهي ۽ چوڌير انيڪ احوالن جا چار آٽا پوندا آهن ۽ ڪوڙن مٽان ڪوڙ جا غبار ۽ غوغاءَ اٿارڻا ۽ لڳاتار آهي جاري رکڻا پوندا آهن، جن ۾ سچ جي دريافت ايتري ته مشڪل ٿي پوندي آهي جيتري ڪانن جي ڍڳ ۾ ڪري پيل ڪنهن سئيءَ يا چڻي جي ڳولڻ جيئي.

ظالم ۽ غاصب مفادن وٽ ان پنهنجيءَ 'ڳالهه' جي پرچار لاءِ، ملڪي ۽ عالمي دائرن ۾، اڄ طباعت جا، ريڊئي جا، ۽ خاص طرح، ٽيليويزن جا، هرهنڌ حاضر ناظر ۽ انتهائي طاقتور، ذريعا موجود آهن، جن تي هو پنهنجي نجات ۽ جياپي لاءِ وڏو پروسو رکن ٿا— خاص طرح ٽيليويزن ڪي ته اڄ هو پنهنجي ساهه لاءِ

حضرت موسيٰ جي مرتد اُمت جي هٿراڌو ناهيل **سونيءَ گابي** جهڙو پنهنجو هڪ **سونو گابو** ٺا سمجهن. دنيا جا ظالم ۽ غاصب مفاد، عالمي توڙي ملڪي دائرن ۾، انهن معلوماتي ذريعن (media) مان عام امن امان جي دؤر ۾ اهو ڪم وٺن ٿا، جيڪو هو جنگ جي دؤر ۾ يا گهرو ڪنهن باغيانه صورتحال ۾، پنهنجي هٿيار بند پوليس ۽ فوج کان وٺندا آهن.

عالمي ۽ ملڪي سطح تي ظالم ۽ غاصب مفادن جي قبضي، قدرت ۾ عام خبرچار ۽ معلومات جي هنن جديد سائنسي ذريعن جي موجودگيءَ ۽ جيئن انهن جو استعمال ٿئي ٿو، ان سڄي پاڪنڊ کي ”معلومات جو سامراج“ سڏيو ويو آهي، جنهن هيٺ، هڪ تحقيق مطابق، سڄيءَ دنيا کي جا معلومات پهچي ٿي ان جا ۸۰ پاڱي ٿي حصا ڪنهن نه ڪنهن طرح دنيا جي وڏي ۾ وڏي سامراجي ملڪ يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا مان ٺي مرتب ٿي نڪرن ٿا. ساڳي حالت معلومات جي ان هڪ-هٽيءَ جي ملڪي دائرن ۾ بہ موجود هجي ٿي ۽ اتي آها مڪاني ظالم ۽ غاصب مفادات جي ٺي حق ۾ ڪم ڪري ٿي.

غير جانبدار دنيا، جنهن کي 'ٽين دنيا' بہ چئجي ٿو، ان جي خاص اخبار News from Non-aligned World جي آڪٽوبر ۱۹۸۲ع جي اشاعت ۾ هن پيڙهڪر صورتحال جو جائزو پيش ڪندي، چيو ويو آهي:

”سامراجي طاقتون ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي ملڪن جي قومي ثقافتن کي وڏن ويجهن نٿيون ڏين ۽ انهن جي ترقيءَ آڏو وڏا بند پڌيو بيٺيون آهن. جيسين عام معلومات جي ذريعن تي مغرب جي بالادستي ختم نہ ٿيندي، تيسين اِهي ملڪ پنهنجي قومي ثقافت جي راهہ ۾ ڪو بہ سچو پچو ۽ اهم واڌارو ڪري نہ سگهندا. يونائيٽيڊ اسٽيٽس، مثال طور، بين الاقوامي ٽيليويزن پروگرامن جي ۷۵ سيڪڙي ۽ ڪتابي اشاعت جي ۷۰

في سيڪڙي حصي تــي قابض آهــي. يونائيٽيڊ اسٽيٽس جون اي. پي ۽ يو. پي. پي پريس ايجنسيون اسي لک لفظ هر روز دنيا جي ملڪن ۾ معلومات جي سواد جا موڪلين ٿيون. ساڳيون تــرقي پذير، يعني پوئتي پيل، ملڪن جون ست وڏيون پريس ايجنسيون روزانو اهڙا فقط پنجاهه هزار لفظ موڪلين ٿيون ....“

اسان جـي پنهنجي ملڪي دائري ۾، هيءَ معلومات جـي سامراجي صورتحال ڪهڙي آهي، آهـا اسين پاڻ ئي ڄاڻون ٿا، ۽ چئي سگهون ٿا ته اسان جي پنهنجن معلوماتي ذريعن تان اسان تائين ـ اسان جي عوام تائين ـ پهچندڙ معلومات جـو ڪيترو حصو اسان جي حڪمرانن، عالي مقام دولتمند ۽ دولتگير طبقن جـي ئي حق ۾ مرتب ٿئي ٿو: ٻه ٽيا ڳي ٽي حصا، ستر سيڪڙو، پنجهتر سيڪڙو يا نوانوي ڏهائي ڪجهه في سيڪڙو؟ ۽ اسان جون اندروني قومي ٻوليون ۽ ثقافتون، جيڪي اسان وٽ قدرت جون آيتون آهن، تـن جي وڌڻ ويجهڻ ۽ ترقيءَ جي آڏو ڪيترا بند ٻڌل آهن ۽ مضبوط ٿيندا ٿا رهن ـــ آن جي ٻه اسان کي ڄاڻ هجڻ کپي، جو جيتوڻيڪ ملت يا امت جي اصل اسلامي تصور ۾ ٻولين ۽ قومي ثقافتن جي ڪثرت جي گنجائش ته هجي، بلڪ آن جي تائيد جا واضح اصول موجود هجن، پر ’نظريي‘ جي نالي ۾، اسان وٽ اسٽيم ـ رولنگ جي آسان ۽ سرسري طريقي بنديءَ جـي مشق لڳاتار قومن تي آزمائبي رهي آهي! ۽ تيستائين اِها مشق آزمائبي رهندي ـ اِها ۽ ٻي مشق ٻه، جيڪا ئي هين سڄي معلومات جي سامراجي پاڪنڊ جي اصلي مراد آهي، يعني ڪئپيٽلزم جي فري انٽرپرائيز (Free enterprise) جي، آزاد جوکم ڪاريءَ جـي، دولتگيريءَ جي آزاد وٺ پڪڙ جـي مشق، اسان جي اڄاڻ ۽ ڇڙوڇڙ پورهيت عوام تي (جي ئي اسان جو ”سواد اعظم“ آهن) آزمائبي ئي رهندي ـ جيسين ’نظريي‘ جي آڙ ۾ قومن ۽ آنهن جي ٻولين ۽ ثقافتن جي علائقائيت ۽ آنهن جي عوامي سياسي ۽ اقتصادي حقن جي انڪار جي ڳالهه ڪئي، ملڪ

جي 'برادرانم، آزادانم ۽ مساوياڻم' اتحاد خاطر، ختم نٿو ڪيو وڃي.
۽ تيسين اسان جي پورهيت عوام جي عظيم اڪثريت ڪي، آنهن
جي انسان دوست قومي اديبن، عالمن، شاعرن، استادن، صحافين،
مصورن، موسيقارن، اسٽيج جي فنڪارن ۽ ٻين سياسي، سماجي ۽
ثقافتي ڪارڪنن کي پنهنجي رڳو احساس محروميءَ جي نہ پر
خود محروميءَ جي پوري ۽ آخري علاج لاءِ، حضرت گوتم ٻڌ جي
ٽن صلاحن واريءَ هڪ ئي راهہ تي هلڻو پوندو ۽ هلندو رهڻو ئي
پوندو: "ٻڌم شرڻم ڳڇامي، سنگم شرڻم ڳڇامي، ڌمم شرڻم ڳڇامي":
يعني ڪين عقل ۽ ڄاڻ جي، ٻڌيءَ ۽ تنظيم جي، ۽ عمل ۽ جدوجهد
جي راهہ وٺڻي ئي پوندي. (١٣-٩-١٩٨٤ع)

— م. ا. ج.

آبادي ۽ رتابندي

"زمين الله جي، حڪم سرڪار جو" — اهي مهاڳ جا
لفظ هوندا هئا بادشاهي اعلانن جا، جيڪي گهڻين، چونڪن ۽
بازارن ۾ دهل وڄائي، ماڻهو ميڙي، شاهي پڙهي ڏيڻ وارو سپاهي
کي ٻڌائيندو هو. تڏهن ريڊيا نہ هئا، ٽيليويزنون نہ هيون، اخبارون
نہ هيون، ۽ نہ وري سرڪار وٽ اطلاعات کاتو هو، تنهنڪري
شاهي فرمان رعيت تائين رسائڻ جو اهو ئي طريقو هو.

زمين الله جي هئي، پر بادشاهہ سڀ جا سڀ "الله سائينءَ
جا پاڇا" هئا — جيئن هو پاڻ کي سڏائيندا هئا — تنهنڪري اها
سندن ابن ڏاڏن کان وٺي سندن آرين پرين تائين، شاهي ملڪيت
هئي. رعيت سندن ٻڌي ٻرو هئي ۽ سندن رحم ڪرم سان زمين تي
رهندي هئي. اهڙيءَ حالت ۾ زمين جون حدون آهي ئي هونديون
هيون، جيڪي بادشاهہ سلامت پنهنجي طاقت سان فتح ڪيون
هونديون. جيترو سگهارو ڪو بادشاهہ هوندو هو، اوتري ئي وڏي
سندس بادشاهت هوندي هئي. پوءِ هڪڙو بادشاهہ ٻئي کان ۽ ٻيو

بادشاهه ٿئي ڪان، ملڪ پيو فتح ڪندو هو، تنهنڪري ملڪن جون ڪي به مقرر ۽ سالم سرحدون نه هونديون هيون ۽ آهي بادشاهن جي گردش سان گڏ پيون ڦرنديون گهرنديون هيون. اِن ڪري جڏهن به زمين جون حدبنديون بدلبيون هيون، ته زمين جي مختلف حصن تي رهڻ وارا ماڻهو به وقت بوقت ڌار ڌار بادشاهن جي رعيت پيا بڻبا هئا. الله جي زمين تي رهڻ وارا ماڻهو اهڙين حالتن ۾ ڪنهن ملڪ يا قوم جي سڃاڻپ بدران، پنهنجي بادشاهه سلامت يا سندس بادشاهيءَ جي نالي سان سڃاڻبا هئا — ۽ حڪم رڳو سرڪار جو هلندو هو، جيڪا بادشاهه سلامت جي تاج ۽ تخت واري سرڪار هئي، جنهن لاءِ هو فرمائيندو هو ته پاڻ ”ظل الله“ يا ”الله جو پاڇو“ آهي، تنهنڪري سندس حڪمن کي الله جي تائيد حاصل آهي.

زمين اڄ به الله جي آهي، حڪم اڄ به سرڪار جو آهي، پر زماني جي انقلابن ۾ تاج لتاڙجي ويا آهن، تخت تاراج ٿي ويا آهن ۽ پاڻ کي الله جو پاڇو سڏائڻ وارا ختم ٿي ويا آهن: اڄ زمين تي ملڪ آهن جن کي مقرر سرحدون آهن، ملڪن ۾ قومون آهن جن کي پنهنجي ذاتي سڃاڻپ آهي ۽ حڪم هلائڻ واري سرڪار هو پاڻ ڏاهين ۽ ڏاهين تا. جيڪي ايڪڙ ٻيڪڙ بادشاهه نموني طور وڃي رهيا آهن، تن جي حيثيت به تاش جي پتي واري بادشاهه جي آهي ۽ آهي پنهنجن ابن ڏاڏن واري طاقت وڃائي چڪا آهن.

اهڙيءَ حالت ۾، جيڪي ماڻهو جنهن ملڪ ۾ بنيادي طرح آباد آهن، سي انهيءَ ملڪ جا باشندا آهن، آهي انهيءَ ملڪ جي قوميت رکڻ وارا آهن ۽ انهيءَ حيثيت جي ڪري هو پنهنجن ملڪي وسيلن جا مالڪ ۽ مختيار آهن ۽ انهن وسيلن کي پنهنجيءَ آسودگيءَ ۽ ترقيءَ لاءِ بهتر نموني استعمال ڪرڻ لاءِ وس وارا آهن. دنيا جي سڀني ملڪن جون سرڪارون، انهيءَ ڪري، هڪ پاسي ملڪ جي سڀني حقي باشندن جي آدمشماريءَ جا انگ اکر رکنديون آهن، ته ٻئي پاسي ملڪ جي وسيلن تي نظر رکنديون

آهن، تہ جيئن ماڻهن جي ضرورتن جو اندازو رهندو اچي. ماڻهن جي تعداد ۾ واڌ سان گڏ، سرڪارون ملڪي وسيلن کي وڌائڻ جو بندوبست ڪنديون آهن تہ جيئن ماڻهن جي ترقيءَ تي ڪو اثر نہ پوي. انهيءَ رٿابنديءَ کي مڪمل طرح عمل ۾ آڻڻ لاءِ، سڀئي ملڪ جنهن ڳالهہ تي سڀ کان وڌيڪ ڌيان ڏيندا آهن، سا هيءَ تہ ملڪ جي آبادي ملڪ جي پيداواري وسيلن کان وڌي نہ وڃي. آبادي گهٽ ۽ وسيلا وڌ، تہ اهو ملڪ آسودو رهندو. آبادي وڌ ۽ وسيلا گهٽ، تہ اهو ملڪ ذلتزيل رهندو. پاسپورٽ ۽ ويزا جو سرشتو دنيا ۾ انهيءَ ڪري ڪڍيو اٿن تہ جيئن هڪڙي ملڪ جو رهواسي ٻئي ملڪ ۾ ڪم ڪار سان اچي تہ سندس سجاڳ ٿئي ۽ مقرر وقت کان وڌيڪ نہ ترسي. ڪو بہ ملڪ ٻئي ملڪ جي ڪنهن هڪڙي ماڻهوءَ کي بہ جيڪڏهن پنهنجي شهريت ڏئي ٿو، تہ اها انتهائي جائز سبب جي ڪري ۽ انتهائي خبرداريءَ سان .

آباديءَ تي اهو سخت ضابطو سڀني ملڪن لاءِ انهيءَ ڪري ضروري بڻجي پيو آهي، جو دنيا جي آدمشماري مجموعي طور تي بيحد تيزيءَ سان وڌي رهي آهي. اندازو لڳايو ويو آهي تہ دنيا جي آدمشماري، جيڪا هن وقت ٤ ارب آهي، سا ايندڙ ١٥ سالن ۾ ٦ اربن کان مٿي ٿي ويندي — ۽ ٩٢ سيڪڙو واڌ رڳو پوئتي پيل ملڪن ۾ ٿيندي. دنيا جي پيداواري وسيلن کي نظر ۾ رکندي، اهو مسئلو سموريءَ انسانذات لاءِ وڏو خطرو بڻجي ويو آهي.

هن وقت جڏهن اسين هي اکر لکي رهيا آهيون، اقوام متحده پاران ميڪسيڪو سٽيءَ ۾ آباديءَ ۽ رٿابنديءَ جي مسئلي تي ويچارڻ لاءِ ١٤٠ ملڪن جي ماهرن جي ڪانفرنس شروع ٿي چڪي آهي، جيڪا سڀني ملڪن لاءِ آدم جي واڌ کي روڪڻ جا طريقا وضع ڪندي.

جيتريقدر پاڪستان جو تعلق آهي. ان ۾ هي مسئلو ٻين ملڪن کان مختلف آهي: ڇو جي واڌ سان گڏ، اسان وٽ سرحدن

ڪان ٻاهران اچڻ وارن جا لنگهه ائين ڪليل رهيا آهن جو ساڍهو سون، هزارن ۾ لکن جي تعداد ۾ هتي اچي آباد ٿيندا رهيا آهن. انهيءَ ڪري ملڪ جي اقتصادي وسيلن تي بار ڏينهون ڏينهن وڌي رهيو آهي ۽ خاص ڪري شهري ايراضين ۾ ڪابہ رٿابندي ڪم نٿي ڪري. تازو ئي رٿابنديءَ ۽ ترقيءَ جي وفاقي وزير، ڊاڪٽر محبوب الحق، ٻڌايو آهي تہ ملڪ جي ڪل آباديءَ جو ٢٢ سيڪڙو رڳو ڪراچيءَ ۾ آباد آهي ۽ هر سال انهن ۾ ساڍن ٽن لکن جو واڌارو ٿئي پيو. هن ٻڌايو آهي تہ ڪراچيءَ جي آباديءَ ۾ ساليانو ٦ سيڪڙو واڌ ٿئي ٿي جنهن مان ٣ سيڪڙو ڄم سبب ۽ باقي ٣ سيڪڙو ٻاهرين لڏي ايندڙ ماڻهن جي ڪري آهي. اهي ٣ سيڪڙو ساڍهو ڪير آهن، ڪٿان اچن ٿا، ڇو اچن ٿا، انهن کي ڇو نٿو روڪي سگهجي، اهي سوال پڻ حصن ۾ ٿيندڙ واڌ سان گڏجي وڏو گنڀير مسئلو پيدا ڪن ٿا.

آباديءَ جي واڌ واري عالمي خطري کي منهن ڏيڻ لاءِ، پاڪستان کي پنهنجي رٿابنديءَ ۾ آئيندي لاءِ انهن سخاوتن جي تلافي بہ ڪرڻي پوندي، جيڪي هن ڪان اڳ ڪن مفروضن جي ڪري ٿينديون رهيون آهن. لکين ٻهاري هتي گهرائي آباد ڪيا ويا آهن، ۽ اڃا بہ ڪجهہ لک هتي آڻڻ جا ويچار آهن. ٽيهہ لک افغان پناهگير اسان مهمان ڪيا آهن، جن شهريت جي حق نہ هوندي بہ ملڪ جي مختلف حصن ۾ ملڪيتون وٺي پاڻ کي آباد ڪرڻ شروع ڪيو آهي، ۽ جن لاءِ سرڪار انديشو ظاهر ڪيو آهي تہ منجهن غيرملڪي ايجنٽ بہ ٿي سگهن ٿا. ملڪ ۾ نشيدار شين ۽ غير قانوني هٿيارن جو ڦهلاءُ بہ هڪ ڏار مسئلو بڻجي ويو آهي.

اسان جي گذارش آهي تہ ملڪ ۾ آباديءَ ۽ رٿابنديءَ جي مسئلي تي ڀاڱي جوابداريءَ وارو ويچار ڪيو وڃي، ۽ ان ۾ ملڪ جي حقيقي شهرين لاءِ پيداواري وسيلن جي ڪفالت بابت بنيادي اصلاح ڪئي وڃي. (٩-٨-١٩٨٤ع) — ش. ا. ح

سچ جو ڳڻ

سچ چوڻ، حق ساڻ ۽ ڪوڙ اڳيان ڪنڌ نہ جهڪائڻ وارا ڳڻ، پاڻ ۾، دراصل اهڙيون لازوال حقيقتون رڪن ٿا جيڪي انسان جي عظمت جو ثبوت ۽ ان جو معراج آهن. ظلم ۽ ڏاڍ جي قوتن خلاف جدوجهد ۾ پيش ايندڙ مشڪلاتن ۽ آزمائشن کي جرئت ۽ ثابت قدميءَ سان منهن ڏيڻ ۽ بامقصد زندگي گذارڻ ئي فرد توڙي قوم لاءِ اصل ۾ زندگيءَ جو سرمايو آهي.

ڪربلا جي ميدان ۾ جڏهن حضرت امام حسين عليه السلام کي پنهنجن ٽورن ساٿين سميت شهادت نصيب ٿي، تڏهن يزيد سمجهيو تہ هن پنهنجي سڀ کان وڏي مخالف طاقت کي ختم ڪري ڇڏيو. پر ائين نہ ٿيو، ۽ ثابت ٿيو تہ حقيقت ۾ ظلم ۽ ڏاڍ واريون طاقتون سک جو ساهہ کڻڻ کان محروم ٿي رهجي وڃن ٿيون.

تاريخ ۾ اها ڪا نئين ڳالهہ ناهي. اهو سمجهندي بہ تہ ظلم، زبردستيءَ ۽ بي انصافيءَ وارو رستو تمام اوکو ۽ ڳنڀير آهي، جتي قدم قدم تي رڪاوٽون آهن ۽ انيڪ قربانيون ڏيڻيون پيون ٿيون، دنيا جي عظيم انسانن ثابت قدم رهي، پنهنجي جدوجهد کي قابل رشڪ ۽ ان جي مقصديت کي مقدس بنائي ڇڏيو. اها ئي ايمان جي بلند ترين ۽ افضل ترين صورت آهي. حضرت امام حسين عليه السلام حق ۽ انصاف لاءِ ظلم ۽ زبردستي ڪندڙ باطل قوت يعني يزيديت کي للڪاريو، اُن خلاف حق جو نعرو بلند ڪيو، ۽ بي انصافيءَ ۽ ڪوڙ جي بنياد تي کڙي ڪيل اُن عمارت کي لافاني قرباني ڏيئي ڪيرائي پٽ ڪيو. (١٨-١٠-١٩٨٤ع)

— م. ش. پ

پئسي جو قدر

پئسو ڪمائبو به آهي، خرچ به ڪبو آهي. پئسو بچائبو به آهي، وڃائبو به آهي. پئسو پاڻيءَ جيان هاربو به آهي. ڏوڙ جيان اڏائبو به آهي. پئسو پير به آهي، هٿ جو مير به آهي. ڪي پئسي لاءِ سڄي ڄمار سڪن، ڪي ان سان رانديون ڪندي مرن. ڪي پئسي جا پٽ، ڪي پوڄاري. ڪي پئسي تي دين ڏين، ڪي دنيا. پئسو دوزخ جو دڙڪو به آهي، جنت جو آسرو به. پئسو گناهه جو ڪارڻ به آهي، ڍڪ به آهي. پئسو خون به ڪرائي، خونيءَ کي ڇڏائي به. پئسو عزت ۽ شرافت جو نشان، صحت ۽ ذهانت جو سامان آهي. پئسو شاهه شهنشاهه، هر درد جو درمان، هر مشڪل آسان، مهربان قدردان آهي. پئسي سان پيار به ملي، يار به ملي. پئسي سان سڀ ملي، ري ڳولئي رب ملي.

پئسي جون اهي سڀ وصفون ڪنهن ڪتاب ۾ ڪينهن. اهي سڀ جون سڀ انهيءَ جهوني زماني جون آهن، جڏهن اڃا جهاز ۽ موٽر نه هئا. جڏهن اسانجن بزرگن ريل ڪانه ڏٺي هئي، ۽ سوداگر اٺن جا قافلا ڪري هلندا هئا. تڏهن نه سڄي ملڪ ۾ ريڊيا هئا، نه ٽي - وي ون ۽ وي - سي - آر. اڄ جڏهن زندگيءَ جون ضرورتون ۽ آسائشون بيحد بنجي ويون آهن، ۽ اقتصادي اڻ - برابريءَ جي ڪري هزارين مسئلا موجود ٿي ويا آهن، تڏهن پئسي جي ڪم ۽ ڪارج جو ڪاٿو ئي نه رهيو آهي. پئسي جون هاڻي ظاهري معاملن کان سواءِ جيڪي به اٽلڪيون سرگرميون آهن، تن سڄيءَ دنيا جي ماڻهن کي عجب ذهني مونجهارن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو آهي، ۽ انسانن جي اڪثريت هڪ خطرناڪ نفسياتي ڪشمڪش جو شڪار ٿي رهي آهي.

جيڪي ملڪ پنهنجي پيل آهن، تن ۾ پئسي جون اهي اٽلڪيون، نظر نه ايندڙ سرگرميون ڏينهون ڏينهن زور وٺي رهيون آهن، جيڪي

سنڌيءَ طرح فردن ۽ خاندانن کي اهڙيءَ ريت متاثر ڪري رهيون آهن، جو آهي ائين ڪرڻ لاءِ پاڻ کي مجبور پيا پائنين، جيئن پئسو ڪائنن ڪرائڻ چاهي ٿو — جيتوڻيڪ ماڻهن جي تمام وڏي اڪثريت ائين ڪرڻ جي سگهه نٿي رکي. اِهوئي نقطو آهي، جتان اسان جا اچوڪا سمورا سماجي مسئلا ڦٽي نڪرن ٿا. هر قسم جي اجتماعي برائي، هر قسم جو ڏوهه، هر قسم جي بدعنواني ته عام ٿي رهي آهي، پر ذاتي ۽ خانداني زندگيءَ ۾ جيڪي انيڪ انفرادي سونجهارا آيري آيا آهن، تن جو منڍ به اِهوئي آهي، جو گهٽائيءَ وارا ٿورائيءَ وارن جيان هلڻ لاءِ مجبور آهن.

ٿورا ماڻهو پئسي ۾ ايڏيءَ پچت وارا آهن، جيڪي اوچي معيار واري زندگي گذارڻ جي سگهه رکن ٿا ۽ هنن دنيا جون سڀ آسائشون پاڻ وٽ ڪٺيون ڪري ورتيون آهن؛ جن کي ڏسي، پئسي جي اٿلڪي اثر هيٺ، پيا ماڻهو پاڻ) لاءِ آنهيءَ معيار ۽ آنهن آسائشن جي سڌ ڪن ٿا — ۽ پوءِ جڏهن سوڙ کان ٻاهر پير ڊگهيرين ٿا ته پنهنجي لاءِ مصيبت پيدا ڪن ٿا. قرض، گروييون، ضبطيون ۽ تنگدستيءَ جون سڀ حالتون اِنهيءَ طريقي جنم وٺن ٿيون.

اِهو پئسي جو ڪرتب آهي، جو هڪڙن لاءِ ڪمائڻ مسئلو آهي ۽ ٻين لاءِ خرچ ڪرڻ مسئلو آهي. جڏهن اها صورتحال آهي، تڏهن ضروري آهي ته اسان مان هرڪو هن خطرناڪ سماجي مسئلي کي عمل ۾ پرچار جي ذريعي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿئي.

اسان وٽ سنڌ ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون رسمون آهن، جن تي اِنهيءَ ڪري حد کان وڌيڪ خرچ ڪيو وڃي ٿو، جو زماني ۾ گلا نه ڪرائڻي آهي، ۽ جڏهن پيا سرنديءَ وارا اِئين ڪن ٿا ته پوءِ مسڪينن کي به گهڻو ڀاري ڏياري ڪرڻي پوي ٿي. مئي جي خيرات جي ماني، طهر، شاديءَ، سالگرهه، ۽ اهڙن ٻين ڪيترن موقعن تي جيڪي اجايا ۽ حد کان وڌيڪ خرچ ڪيا پيا وڃن، سي سنڌي سماج جي هاڻوڪيءَ صورتحال ۾ ”ڏوهه“ سمجهڻ کپن — ۽ ڏوهه سمجهي بند ڪرڻ کپن.

ڪمائي هرڪو ڪري، پر خرچ ڪرڻ هرڪو نٿو ڄاڻي.
خرچ ڪرڻ هاڻي هڪ فن آهي: اِهو پنهنجين ضرورتن کي سمجهڻ، آنهن جي اهميت مقرر ڪرڻ، ۽ اهميت آهر ضرورتن تي پئسو خرچڻ جو فن آهي. پين وٽ سهڪجهہ آهي، تنهن سهڪجهہ کي هٿ ڪرڻ لاءِ پاڻ کي پئسي هٿان بيوس بڻائڻ بدران، پنهنجين بنيادي ضرورتن جي پورائيءَ کي اوليت ڏيڻ کپي. اِها ڳالهہ اسان کي پئسي جو قدر سيکاريندي، ۽ اِن طرح اسين وڌيڪ ۽ بهتر سهولتون حاصل ڪري سگهنداسين.
هيءَ ڳالهہ نہ رڳو انفرادي طرح، پر اجتماعي طرح بہ عمل ۾ اچڻ کپي: نہ رڳو فردن ۽ خاندانن کي پر سڀني عوامي ادارن ۽ سرڪاري کاتن، بلڪ خود رياست کي بہ اها ذميداري محسوس ڪرڻ کپي تہ هر سطح تي فضول خرچيون بند ڪيون وڃن، جيئن عام ماڻهن جون بنيادي ضرورتون بهتر طريقي سان پوريون ڪري سگهجن. جيستائين پئسي جو صحيح ڪارج تسليم نہ ڪيو ويندو، تيستائين انفرادي توڙي قومي اوسر جي آميد اجائي آهي. (٢٦-٧-١٩٨٤ع) ـــش.ا.ح

آزادي انعام

آزاديءَ جا انيڪ روپ آهن ـــ جيترا جذبي، احساس ۽ عمل جا روپ ٿي سگهن ٿا ـــ جيترا خيال ۽ تصور جا، فڪر ۽ نظر جا، ذهن ۽ ضمير جا روپ ٿي سگهن ٿا.
وشال نيري آڪاس تي ترندڙ ڪيرولي ڪڪرن جون قطارون، ڪنوڻ جا تجلا ۽ گوڙ جون ڌڌڪارون، جهڙڦڙ ۽ مينگهہ ملاريون، وڻ ٽڻ ۽ گاهہ گلزاريون، کيتن ۾ خوراڪ جا پنڊار، باغن ۾ رنگبرنگي گلن جي بهار، سائيدار ۽ ميويدار درختن جي فرحت ۽ افاديت، درياهن ۽ واهن ۾ پاڻيءَ جي موج ۽ آنهن جي ڪنارن

تي ملائم سٽيءَ جي هنيانءَ مان اٿندڙ هبڪار، پوپٽن ۽ پنهورين جا کيل ۽ پانت پانت جي پکيئڙن جون لاتيون، ڍنڍن ۽ تلائن ۾ ترندڙ مڇيون، آڙيون ۽ نير ڳيون، ماڏرين ۾ مغرور مورن جو ناچ، ميدانن ۾ هنيلن هرڻن جون ڊوڙون، هوا ۾ پکين جون اڏامون، بي انت بحر ۾ ڇولين جو زور ۽ شور، پهاڙن تي برف جون چادرون ۽ جهرڻن جو سنگيت، روشن ڏينهن ۽ چانڊوڪيون راتيون ـــ اهي سڀ نظارا ۽ نمونا، انسان کي سندس اوائلي زندگيءَ کان وٺي، روح جي راحت ۽ نظر جي طراوت سان گڏ، آنهن کي ماڻڻ ۽ چوڙڻ، انهن مان لطف اندوز ٿيڻ، انهن کي پنهنجائڻ ۽ پنهنجو پائڻ جو بيخوف آتساهه ڏيندا رهيا آهي.

قدرت جي انهيءَ ڪشادي ماحول ۽ انسان جي وچ ۾ جيڪو ازلي ناتو آهي، سو آزاديءَ جي سمورن روپن جو فطري سرچشمو آهي. آزاديءَ جي سمورن جذبن ۽ احساسن جي اوسر انهيءَ اوائلي نقطي کان ٿي آهي.

جنهن کي اسين غلامي چئون ٿا، سا بنيادي طرح انهن ناتن ۾ اوپرائپ اچڻ جو نالو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ هرڪا پنهنجي شيءِ پنهنجي نٿي رهي. هوائن ۽ فضائن مان ڌاريائپ جي ڌپ اچڻ لڳي ٿي. جذبا ۽ احساس پوسائجڻ لڳن ٿا. ذهن ۽ ضمير مٽجي ٿيو پون. وڻ ٽڻ ۽ کيت کرا، ماڏريون ۽ ميدان، درياهه ۽ واهه ـــ قدرتيءَ ۽ آڪاس جا سمورا نظارا ۽ نمونا ڪنهن غلام نظر کي اهو لطف ۽ بهاري نٿا بخشين، جيڪو هڪ آزاد نظر کي آنهن مان حاصل ٿئي ٿو.

آزادي، اِن ڪري، قدرت جو املهه انعام آهي، ۽ آن کي هٿان نه ڇڏڻ، حاصل ڪرڻ ۽ سلامت رکڻ، قدرت جي عين منشا آهي: قدرتيءَ سان پيار ۽ آن جي نظارن سان نينهن نباهڻ، اِن ڪري، انسان جو فطري فرض آهي.

پنهنجي وجود جي آسپاس سان اِنهيءَ ازلي ناتي جي ڪري

ئي، انسان آزاديءَ خاطر پنهنجي سر ۽ ساهه جون قربانيون ڏيئي سگهي ٿو.

آزاديءَ جا انيڪ روپ آهن. اسان کي اِن جي هر روپ کي نکارڻو آهي. پنهنجي وجود جي آسپاس، هر نظاري سان نينهن جو ناتو استوار رکڻو آهي. اِها قدرت جي منشا آهي. اِهو اسان جو ازلي فرض آهي.

(٢)

١٤ آگسٽ واري ڏينهن — پاڪستان قائم ٿيڻ ۽ انگريزن کان آزادي ملڻ واري ڏينهن — جي مناسبت سان، هن شماري ۾ پاڪستان جي باني قائداعظم محمد علي جناح جي اُنهيءَ تقرير جو ترجمو ڏنو ويو آهي، جيڪا هُن پاڪستان جي دستورساز اسيمبليءَ جي پهرئين صدر چونڊجڻ واري موقعي تي، اسيمبليءَ جي ميمبرن اڳيان ڪئي هئي.

قائداعظم پنهنجيءَ پهرينءَ ئي تقرير ۾ جيڪي ڳالهيون ڪيون آهن، سي اڄين ئي پولائي ڪيون آهن ته آهي هن ملڪ کي هلائڻ لاءِ بنياد بنايو وڃن — ۽ بيشڪ اهي سڀ جون سڀ ڳالهيون ڪنهن به ملڪ کي هلائڻ لاءِ بنيادي اهميت رکن ٿيون.

حڪومت جو پهريون فرض هُن اهو ٻڌايو آهي ته ملڪ ۾ ”امن امان رکيو وڃي ته جيئن مملڪت طرفان سندس رعيت جي حياتين، ملڪيتن ۽ مذهبي عقيدن جو مڪمل طور تي تحفظ ٿي سگهي.“

رشوت، بدعنوانيءَ، اقربا پروريءَ، سفارش، پاسخاطريءَ چور بازاريءَ ۽ فرقيوار تعصب جي ٻچڙائين کي هُن سڀ کان وڏيون لعنتون ۽ هن ملڪ لاءِ اهڙو خطرناڪ زهر ڪوٺيو آهي، جنهن کي فولادي هٿن سان ختم ڪرڻ کپي.

اڄ قائداعظم ڪونهي پر سندس ملڪ موجود آهي، جنهن جي ستٽيهين سالگرهه جي موقعي تي اهو سوال اڃا ڪر کنيو بيٺو

آهي ته قائداعظم جي ڳالهين کي پاڪستان جو بنياد ڇا ٿي بيان فرمايو هو، تن جو ڇا ٿيو؟

پاڪستان سٺيهن سالن دوران جن حالتن مان گذرندو رهيو آهي، تن کي ڏسندي، ڪير چئي سگهندو ته قائداعظم جي ڪيل هن ملڪ جي تعمير لاءِ تشخيص غلط هئي؟ ڪير نه مڃيندو ته هُن جن ڳالهين تي عمل ڪرڻ جي تلقين ڪئي هئي، تن تي عمل نه ڪيو ويو، ۽ جن ڳالهين کي روڪڻ جي تاڪيد ڪئي هئي، تن کي روڪيو نه ويو. پاڪستان جا بنياد وقت بوقت کوٽا ڇاتا ويا آهن، آهي ڪلهه کوٽا پڌايا ويا ۽ اڄ کوٽا پڌايا وڃن ٿا، تن سڀني جي پيٺ ۾ قائداعظم جيڪو بنيادي نڪتو ملڪ جي خوشحاليءَ ۽ شادابيءَ لاءِ بيان فرمايو آهي، سو فقط هڪڙو آهي — ۽ اهو هيءُ ته

”اسين جيڪڏهن چاهيون ٿا ته پنهنجي هن عظيم ملڪ پاڪستان کي خوش ۽ شاداب بڻايون، ته اسان کي دليوُن جانيوُن عوام جي ڀلائيءَ لاءِ، ۽ خاص ڪري عام ماڻهن ۽ غريبن جي ڀلائيءَ لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏڻو پوندو.“

پاڪستان جي جشن جي مبارڪ موقعي تي، هر فرد کي پنهنجو پاڻ کان ۽ هڪٻئي کان پڇڻ کپي تــه قائداعظم جي ملڪ جا بنياد ڪيڏانهن ويا؟ (١٦-٨-١٩٨٤ع) —ش.ا.ج

محنت ۽ محبت

انسان عمل ۽ جذبي جي وصفن جو ميل آهي. عمل خارجي ۽ جذبو داخلي وصف آهي. عمل انسان جي ٻاهر واريءَ دنيا ۾ پنهنجي ڪارفرمائي ڏيکاري ٿو، ۽ جذبو انسان جي اندر واريءَ دنيا ۾ پنهنجي منڊلي مچائي ٿو. عمل جسم جي ڇرپر سان ۽ جذبو روح جي رغبت سان وجود ۾ اچي ٿو. ڏرتيءَ تي قدرت جي ڪارنامن

سان گڏ جيڪي به نرالا نظارا نظر اچن ٿا، سي انساني عمل جا شاهڪار آهن؛ ۽ انساني سماج ۾ جيڪي به لڳ لاڳاپا وجود ۾ آيا آهن، سي انساني جذبي منجهان آسريا آهن. عمل ۽ جذبو، اِن طرح، انسان جي سموري ظاهر ۽ باطن جي علامت آهن ۽ سندس سموري سڃاڻپ اِنهن ٻن علامتن سان ٿئي ٿي.

انسان جي سمورين عملي سرگرمين جي سرخي "محنت" آهي، ۽ سمورن انساني جذبن جي شانداري "محبت" آهي. قدرت جا اِهي ٻيئي عظيم عطيا، انسان جي زندگيءَ جو مقصد آهن. اِن لاءِ تہ اِنسان محنت سان هن ڌرتيءَ کي سهڻو ۽ وڻندڙ بنائي، ۽ محبت سان اُن تي خوش گذاري.

انسان ابتدا کان، محنت ۽ محبت جي سهاري، ڌرتيءَ تي سونهن ۽ سرهائيءَ جي پوک پچائيندو رهيو آهي. پر الائي ڪيئن، خدا جي خدائيءَ جا دشمن انسانذات جي نسل ۾ گھڻي زماني کان شامل ٿي ويا آهن، جيڪي ماڻهن جي محنت تي ڌاڙا هڻن ٿا، اُنهن جي ڪيل ڪمائيءَ کي تباهہ ۽ برباد ڪن ٿا، جي محبت جي جاءِ تي نفرت جو ٻج پوکين ٿا. اِن طرح، اهي قدرت جي منشا ۽ زندگيءَ جي مقصد کي مڪمل ٿيڻ کان روڪين ٿا. اِهو ڪم هو ڌرتيءَ جي هر حصي ۾ ڪن ٿا، ۽ عمل ۽ جذبي، محنت ۽ محبت، سونهن ۽ سرهائيءَ جي سمورن شعبن ۾ ٽنگ اڙائين ٿا. سياست، مذهب، ادب، تعليم، تاريخ، اقتصاد — سڀني ميدانن ۾ هيءَ انسان - نما مخلوق انسانذات سان جنگ جوڙي ٿي. اِن لاءِ هوءَ بم بارود ٺاهي ٿي، جيٽ ۽ ميزائيل جوڙي ٿي، توبون ۽ ٽئنڪون تيار ڪري ٿي، فوج جي ڀرتي ڪري ٿي ۽ فوجي اڏا قائم ڪري ٿي- ۽ انهن تي جيڪي رقمون خرچ ٿين ٿيون، سي انسانن کان وصول ڪري ٿي. ان طرح انسانذات جي ترقيءَ ۾ رنڊڪ پوي ٿي. ڪيس وڏيڪ محنت ڪرڻي پوي ٿي، ۽ سندس ڪيل محنت اجائي وڃي ٿي. محبت ۽ پيار جي ماحول ۾ خوف ۽ هراس پيدا ٿئي ٿو.

گذريل ۱۸ سيپٽمبر تي سڄيءَ دنيا ۾ "امن جو عالمي ڏينهن"

ملهايو ويو. اهو ڏينهن اقوام متحده جي جنرل اسيمبليءَ پاران ۱۹۸۱ع ۾ مقرر ڪيو ويو هو، ته ”امن ڏانهن انسانذات جي جوابداريءَ جي هرنموني ۾ اظهار ڪرڻ لاءِ اقوام متحده ۾ سنڌس ميمبر ملڪن توڙي سڄيءَ انسانذات جي ڪوشش کي يڪجا ڪري سگهجي.“ ان موجب، سڄيءَ دنيا جي دانشورن جو فرض آهي ته انسانن جي محنت جي رکوالي ڪن، ۽ وڌائڻ ڪسيل پورهئي کي موٽائڻ جي ڪوشش ڪن، ۽ ڌرتيءَ تي محبت جي ماحول کي مچائڻ لاءِ متحد ٿين.

سنڌ، جيڪا صوفين ۽ سنتن جي سنواريل سرزمين آهي، تنهن وٽ پيار ۽ پورهئي جو سنيهو آهي. اسان جي هرهڪ سچاڻ کي هن سال انهيءَ سنيهي تي هلڻ گهرجي. اچو ته جنگ ۽ جنگبازن خلاف پنهنجي عمل کي يڪجا ڪريون. اچو ته امن ۽ آسودگيءَ لاءِ پنهنجي جذبي کي عام ڪريون. اچو ته محنت ڪريون ۽ اچو ته محبت ڪريون! (۲۷-۹-۱۹۸۴ع)

— ش. ا. ح

مادري ٻوليءَ ۾ تعليم

تعليم انسان جو زيور آهي. تعليم آهي ته سونهن آهي، سيپتا آهي. تعليم انسان کي بهادر بڻائي ٿي، سچ ۽ بيباڪيءَ جو سبق سيکاري ٿي، انسان جي شخصيت کي سينگاري ٿي سنڌس علم ۽ اهليت ۾ اضافو آڻي، کيس اعليٰ صفتن وارو انسان بڻجڻ ۾ مدد ڪري ٿي.

ملڪ جا اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون اِن لاءِ آهن ته اهي نئين نسل کي پڙهائي پختو ڪري، سٺا هنرمند، ڊاڪٽر، انجنيئر، اقتصادي ماهر، ذهين پروفيسر، سياستدان، سائنسدان ۽ دانشور بڻائي، کين پنهنجي معاشري جي تحفظ، تعمير ۽ ترقيءَ جي صلاحيت عطا ڪن.

انسان کي ڪائنات جي افضل ترين مخلوقات هئڻ جو شرف ان ڪري حاصل آهي، جو منجهس ڄاڻ حاصل ڪرڻ جا اِهي امڪان موجود آهن. هو اڃا ٻار ٿي هوندو آهي ۽ ماءُ جي هنج ۾ هوندو آهي، ته مشاهدي جي لاشعوري سلسلي سان گڏ اول اول هو پنهنجي ماءُ جي ٻولي سکندو آهي. ماءُ جي اها ٻولي ئي ٻار لاءِ ان جي آسپاس جي ڄاڻ جو ذريعو بڻجي ٿي.

دنيا جي عالمن جو يڪراءِ فيصلو آهي ته ٻار لاءِ، اڳتي وڌي، معاشري جي ابتدائي ۽ اعليٰ رسمي تعليم جي حاصل ڪرڻ جو بهترين ۽ آسان ذريعو به مادري ٻولي آهي. مهذب معاشري ۾ اِها سچي تعليم فرد جو اصلي ۽ فطري حق آهي. جيڪڏهن آن فطري ۽ اصلي حق کي ماڻڻ هن لاءِ تمام گهڻو مشڪل ٿي پوي يا آن جا بنياد غلط، خلاف فطرت ۽ ڌاريائپ جي زمين تي بڌجي وڃن، ته پوءِ انسان جي انفرادي توڙي اجماعتي زندگيءَ جو جاندار اثباتي تصور به بي معنيٰ ۽ بي بنياد بڻجي ويندو. انهيءَ ڪري ئي دنيا جي هر ملڪ ۽ معاشري ۾ مادري ٻوليءَ ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو حق به هڪ اهڙو ئي فطري ۽ اصلي انساني حق مڃيو ويو آهي، جهڙو خود تعليم حاصل ڪرڻ جو حق تسليم ٿيل آهي.

اسان کي ۽ اسان جي ٻارن کي پنهنجي ملڪ ۾ اِن پنهنجي فطري ۽ بنيادي حق جي ماڻڻ جو ڪيتري قدر موقعو ۽ سهوليت حاصل آهي ۽ اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي تعليم جي ذريعي جي حيثيت ۽ اهميت اسان جي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ ڪيتري ملي آهي، ۽ آن ۾ اسان جي حڪمرانن— وڏن توڙي ننڍن، مرڪزي توڙي ڪنهن تي ويٺل — ڇانو سکين مثل ٻن ٻن ڪنڌڙ مڪاني عملدارن— جي خلوص جو ڪيترو ثبوت ڏنو وڃي ٿو، اِن جو هلڪو مثال سنڌ جي وڏن شهرن جهڙوڪ ڪراچي، حيدرآباد سکر يا ميرپور خاص وغيره جا اسان جا ايڪڙ ٻيڪڙ سنڌي ميڊيم پرائمري ۽ سيڪنڊري اسڪول آهن، جن ۾ اسان جن ٻنجن ڪان

ڏهه في سيڪڙي ٻارن کي سِس سنڌي ذريعي تعليم جا موقعا ملي نٿا سگهن. سنڌ جي هنن ۽ ٻين وڏن شهرن جا ٻارڙا، سنڌي ميڊيم اسڪول جي سهوليت کان محروم آهن. ۽ سنڌي ٻار آتي اردو ميڊيم ذريعي تعليم حاصل ڪرڻ تي مجبورٿيل آهن. نتيجي ۾ اسان جي ٻارن جي اهليت متاثر ٿئي ٿي، ۽ اسان جي سڄاڻپ ۽ ۽ اسان جي ساڃاهه اسان کان کسجي ٿي.

نه رڳو اسان وٽ پر عالمي طور اها مڃيل حقيقت آهي ته سنڌي ٻولي دنيا جي شاهوڪار ٻولين مان هڪ آهي، جا هر ميدان ۾ اسان لاءِ ڪافي هجڻ جي اهليت رکي ٿي. ١٩٧٣ع واري آئين هيٺ، جنهن جي مقبوليت ۽ تقدس جو ملڪ ۾ وڏو چرچو آهي، سنڌي ٻوليءَ جي ذريعي تعليم طور ۽ ۽ سنڌ ۾ سرڪاري ٻوليءَ طور قانوني ۽ آئيني حيثيت تسليم ٿيل آهي. هئڻ ته ائين گهرجي ها، جو اختياريءَ وارن طرفان جوڳا قدم کڻي، گهٽ کان اڳ ۾ ئي، سنڌي معاشري جي هنن اهم ۽ بنيادي انساني ۽ شهري گهرجن طرف صحيح رويو اختيار ڪري، کين مبهم سوچ سوچڻ تي مجبور ٿيڻ کان بچائجي ها. پر شايد سنڌ ۽ سنڌين جي ٻين لاتعداد بنيادي مسئلن ۽ ضرورتن وانگر، رڳو هن فطري انساني تعليمي گهرج طرف به ڌيان نه ڏيڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو، ته جيئن هيءَ معاشرو، سياست ۽ معاش جي ميدانن سان گڏ سماجي ۽ تهذيبي طور به ڪنگلو، پنگلو ۽ ڪانيارو رهڻ تي مجبور هجي.

اهڙيءَ حالت ۾ خود اسان تي، اسان جي باشعور ۽ ذميدار تهذيبي ۽ سماجي اڳواڻ فردن تي، ئي اِن سلسلي ۾ وڏي ذميداري عائد ٿئي ٿي. پنهنجي مادري ٻوليءَ ۾ تعليم جي حق ماڻڻ کان اسان جي ٻارن کي جيڪڏهن محروم رکيو وڃي ٿو، يا ان جي اهميت کي ڪن ٻين طريقن سان گهٽايو يا ڌاريو ٿو وڃي، ته پوءِ اسان کي لڪي ٻڌي ٻاٽ تي به ٻارڙن گهرجي. هڪ ته پرائيويٽ اسڪول کولڻ تي ڪا پابندي ناهي، ٻيو ته وفد ڏاهي، انگ اکر گڏ ڪري، پنهنجن تعليمي حاڪمن جي آفيسن ۾ وڃي، انهن جي

ڪرسين ڪي ڏوڏڻ ڪان اسان ڪـي ڪير نٿو روڪي سگهي. اُن لاءِ اسان ڪي هر وڏي شهر ۾ پنهنجيون سنڌي ميڊيم ايڊيوڪيشن ڪاميٽيون قائم ڪري، سنڌي ذريعي تعليم جا اسڪول ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جا پاڻ ٻـه ڪولڻ گهرجن، ۽ اِنهن تعليمي حاڪمن جون نندڻون ٻه ڦٽائڻ گهرجن. سنڌ ۾، وڏن شهرن ۾، جتي جتي اهڙي قومي وجود ۽ قومي ناموس جي تحفظ جي هن بنيادي خدمت جي ضرورت آهي، آتي اسان جي سرنديءَ ۽ سُرت وارن ماڻهن جي ڪمي به ڪانهي. آنهن ڪي گڏجي اهڙين تعليمي ڪاميٽين وسيلي هـن اهم ۽ بنيادي ڪم ۾ وڏي هٿ وجهڻ گهرجـي. اسين سنڌ جـي سرمائيدارن، سيٺين، اعليٰ آفيسرن ۽ ٻين مراعات يافته صاحبن تـي تنقيد نٿا ڪرڻ چاهيون، صرف ڪين سندن فرض يـاد ڏيارڻ گهرون ٿا، جنهن سان سندن پنهنجو ۽ پنهنجن نسلن جوئي مستقبل سوچارو ٿيندو. جيڪڏهـن اسان جـا تعليمي حڪران واقعي تمام گهڻا ڪي ڏاها آهن يا مجبور آهن ۽ اسان کي تعليم جي اِن بنيادي حق ڏيڻ يا اِن بنسبت اسان جي ٻارن لاءِ گهربل سهوليتون فراهم ڪرڻ ۾ ڪين عار يا اعتراض آهي يـا انهن جي آڏو ڪا گهاٽِي آهي، ته پوءِ اسان ڪي ميمڻ جماعت، اسماعيليہ جماعت ۽ اهـڙين ٻين نجي تنظيمن جا مثال ساسهون رکي، هـن سلسلي ۾ ضروري ۽ موثر قدم کڻڻ گهرجن. اِن سلسلي ۾ اسين سنڌ گرئجوئيٽس ائسوسئيشن جو پڻ ضرور ذڪر ڪنداسون، جنهن جـي تحريڪ سان، ٺورائي سهي پر ڪاميابيءَ سان، "روشن تارا" اسڪول ڪن ڪن هنڌن تي هلي رهيا آهن. اسان کي يقين آهي ته هن ڳالهه ۾ جتي اسان جا تهذيبي ۽ سماجي طور باشعور اڳواڻ، بزرگ ۽ اسان جو مالدار طبقو پنهنجي ايثار ۽ فرض جو ثبوت ڏيندا، آتي اسان جا زنده دل نـوجوان ۽ دانشور پـڻ رضاڪار خـدمتگذارن طـور پنهنجي ڪين رهندا. ائين اسين، خاص وڏن شهرن ۾ رهندڙ، پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ۽ پنهنجي پنهنجي وس آهر، پنهنجن ٻچن جي مستقبل ڪي، پنهنجي قومي مستقبل ڪي، بچائڻ ۽ شاندار بنائڻ ۾ پنهنجا فرض ۽ پنهنجون

ذميداريون ڪافي ڪنهن چڱيءَ حد تائين نباهي سگهون ٿا.

(۴-۹-۱۹۸۴ع) — م. ا. ج

عيد مبارڪ

”هدايت“ جي محترم پڙهندڙن جي خدمت ۾ عيدمبارڪ.

خوشيءَ ۽ خريد جي هيءَ ڏڻ هرڪو پنهنجي حال آهر ملهائي ٿو. گهر تورڙي گهٽيءَ ۾، ڪاڏي ۽ ڪپڙي جي بهار هوندي آهي. پر عيد جو مقصد نه عمدن طعامن ۾ آهي، ۽ نه نون ڪپڙن ۾. حڪم ته اِئين آهي ته پنهنجي گهر وارن سان سٺو سلوڪ ڪريو، پاڙي جي پر گهور لهو، ۽ ٻڪين ۽ ڏکين، مسڪينن ۽ محتاجن جي مدد ڪريو. روزا رکيا اٿو ته ٻڪئي پيٽ جو قدر ڪريو. عبادت ڪئي اٿو ته انگ - اگهاڙن تي ڪهل ڪريو. عيد ملهايو ٿا ته ماٺهن جي ميڙ ۾ مايوس مهاندن جي حسرتن کي پڙهو. عيد ملو ٿا ته اڳلن ۽ ڳدلن کي ڳلي لڳايو. خرچ ڪريو ٿا ته بيمارن کي صحت وٺي ڏيو، بيعلمن کي علم جي روشني وٺي ڏيو. حيثيت رکو ٿا ته بيروزگارن کي روزگار وٺي ڏيو، لڙڪ لاڙيندڙن کي مرڪ وٺي ڏيو، ۽ حياتيءَ کان تنگ آيلن کي جيئڻ جو حق وٺي ڏيو.

عيد ڪو هڪڙي ڏينهن جو ڏيک ڪونهي. روزن جي رياضت، عمل جي دائميت لاءِ آهي، عيد جي خوشي، خوشيءَ کي دائمي طرح عام ڪرڻ لاءِ آهي.

شال اسان جا جهانگي ۽ وانگي، ڏنار ۽ پنوهار، سدا سکي رهن: شال اسان جا مارو ۽ مالوند، ڳيرو ۽ ڳنوار، سدا جيئن ۽ کير پيئن: شال اسان جا دودا ۽ جوڌا، سورهيه ۽ سرويچ، سدا سلامت ۽ سگهارا رهن: شال اسان جون ماريون ۽ موسلون، پايون ۽ پاڳهيون، سدا مُرڪنديون ۽ مَرڪنديون رهن: شال اسان جا ڪيت ۽ ڪرا، لانڊيون ۽ اوطاقون دائم ۽ قائم رهن: شال اسان جي ڏيهه مان ڏڪاريا ۽ موذي سپ مرن: شال سنڌ مٿي سدائين سڪار

رهي، شال سڀ عالم سدا آباد رهي!

"سائينءَ سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪارُ،
دوست تون دلدارُ، عالَمُ سڀ آباد ڪرين!"

(٢٨-٦-١٩٨٤ع) — م. ا. ج

مالڪ، نوڪر ۽ نوڪرشاهي

دنيا جي آزاد ۽ خودمختيار ملڪن ۾ عملدار يا ڪاموري جو تصور هڪ اهڙي ذريعي جو آهي، جيڪو حڪومت جي انتظام هلائڻ جو ذريعو ته بڻجي ٿو پر پاڻ کي عوام جو خادم يا نوڪر (Servant) ۽ عوام کي پنهنجو مالڪ (Master) سمجهي ٿو.

پر جيتريقدر اسان جي ملڪ جي عملدار يا ڪاموري جو تعلق آهي، هو هڪ اهڙي ذهنيت جو شڪار آهي، جنهن کيس عوام کان پري ڪري ڇڏيو آهي. هو ڏاڍ ۽ ظلم جو هٿيار به آهي ۽ ان جو رکوالو به آهي. عوام جي پگهر جي پورهئي مان ڏنل ٽيڪس تي پلجڻ جي باوجود، هو عوام کي حقير ۽ پاڻ کي سندن حاڪم مطلق سمجهي ٿو.

برطانيه، جڏهن ننڍي کنڊ جي علائقن تي قبضا ڪرڻ شروع ڪيا، تڏهن پنهنجي راڄ کي قائم رکڻ ۽ آن جي انتظام هلائڻ جو آن هڪ طريقو مرتب ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ نوڪر-شاهي ذهنيت رکڻ وارو ٽولو وجود ۾ آيو جيڪو خود غلام هوندي عوام کي پنهنجو غلام سمجهڻ لڳو، ۽ ائين هي جيڪي نوڪر هئا، ۽ عوام جا به نوڪر هجڻ کپن ها، سي ٿوري عوام مٿان پنهنجي آقائيت يا شاهيءَ جي دعويداري جتائڻ ۽ هلائڻ لڳا.

اسان مٿي آزاد ۽ خودمختيار ملڪن ۾ ڪاموري يعني سرڪاري عملدار جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو ڪردار پنهنجي پنهنجي ملڪ جي عوام جو جلاد ٿيڻ نه پر آن جو مددگار ۽ مسيحا بڻجڻ هوندو آهي. هنن وٽ پنهنجي فرض جو قدر، ذميداريءَ جو احساس، ۽ پنهنجي وطني پائرن لاءِ محبت ۽ احترام جو جذبو هوندو

آهي، ۽ ائين هو پنهنجي ملڪ ۽ ملڪي ماڻهن جي خوشحاليءَ ۽ ترقيءَ ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪندا آهن. اهوئي سبب آهي، جو اهڙن آزاد ۽ باوقار ملڪن جا ماڻهو حالتن جي گهاڻن ۾ پيڙجي، بندوق جو سهارو وٺي، ٻيلن ۾ رهڻ ۽ لڪي لڪي چورين ڪرڻ ۽ ڌاڙن هڻڻ تي مجبور ڪونه ٿيندا آهن.

اسين هتي پنهنجي ملڪ پاڪستان جي نوڪر شاهيءَ جي انهن عالي مقام سازشين، عوام دشمنن، طاقت ۽ اختيار جي انڌ ۾ ورتلن ۽ پاڻ کي آپيشاهه سمجهندڙن وڏن گرگن، يعني غلام محمد، چوڌري محمد علي، اسڪندر مرزا يا ايوب خان، بابت ڪو اظهار نٿا ڪرڻ گهرون، جن پنهنجي حقير خواهشن لاءِ انڪلون ۽ حرفتبازيون ڪري ملڪ جي اقتدار اعليٰ تي چور دروازي کان قبضو ڪيو، ۽ ملڪ جو مستقبل پنهنجي خسيس نفس جي خسيس ريچڪن ۽ مختصر دماغن جي مختصر ذاهپن جي داءَ تي لڳائي ڇڏيو. پر هت اسين انهن عالي مقام غلامن جي به غلامن يعني آفيسرن ۽ آفيشلن جو ذڪر ضرور ڪنداسون، جيڪي اسان جي هڪ بزرگ جي چوڻ موجب ذهن، زبان، ظرف ۽ ضمير کان اڄ بلڪل ئي خالي ٿي چڪا آهن ۽ ايڏا ته بکيا ۽ بزدل آهن، جو، سواءِ پنهنجي تـرت بالادست جـي خوشنوديءَ ۽ پنهنجي آڏو پيل ڪنهن نه ڪنهن هڏي کي ڏسي گيگن ڳاڙڻ جي، ٻيو ڪجهه به ڪرڻ ڪونه ٿا ڄاڻن ۽ نـه ڪرڻ چاهين ٿا. ۽ ائين هـو صرف پنهنجين حسرتن جـا اسير، "هـذا من فضل ربيءَ" جـا ڳولائو، "لانگ بوٽن" جي خوشنودي حاصل ڪرڻ خاطر ڪجهه به ڪري گذرڻ جي "همت" رکڻ ۽ "چستي" ڏيکارڻ وارا، بدليءَ، پروموشن مارجڻ ۽ انڪريمينٽ رڪجڻ جهڙن معمولي خلشن کان ڪنبندڙ ۽ ڀگهر ڳاڙيندڙ، ڪنهن به بيواهي جـو ڪو به واجبي ڪم نه ڪندڙ، ڪنهن به فيصلي ڪرڻ جـي قوت ۽ ارادي کان عاري، رڳو ڪرسين تي ويهي ويهي ٻناڪون هٽي هٽي، ۽ پنهنجن صاحبن جا بوٽ چٽي چٽي، پنهنجو سڄو وقت گذاريو ٿا ڇڏين.

ملڪ جو نوي فيصد عوام جنهن نموني مسئلن ۾ گهيريل آهي ۽ روزگار، علاج معالج، تعليم، اجهي ۽ عزت سان عمر جا ڏينهن گذارڻ ۽ پنهنجي جائز حقن حاصل ڪرڻ لاءِ پريشان آهي، تنهن ڪان ڪا بہ دردمند دل متاثر ٿيڻ ڪان رهي نٿي سگهي. اسين ائين چوڻ ۾ پاڻ کي حق بجانب سمجهون ٿا تہ اِن ڪان اڳ، جو ملڪ جو عوام هينن پنهنجن نوڪرن کي، پنهنجيءَ ”نوڪر-شاهيءَ“ جي هينن مرده دل ۽ بددماغ ڪارندن کي، ڪرسين خالي ڪرڻ ۽ ڦرلٽ جي جمع ڪيل مال مان وچي ڪنهن بئي ڪم ڪار ڪرڻ تي مجبور ڪري، يا سندن پيو ڪو سخت احتساب ٿئي، کين صلاح ٿا ڏيون تہ هو پنهنجي ذهنيت بدلائين، ماڻهن جو ڏک درد سمجهن، آنهن کي پاڻ جهڙو انسان ڄاڻن، ۽ پنهنجا موقعا ۽ پنهنجا اختيار آنهن جي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ استعمال ڪن، ۽ ائين پنهنجي جيئڻ جو، ۽ آن جيئڻ لاءِ، هو جيڪو ملڪ ۽ ملڪ جي ماڻهن جو ”ليمڪ“ کائين ٿا، آن جو حق ادا ڪن.

(۲۵-۱۰-۱۹۸۴) — م. ش. پ

اندرا جي احترام ۾

هندستان جي سورهيہ ۽ سرويچ، عظيم رهنما ۽ سياستدان شريمتي اندرا گانڌي بہ نيٺ لاڏاڻو ڪري ويئي. سندس جدائيءَ تي، هر دل رڪندڙ ماڻهوءَ جي اکين ڳوڙها ڳاڙيا آهن.

پنڊت جواهر لال نهروءَ جي ڌيءَ ۽ موتي لال جي پوٽي، هندستانين جي دلين تي حڪمراني ڪندڙ هيءَ راڻي، غريبن جو آسرو ۽ سندن آواز هئي. هن پنهنجي ملڪ ۽ پنهنجي ماڻهن جي جنهن روح گرمائيندڙ عمل ۽ سچي جذبي سان خدمت ڪئي، ۽ جنهن شان، وقار، خود اعتماديءَ ۽ تدبر سان حڪومت هلائي، سو هندستان جي تاريخ جو هڪ سونهري باب آهي. هن ڪڏهن بہ پاڻ کي مجبورن ۽ ڪمزورن ڪان پري نہ رکيو، ۽ هميشه مظلومن جي ڪمزور آواز سان آواز ملائي سندن حوصلہ افزائي ڪئي، ۽

پنهنجي ضمير کي زنده رکيو. هوءَ هڪ اهڙا ذهين ۽ روشن خيال سياستدان هئي، جنهن هندستان جي روايتي ۽ نامور سياستدانن کان مختصر وقت ۾ اڳتي وڌي، هندستان جهڙي وسيع ۽ عظيم ملڪ جي پنهنجي خاص ڍنگ سان قيادت ڪئي. هوءَ هڪ لائق منتظم، ملنسار ۽ اعليٰ صلاحيتن واري اهڙي نرالي شخصيت هئي، جنهن جو دنيا جا سڀ پهرينءَ صف جا اڳواڻ خلوص دل سان احترام ڪندا هئا. اِن لاءِ ظاهري ثبوت سندس ير جانبدار ملڪن جو صدر هئڻ ۽ سندس ديهانت بعد عالمي رهنمائن طرفان ڪيس خراج-عقيدت جي اظهار طور لفظن جو انتخاب ئي ڪافي آهي. سچ هيءُ آهي ته ملڪي توڙي عالمي دائري ۾ مسز اندرا گانڌيءَ جي سرانجام ڏنل ڪارنامن، هندستان جي هِن عظيم سپتريءَ کي انسانيءَ تاريخ جو هڪ لافاني حصو بنائي ڇڏيو آهي.

محترمه اندرا گانڌيءَ جي شهادت، درحقيقت جمهوريت ۽ سيڪيولرزم جي زرين اصولن جو خون ۽ هڪ اهڙو نقصان آهي، جنهن جي تلافي شايد ڪو زمانو نه ٿي سگهي. سندس بهيمانه قتل جي هن انتهائي دکدائڪ واقعي تي اسين پنهنجي گهري ڏک ۽ رنج جو اظهار ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿا سگهون. اسان جي دعا آهي ته سندس جمهوريت، سيڪولرزم ۽ سوشلزم جي اعليٰ اصولن جي شمع سدائين ڀارت جي وسيع خطي ۾ روشن رهي ۽ اُن کي مذهبي جنون ۽ دولتوڪرسيءَ جي هوا، جيڪا اُتي به اڄ وڏو خطرو بنيل آهي، ڪڏهن وسائي نه سگهي.

ڪن حلقن جو خيال آهي ته مسز اندرا گانڌيءَ جي قتل ۾ ڪنهن سامراجي سازش جو دخل آهي، جيڪا دنيا جي آزاد ۽ خودمختيار ملڪن ۾ مضبوط ۽ مقبول ليڊرن کي گهڻو وقت برداشت نه ڪري سگهندي آهي. جي ائين آهي ته پاڻ وڏيڪ هِن برصغير جي جمهوريت پسند، انسانيت نواز ۽ حق پرست اُنهن حلقن جو فرض ٿئي ٿو ته هو اهڙين سازشن جي نقاب ڪشائي ڪن ۽ ڪڏهن به اُنهن کي ڪامياب ٿيڻ جو موقعو ميسر ٿيڻ نه ڏين.

هين سانحي تي، ڪئي ڪن شخصن جي خوشيءَ وڃان سڻايون ورهائڻ جون خبرون به آئيون، پر جيڪڏهن اهڙا ڪي اسنش روپ ڪئي هئا به ۽ انهن پنهنجي حيواني آنا جي ائين سفلي تسڪين به ڪئي ته اِن ۾ عجب ڪائڻ جي ڪا ڳالهه ڪانهي. چڱا ماڻهو ئي پنهنجي ماڻهپي جي مانَ رکڻ ۾ ڪوشان هوندا آهن ۽ انسانن جي هن اڻپوريءَ دنيا ۾ انسانيت جي قائم رهڻ جي ضمانت اِها ئي ڪافي هجي ٿي. ڪنهن اعليٰ انسان جي موت تي سڻاين ورهائڻ سان آن انسان جي افضليت ۾ ڪائي گهٽتائي ڪانه ٿي اچي. پر آن ۾ پنهنجي ئي هلڪڙائپ ۽ ڪواپائي ظاهر ٿئي ٿي. غير سنجيده، جنوني، تعصب سان پُر، منفي، سياسي ۽ اخلاقي طرح ڏيواليل سوچ ۽ ذهنيت اڄ جي مهذب دنيا ۾ انساني زوال ۽ حيواني جيت جوڳي ثبوت ڏي سگهي ٿي.

سا ڳئي وقت سامراجي غنڊه گرديءَ کي به خوش ٿيڻ جو سبب ڪونهي ته مسز گانڌيءَ کي ميدان مان هٽائڻ واريءَ پنهنجي سازش جي ڪامياب ٿيڻ سان، هو پنهنجا انسان دشمن عالمي مقصد ماڻي سگهندا. دنيا جون مظلوم ۽ دکي قومون ۽ انسان ذات جي غريب ۽ محروم لاتعداد اڪثريت - پوئتي پيل دنيا توڙي سامراجي ملڪن ۾ رهندڙ- آنهن دولت جي پوڄارين سامراجي گروهن کي سندن شيطاني منصوبن ۾ هرگز ڪامياب ٿيڻ نه ڏينديون.

تنهن وچ ۾ سڀني انسان دوست فردن ۽ حلقن جو اِهو ئي فرض ٿئي ٿو ته سامراجي دهشت گرديءَ کي ۽ آن جي حامي هر طاقت ۽ آن جي هر اهڙي حيواني عمل کي سخت لفظن ۾ نندين. اسان سڀني ۾ ايتري جرئت هئڻ کپي، جو غلط کي غلط چئي سگهون، منفي سوچ جو وهڪرو مٽايون، پنهنجي ذاتي ۽ گروهي نجات جي هوسناڪ چڪرن مان نڪرون ۽ پنهنجي ملڪ توڙي دنيا جي عام انساني ۽ اجتماعي نيڪيءَ ۽ خير لاءِ سوچيون، ته جيئن دنيا جا باندي انسان آزاديءَ جو ساهه کڻن ۽ انسانيت جي اوچي پَدَ تي پهچڻ لاءِ جدوجهد جو عمل جاري رکن، ڇو ته انسانيت جو اعليٰ کان اعليٰ تر مقام اِهو ئي آهي.

(٢٩-١١-١٩٨٤ع) — م. ش. پ

خـــط

الانوهار

—پرچو ۽ اوهان جي ”الانوهار“ پڙهي ڏٺو آهيان. اول اوهين مبارڪ قبول ڪريو ته پوءِ ڪي ڪريون ڳالهين جا ڍنگ. پرچي جي پاليسيءَ طور جناب جويي صاحب پڙهندڙن تي وضاحتون ڪيون آهن. پهرين وضاحت پنهنجي انهيءَ پيغام ۾ ڪئي اٿن، جيڪو ليڪڪن ڏانهن ’هدايت‘ طور لکيو اٿن: لکن ٿا ته: ”’هدايت‘ ڪي خالص سياسي تعليم جو هڪ تدريسي وسيلو ڪري هلائڻ چاهيون ٿا.“ ٻي وضاحت پاڻ ايڊيٽوريل ۾ ڪئي اٿن. انهيءَ ڳالهه جي چوڻ جي شايد ضرورت ئي نه آهي ته جويي صاحب جن جو ادبي، سياسي، علمي ۽ صحافتي تجربو پوريءَ هڪ صديءَ جي انهيءَ تاريخ جو تجربو آهي، جنهن ۾ انسانذات مهاڀاري لڙاين جهڙا ڏک ڏٺا ۽ ڏٺا آهن، جنهن ۾ قومن جي سطح تي آزادين ۽ غلامين جي سماجي زندگين کي آزمايو، ماڻهو ۽ سڄو ويو آهي، جنهن ۾ پرماريت جون انيڪ حرڪتون ۽ ظلمتون ڏٺيون ۽ سٺيون ويون آهن، جنهن ۾ غلاميون ۽ آزاديون پيئي حاصل ڪيون ۽ ماڻيون ويون آهن، جنهن ۾ قلم جي ڏوهه تي قانون ٺهيا آهن ۽ زبان بنديءَ کي قومن جو مفاد ۽ انسانذات جي خدمت سمجهيو ويو آهي، جنهن ۾ دانشوريءَ جي ڏنڊي-واپار سان وڏ ماڻهپ حاصل ڪئي وئي آهي، جنهن ۾ دوستيءَ کي منافقت ۽ انسان دشمنيءَ جو وسيلو بڻايو ويو آهي، ۽ جنهن ۾ رنگن ۽ عادتن ٻنهي کي متنائي ڏيڪارڻ جا انيڪ ۽ اڻ ڳڻيا تجربا ڪيا ويا آهن. سون کي اميد آهي ته اسان جا پڙهندڙ انهيءَ ڳالهه سان اتفاق ڪن ٿا ته هينئن سينئي ڳالهين جون جهلڪون سنڌ جي تاريخ ۾ به ملن ٿيون، ۽ سنڌ آهو ملڪ آهي، جنهن جي ماڻهن سان جويو صاحب ”خالص سياست“ جي تدريس وسيلي ڳالهائڻ

ڏوچاهي. نهايت ئي نيڪ خيال، نهايت ئي برڪت پريو، سڏو قدم آهي. جويي صاحب کي مبارڪ!

خالص سياست جي تدريس ۾ به آهو وسيلو جيڪو ”ويچارو عوام“ پنهنجيءَ همت ۽ پنهنجي پرَ ۽ پلَ تي اهڙيءَ حالت ۾اختيار ڪري ۽ آزمائي ٿو، جنهن ۾ مٿينءَ سطح جا گهڻ خرچائو وسيلا هن جي درد دک جي ڳالهه ڪو نه ٿا ڪن، ۽ جنهن ۾ اهـڙا وسيلا پاڻ عوام- دشمنيءَ جـو آهو ڪردار ادا ڪن ٿـا جنهن ۾ عوام جا آزار لڪائي اُن کي وڏيڪ آزارڻ جي لاءِ سوگهو پـڌو ويندو آهي! سچ پچ تـه اِها توهان جي همت آهـي، جـو ايڏو وڏو ڪم هٿ ۾ کنيو اٿوَ.

هـاٿي هڪڙو عرض هلندي ۽ موڪلائيندي آءٌ بـه هوند ڪريـان . هيـڏو جيڪو وڏو ڪم تـوهان هٿ ۾ کنيو آهـي، تنهن جـو آجر عظيم آهي ۽ تـوهان کي ملندو، خـاص ڪري اهڙيءَ حالت ۾ آهو آجر پيٽو ٽي ملندو آهي، جنهن ۾ نيڪيءَ کي پاڻ - هرتڙائپ ۽ هلڪڙائپ جي بجاءِ صبر ۽ سنجيدگيءَ سان اختيار ڪيو ويندو آهي. پر اها ڳالهه به غلط نه آهي ته عصري تاريخ کي هڪ چڱيءَ ۽ سچيءَ اهڙيءَ زبان جي ضرورت آهي، جيڪا هـر ڳالهه کيرؤن اڇي ڪري چڏي. مصلحتون ته هميشه انهيءَ سچ جـي خلاف ڪم ڪنديـون رهيون آهـن، جنهن ۾ انسانذات کي معلومات جـي غربت جي خلاف اخلاقي بهادري حاصل ٿـي سگهي ها. اهي اشارا، اهي اصطلاح، اهي اهڃاڻوي ڳالهيون، اهي ڪوڏ ۽ اهي ”پارسيون“، جـن ادب ۽ صحافت ۾ انسان- دشمن ڪردار ادا ڪيو آهي، ۽ جنهن جي ڪاريگريءَ هڪ عام ماڻهوءَ، سڌي سنئين ماڻهوءَ، کي جاهل، بـد نصيب ۽ اڻوجهه بڻائي وڌو آهـي، سي هونئن به وري وري پٺي دهرايون ويون آهن. پاڻ اُنهيءَ ”نيڪ“ ڪم جا ماهر تـه اسان کان وڌيڪ ڪي پيا دنيا ۾ موجود آهـن ۽ موجون ٿا ماڻين. هاڻي بس اِهوئي ڏسڻو آهي ته سنڌ کي مخاطب ٿـي، ڪهڙيءَ ”خالص“ سياست جـي تعليم ڏيڻ گهرجي ۽ اُن

تعليم جي ”ميڊيم“ يا وسيلي طور ڪيئن لڪجي ۽ ڪهڙيءَ طرح ٻاجهه عام ساٿهوءَ جي ڪن ۽ من تائين پهچائجي، جو هو ”هدايت“ جي زبان سمجهي ۽ توهان جو ۽ اسان جو پيو حق جو آواز سمجهي، هو ويچارو پاڻ به لکڻ ۽ ڳالهائڻ سکي وٺي.

ڪريون ٿا اميد ته ”هدايت“ جي وسيلي توهان سنڌ جا ۽ موجوده دنيا جا مسئلا نه رڳو ڳڻائيندا، پر انهن سان منهن ڏيڻ جي لاءِ هڪ شعور، هڪ قوت به پيدا ڪري سگهندا. مان ته سمجهان ٿو ته صحافت جي شرافت به انهيءَ ڳالهه ۾ آهي. آخر ۾، شاهه سائينءَ جي لفظن ۾، دعا جا ڪلمات به حاضر آهن——

ڪُوها ڪالهه ڪٽي، اَنِ وڏا اُترَ آسري،
الا جهري مَ اَنجي، اولي جـــي آٽـي،
وٹـجارن وٹـــي، وڏو وڪـــر پيڙئـيـن.

—— چيزل خان، حيدرآباد سنڌ

(٢٦–٧–١٩٨٤ع)

تشخص

—— تشخص شخص، سماجن ۽ قومن کي ٿئي ٿو. سنڌ جـي تشخص کي تمام آڳاٽي دور کان وٺي اڄ تائين وجود رهيو آهي. پر اِها سنڌ جي تاريخ آهـي. سنڌ جي هـن تشخص تي جرڇون بـه ڪيون ويون آهن ۽ سنڌ کي جداجدا قوميتن جو صوبو سمجهي، هن طرح يا هُن طرح اِهو ظاهر ڪيو پئي ويو آهي ته ”سنڌ ست نَڪر آهي“. سنڌ جي عوام کي هڪ طرف کان تخريبڪار سياست سان منهن ڏيڻو پيو آهي ۽ ٻئي طرف کان پنهنجيءَ وحدت کي قائم رکڻ لاءِ مٿاڪت به ڪرڻي پئجي ويئي آهـي. ون يونٽ جو قيام سنڌ جي وحدت ۽ تشخص جي لاءِ هڪ خطرو هو، پر سنڌ جي عـوام لڳاتار جدوجهد کان پوءِ پاڪستان جي اندر هڪ دفعو وري سنڌ

جي تشخص کي بحال ڪيو. ون يونٽ سرڪار جي ڇڏيل ’پيڙهيءَ‘ آن ڪان پوءِ به هن يا هن وسيلي پاڪستاني عوام کي برغلائڻ لاءِ ”سنڌ“ ۽ ”ڪراچيءَ“ جا لفظ استعمال ڪيا، ۽ ڪن هنڌن تي پروچن، بروهين، سرائڪي ڳالهائڻ وارن، مهاجرن، پنجابين، پٺاڻن، مزدورن ۽ نون سنڌين ۽ پراڻن سنڌين جا اصطلاح ڪم آڻي ۽ متعدد قبائلي تنظيمن جي قيام جي همت افزائي ڪري، سنڌ جي آنهيءَ تشخص جي خلاف ڪم ڪيو، جنهن جي آڌار تي سنڌ اينرن گروهن کي پاڻ ۾ جذب ڪري پنهنجي وجود کي قائم رکندي آئي. ۽ آخر پنجاب جي جهانديده سياستدان ميان محمد ممتاز دولتانه کي اهو اقرار ڪرڻو پيو ته سنڌ کي هڪ تشخص حاصل آهي.

دولتانه صاحب جي هن اظهار راءِ جي پويان ڪهڙو راز ۽ سبب آهي، اهو هڪڙو بيو سوال آهي، پر اسان لاءِ سنڌن هن راءِ سان گڏ پٺي سنڌن اظهار راءِ تي هڪ خيال اڳيان آڻڻ تمام ضروري آهي. آها سنڌن راءِ اِها آهي ته پنجاب کي تشخص ۽ وحدت حاصل نه آهي، جيئن تازو (٢-٦-١٩٨٤ع تي) بي. بي. سيءَ پاران نشر ڪيل انٽرويو ۾ دولتانه صاحب چيو.

هن راءِ تي ملڪ جي باشعور ۽ ملڪ جي تاريخ کان واقف دوستن کي پڪ آهي ته ڏاڍو اچرج لڳو هوندو. حقيقتون، جيئن هوڪو ڇاڻي ٿو، اهو ٿيون پڌائين ته پنجاب کي بيو تشخص حاصل آهي ۽ پنجاب جي سياست پنهي هٿن سان آن وحدت ۽ تشخص جو فائدو حاصل ڪيو آهي. پنجاب جو وڏي ۾ وڏو تشخص، ان جي نوڪرشاهيءَ، طاقت ۽ برتريءَ واريءَ حيثيت ۾ موجود آهي. هن حيثيت پنجاب کي هڪ صوبو نه پر هڪ طاقتور وجود، هڪ طاقتور علائقو بنائي ڇڏيو آهي، جيڪو ڪنهن به وقت ڪنهن به گروهه سان زور آزمائي ڪري، پنهنجو تشخص بحال ڪري ٿو سگهي، ۽ ڪري ٿو.

بيو تشخص جيڪو پنجاب کي حاصل آهي، سو آهي سنڌس

”پنجاب“ هئڻ جو، جنهن ۾ زمين، ٻولي، آباديءَ جي اڪثريت، سياست جي مخصوص طرز فڪر، ۽ مالي وسيلن جـي شاهوڪاري وغيره اچي وڃي ٿي. هي آهي شيون آهن، جن پنجاب کي هڪ وڏو تشخص بخشيو آهـي. پـاڻ جناب دولتانہ بہ اِهـا ڳالهہ فخر سان چوندو تہ پنجاب دنيا جي انتهائي شاهوڪار زمين آهي. آهو پنجن درياهن جي مٽيءَ ۽ پاڻيءَ سان آبـاد آهي ۽ ان کي هڪ زبان ۽ هڪ ڪلچر تاريخي طور تي مليل آهي. اِنهن ڳالهين جي ڪري بہ پنجاب پاڪستان ۾ هر طرح سان هڪ مضبوط، آباد ۽ خوشحال صوبو آهي. پر جناب دولتانہ جيڪا ڳالهہ ڪرڻ نٿو گهري ۽ نٿو ڪري، سا هيءَ تہ پنجاب جي مخصوص سياست ۽ طاقت جو وڏو ڪارنامو اِهو آهي تہ پاڪستان جي تاريخ ۾هـڻ صوبي هر ٻاهرينءَ يلغار کي منهن ڏنو ۽ ڪنهن بہ ڌارئي عنصر يا گروهہ کي پنهنجيءَ مقدس زمين تي حقيقتاً دخلڪار ٿيڻ نہ ڏنو. ڀارت کان آيل مهاجر ”مسلمان ڀائر“ ۽ ”پاڪستان جا سچا سپاهي“ ۽ ”اصل وارث“ بـہ پنهنجيءَ گروهي حيثيت سان پنجاب ۾ داخل ٿي يـا رهي نـہ سگهيا ـــ توڙي جو پنجاب، پاڪستان ۽ اسلام جو مضبوط قلعو هو: ۽ سنڌ ئـي اِنهن ماڻهن کي پليڪار ڇڏي پـاڻ وٽ آندو ۽ آبـاد ڪيو. پنجاب ۾ هندو بلڪل رهي نـہ سگهيا، جو پنجاب مسلمانن کان سواءِ ٻئي ڪنهن سان اشتراڪ ڪري نٿو سگهي؛ پر پنجاب ۾ نہ افغان مهاجرين داخل ٿي سگهيا، نہ بهاري ۽ بنگالي مهاجرين. پنجاب ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ياگهر ڪري ويهڻ لاءِ واقعتاً دروازا رڳو پنجابي ماڻهن يـا پاڻ کي پنجابي بڻائي پنجاب ۾ جذب ٿـي وڃڻ وارن لاءِ ئي کلي سگهيا.

جناب دولتانہ چٽر ڪندي چوي ٿو تہ پنجابي ڳالهائڻ وارن کي جاهل سمجهيو وڃي ٿو. پـر اِها ڳالهہ هرڪو ڄاڻي ٿو تہ نہ رڳو دولتانہ خاندان بلڪ پنجاب جـو هر سڌريل ۽ ڦارورڊ خاندان بہ نجي زندگيءَ ۾ بهتر اظهار رڳـو پنجابيءَ ۾ ئـي ڪري سگهي ٿو، ۽ ڪري ٿو.

نه رڳو پنجاب ۾ بلڪ پين صوبن ۾ به پنجابي ماڻهو پنجابيءَ ۾ گفتگو ڪن ٿا ۽ ڪاروبار يا گهرو زندگيءَ ۾ هو پنجابي نه رڳو ڳالهائين ٿا پر اها دعوا به ڪن ٿا ته اڙدو تعليم جي باوجود هنن جي زبان پنجابيءَ کي ڪو نقصان نه پهتو آهي، ۽ نه پهچي سگهي ٿو. اها دعوا ئي ته آهي، جيڪا هو پين صوبن جي زبانن خلاف هڪ دليل طور ڪندا آيا آهن.

اِهي آهن آهي حقيقتون، جن کي اڳيان رکي، اهوئي چئي ٿو سگهجي ته پنجاب کي پنهنجي وحدت ۽ تشخص حاصل آهي. البت ايترو وسهي ٿو سگهجي ته جڏهن سنڌ جو تشخص انساني ۽ اصولي بنيادن تي آهي، ته پنجاب جو تشخص اِنهن بنيادن سان گڏ علاقائي، عصبي، سياسي ۽ طاقت جي بنياد تي پڻ ٻڌل تشخص آهي. انهيءَ ڪري سنڌ کي پنهنجي رڳو وجود لاءِ به جدوجهد جاري رکڻي پوي ٿي. ڇا، سيان دولتانه انهيءَ حقيقت کان بيخبر آهي؟——

(١٢-٧-١٩٨٤ع) —— هي غا توشي، حيدرآباد

نا انصافيءَ جو ڏکهو هٿ

—— اخبارن ۾ تازو آيل ڪن خبرن مان معلوم ٿئي ٿو ته آنهن بستين ۽ ڳوٺن کي جيڪي ڪراچي شهر جي وڏڻ جي ڪري سڌريل ۽ اڏيل تجارتي مرڪزن ۽ رهائشي ڪالونين جي وچ ۾ اچي ويا آهن، تن کي اتان لڏائي ۽ انهن کي ٻاهر شهر کان پري ڪٽي آباد ڪيو ويندو، ۽ آنهن هنڌن تي نوان مرڪز، تجارتي آرڪيڊ ۽ رهائشي ڪالونيون ٺاهي، نوَن آباد ٿيندڙ ماڻهن کي ورسايو ويندو ۽ اِنهيءَ ريت هڪڙي غريب ٽولي جي قيمت تي هڪ نئون امير ٽولو آباد ڪيو ويندو.

اهڙين خبرن جي پڙهڻ سان هر انسان اهو سمجهي سگهندو ته بي انصافيءَ جو هٿ ڪيترو نه ڏکهو آهي، ۽ اهي ماڻهو جيڪي اِنهيءَ هٿ جو استعمال ڪرڻ گهرن ٿا، سي ڪيڏا نه بيڏپا ۽

ڪيڏا نه بيمثابا آهن!

هڪڙيءَ سنئين سڌيءَ ڳالهه جي باري ۾ ماڻهن کي بي گهر ڪرڻ، انهن جي مال ۽ ملڪيتن تي ناجائز قبضو ڪرڻ ۽ انهن جي روزگار جي وسيلن ۽ انهن جي گذران جي طريقن تي پنهنجو هٿ ڦيرائڻ ۽ اِن طرح هڪ نئون ورسايل طبقو تيار ڪرڻ، اِهي سڀ ڳالهيون هڪڙن بي انصاف ماڻهن جي لاءِ چڱي نه هڪڙو ونڊر جو ڪم آهي ۽ ماڻهو اهو ڪم ايڏيءَ آسانيءَ سان ڪرڻ گهرن ٿا، جو شايد پنهنجي ناشتي ڪرڻ ۾ به ڪين رڪاوٽ تڪليف ڪرڻي پوندي هوندي.

اها ڳالهه هرڪو چاڻي ٿو ته هن قسم جا ڳوٺ يا آباديون پنهنجو پاڻ منتقل ٿي شهرن ۾ ڪو نه ويون آهن، پر پاڻ شهرن جي آباديءَ انهن کي پنهنجي وچ ۾ آندو آهي. ان طرح هڪڙيءَ گنديءَ گهٽيءَ سان لڳو لڳ هڪڙو سهڻو روڊ ٺهي رهيو آهي ۽ هڪڙي اونداهيءَ پونگيءَ پرسان هڪ روشن ۽ شاندار بنگلو ٺهي رهيو آهي. هڪڙيءَ ڪالونيءَ ۾ اسپتال، اسڪول، شاپنگ سينٽر ۽ ورڪشاپ ٺهي رهيا آهن ته انهن جي پرسان، لڳولڳ، هڪڙي طبقي جي سيني سهولتن جي باري ۾ اهو سوچيو ٿو وڃي ته انهن کي هتان لڏي وڃڻ کپي ته جيئن انهن هنڌن تي جديد اڏاوتون ڪري سگهجن ۽ جيئن آهي ماڻهو جيڪي اڳي ئي شهري سهولتن کان محروم هئا، سي هميشه لاءِ انهن سهولتن کان محروم رهن.

هڪڙي ڳالهه، جا هي ڏکهن هٿن وارا بي انصاف ماڻهو ڪرڻ نٿا گهرن يا ٻڌائڻ نٿا گهرن، سا اها آهي ته اهي ماڻهو اتان جا اصلوڪا ۽ پراڻا ماڻهو آهن. انهن ماڻهن نون آباد ٿيڻ وارن جي محلن، بنگلن ۽ روڊن توڙي ڪارخانن جي اڏڻ ۾ تمام وڏو پورهيو ڪيو آهي ۽ اڃ تائين ڪندا رهيا آهن. هي مقامي ماڻهو جيڪي صدين کان آباد آهن، سي اِنهيءَ ڳالهه جو هرڪو حق رکن ٿا ته پنهنجن گهرن ۾ رهن ۽ حڪومتن کان اِهو حق حاصل ڪن ته هنن کي به اهي سڀ سهولتون ملن، جيڪي ٻين

ڪي ۽ نون آباد ٿيندڙن کي ڏنيون ٿيون وڃن. جيڪي ضرورتون هي اصلوڪا رهاڪو گهرن ٿا، سي نوان آباد ٿيندڙ ماڻهو به گهرن ٿا، پوءِ آخر ڪهڙو سبب آهي جنهن ڪري هڪڙن ماڻهن کي ٻين ماڻهن تي ترجيح ڏني ٿي وڃي؟

آخر آهي ڪهڙا سبب آهن جن جي ڪري ڪين دربدر ڪري انهن کي ۽ دنيا کي اهو ڏيکاريو ٿو وڃي ته ڪراچيءَ ۾ يا سنڌ جي ٻين وڏن شهرن ۾ سنڌ جا اصلوڪا ماڻهو ڪنهن به ريت وسائي ۽ ورسائي نٿا سگهجن.

"هدايت" جي صفحن جي مهربانيءَ سان اها ڳالهه واضح ڪرڻ مناسب ٿيندي ته سنڌ جي اندر ماڻهوءَ کي ماڻهوءَ سان ويڙهائڻ، طبقن کي پيدا ڪرڻ، هڪڙن کي دربدر ڪري ٻين کي خوش ڪرڻ سراسر ظلم آهي. انصاف تي ٻڌل ڪنهن به نظام جو هرگز اهو ڪم نه آهي. اِنهيءَ ڪري، آشد ضروري آهي ته هينئن بي انصاف ماڻهن جي بد ارادن جو ڪو بلو ڪيو وڃي ۽ شهرن جي گهيرين ۾ آيل ڳوٺن کي جائز حق ۽ سهولتون ڏنيون وڃن.

— مدثر حيات، حيدرآباد (٩-٨-١٩٨٤ع)

بدين جي زمين

—حاليه جمهوري تحريڪ دوران هنگورن جي ڳوٺ ۾ اچڻ کان اڳ بدين ضلعي ۾ گولاڙچيءَ جي رهواسي هيس، جت جايس ۽ نپنيس.

بدين ضلعي ۾ سالن کان ڏاڍ جو سلسلو ڏسندي پئي آيس، جنهن ۾ غريب هارين کي بيدخل ڪري، سندن ٻنين ۾ اکيون وجهي، جهٽ هنيا ويا، ۽ نون زميندارن کي ڪوٽ ڏيئي، سندن جاءِ پئي پري ويئي.

هنن ئي ڪالمن ۾ مسٽر حيدربخش جتوئيءَ جو خط پڙهي ڏاڍي خوشي ٿـي هيم، جنهن کي سنڌي اخبارن به ترجمو

ڪري شايع ڪيو هو ۽ ان جي نتيجي ۾ موٽ ۾، حڪومت ڪنهن حد تائين پنهنجي پاليسيءَ تي پڻ نظرثاني ڪئي هئي. اهو نظر ۾ رکندي ئي بدين ضلعي جي زمين جي ورڇ جي صورتحال بابت لکي رهي آهيان. ٽنڊي غلام عليءَ ۽ ماتليءَ جي پسگردائيءَ وارا علائقا غيرسنڌي آبادڪاريءَ جا گڙهه آهن. ۽ ماتليءَ ويجهو نــئي نوان ڳوٺ قائم ڪيا ويا آهن، جت نوان زميندار اسري رهيا آهن. اهي زميندار وڏي پيماني تي ٻصرن جي پوک ڪن ٿا ۽ اها پيدائش ملڪ جي ٻين حصن ۾ به امائين ٿا. ۽ هتي ڪمي ۽ هاري پڻ سنڌ کان ٻاهران آندا وڃن ٿا، ۽ مڪاني هارين کي بيدخل ڪري، ڪين سنڌ جي ٻين علائقن يا وڏن شهرن ڏي ڌڪيو وڃي ٿو.

۽ نتيجي ۾ آهي ڏتڙيل هاري گهٽ درجي جــو پورهيو ۽ هٿ پريءَ وارو ڪم به حاصل ڪري نٿا سگهن.

ايتري قدر جو تيل جي کوٽائيءَ جي ڪمن لاءِ به صاحبن جي ديس مان ماڻهو آندا وڃن ٿا.

بدين ضلعو 'سابق خدمتگارن' جـي آبادڪاريءَ جــو وڏو مرڪز آهي. آتي زمين جـي بخشش جــو اهو سلسلو ١٩٦٠ع جي اوائل ڌاري ايوب خان جـي ڏينهن ۾ شروع ٿيو هـو. ايوب خان بذات خود به انهن اوائلي آبادڪارن مان هڪ هو. ايوب خان آتي مڪاني زميندار دوستن کـي زمين جـي سڌاري وارين سرڪاري پاليسين جي تعميل ۾ سهوليتون ڏنيون، انهن جا ڪافي ٽـورا لاٿا، ۽ نڪرجي ديهه ۾ پنهنجو فارم به قائم ڪيو، ۽ پوءِ اگريڪلچرل ڊيولپمينٽ ڪارپوريشن جـي مدد سان سڌاري، نيٺ وڪرو بـه ڪري ڇڏيو. آن کان سواءِ ٻين غيرسنڌي زميندارن کـي بـه آت زرخيز زمين جا ٽڪر عطا ڪيا ويا ۽ خـاص طور پنجاب کان آيل ماڻهن جي آبادڪاريءَ واري پاليسي مرتب ڪئي ويئي، جنهن تي اڄا سوڌو عمل ٿي رهيو آهي- ايتري قدر، جوضلعي جي ڪارخانن ۾ به ٻاهرين کي رکيو وڃي ٿو، ۽ بديـن ضلعي جــا ڏتڙيل ۽ بيدخل هاري ان ڏينهن لاءِ واجهائي رهيا آهن جڏهن پاڪستان جي ٻين

علائقن ۾ به اهي ڪارخانا قائم ٿين ۽ ڪين به آت آباد ڪيو وڃي!
بدين ضلعي جا ماڻهو ٻن سببن ڪري هن آبادڪاريءَ جي مخالفت ڪري رهيا آهن:
هڪ ته هيستان جي زمين بگڙن سٽ وڪامي رهي آهي، ۽ ٻيو مڪاني ماڻهن کي اهو چئي نظرانداز ٿو ڪيو وڃي ته اهي سست، نااهل ۽ ڪم چور آهن.
جيتوڻيڪ موجوده حڪومت لاءِ اهو ناممڪن ضرور آهي ته ٻاهر جي ماڻهن کان زمين وٺي ڪين واپس پنهنجن علائقن ڏانهن اماڻيو وڃي، پر اهو البت ممڪن آهي تـه وڌيڪ نئين آبادڪاريءَ کي بنجو ڏيئي روڪيو وڃي، ۽ مڪاني ماڻهن کي زراعت ۽ صنعت جي دائرن ۾ روزگار جي خاطري ڏني وڃي. جيڪڏهن هن تجويز تـي غور نه ڪيو ويـو ۽ اُن لاءِ جوڳا تدارڪ عمل ۾ نـه آيا، ته هن علائقي جي ماڻهن ۾ ڏينهون ڏينهن محروميت ۽ ڌاريائپ وارا جذبا وڌندا ويندا. (١٨-١٠-١٩٨٤ع)

مريم پليجو- هنگورجا

["ويوپوائنٽ"، سيپٽمبر ٢٠، ١٩٨٤ع
لاهور جي ٿورن سان — م. ا. ج]

پاڪستان جادوگرن جو ديس

— پياري پيوٽريس! نه، هي احوال گهومائيون ڦاٽيندڙ درويشن جي، يا جوڳين جي، يا ڀاٽيءَ مٿان پير رکي گهمڻ جي دعويدارن، يا رسيءَ تي هلي سگهندڙ هندوستاني بازيگرن جو ڪونهي. هيءَ ڳالهه انهن ماڻهن سان بـه گهٽ واسطو ٿي رکي، جيڪي ڊگها لڙڪندڙ ڪوٽ، اوچا ٽوپلا ۽ سفيد دستانا پائي، اسٽيج تي ايندا آهن ۽ هرڪ هاريندڙ زائفائن کي بيهوش ڪندا آهن. آ ڪاٽي آنهن ناڻڪين سان به گهٽ واسطو رکي ٿي، جن کي وڊيو جي زماني

ڪان اڳ، ڪنهن شام پارن جي جهنڊا پٽ ڪان پاڻ بچائڻ لاءِ ونڊر خاطر گهرائبو هو. هاڻي تون پڪ ئي پڪ پڇندينءَ ته نيٺ ڳالهه آهي ڇا ڪنهن جي؟ پلوڙ سوال ڪيو اٿئي ۽ پلوڙ سوال جو جواب به اهڙو ئي پلوڙ هجڻ کپي. اِن صورت ۾ اهو ڪجهه هن ريت ڏي سگهي ٿو:

پاڪستان جادوگرن جو ملڪ اٿيئي! ہي ڳالهه ته هيءُ اهڙو ملڪ آهي، جنهن ۾ جادوءَ کي بالغن جو ڪارو بار سمجهيو ويندو آهي، يعني ته اسين پنهنجي جادوگريءَ کي ايڏي ته اهميت ڏيندا آهيون، جو اُن کي رڳو پارن ريجهائڻ جهڙي سواڙي ترڪتال جي شڪل ۾ ضايع ڪونه ٿا ڪيون. گهٽ-گهٽ وڃي، آسان محسوس ڪيو هو ته اِئين هلڪڙي نموني جادگريءَ کي استعمال ڪري جيڪڏهن اسين ڪو عام گناه نه ته هڪ شرمناڪ غلطي ته ئي ڪري ويهنداسون. اُن ڪري پاڪستان ۾، جادوءَ جو مٿيرو مقصد آهي (ڳالهه ٻڌڻ لاءِ ڪجهه ترس!) ته اُن سان قومي مسئلا حل ڪيا وڃن. اِها ڳالهه تڏهن واضح ٿئي ٿي، جڏهن اسين پنهنجن جادوگرن جي انڪلن ۽ هٽ ناٽن تي نظر وجهون ٿا، جيڪي ڏاڍيءَ پختائيءَ سان قومي زندگيءَ ۾ ورهين جا ورهيه هو ڏيکاريندا پئي رهيا آهن.

"معيشت زور آهي" وارو هٽ ناٽ

اسان جو ملڪ اهڙو ملڪ آهي، جتي درآمد چوٽ تي چڙهي وڃي ستن بلين ڊالرن کي پهتي آهي (۽ اڃا چڙهي رهي آهي)، ۽ اسان جا برآمدات ٢٫٧ بلين تائين مس پهتا آهن. (۽ اتي ذري گهٽ جمي بيٺا آهن). اسان جي في ڪس آمدني پنجاه ڊالر آهي (دنيا ۾ گهٽ ۾ گهٽ آمدنين مان هڪ)، قومي بچت جي شرح آمدنيءَ جي ٧ سيڪڙي کان به گهٽ آهي (وري به دنيا اندر گهٽ ۾ گهٽ هجڻ وارن ۾ شامل، ۽ اڃا ڪِرندڙ)، ۽ رپيو جنوري

١٩٨٢ع ۾ آمريڪي ڊالر ڪان ڇهي ڊار ٽيڻ ڪان پوءِ چاليهه سيڪڙو تائين قدر گهٽائي چڪو آهي، ۽ سوڪل اڌس تہ، سرڪاري ٻوليءَ ۾، آهو اچا بہ ”ترڻ واريءَ حالت“ ۾ وهندو هلي- جيتوڻيڪ آن لاءِ اها ”ٻڏڻ واري حالت“ چوڻ وڌيڪ سوزون اصطلاح ڏئي سگهي ٿو.

۽ ڳالهہ ڪا اتي تہ ڪانہ ٿي ڪٽني. پاڪستان ۾ في پورهيت صنعتي پيداوار وري بہ (پيو ڇا چئجي؟) دنيا جي گهٽ ۾ گهٽ پيداوار منجهان هڪ آهي. ڪجهہ سال اڳ ڪيل هڪ بين الاقوامي ايپاس پين ڳالهين سان گڏ اها ڳالهہ بہ پڌري ڪئي هئي تہ پاڪستان ۾ پورهيت (مرد) جي پيداوار سراسري طور پيٽ ڪرڻ سان جپاني پورهيت (عورت) جي سراسري پيداوار جي ”هڪ پاڱي چار“ جي برابر آهي. ٻين لفظن ۾ هڪ مقرر وقت اندر ڪنهن صنعتي مال تيار ڪرڻ ۾ چار پاڪستاني ايترو وقت وٺندا جيترو هڪ جپانڻ! بهرحال، هن خط ۾توکي اهو ٻڌائڻ ضروري ڪونهي تہ هيءَ صورتحال اسان وٽ آجرتن وارين پاليسين ڪي بدلائڻ يا پيداوار ڪي وڌائڻ ۽ پورهيتن ڪي تربيت ڏيڻ لاءِ ڪا سوچ پيدا نہ ڪري سگهي آهي، تہ جيئن اسان جي صنعتي پيداوار وڌي سگهي.

هاڻي اچي ٿو زرعي پيداوار جو وارو. مثال طور ڪجهہ سال اڳ، جڏهن پاڪستان في ايڪڙ ڪمند جي پيداوار جي لحاظ کان ڇهين نمبر تي هو، ڏٺو ويو هو تہ ڪل ساليانو ڪمند جي مقداري پيداوار جي حوالي سان پاڪستان اصل ۾ ارڙهين نمبر کان مٿي ڪونہ هو. پاڻ ٻين زرعي پيداواري خرچن تي امداد جڏهانڪر بند ڪئي ويئي آهي، تڏهانڪر ڪمند جي صورتحال ڪا خاص ڪانہ سڌري آهي. ۽ هاڻي وري ٻي خوشخبري ملي آهي تہ آسين خيرن سان ڪڻڪ پيهر درآمد ڪرڻ جي حيثيت حاصل ڪري ويا آهيون. هيلوڪي سال ڏهہ لک ٽن جو مقدار ٻڌايو پيو وڃي.

سو، ههڙي صورتحال ۾ تون هوند ڇا ڪرين؟ ڪري بہ ڇا ٿو سگهجي، جڏهن ملڪ پندرهن بلين ڊالر پرڏيهي قرض ۾ ڳتو

پيو هجي (جيڪو سال بسال اڳيان چڙهندو پيو وڃي)، جڏهن (هيلتائين) آڊائي بلين ڊالرن جي لاڳت وارو رڪ جو ڪارخانو هجي ۽ ان جي پيداواري صلاحيت اڌين هجي ته ذيلي صنعتن نه هجڻ ڪري ان جي اڌو اڌ پيداوار لاءِ ڏيهي مارڪيٽ ئي موجود نه هجي— اهڙيون ذيلي صنعتون جن جي تفصيلي رٿابندي ئي اڃا نه ڪئي ويئي هجي، ۽ جنهن ڪارخاني جي مڪمل ٿيڻ ۾ اڃا ورهيه ڪپڻ ۽ ڪروڙين ڊالر پڻ: ته ان صورت ۾ ڇا ڏو ڪري سگهجي؟

۽ پوءِ اتي اچي ڏـو "معيشت زور آهـي" وارو هٽ ناٽ. اڳيان وڌي اچي ڏو خزاني وارو وزير بجيٽ ڪنيو، اهو چوندي ته ههڙا ڪي تهڙا مسئلا آهن ضرور، پر بنيادي طـور ملڪي معيشت جي هر کيتر ۾ ترقي ئي ترقي پيئي ٿئي، وغيره وغيره." ۽ جيڪڏهن ان ڳالهه جي ثابتي گهرجي ته خزاني وارو وزير اها دعوي ڪنيو بيٺو آهي ته "پاڪستاني ماڻهو دنياجي ٻيءَ آدم خلق کان وڌيڪ سکيا آهن." اَن جواب سان ٻئي سال جي بجيٽ تقرير تائين هليو هلبو، ۽ اَن کان پوءِ واري ٻـي بجيٽ، وري اَن کان پـوءِ ٻي، ۽ اَن ريت ۽ اَن سلسلي سان هر ڪنهن جو وات بند ٿيو وڃي. هاڻي، جڏهن ته معيشت زوران زور آهـي ۽ اڳتي ۽ اڳتي وڌندي پيئي وڃي، ۽ دونهان ڪيندي ۽ ڪوڪون ڪندي اڳتي پيئي وڃي،....... ته خزاني واري وزير کان هيءُ سوال پڇڻ ته "دنيا جي باقي آدم خلق وٽ ڇا ٿي رهيو آهي؟" نہ رڳو اسان جي طرفان بي مروتيءَ وارو سوال ڳڻبو، پر اَن مان وزير صاحب وٽ اسان جي وطن دشمني ئي ثابت ٿيندي.

"هر ڪنهن جي هڪجهڙيءَ ترقيءَ" وارو هٽ ناٽ:

جيئن ته لاف هڻندي اسين ٿڪجندا ئي ناهيون، اسان جـو ملڪ "ملڪ جـي سڀني حصن ۽ آباديءَ جي سمورن طبقن جي هڪجهڙيءَ ترقيءَ واري اعليٰ اصول" تي ڪاربند آهي. اهو اصول نہ

رڳو اعليٰ ۽ اتم آهي پر عملي طور اهو اسان جو مقدس ايمان به آهي. اسان جو ريڊيو ۽ ٽي - وي اُن کي ورجائيو پيا ورجائين، اسان جا ترجمان اُن کي واڪا ٽيندي نه ٿا ٿڪجن، ۽ اسان جون قومي رٿائون سڀ اُن ئي اصول تي ٻڌل آهن. اُن ”سچي ۽ تشهير“ هوندي به ڪجهه اهڙيون اڻ-حقيقتون به آهن، جن کي رد نه ٿو ڪري سگهجي.

اهو ئي ڪارڻ آهي، جو مون چيو پئي ته پارؤ!.... نه نه، دوستؤ! پاڪستان ۾ ٣٢ هزار ڳوٺ آهن جن کي بجلي ڪانهي، ستر سيڪڙو ماڻهن کي پيئڻ جو صاف پاڻي ميسر ڪونهي، ڪروڙين ماڻهو گندين آبادين ۾ رهيا پيا آهن، ٽيهه سيڪڙو کن ماڻهو مڙيوئي جيئرا آهن ۽ مفلسيءَ واريءَ حد کان هيٺ جي زندگي گهاري رهيا آهن: لکين اهڙا آهن جيڪي رڳي ڪا ٿورڙي ئي بهتر زندگي گهارين ٿا: صحت جون جديد سهوليتون اڄ جيترن ماڻهن کي بس حاصل ناهن ۽ پڙهيلن جي شرح ٢٧ سيڪڙي کان مٿي ڪانهي. اڄ به ڳالهه هيءَ آهي ته خواندگيءَ جي ساليانې شرح گذريل ڏهن سالن کان هر سال ڏهائي ڇهه في سيڪڙي کان ڪانه ٿي وڌي، جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته جيڪڏهن خواندگيءَ جي شرح اُن رفتار سان وڌندي رهي، ته اسان جي آدم کي پوريءَ طرح پڙهيل لکيل هجڻ لاءِ اڃا ١٤٦ سال لڳڻا آهن! سو هاڻي ڪير ڇا ٿو ڪري سگهي؟

هاڻي، توهان اسان جي ”هرڪنهن لاءِ هڪجهڙيءَ ترقيءَ“ جي هٽ ناٽ واري مکيه پيشور رٿابندي وزير کي ئي ڪٿي ڏس. هو فورن چرپر ۾ اچي ٿو وڃي، ۽ ملڪ جي ڏکهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪن جا چڪر هڻڻ شروع ٿو ڪري، ۽ هر اُن ماڻهوءَ کي جيڪو ڪيس ڪن ڏيئي ٻڌي ٿو، اهو پيغام پهچائيندو پيو وتي ته ”هرڪنهن لاءِ هڪجهڙي ترقي“ پيئي ڪرائي وڃي. هو ”غريبن لاءِ سماجي تحفظ جي چارٽ“ جي ڳالهه به ٿو ڪري، جيڪو بينڪي ذهنيت رکندڙ ڪاموررا شاهي وڏي پيماني تي اِن معنيٰ ۾ اڇلائي رهي آهي ته شاهوڪار پيل پيا مال ڪائين، ۽ غريبن تي ”سلامتيءَ جو

چار" پيو هجي.

هو ويچاروترقيءَ"واري عمل جي بنيادي ڍانچي جي تبديلين" جي ڳالهه به ڪري ٿو، جيڪا سمي تہ لڳي ٿي، پر ان جو مفهوم ڇا آهي؟ هو "آهستي آهستي اثر ظاهر ڪندڙ ترقيءَ" جون به ڳالهيون ٿو ڪري، پر آن آهستي آهستي ٿيندڙ ترقيءَ جو اثر، جيڪڏهن ڪو ٿئي ٿو، تہ غريب ۽ ضرورتمند تي تہ ننهن ڪونہ ٿو ٿئي. هو "معني پريل" ڳالهيون ڪندڙ ۽ "نيڪنيتيءَ" وارو ماڻهو آهي ۽ هر ڪنهن کي ڳالهہ سمجهائي بہ ٿو، ۽ اهوئي سبب آهي، جو اسين مٿس پروسو ڪندا پيا هلون. اڃو تہ اهو بہ وسهون تہ اسين آهيون جادوءَ جا بکيا، ۽ پين لفظن ۾، اسين پلا پنهنجن جادوگرن کان سواءِ ڇا ڪنداسون ۽ ڪري بہ ڇا ٿا سگهون؟

نيڪ تمنائن سان، ڪليم عمر

(٢٥-١-١٩٨٢) [اسٽار ٢٠-٩-١٩٨٤ جي ڊورن سان _ا.س]

انصاريءَ جي شان ۾

— مولانا ظفر احمد انصاريءَ جو ٢ آگسٽ تي ٽيليويزن تان نشر ٿيل انٽرويو نہ فقط هر پاڪستاني عورت پرهرباشعور ۽ ذهين پاڪستاني مرد لاءِ توهين جو باعث آهي. انٽرويو دوران پڇيل سوال نهايت واضح، صاف ۽ اهم هئا. جتي مولانا وٽ ڪو جواب ڪونہ هو، آتي هن چاٽي واٽي ڏيڻ کان پاسو ٿي ڪيو. ڇاڪاڻ تہ مولانا پنهنجي نالي پويان قائم ٿيل تجويزن واريءَ ڪميشن ۾، پنهنجي بند ذهنيت جو مظاهرو ڪندي، اسلام جو غلط استعمال ڪيو آهي.

ڇا، مولانا کي پنهنجي سر ١٩٧٣ع واري دستور ۾ ترميم جو اختيار آهي، ڇو تہ هن ١٩٧٣ع واري دستور تي پنهنجيءَ مرضيءَ سان صحيح ڪئي آهي؟ ڇا، ان وقت ڪيس دستور ۾ شامل

انھن قلمن جي ڇاڻ نہ ھئي، جن جي باري ۾ ھاڻي اسلام جي منافي ھجڻ جي دعوا ڪري ٿو؟ ۽ ڇا، پاڻ انھن مشھور عالمن سان ھڪ نہ ھو، جن مس فاطمہ جناح جي صدارتي اميدوار بيھڻ واري معاملي ۾ سندس حق ۾ فتوا ڏني ھئي؟ ڇا، مولانا حڪومت جي پاليسين موجب ھر اسلامي اصول ۾ پنھنجيءَ مرضيءَ موجب ڦيرو آڻيندو ۽ ترميم ڪندو؟

دستور ڪنھن بہ ملڪ لاءِ ھڪ مقدس دستاويز ھوندو آھي ۽ پاڪستان جي ھن دستور سان سندس ھٿچراند پاڪستاني عوام جي راءِ ۽ مرضيءَ سان ھٿچراند آھي. نہ فقط ايترو، پر بنيادي انساني حق جيڪي اسلام ڏنا، انھن سان بہ ٺٺول آھي. سياسي مقصدن لاءِ مذھب جي استعمال ذريعي شھرين جي حقن کي دٻائڻ، سو آنھن ماڻھن جي ذھني ڏيوالپڻي جو ثبوت آھي، جن کي اثررسوخ ڪري وڏا عھدا مليا آھن.

ڇا، اسان کي عورت جي ذھني گھٽتائيءَ جي سلسلي ۾ آھا طبي بحث بہ پڙھي آھي، جنھن موجب ٤٥ کان ٥٠ سالن واري عورت سياسي ميدان ۾ حصي وٺڻ جي صلاحيت نٿي رکي سگھي؟ يقيناً، مولانا جسماني جوڙجڪ جي ڏس ۾ خدا سان جھيڙو ڪري نٿو سگھي، جنھن فطرت جي اصول تحت سندس سونھاري بہ سفيد ڪري ڇڏي آھي.

وڏيڪ بحث ڪندي، مولانا صاحب فرمائي ٿو تہ ”اسان جي تباھيءَ جو ڪارڻ عورت جو گھر کان ٻاھر نڪري، مردن جي دنيا ۾ ڪم ڪرڻ آھي.“ ڇا، مولانا کان انھن عورتن جا نالا وسري ويا آھن. جن پنھنجي پوري زندگي خلق جي خدمت لاءِ وقف ڪئي ھئي، جھڙوڪ حضرت خديجہ، بيبي رابعہ بصري، زبيدہ، رضيہ سلطانہ وغيرہ. ڇا، مولانا آنھن ۽ ٻين ھزارين عورتن جي محنتن تي پاڻي ڦيريندو، جن انسانذات جي ترقيءَ ۽ ڀلائيءَ لاءِ ڪوششون ورتيون؟

اھڙو ڪو بہ مثال اسان کي نٿو ملي، جنھن سان اِن صورت ۾ عوامي گھرو زندگيءَ تي خراب اثرن جي نشاندھي ٿئي.

مولانا جو اهو ورجاءُ تہ عورت پنهنجي عبادت ۽ اسلامي فرض جي ادائگيءَ جي سلسلي ۾ بہ پنهنجي مڙس کان اجازت وٺي، نهايت فضول آهي.

اسين اهو معاملو اسلام جي حقيقي رکوالن جي سپرد ڪريون ٿا تہ اهڙي ڪفر جي خلاف ڪو قدم کڻن.

۽ پڇاڙيءَ ۾ اسين پاڪستان ٽيليويزن جو ٿورو ادا ڪنديونسين: جيڪا اهڙي قسم جي نام نهاد، رجعت پسند ذهنيت رکندڙ عالمن کي پڌري پٽ عوام اڳيان آڻي، سندن اکيون کولي ٿي، ۽ سندن ناپاڪ ارادن کان عوام کي واقف ڪرائي ٿي.

— شهناز وزير علي ۽ ياسمين سهگل، لاهور. (٣٠-٨-١٩٨٤)

["ويو پوائنٽ"، ٢٣ آگسٽ ١٩٨٤ع — ش. ١٠ ح]

عوامي سائنس تحريڪ

— مون کي ويجهڙ ۾ ئي ڪيرالا (انڊيا) جي بي لوث دانشورن جي هڪ ٽولي جي خبر پيئي آهي، جن سائنس جي ڦهلاءَ ذريعي پنهنجي ماڻهن جي شعور جي سطح وڌائڻ جي تمام ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. انهن جا خيال تمام آسانيءَ سان پاڪستان ۾ بہ آڏي ۽ پکيڙي سگهجن ٿا. پر شرط آهي تہ همخيال ماڻهن جو چڱو خاصو تعداد پاڻ ۾ گڏجي، بنان ڪنهن ذاتي غرض جي، ۽ آنساهم سان ڪم ڪري.

آءٌ هتي بنيادي طور تي ڪيرالا گروپ جي تجربن تي مشتمل، ۽ انهن سان ڪجهہ پنهنجا خيال شامل ڪندي، انهيءَ تحريڪ جو خاڪو پيش ڪريان ٿو.

"ڪيرالا عوامي سائنس تحريڪ"، ٢٢ سال اڳ، "ڪيرالا شاستر ساهتيم پريشد" (ڪشسپ) جي اڳواڻيءَ ۾ دانشورن جي هڪ ٽولي شروع ڪئي هئي. اُن تحريڪ سائنس کي ڪتابن ۽

اخباري مضمونن ذريعي مقبول عام بنائڻ جي تمام وڏي ذميواري پنهنجن ڪلهن تي کنئي هئي. آها تحريڪ اڄ سماج جي تقريباً سڀني طبقن سان تعلق رکندڙ مختلف ڌنڌن ۽ هنرن جي ٨ هزارکان مٿي ماڻهن تي مشتمل هڪ تمام وڏيءَ عوامي تنظيم ۾ تبديل ٿي ويئي آهي.

"ڪشسپ" جي سرگرمين کي ٿلهي ليکي هيٺين ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

(١) اشاعت، (٢) غير رسمي تعليم، (٣) رسمي تعليم، (٤) ڳوٺاڻو سائنسي فورم، (٥) قطري مظاهر ۽ ماحول جو اڀياس، (٦) صحت، (٧) فن ۽ سائنس، (٨) عورتن ۽ ٻارن جو شعبو.

سائنس کي عام ڪرڻ لاءِ ڪتابن ۽ رسالن جي ڇپائي ۽ انهن جو ڦهلاءُ ۽ سماج جي سڀني حصن ۾ سائنسي نقطي نظر پيدا ڪرڻ، هن تحريڪ جو بنيادي مقصد ليکيو وڃي ٿو. (ان قسم جي رخ ۽ رويي جي اسان جي ماڻهن ۽ خاص طور تي اسان جي رٿابنديءَ جي ماهرن ۾ غيرموجودگيءَ جي نشاندهي "ڊان" جي ١٣ فيبروري ١٩٨٤ع واريءَ مئگزين ۾ ڊاڪٽر پرويز هود ڀائيءَ جي ڇپيل هڪ مضمون ۾ تمام چٽي نموني ڪئي ويئي آهي.)

'ڪشسپ' سائنس جا ڇهه ماهوار عام فهم رسالا ماڻهن جي هر طبقي لاءِ، ٻارن کان ٻڍن تائين جي پڙهڻ لاءِ، مهيا ڪري ٿي. ٻارن جي رسالي جي اشاعت ٣٠ هزار آهي! گڏوگڏ ٤٠٠ ڪتاب پڻ ڇپيا ويا آهن، جن مان ڪن جي اشاعت ١٥٠٠٠، ڪاپين تائين پهتل آهي. پاڪستان ۾ موجود سائنس سوسائٽين کي انفرادي طور تي يا گڏجي عام فهم سائنسي ادب تمام گهٽ قيمت تي ائين مهيا ڪرڻ کپي، جنهن اشاعتي پروگرام ۾ هڪ هڪ رسالي جي قيمت ٻن روپين کان ڪنهن به نموني مٿي نه هئڻ کپي.

"ڪشسپ" پنهنجي ڇپايل مواد جي ورهاست جي جوابداري پاڻ ئي پوري ڪري ٿي، ۽ ان ۾ سندس شاخون پوريءَ طرح

مددگار ٿين ٿيون. شاخن کي ڪتابن ۽ رسالن تي ملندڙ ڪميشن سندن ضروري خرچ پڪي لاءِ استعمال ٿئي ٿي. خرچ پکي لاءِ پئسن حاصل ڪرڻ جو اهو خودڪار طريقو شاخن کي پنهنجي عملي لاءِ ٻين هنڌان اضافي پئسن حاصل ڪرڻ جي ضرورت کان بچائي ٿو.

"ڪششپ" جي غيررسمي سرگرمين جو ميدان تمام وسيع آهي. انهن ۾ ماڻهن جون عام گڏجاڻيون ڪوٺائڻ، جن ۾ "فطرت، سائنس ۽ سماج"، "ڪاٻي جون شيون"، "علائقي جا وسيلا"، وغيره وغيره جهڙا موضوع بحث هيٺ آندا وڃن ٿا. انهن گڏجاڻين جون جڳهيون اسڪولن جا ڪمرا، ڳوٺاڻيون اوطاقون، يا اهڙي قسم جون ٻيون جايون هجن ٿيون، جتي ٻه سکيا ۾ حصي وٺندڙ آسانيءَ سان پهچي سگهن. 'ڪششپ' سائنس مرڪزن قائم ڪرڻ جو تمام وڏو منصوبو هٿ ۾ کنيو آهي، جتي ماڻهو اچن ۽ ماڊلن ۽ معلوماتي چارٽن وسيلي سائنس جي بنيادي متن کي سمجهي سگهن.

پاڪستان ۾ لاهور ۾ اهڙن ئي اصولن تي ائين ماڊلن ذريعي سائنس کي سمجهڻ لاءِ "سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ وارو قومي ميوزم" قائم آهي ۽ ڪم ڪري ٿو. ضرورت انهيءَ ڳالهه جي آهي ته اهڙا مرڪز ٻين شهرن ۾ پڻ قائم ڪيا وڃن.

سائنسي سکيا لاءِ اهڙيون غيررسمي سرگرميون ٽيڪنالاجيءَ جي ماهرن ۽ هنرمندن، موسيقيءَ جي ڄاڻن، لوڪ ڳائڻن ۽ اهڙن ئي ٻين گروهن جي وچ ۾ رابطي جو ۽ تمام نتيجي خيز باهمي عمل جو سبب بڻجي سگهن ٿيون، جيڪي هونئن هڪٻئي کان الڳ الڳ رهن ٿا ۽ پنهنجو پنهنجو ڪم ڪندا رهن ٿا. هالا (سنڌ) جي ڪاشيءَ جي ٿانون ٺهڻ جو مثال وٺو، جتي جا پراڻا هنرمند اڄ تائين صديون جهونا طريقا استعمال ڪندا ٿا اچن. انهن شين ۾ ۽ ڪم جي طريقن ۾ تمام گهڻو سڌارو اچي سگهجي ٿو، جيڪڏهن هنن قديم ماهر هنرمندن ۽ موجوده جديد سڌارڪ سماجي ماهرن جي وچ ۾ تعاون ۽ تقسيم ڪار کي ممڪن بڻائجي: ساڳي ڳالهه سنڌي

موسيقيءَ سان به لاڳو ٿئي ٿي، جنهن کي مغربي يا ڪنهن بيءَ موسيقيءَ ڇهيو به نه آهي. جديد موسيقارن سان باهمي سهڪاري عمل جي نتيجي ۾ موسيقيءَ جون اهي پراڻيون ڊارائون پرجوش جديد موسيقيءَ ۾ تبديل ٿي سگهن ٿيون ۽ پنهنجي ڪلاسيڪي روايت به قائم رکي سگهن ٿيون. سنڌي موسيقي هيلتائين اڇا تحرير هيٺ ئي نه آئي آهي، جنهن مسئلي کي به ائين حل ڪري سگهجي ٿو.

’ڪششپ‘ اسڪولن ۾ ’ڪوئيز‘ مقابلا ڪرائي ٿي، ۽ گڏوگڏ اسڪولن جي نصاب ۾ تبديليءَ ۽ سڌاري جون تجويزون پڻ ڏئي ٿي.

’ڪششپ‘ فطري ماحول ڏانهن ۽ آن متعلق پڻ وڏو ڌيان ۽ اونو رکي ٿي، ان سلسلي ۾ آن ڪيترن ئي پروگرامن کي مرتب ڪرڻ، مثلاً وڻن پوکڻ، ۽ ماحول کي صنعتي آلائشن کان صاف رکڻ جي مهمن ۾ ڪردار ادا ڪيو آهي. هن تحريڪ ڪيترائي اهڙا پريشر (اثرائتا) گروپ پيدا ڪيا آهن، جيڪي شهرن جي چڱن مڙسن جو شهر جي ڀلائيءَ لاءِ خيال تبديل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهن.

’ڪششپ‘ طرفان فطري ماحول ۽ حالتن تي لکيل تحقيقي مقالن کي عوام ۾ ورهاست ۽ بحث لاءِ ڪم آندو وڃي ٿو.

’ڪششپ‘ جي ”صحت برگيڊ“ ماڻهن جو ڌيان موجوده صحت جي نظام جي استحصالي نوعيت ۽ خاص طور تي دوائن جي وڏين ڪمپنين طرفان ڏاهيل دوائن جي مهانگين قيمتن طرف ڇڪائي ٿي. صحت ڪئمپن ۾ صحت جي عملي مسئلن تي ڪلاس ٿين ٿا، جتي هرڪو اچي سگهي ٿو، ۽ ڳالهه ٻولهه ۾ حصو وٺي سگهي ٿو. گهوڙاٽا اهڙن سائنسي مذاڪرن (ڪچهرين) ۾ پنهنجن مسئلن کي منهن ڏيڻ ۽ انهن جي عقلي ۽ سائنسي حل تلاش ڪرڻ ۾ سرگرم حصو وٺن ٿا. مثال طور، مروج ٽيڪنالاجيءَ (هنرمنديءَ) کي بهتر بنائڻ تي بحث ٿين ٿا، جن ۾ ڏاڍا ڪارائتا مسئلا ڇيڙجن ۽ نبيرجن ٿا.

’ڪشسپ‘ جو عوام تائين سائنس کي ڪٽي وڃڻ جو شايد سڀ کان تخليقي طريقو سائنسدانن ۽ فنڪارن جو پاڻ ۾ ميلاپ آهي. اهو هيئن ٿئي ٿو، جو سائنس جو پيغام ڪلئي پٽ ٿيندڙ ڊرامن، گيتن ۽ ناچن وسيلي عوام کي ڏنو وڃي ٿو.

فنڪار جن کي ’ڪشسپ‘ تربيت ڏئي ٿي سي ثقافتي جٿن جي شڪل ۾ ڳوٺ ڳوٺ، شهر شهر وڃي، اهو ڪم ڪن ٿا. ان قسم جي ثقافتي سرگرمي عوام سان ويجهي لاڳاپي، ۽ ’ڪشسپ‘ جي ڇپايل مواد جي ورهاست ۽ معاشرتي ۽ معاشي مسئلن جي سڃاڻپ لاءِ عاليشان موقعو فراهم ڪري ٿي. ان قسم جي سرگرمي دراصل باهمي سهڪار ۽ عمل جو تمام طاقتور ذريعو آهي.

’ڪشسپ‘ سمجهي ٿي ته سماجي تبديليءَ جي ڪابه ڪوشش عورتن جي شامل ٿيڻ کان سواءِ بي معنيٰ ۽ مشڪل آهي. ان صورتحال جو احساس ڪندي، هاڻي شعوري طور تي ڪوششون ڪيون پيون وڃن ته وڌ ۾ وڌ عورتن کي ’ڪشسپ‘ ۾ شامل ڪيو وڃي.

’ڪشسپ‘ کي اعتماد آهي ته پنهنجين عورت ميمبرن جي مدد سان عورتن جي مخصوص مسئلن تي هوءَ بهتر نموني ڏيان ڏيڻ جي اهل ٿي سگهندي.

سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس ۾ ١٢ مئي ١٩٨٤ع کان ملهائجندڙ سائنسي هفتو هن خطي ۾ ان قسم جي سائنسي تحريڪ جو بنياد بڻجي سگهي ٿو. هي هفتو بي لوث شاگردن جي هڪ گروهه ۽ تعليمي ماهرن جي ڪوشش سان منعقد ٿيو آهي، جيڪي سائنس ۽ سماج جي باهمي عمل کي بنيادي اهميت جي نظر سان ڏسن ٿا. هتان انهي قسم جي سائنسي تحريڪ جي شروع ٿيڻ جا امڪان، هن جڳهه جي تمام عمومي محل وقوع کي نظر ۾ رکندي، تمام روشن نظر اچن ٿا: ڇو جو هتان جا استاد ۽ شاگرد حيدرآباد ۽ سنڌ جي اندرين علائقن سان تعلق رکن ٿا. هڪ ٽيڪنيڪل يونيورسٽيءَ ۽ هڪ ائگريڪلچر يونيورسٽيءَ جي ويجهڙائي پڻ ان لاءِ فائديمند

ثابت ٿيندي. هتان شروع ڪيل انهي سائنسي تحريڪ جو اثر يونيورسٽيءَ جي شاگردن ۽ استادن جي خوشگوار باهمي لاڳاپن وسيلي صوبي جي تمام پرانهن علائقن تائين ڦهلجي ويندو. هن قسم جو موقعو هتان نه وڃائجي ته بهتر.

(٢٨-٦-١٩٨٤ع) — ڊاڪٽر قمر عيسيٰ دائودپوٽو.
انسٽيٽيوٽ آف فزڪس آئنڊ
ٽيڪنالاجي، يونيورسٽي
آف سنڌ.

”ديوارين“ ۽ ”جنگل“

— ڪراچي ٽيليويزن تان سنڌيءَ جي مشهور ليکڪا نورالهديٰ شاهه جو اردوءَ ۾ لکيل ڊرامو ”جنگل“ نئشنل نيٽ ورڪ تي سڄي پاڪستان ۾ ٽيليڪاسٽ ٿيو ويو. ڪهاڻي سنڌ جي سماجي برائين بابت آهي، جنهن ۾ سنڌي ماحول ۾ وڏيري ۽ پير جا وڏا ڪردار به موجود آهن.

هن کان اڳ ڪراچي ٽي-ويءَ تان عبدالقادر جوڻيجي جو اردوءَ ۾ لکيل ڊرامو ”ديوارين“ پيش ٿيو هو، جنهن ۾ به سنڌ جي سماجي برائين کي سنڌي ماحول ۾ پيش ڪندي، وڏيري جي ڪردار کي ننديو ويو هو.

اهو ڊرامو عام - پسند سان گڏ، خاص طبقن وٽ به ايڏو قبول پيو، جو خود صدر مملڪت ان جي ليکڪ، پروڊيوسر ۽ فنڪارن کي پاڻ وٽ گهرائي باريابيءَ جو شرف بخشيو، هزار شابسون ڏنيون ۽ سندون ۽ سرٽيفڪيٽ ۽ انعام اڪرام عطا ڪيا. انهيءَ چاڙهه کي ڏسي، پوءِ ڪيترن ئي تجارتي ۽ ثقافتي ادارن به دعوتون ڪيون ۽ اوارڊ ڏنا.

پاڪستان ٽيليويزن جي سڀني اسٽيشنن جي سموريءَ تاريخ

۾ اهو پهريون پيرو هو، جو هڪ ڊراميءَ کي ايڏو ساراهيو ۽ پڏايو ويو ۽ انعام ۽ اعزاز ڏنا ويا — جيڪو هڪ سنڌي ليکڪ لکيو هو، هڪ سنڌي پروڊيوسر پيش ڪيو هو ۽ جنهن ۾ مکيه ڪردار سنڌي فنڪارن ادا ڪيا هئا. تنهنڪري، اها ڳالهه سنڌ جي هر فرد لاءِ بيشڪ فخر جو سبب سمجهڻ کپي. اسان کي پنهنجي ليکڪ، پروڊيوسر ۽ فنڪارن تي به ناز ڪرڻ کپي، جن پنهنجين صلاحيتن کي ايڏو اوچو ثابت ڪيو.

پر انهيءَ سلسلي ۾ هڪڙي ٻي ڳالهه ڏيان طلب آهي، جيڪا مون کي هر وقت ڪُڪندي پئي رهي، پر جڏهن هاڻي ”جنگل“ بابت مختلف رايا اچي رهيا آهن، تڏهن اها پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان.

ٽيليويزن تان هر لحاظ کان بهترين ڊراما وڏي تعداد ۾ پيش ٿي چڪا آهن، پر انهن مان ڪنهن کي به ڪڏهن به اهڙي نظر ڪرم نصيب نه ٿي آهي. علي بابا ۽ اياز عالم ابڙي بين الاقوامي معيار جون تخليقون پيش ڪري، بين الاقوامي چٽاڀيٽين ۾، پاڪستان ٽيليويزن لاءِ اعزاز حاصل ڪيا، پر صدر مملڪت وٽان ڪين همت-افزائيءَ جو نياپو به نصيب نه ٿيو.

”ديوارين“ ۾ سنڌي وڏيري جي ظلمي ڪردار کي هڪ اهڙي زماني ۾ پيش ڪيو ويو، جيڪو سنڌ ۾ هڪ خاص صورتحال جو زمانو هو. منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن اهوئي ڊرامو ڪجهه وقت اڳ پيش ٿئي ها ته شايد اُن مان آهو مقصد نه حاصل ٿئي ها، جيڪو پوءِ حاصل ٿيو.

اِنهيءَ سياسي پس منظر ۾، ”ديوارين“ جي ساٿين کي جيڪو جس مليو ۽ سندن جيڪا همت افزائي ۽ عزت افزائي ٿي، تنهن جي حيثيت ڪهڙي آهي، تنهن بابت اڃا ڪجهه چيو ئي نه ويو آهي ته وري اهڙيءَ طرز جو ٻيو ڊرامو ”جنگل“ پيش ٿي رهيو آهي، جنهن تي شروع ۾ ئي چوپچو ٿيڻ لڳي آهي.

سنڌ جي ئي ”مجلس شوريٰ“ جي هڪ ميمبر اعتراض واريو

آهي تہ هن ڊرامي ۾ سنڌي ثقافت کي غلط نموني ۾ ڏيکاريو پيو وڃي. سنڌس ڇوڪرو آهي تہ ملڪ وڏيرن جي ڇڪمڙسيءَ ۽ پيرن جي دعائن سان هلي رهيو آهي، تنهن ڪري انهن کي منفي ڪردار طور پيش ڪرڻ غلط آهي— ۽ هو صاحب عدالت ۾ وڃي اهو ڊرامو بند ڪرائڻ گهري ٿو!

هي عجب معاملو آهي تہ گهوڙيءَ عيوض نياڻيون ڪٽڻ ڪي سنڌي ثقافت جي صحيح روايت ڄاتو وڃي ۽ اسان جو ”مجلس شورا“ جو محترم ميمبر ڪوبہ اعتراض نہ ڪري، پر هاڻي جڏهن وڏيري سان گڏ پيرکي بہ پيش ڪجي ٿو تہ کيس ثقافتي غلطي نظر اچڻ لڳي آهي!

وڏيري جي خلاف تہ ”ديوارين“ کي سند ملي ئي چڪي آهي، پر زماني‌ساز پير جو ڪردار بہ لاهور ٽي - ويءَ تان ”جهوڪ سيال“ ڊرامي ۾ خصوصيت سان پيش ٿي چڪو آهي. تنهنڪري ٽيليويزن جي اختياريءَ وارن لاءِ تہ اِن ڏس ۾ ڪنهن بہ اعتراض جو سبب نٿو نظر اچي، البت اسان جي ليکڪن کي ضرور سوچڻ کپي تہ سندن تخليقن کي ڪنهن بہ سياسي پس‌منظر ۾ غلط مفهوم سان نہ ڏنو وڃي. ڪين ڏسڻ کپي تہ صحيح هوندي بہ، وقتي صورتحال جي ڪري، سندن ڪردارن مان ڪي خاص مفاد تہ نہ پيا حاصل ڪيا وڃن؟

— چيزل خان، حيدرآباد. (١٦-٨-١٩٨٤ع)

—ڪراچي ٽي - ويءَ جي ڊراما سيريل ”جنگل“ بابت پڙهيم. آن ڪان آتساهه وٺي، پنهنجا ڪي ويچار پيش ڪرڻ گهران ٿو.

”جنگل“ ڊرامو سنڌ جي هڪ ناميارِي اديب محترم نورالهديٰ شاهہ جو لکيل آهي، جنهن ۾ سنڌ جي طبقاتي ڏاڍاين جي نشاندهي

تمام سٺي نموني ۾ پيش ٿي رهي آهي.

مجموعي طرح هن ڊرامي جو مقصد سنڌ جي وڏيري، پير ۽ زميندار جي غلط ڪارگذارين کي ظاهر ڪرڻ لڳي ٿو. (اهڙي ئي قسم جو هڪ ڊرامو پهرين سنڌيءَ ۾ ”راڻيءَ جي ڪهاڻيءَ“ جي نالي سان ۽ پوءِ اردوءَ ۾ ”ديوارين“ جي نالي سان بہ پيش ٿي چڪو آهي.)

بهرحال، ڊرامو اڃا ابتدائي مرحلن ۾ آهي، تہ آن تي ڪافي حلقن طرفان رائزني شروع ٿي ويئي آهي. ڪي حلقا اِن ڊرامي جي بند ڪرڻ جا حامي آهن. سندن موقف آهي تہ ڊرامي ۾ سنڌي تهذيب ۽ روايت سان بي انصافي ڪئي ويئي آهي.

ٻئي حلقي طرفان، جن ۾ سنڌ جا ٦٦ اديب بہ شامل آهن، هن ڊرامي جي باري ۾ پنهنجيءَ حمايت جو موقف ظاهر ڪيو ويو آهي. سندن موقف اِهو آهي تہ آهي ڏاڍاين ۽ ظلم جيئن تہ مٿيون طبقو ڪافي زماني کان ڪندو اچي، اِن ڪري آنهن جي نشاندهي ڏيڻ گهرجي. ائين هن ڊرامي جي ڪري سنڌ جي ماڻهن ۾ هڪ قسم جو نظرياتي بحث ڇڙي پيو آهي. اِن بحث کي پنهنجيءَ جڳهہ تي رکندي، هت بنهہ هڪ عام سنڌي پڙهندڙ ۽ لکندڙ ۽ ٽي-وي ڏسندڙ جي حيثيت سان آءٌ پنهنجي راءِ پيش ڪرڻ چاهيان ٿو.

سڀ کان پهريائين آءٌ عام راءِ ۽ خاص ڪري سنڌ جي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن جو ڌيان اِن ڳالهہ ڏانهن ڇڪائڻ چاهيان ٿو تہ نشرءِ اشاعت جا ذريعا، جن ۾ ٽيليويزن بہ شامل آهي، حڪومت ۽ مٿئين طبقي جي قبضي ۾ آهن ۽ اِها اسان کي پليءَ پٽ پروڙ آهي تہ اِهي ذريعا مجموعي طور حڪومت ۽ مٿئين طبقي جي نقطي نگاهہ جا ئي ترجمان آهن. تہ سڀ کان پهرين ذهن ۾ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي تہ آخر سنڌ جي مٿئين طبقي يعني زميندار، پير، وڏيري وغيره جي غلط ڪارگذارين کي عين هن وقت ۽ اهڙي زور شور سان ظاهر ڪرڻ سان ٽي-ويءَ جي صاحب اختيار ماڻهن جي ڇا مراد ٿي سگهي ٿي؟

تازو سنڌ ۾ جمهوريت جي موافقت ۾ جيڪا تحريڪ هلائي وئي، اُن جي اڳواڻي ڪن حلقن جي نظر ۾ سنڌ جو مٿيون طبقو يعني خاص طرح مقامي زميندار ڪري رهيو هو، جنهنڪري آنهن حلقن خاص ڪري سنڌ جي اُن مٿئين طبقي جي باري ۾ ڪافي ڪجهه چرڪ ڪائي، عميقائيءَ سان سوچڻ بہ شروع ڪيو. عين ممڪن آهي تہ اُن عميقائيءَ جي سوچ ويچار ڪان پوءِ ئي ھھڙن ڊرامن جي پيش ڪرڻ بابت پروگرام سوچيا ويا هجن، ڇو تہ اِن طريقي سان سنڌ جي مٿئين طبقي ڪان سنڌ جي عام ماڻهوءَ جي الڳ ٿيڻ جي هڪ صورت نمودار ٿئي ٿي. ۽ ائين تہ واقعي آهي بہ تہ سنڌ ۾ طبقاتي تضاد يا ڏاڏايون موجود آهن. اسين سنڌي وڏيري، زميندار، مير ۽ پير جي غلط، منافقتي ۽ غير انساني ڪردار ۽ سندن غلط ڪارگذارين کي وساري نٿا سگهون. جيئن، مثال طور، اڄ بہ سنڌ ۾ ڪافي ماڻهو پنهنجين نياڻين جا حق بخشرائين ٿا. زميندار هاريءَ کي ڦري ماري ٿو. ۽ اڄ بہ ڪافي نياڻيون پنهنجن مائٽن ۾ 'واهم' نہ هئڻ سبب، رواجن جي ڇمت ۽ هوڏ ڪري پنهنجي زندگي تباهہ ڪري رهيون آهن. ۽ اڄ بہ ڪيترائي ڏڳ "مرشد" غريبن جي هڏ ۽ ست جي ڪمائيءَ تي پنهنجا محل ۽ ماڙيون اڏي رهيا آهن.

اُن لحاظ ڪان هي ڊرامو بند نہ ٿيڻ گهرجي، ڇو جو هي ڊرامو اسان جي ماڻهن جي ذهن ۾ انتهائي اهم تبديليون آڻي رهيو آهي. پر سوچڻ جي ڳالهہ صرف اها آهي تہ آخر سرڪار جو ابلاغي ذريعو ٽي- وي، جيڪا خود مٿئين طبقي جي ترجمان آهي، آها ڪيئن ۽ ڇو اُن ئي مٿئين طبقي جي مخالف بڻي آهي. ان جو هڪ سبب تہ آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان، يعني جيئن تہ سنڌ ۾ هن وقت، جيئن سڄي پاڪستان ۾، وڏيءَ حد تائين سياسي ماڻ جو زمانو آهي، ماڻهن کي جيڪڏهن ڪا هنگامي اڳواڻي ملئي آهي تہ آها اِنهي مٿئين طبقي مان ملي سگهندي، اِن ڪري ان طبقي کي ڪمزور ڪيو وڃي، ۽ خلق ڪان ڇني پري ڪيو وڃي. جيڪڏهن سنڌ

جي هيٺئين طبقيسان ڪا بي‌لوث همدردي هجي ها، ته پوءِ آن لاءِ ڪافي ڪي پيا آپاءَ به وٺڻ ضروري هئا. سنڌ ۾ ڏارين جا ڪئنڪ بنان روڪ ٽوڪ جي اچي رهيا آهن، هو هتي اچي زمينون خريد ڪري رهيا آهن، ٽرانسپورٽ تي قبضو ڄمائي رهيا آهن، آنهن لاءِ ڪالونيون ٺهي رهيون آهن، سنڌن روزگار لاءِ انتظام ڪيا ٿا وڃن؛ ۽ ٻئي طرف سنڌي هاري زمين ٻاري لاءِ ۽ سنڌي پـڙهيل نوجوان روزگار لاءِ تڙپي رهيو آهي. اٺ هزار غريب والدين جا پٽ، نوان ڊاڪٽر، نوڪرين لاءِ واجهائي رهيا آهن ۽ اهڙا پيا ڪيئي مسئلا سنڌ جي هيٺئين طبقي سان لاڳو آهن. آخر آنهن لاءِ بہ اپاءَ وٺڻ ضروري آهن! ته پـوءِ هيٺئر اوچتو ئي اوچتو زميندار، پير ۽ وڏيري جي خلاف سنڌ جي مظلوم ماڻهن جـي سالن ڪان هلندڙ دانهن ۽ ڪوڪن جو ايڏو اونو ۽ ذڪر ڇو اچي ٿيو آهي؟ اِهو هڪ واضح سوال آهي، جنهن تي سنڌ جي سنجيدي طبقي ڪي سنجيدو ٿي سوچڻ گهرجي .

۽ هاڻي آءٌ هن ڳالهه جي ٻئي رخ تي ٿوري روشني وجهڻ چاهيان ٿو. جيئن تـہ هيءُ ڊرامو سنڌ جـي مظلوم عوام لاءِ پيش ٿي رهيو آهي، ته پوءِ آخـر آن ڪي اردوءَ ۾ ڏيڻ جو ڪهڙو سبب آهي، آن ڪي سنڌيءَ ۾ ڇو نه پيش ڪيو وڃي؟ اِن جو جواب بہ ظاهر پيو آهي، يعني هيءُ تہ هڪ تير سان ٻہ شڪار ڪيا پيا وڃن. هڪ تہ مٿئين طبقي خلاف ايتري تہ نفرت پيدا ٿئي، جو هو هيٺئين طبقي ڪان ڏڪندي بيهن— يعني سنڌ جي قومي اتحاد ۾ ڏار واقع ٿين، تـہ جيئن آئندي ڪنهن امڪانـي ضرورت وقت هيٺئين طبقي ڪي مٿئين طبقي جي رهبري سهيانہ ٿئي. ٻيو تہ سنڌ جي عام ماڻهوءَ، خاص ڪري ٻهراڙيءَ جـي اڻپڙهيل ۽ ابوجهہ ماڻهن ڪي، ذهني طـرح اردو ٻوليءَ ڏانهن راغب ڪيو وڃـي ۽ سنڌن ذهنن ۾ اردوءَ جي اهميت ويهاري وڃـي، جنهن ۾ ڪنهن حـد تائين ڪاميابيءَ جي صورت بہ پڌري آهي— ڪم از ڪم ڊرامي جا اردو ڊائلاگ ٻهراڙيءَ جا اڻپڙهيل ۽ ابوجهہ ماڻهو بہ لاشعوري طرح، آئي ويڻي، پنهنجيءَ

زبان مان ڪڍي سگهن ٿا!

بهرحال، سنڌي عوام ٽائين ٽي - ويءَ ذريعي پهچڻ جي ڳالهه آهي ته هرڪو ڄاڻي ٿو ته سنڌ جي نوي سيڪڙو آدمشماري هيٺين طبقي تي مشتمل آهي ۽ اهو طبقو سالن کان وٺي سنڌي پروگرامن جي وقت وڌائڻ لاءِ گهر ڪري رهيو آهي، ۽ آخر اڄ ڏينهن تائين ان لاءِ ڪهڙا اپاءَ ورتا ويا آهن؟

سوچڻ جي ڳالهه آهي ته روزانو رڳو پنجويهه منٽ ئي سنڌي پروگرام پيش ڪري جهڙو سنڌين تي ٿورو ڪيو ٿو وڃي، ته ڪهڙو لاچار اچي پيو آهي، جو سنڌي عوام جي مظلوميت کي سڄو هڪ ڪلاڪ، سو به ويهه پيرا، قومي رابطي تي پيش ڪيو ٿو وڃي! اصل ڳالهه صاف ظاهر پيئي آهي.

مٿين ڳالهين کي مدنظر رکندي، آءٌ سنڌ جي ماڻهن کي ۽ خاص طرح سنڌ جي اديبن، دانشورن ۽ فنڪارن کي گذارش ٿو ڪريان ته هو هنن ڳالهين تي سنجيده ٿي سوچين، ۽ پوءِ ڪا پنهنجي راءِ قائم ڪن.

(۱۳-۹-۱۹۸۴) — عبدالرزاق سيمڻ، ايل.ايم.سي، ڄامشورو

ناٽڪ "جنگل" جو سماجياتي پهلو

—اها ڳالهه سرهائيءَ جو سبب بڻي آهي ته ناٽڪ "جنگل" جي ڪردارن ۽ ڪهاڻيءَ پاڪستان جي عوام ۽ خاص طور تي پاڪستان جي وڏي صوبي پنجاب جي پڙهيل طبقي تي اثر ڪيو آهي ۽ هن ناٽڪ جي تعريف هاڻي اسلام آباد، پنڊيءَ، لاهور ۽ ملتان ۾ تمام گهڻي ڪئي ٿي وڃي: پر تعريف جو جيڪو پهلو پريس ۽ ڏاڍي پڙهيل ماڻهن جي توجهه جو سبب بڻيو آهي، سو هر سمجهدار ماڻهوءَ جي لاءِ اهم آهي، جو اهو، نوعيت جي لحاظ کان، آرٽ جو نه پر سياست جو هڪ دليل فراهم ڪري ٿو.

مختصر طور تي، اهو دليل هي آهي ته پهريون ته سنڌ جو عوام اڄ به هڪ تمام پراڻي سماج جيان زنده رهي ٿو، ۽ ٻيو ته سماجياتي طور تي اهو عوام پيرن، سنسن ۽ وسوسن جو شڪار آهي، جنهن جو مطلب هي آهي ته عوامي سطح تي سنڌ جي سوچ غير سائنسي ۽ ناقابل قبول ۽ حقيقن جي خلاف آهي؛ ٽيون ته سنڌ جو عوام جنهن استحصال جو شڪار آهي، اهو استحصال سنڌ جو ئي اهو طبقو ڪري ٿو، جنهن ڪي سياست ۾ تمام مٿاهون هٿ هٿ رهيو آهي؛ ۽ چوٿون ته سنڌ جي هر اها شڪايت، جيڪا ڪنهن به ٻئي صوبي جي خلاف آهي، سا غلط آهي، جو ناٽڪ جي پلاٽ يا ڪهاڻيءَ جي مصنف اهو ثابت ڪيو آهي ته سنڌ جي بدحاليءَ جو سبب پاڻ سنڌ ۾ اندر موجود آهي ۽ نه سنڌ کان ٻاهر. هنن نڪتن کي جڏهن سنڌ جي ويجهڙائيءَ واريءَ تاريخ جي روشنيءَ ۾ رکي ڏسبو، ته معلوم ٿيندو ته جناب نورا لهدي شاهه پنجاب جي مفاد ۾، پاڪستان جي موجوده سياست جي مفاد ۾، هڪ زبردست دليل مهيا ڪيو آهي. ان ڪري جناب نورالهدي شاهه کي اڪيڊمي آف ليٽرس جي طرفان ادب جو تمام وڏو انعام ملڻ گهرجي، ۽ جناب نورالهدي شاهه کي بين الاقوامي اديبن جي صف ۾ شامل ڪجي ۽ جناب نورالهدي شاهه کي گهٽ ۾ گهٽ به نوبل انعام جي رقم جيڏو انعام ڏجي!

اهو سڀڪجهه ڪيو وڃي ته پاڪستان جا اديب ڏاڍو خوش ٿيندا ۽ سنڌ جا به ڪي اديب، جيڪي ناٽڪ ”جنگل“ جي باري ۾ اهڙي ئي راءِ رکن ٿا، سي به ڏاڍو خوش ٿيندا، جو اردوءَ جي هڪڙي ناٽڪ کي اردودان سنڌي مصنف جي قابليت جي ڪري ڏاڍي اهميت ملندي ۽ ان جو سبب اهو ٻڌبو ته ناٽڪ جا اهم ڪردار پاڻ سنڌي اداڪار آهن ۽ ٻيو ته پلاٽ ۾ سنڌ جي انهيءَ سياستڪار کي ننديو ويو آهي، جيڪو سنڌ ۾، مصنف جي عقل ۽ علم مطابق، سنڌ جي ساڻهن جو اصل وڏو دشمن آهي.

پر اسان جي خيال ۾ انهيءَ ڳالهه کان به وڌي ڳالهه

جيڪا ناٽڪ "جنگل" پيدا ڪئي آهي، سا اڃا ٻي آهي. اسان آها ڳالهه به نڪتن ۾ هيٺ آڻيون ٿا:

(١) هن ناٽڪ جي ڪري معاشي طور تي ضرورتمند اداڪارن ۽ وڏن فنڪارن جي همت‌افزائي ٿي آهي ۽ هاڻي انهن ۾ وڏو حوصلو پيدا ٿيو آهي.

(٢) هن ناٽڪ جي ڪري سنڌ جي پورهيت طبقي ۽ غريب عوام جي اُنهيءَ شڪايت جي حمايت ٿي آهي، جيڪا هي طبقو استحصالي ٽولي خلاف سالن کان ڪندو رهيو آهي. اها شڪايت سنڌ جي غريب عوام کي اُنهيءَ ٽولي جي خلاف هميشه رهي آهي، جيڪو هڪ نه ٻئي ناليءَ سان پرساريت جو هٿيار ڪم آڻيندو رهيو آهي.

(٣) هن ناٽڪ جي ڪري پاڪستان جي معاشري ۾ موجود اُنهيءَ استحصاليءَ جي سڃاڻپ ٿي آهي، جيڪو نه رڳو سنڌ ۾ پر پاڪستان جي هرصوبي ۾ لمبردار، چوڌريءَ، رئيس،خان، سردار، پير ۽ وڏيري جي جدا جدا نالن سان غريب عوام جو استحصال ڪندو رهيو آهي، ۽ نه رڳو ناٽڪ "جنگل" ۾ پر اردوءَ جي ڪيترن ئي ٻين ناٽڪن ۾ ۽ بي‌انداز قلمن ۾ به اِنهيءَ ڳالهه کي سمجهايو ويو آهي ته پاڪستان جي معاشري جو هي ناسور هر هنڌ موجود آهي ۽ اُن جي طاقت جا سبب ٻه ساڳيا آهن يعني سماجي زور، ڌن ۽ ظالماڻو سياسي سرشتو.

(٤) هن ناٽڪ جي ڪري اها ڳالهه به وڌيڪ سمجهه ۾ اچي ٿي ته پاڪستان جي عوام کي ۽ خاص ڪري سنڌ جي عوام کي تعليم جي سهولتن کان جو محروم رکيو ويو آهي، ته اُن جا سبب ڪهڙا آهن.

(٥) هن ناٽڪ جي ڪري به اها ڳالهه وڌيڪ سمجهه ۾ اچي ٿي ته عوام دشمن طاقتون عوام جي خلاف ڪهڙي قسم جا هٿيار ۽ سماجياتي وسيلا ڪم آڻين ٿيون.

(٦) هن ناٽڪ مان اها ڳالهه به سمجهه ۾ اچي ٿي ته سنڌ

جي گذريل سياسي هلچل جيڪا جديد ترين خيالن ۽ طريقن سان هلائي ويئي آهي، سا وڏيري ۽ پير جي حڪمت عمليءَ جو نتيجو نہ آهي، جو اِهو طبقو تہ استحصالي آهي ۽ ”جناب“ بہ ميجي ٿي ٿي تہ اِها ڳالهہ برابر آهي. ان ڪري اهو سمجهڻ تہ هن ناٽڪ جي ڪن ڪردارن پاڻ کي لڪايو آهي، يالڪائڻ چاهيو آهي صحيح نہ آهي. توڙي جو سماجي سڌاريءَ تبديل جو هيءُ ڪم پاڪستان جي فلمن ۾ ۽ لاتعداد اردو ناٽڪن ۾ بہ ۽ ڪيترن ئي سنڌي ڪهاڻين ۽ ناٽڪن ۾ اڳ بہ ڪيو ويو آهي، پر جيڪڏهن ”جنگل“ جي ڪري آن کي اهميت ملي ٿي، تہ خوشي هرماڻهوءَ کي ٿيندي ۽ اسان کي بہ خوشي ٿي آهي تہ هاڻي تہ سڌريل ۽ مضبوط عوام، جيڪو پنجاب ۾ رهي ٿو، اهو بہ اِها ڳالهہ سمجهي ٿو.

(٢٩-١١-١٩٨٤ع) — ڊاڪٽر حيات عارباڻي

ڳجهي بيماري

— گذريل ڪجهہ ڏينهن کان اسان جي ملڪ جي اخبارن ۾ پنجاب جي هڪ ڳجهي بيماري (Mysterious disease) جو ذڪر هڪ تمام اهم موضوع رهيو آهي. اسان جي ملڪ جا ڊاڪٽر ڏڪا هڻندا رهيا آهن. آنهن ڊاڪٽرن سان ڪنهن اِن بيماريءَ کي گئسٽرو انٽائيٽس، تہ ڪنهن وري اِهو ظاهر ڪيو تہ دماغ تي زهر جي اثر ٿي وڃڻ جي ڪري ماڻهو مري رهيا آهن.

ڪڏهن ڪڏهن ڏڪا بہ ڪم ڪري ويندا آهن، پر شايد اسان جي هنن ڊاڪٽرن جي قسمت سوچاري نہ هئي ۽ سندن ڪو بہ ڏڪو ڪارگر ثابت نہ ٿيو. آخر هڪ ٽيم تشڪيل ڏني ويئي، جنهن ۾ هڪ WHO (اقوامِ متحده جي صحت واري اداري) جو ماهر پڻ شامل آهي.

هڪ سرحلي ٽائين خبرون پهتيون تہ ٢٨ ماڻهو آن بيماريءَ

۾ موت جو شڪار ٿي چڪا هئا، ۽ پوءِ ڇيو ويو تہ ڊاڪٽرن اَن ڳجهيءَ بيماريءَ تي ڪنٽرول حاصل ڪري ورتو هو— جيتوڻيڪ انگريزي اِخبار ”ڊان“ جو تازو چوڻ آهي تہ اَن ڪان پوءِ بہ ٥ ماڻهو وڌيڪ اَن بيماريءَ وگهي مري چڪا آهن.

هاڻي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ اسان جهڙن غريب ملڪن ۾ اهي ڳجهيون بيماريون ڇو ٿيون ٿين. اِن سلسلي ۾ ٢٧ سيپٽمبر واري انگريزي اخبار ”ڊان“ جي ايڊيٽوريل تي نظر پيئي. بنيادي طرح آءٌ پاڻ هڪ سست شاگرد آهيان، پر اَن ايڊيٽوريل مون کي مجبور ڪيو تہ آءٌ ڪجهہ نہ ڪجهہ لکان.

ايڊيٽوريل ڪجهہ هن ريت هو:

”وفاقي وزير صحت پنهنجي بيان ۾ اِن ڳالهہ تي زور ڏنو آهي تہ اسان جي ملڪ جي ماڻهن کي کاڌ خوراڪ جي اهميت کان واقف ڪيو وڃي. وزير صاحب اهو پڻ فرمايو تہ انيڪ بيماريون اڌوري کاڌ خوراڪ جي ڪري حملو ڪن ٿيون....“

ايڊيٽوريل ۾ اهو پڻ ظاهرڪيو ويو هو تہ ”هن وقت دنيا ۾ڏهہ ڪروڙ ماڻهو اڌوري کاڌ خوراڪ جي ڪري بيمارين ۾مبتلا آهن.... پاڪستان ۾ صورتحال بہ ڪا مختلف نہ آهي. اسان جي ملڪ جا ٦٠ کان ٧٠ سيڪڙو ٻار اڌوري ۽ ناقص غذا تي گذران ڪن ٿا، جيڪي اڳتي هلي مونمار بيمارين جي چار ۾ ڦاسن ٿا.... هيءُ مسئلو صرف غريب خاندانن ۾ ئي ڪونهي پر پئسي وارا بہ اِنپاسي ڌيان نہ هئڻ جي ڪري، ناقص ۽ اڌوري غذا کائين ٿا....“

آخر ۾ ايڊيٽوريل ۾ اسان سڀني تي اِها ڊيوٽي رکي وئي هئي تہ اسين عام ماڻهوءَ کي اڌوريءَ غذا جي نقصانن ۽ پوريءَ غذا جي فائدن کان واقف ڪرايون.

ٺيڪ آهي سائين! مجيوسون، ۽ اسان ايڊيٽر صاحب جي چوڻ تي سندرا ٻڌي، اِن نيڪ ڪم لاءِ نڪرون ٿا. هاڻي آهـو طبقو جيڪو صرف لاغرضائيءَ ۾ سستيءَ جي ڪري ناقص غـذا کائي رهيو آهي، اسان جي ڳالهہ مڃي ٿو، ۽ سٺي غذا کائڻ شروع

ڪري ٿو، جنهن لاءِ آنهن وٽ اسان جي هن طبقاتي سماج ۾ ذريعا پڻ موجود آهن. پراڻن طبقي جو چاڙهيندو، جنهن لاءِ اسان جي هن ئي سماج ۾ ڪنهن به قسم جي سلامتي نه آهي. سياڻي جيڪڏهن اسان آنهن کي سٺيءَ غذا جي فائدن کان واقف ڪرايون ۽ هو اسان کان آن سٺيءَ غذا جي طلب ڪن جيڪو آنهن جو بنيادي حق هوندو، ته اسين آنهن کي ڪهڙو جواب ڏينداسين! جڏهن ته آنهن کي آها ناقص غذا به پوري پيٽ ڀرڻ لاءِ مهيا نٿي ٿئي!

پهراڙيءَ جي هڪ عام شاگرد هجڻ جي ناتي، منهنجو ڳوٺ جي عام ماڻهن سان سٺو واسطو آهي، جنهن سان مون کي اها خبر پوي ٿي ته آنهن کي پوريءَ غذا جي، جيڪڏهن مڪمل ڪٿي نه تڏهن به چڱي خاصي ڄاڻ آهي، جنهن تي عمل ڪري هو سٺي زندگي گذاري سگهن ٿا. ته اسان جي ذهنن ۾ وري به سوال اهو ڏو آپري ته .

”ڄاڻ رکي به هو سٺي زندگي ڇو نه ٿا گذاري سگهن؟“

منهنجي ڳوٺ جو عام ماڻهو سياري ۾ جيڪڏهن ماکيءَ جو شيشو وڪڻي ٿو، ته ان جو اهو هرگز مطلب نه ڪڍڻ گهرجي ته هو ماکيءَ کي پسند نه ٿو ڪري يا آن جي فائدن کان اڻڄاڻ آهي. يا ڪو ماڻهو جيڪڏهن کير وڪڻڻ لاءِ شهر ڏانهن ڪٺي اچي، ته آن جو به اهو مطلب وٺڻ نه کپي ته هو کير پاڻ لاءِ بهتر نه ٿو سمجهي.

اسان جي هن نظام ۾ اسان جو عام ماڻهو سڀڪجهه سمجهندي، ائين ڪرڻ لاءِ مجبور آهي. مطلب ته منهنجي اڻڄاڻ نظر ۾ اسين بجاءِ ان ڳالهه جي، جو ماڻهن کي سٺيءَ غذا جي اهميت کان واقف ڪريون، اسان کي سوچڻ ۽ ڪرڻ هي کپي ته آنهن لاءِ سٺا موقعا ۽ ذريعا پيدا ڪيون، جو هو سٺي غذا استعمال به ڪري سگهن؛ ماڻهن جي مزوري ۽ ڪمائي گهٽ ۾ گهٽ ايتري به هئڻ کپي، جو هو هڪ سٺي نه، ته به هڪ سادي ۽ پوري غذا ته هٿ ڪري سگهن!

اسان جو عام ماڻهو اسان جي هن سماج ۾ ڪيترو نه غير محفوظ ۽ هٿن خالي آهي! اِن ڳالهه جا مثال هر روز اسان جي اڳيان هوندا آهن.

(٤-١٠-١٩٨٤) — اعجاز نظاماڻي، ٽنڊو قيصر

ڳوٺ ۽ پيشيور نوجوان

— اڄڪلهه ملڪ جي شهري ۽ ديهي علائقن جي وچ ۾ صحت ۽ تعليم جي سهولتن توڙي هنري وسيلن جي موجودگيءَ جي سلسلي ۾ پيدا ٿيندڙ فرق ڪي شدت سان محسوس ڪيو پيو وڃي. هڪ طرف يونيورسٽيءَ مان ڊگري ورتل جوانن جو هڪ وڏو تعداد شهرن ۾ بيروزگهمي رهيو آهي، ته ٻئي طرف وري ڳوٺ اهڙن باصلاحيت جوانن جي خدمتن کان وانجهيل آهن. اسانجن رٿابندي ڪندڙ ماهرن کي گهرجي ته اهڙي نموني ۾ رٿابندي ڪن، جو اسان جا تعليم يافته پيشيور جوان، ڳوٺن ۾ ڪشش محسوس ڪندي، اوڏانهن راغب ٿين، ۽ ڳوٺاڻي زندگي سڌارڻ لاءِ پنهنجيون صلاحيتون ڪتب آڻين.

اهو سڀڪجهه ڪهڙيءَ ريت ممڪن آهي، تنهن جي نموني طور ڀارت جي ضلعي اجمير ۾ ڪم ڪندڙ "سماجي خدمت ۽ تحقيق جي مرڪز" جو خاڪو هيٺ پيش ڪجي ٿو.

اهو مرڪز ١٩٧٠ع واري ڏهاڪي جي اوائل ڏاري، راجستاني ريگستان جي ڪناري تي اجمير ضلعي جي ٽِلونا ڳوٺ ۾ قائم ڪيو ويو، ۽ اُن وقت کان هن مرڪز قومي ۽ سماجي ترقيءَ جي ڏس ۾ نه رڳو نمايان طرح مڪاني ڪاميابي حاصل ڪئي آهي پر ڀارت جي اهڙن ٻين مرڪزن لاءِ نمونو پڻ بڻيل آهي. هن مرڪز بابت مفصل معلومات هيٺ ڏنل سرنامي تي لکي حاصل ڪري سگهجي ٿي:

Social Work & Research Centre
Tilona, 305112, Madaganj,
Ajmer, Rajastan, India.

هت ذيل معلومات گهٽي پـا ڳي يونيسيف/يونيسڪو جـي هڪ ڪتابڙي مان ورتل آهي.

هـن مرڪز پنهنجو هيڊ ڪوارٽر هڪ سئنيٽوريم جي خالي عمارت ۾ قائم ڪيو آهي، جـا پاڻيءَ جي اڻاٺ ۽ ٻين اهڙن سببن ڪري ورهين کان بيڪار پيئي هئي. مرڪز جي ڊئريڪٽر، سنجيت ۽ اورونا راءِ، سڀ کان پهرين فني ماهرن جي مدد سان پاڻيءَ وارن هنڌن جي ڳولا ۽ کوٽائي ڪرائي.

تڏهن کان وٺي، پنهن خدمتن سان گـڏ، هي مرڪز آسپاس جي ڳوٺن ۾ پاڻيءَ لاءِ کوهن کوٽڻ جو ڪم به ڪندو رهي ٿو.
انهن ٽن سماجي ڪارڪنن، پاڻ جهڙن ٻين ڳوٺ سڌارڪن سان گڏجي رهڻ ۽ ڪم ڪرڻ لاءِ، وڏي درجي ۽ مان وارا عهدا تيا ڳي ڇـڏيا.

مرڪز جي ابتدائي سالن ۾ ويهه فل ٽائيم ڪم ڪندڙ پيشيور جـوان اَت مقرر ڪيا ويا، جـن ۾ ارضيات، سماجي ڪم، تعليم، علاج، ڪيميا، زراعت، حساب ۽ اقتصاديات جـا ماهـر ۽ ڪارڪن شامل هئا.

مرڪز ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ چونڊيل هرڪو ڪارڪن اَتي جي ڳوٺاڻي ماحول ۽ معمولي سهوليتن وارين حالتن سان پاڻ کي ٺهڪائي نٿو سگهي: منجهانئن ڪي گهٽو اَتي رهي به نه سگهندا آهن، ۽ ڪي وري صبر سان ڪم ڪرڻ بجاءِ نڪتہچيني ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا آهـن .

مرڪز ۾ ڪم ڪرڻ جي خواهش رکڻ وارن لاءِ ضروري آهي تہ منجهن گڏجي ڪم ڪرڻ جي صلاحيت هجي ۽ ڪين ڳوٺاڻن جي پوک جـي طريقن، سماجي ريتين رسمن، علاج جي اٽهوند، ۽ ۽ سندن عام تڪليفن، ضرورتن ۽ وسيلن کي معلوم ڪرڻ لاءِ سائن

ميل جول رکڻ جو شوق هجي.

مرڪز لاءِ ڏکيو معاملو آهي اهڙيون حالتون پيدا ڪرڻ، جن ۾ پيشيور جوان ٻهراڙيءَ ۾ رهي ڪم ڪري سگهن. اُن لاءِ ڪين ڪي ساديون سهولتون مهيا ڪيون وڃن ٿيون، جن جا هو هيراڪ آهن، پر ظاهر آهي ته آهي عيش آرام واريون سهولتون نه آهن. توقع آهي ته ڳوٺاڻا اهڙيون سهولتون پنهنجن گهرن ۾، پنهنجيءَ بچت آهر، اختيار ڪندا.

(١) سماجي - اقتصادي پروگرامن جي ڪاميابيءَ جو مدار اِن ڳالهه تي آهي ته ڳوٺاڻا پنهنجيءَ ترقيءَ لاءِ مرڪز پاران ملندڙ صلاحن موجب ضروري مقصدن ۽ طريقن کي قبول ڪن ۽ انهن تي عمل ڪن.

(٢) مرڪز وٽ هيءَ ڳالهه تسليم ڪيل آهي ته ڳوٺاڻا پيشيور ڪارڪنن جا خيال ۽ نظريا آهستي آهستي ئي قبول ڪندا. پروگرامن جي ڪاميابيءَ لاءِ پيشيور جوانن ۽ ڳوٺاڻن جي وچ ۾ رابطو ۽ دوستي تمام ضروري آهي.

(٣) مرڪز جي پروگرامن کي ساٿين لاءِ قبوليت جوڳو بنائڻ لاءِ ضروري آهي ته ڪين پروگرامن جي مفيد اثرن کان آگاهه ڪيو وڃي. ان جو بهترين طريقو هي آهي ته ڪنهن به نئين خيال کي ماڻهن اڳيان سڌيءَ طرح سنڌن عملي مدد جي صورت ۾ پيش ڪيو وڃي- جيڪو وقت بوقت مالي فائدي جي صورت ۾ ڏيئي سگهجي ٿو.

زندگيءَ ۾ بهتر تبديلي آڻڻ لاءِ نظرياتي سببن جي پيٽ ۾، ڳوٺاڻا پنهنجي مالي لاڀ کي سولائيءَ سان سمجهي سگهن ٿا، پوءِ پل ته آهو سنڌن ٻارن جي پرگهور جي شڪل ۾ هجي يا فصلن لاءِ ٻج وغيره جي شڪل ۾.

(٤) سڀ کان پهرين مرڪز پاران سرڪاري ادارن معرفت ملندڙ ظاهري فائدن تي زور ڏنو ويو، جن ۾ صاف پاڻيءَ جو بندوبست، دوا درمل ۽ اسڪول قائم ڪرڻ جا ڪم شامل هئا.

اِنهن آپائن جو مقصد هڪ طرف ديهي طبقي جي رهڻي ڪرڻيءَ ۾ ڦيرو آڻڻ ۽ ٻئي طرف منجهن ”مرڪز“ جي ڪارڪردگيءَ بابت اعتماد پيدا ڪرڻ هو.

(٥) ”مرڪز“ ڳوٺاڻن جي سيني سرگرمين ۾ مرڪزيت پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ نظام جوڙڻ ۾ مدد ڏني ٿو، ۽ پاڻيءَ، زرعي ترقيءَ، صحت ۽ تعليم جهڙن شعبن ۾ رابطو پيدا ڪري ٿو. اِهو هڪ اطلاعي مرڪز به آهي، جتي ماڻهو گهربل مدد حاصل ڪرڻ لاءِ اچي سگهن ٿا. مرڪز جو هڪ ڪم ڳوٺاڻن کي آنهن آفيسن ۽ ادارن تائين وٺي وڃڻ به آهي، جن سان سندن واسطو پوندو رهي ٿو، تہ جيئن هو اتي جي ماحول ۽ ڪارڪردگيءَ کان اهڙيءَ ريت روشناس ٿي وڃن، جو ٻئي ڀيري پاڻمرادو سولائيءَ سان سرڪاري عملدارن سان ملي ۽ ڳالهائي سگهن.

کهڙي قسم جون رٿائون مرڪز وٽ آهن، تن کي سمجهڻ لاءِ هتي ٽن رٿائن جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو:

(١) پرائمري تعليم جي تحقيقي رٿا

مرڪز اِنهيءَ حقيقت تي ويساهہ رکي ٿو تہ اقتصادي ترقيءَ جون پاڙون جيڪڏهن ڳوٺاڻي سماج جي تري تائين لڳاتار پهچائڻيون آهن تہ آن لاءِ توجهہ جو هڪڙو نشانو ٻارن جو طبقو به آهي. انهيءَ سلسلي ۾، مرڪز پاران ٻارن جي پڙهائيءَ ۾ مائٽن جي گهٽ چاهہ هجڻ جا سبب جاچڻ لاءِ هڪ سروي ڪئي ويئي. انهيءَ سروي مان ڄاڻ پيئي تہ مائٽ پنهنجن ٻارن کي انهيءَ ڪري نٿا پڙهائين جو اسڪولن جا وقت ٻارن جي گهر ۽ کيتيءَ وارن ڪمن ۾ رنڊڪ ٿا بڻجن. ٻئي پاسي، پڙهيل ٻارن ۾ هڪ قسم جي برتريءَ جي جذبي پيدا ٿيڻ سان آهي پوءِ ڳوٺ ۾ ٻنيءَ ٻاري جي ڪم ڪرڻ کان لنوائڻ لڳن ٿا ۽ شهر ۾ ٻين ٻارن سان چٽا-پيٽي به نٿا ڪري سگهن.

ان ڪري مائٽن اهو ئي بهتر ڄاتو تہ کين لکڻ - پڙهڻ

ٻدران ابن ڏاڏن وارا روايتي ڏنڊا سيکاريا وڃن. ڳوٺاڻن کي تعليم جي معاملي ۾ ٻي همت ٻنائيندڙ ٻي ڳالهه هئي آستادن سان سندن رابطو نه هجڻ.

انهن مسئلن کي ڌيان ۾ رکي، هڪ نئون نصاب جوڙيو ويو. نئين سرشتي ۾ ابتدائي رڏابنديءَ کان وٺي ان جي عمل ۾ آٺن وارن سيني مرحلن تائين ڳوٺاڻن کي شامل رکيو ويو ته جيئن اسڪول کي هنن لاءِ او پرائمپ وارو ماحول پيش ڪندڙ هڪ سڪٽيءَ عمارت ٻدران، سندن ديهي زندگيءَ واري عام ماحول جو حصو بڻائي سگهجي.

هن قسم جي تجرباتي تعليم لاءِ، حڪومت ٽن ڳوٺن جا پرائمري اسڪول ٽن سالن لاءِ مرڪز جي حوالي ڪيا. ان لاءِ آستادن جي چونڊ خود ڳوٺاڻن مان ڪئي ويئي، ۽ انهن کي ٻارن جي نفسيات، ٻوليءَ ۽ حسابن جي سکيا جي طريقن، ماحولياتي اڀياس ۽ ٻين شعبن ۾ خاص تربيت ڏني ويئي. نصاب کي ڪتابن مان پڙهائڻ واري روايتي طريقي مان ڦيرائي، عملي سکيا، جهڙوڪ زراعت، جانورن جي پالنا، ڳوٺاڻين صنعتن ۽ هنرن جي ڄاڻ تي آڻدو ويو.

صبح ۽ شام، ٻه شفٽون شروع ڪيون ويون. ٻي شفٽ خاص ڪري انهن لاءِ هئي، جن پڙهائي اڌ ۾ ڇڏي ڏني هئي. اسڪول جي مسئلن، نصاب، ماسترن جي سکيا، ۽ پرتيءَ جهڙن سمورن معاملن ۾ ماڻهن ۽ ڳوٺ جي ٻين ماڻهن کي صلاح مشوري ۾ شامل ڪيو ويو.

اهڙن اسڪولن کي بالغن جي تعليم لاءِ ٻه ڪتب آڻي سگهجي ٿو. منهنجي خيال ۾ ٽينءَ دنيا جي آسرندڙ ملڪن کي ابتدائي تعليم جي ڀيٽ ۾ بالغن جي تعليم تي گهڻو زور ڏيڻ کپي، ڇاڪاڻ ته جڏهن مائٽ پاڻ تعليم جي فائدن کان واقف هوندا تڏهن ئي آهي پنهنجي ٻارن کي پڙهائڻ جي ڪوشش ڪندا. برازيل جي تعليمي ماهر، پولا فريئر، بالغن کي شام جي ڪلاسن ذريعي ڇهن

هنتن تائين ڪاميابيءَ سان پڙهايو. ليڪن ۽ پڙهڻ جي سکيا وارو هي پروگرام بالغن جي ياداشت ۾ ويٺل اهڙن خاص لفظن تي ٻڌل هو، جن سان سندن جذباتي لڳاءُ هو ۽ جيڪي هو سياسي بحثن - مباحثن دوران استعمال ڪندا هئا. ظاهر آهي ته انهيءَ حقيقتي رستي سان هلڻ ڪري پروگرام سان ڪيترن ئي عام ڇاڏ وڌيو هوندو! اها حقيقت به آهي ته بالغن جي تعليم تي پرائمري تعليم کان گهٽ خرچ ٿئي ٿو، ۽ اها روايتي تعليم جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڪارائتي به ٿئي ٿي. هڪ سماجياتي ماهر، ايوان الچ، ٻارن کي روايتي نموني جي تعليم ڏيڻ واري بنيادي خيال تي ئي اعتراض واريو آهي. هو غير روايتي طرز جي تعليم جي پٺڀرائيءَ ۾ سخت دليل ڏيندي چوي ٿو ته رسمي تعليمي سرشتو آسرندڙ ملڪن جي ماڻهن کي پنهنجي رکڻ جو ڪارڻ آهي، ڇاڪاڻ ته رسمي تعليم سموريءَ آبادي کي مهيا ڪرڻ ناممڪن آهي. الچ جي خيالن جي تفصيلي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ لاءِ هڪ الڳ مضمون جي ضرورت آهي.

(٢) صحت جي سکيا ۽ سنڀال جي رٿا

”مرڪز“ جي طبي ٽيم ڳوٺاڻن کي سندن ئي ڳوٺ جي ماڻهوءَ ذريعي دوائن رسائڻ جو پروگرام ٺاهيو. ڳوٺن مان ڪن ماڻهن طبي سکيا کان پوءِ پنهنجن ڳوٺن ۾ ننڍڙا دواخانا کوليا ۽ ماڻهن کي مرضن کان بچاءَ لاءِ مشورن ڏيڻ جو ڪم شروع ڪيو. جيڪڏهن ڪو ڏکيو ڪيس هوندو آهي ته آهو مرڪز ڏانهن آماڻيو وڃي ٿو. اهي ڪارڪن گهر گهر وڃي صحت جا مسئلا معلوم ڪن ٿا ۽ انهن جو باقاعدي رڪارڊ رکن ٿا. مرڪز جي طبي ٽيم هر مهيني ۾ ٻه ڀيرا هر ڳوٺ ۾ گشت ڪري ٿي، ۽ جيڪي ماڻهو مسافري نٿا ڪري سگهن تن جو علاج ڪري ٿي. آها ٽيم ڳوٺن ۾ صحت لاءِ ڪم ڪندڙ پنهنجن ڪارڪنن تي به ان طرح نظر رکي سگهي ٿي.

صحت جي ڪارڪنن کي پنهنجا خيال ڳوٺاڻن تائين پهچائڻ لاءِ مقامي طرح مقبول کهاڻيون، گيچ، پهاڪا وغيره به سيکاريا وڃن ٿا، ۽ ساٿين کي پنهنجيءَ صحت جي سنڀال ڪرڻ جي ترغيب ڏيڻ لاءِ کين ڪٺ پتليون، ڪئسيٽ، رڪارڊر ۽ ٻين مددي وسيلن کي استعمال ڪرڻ جي تربيت پڻ ڏني وڃي ٿي.

ٻئي پاسي، ڳوٺاڻين عورتن کي دائيءَ جي سکيا ڏني وڃي ٿي. اهي عورتن کي منظم ڪري کين صحت بابت سمجهاڻيون ڏين ٿيون. دايون گهڙو ڪري اٽڪل ڏين ٿيون، تنهنڪري کين ڳوٺاڻين عورتن کي سمجهائڻ لاءِ ٽيپ رڪارڊن، فلمن ۽ ٻين ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جي مددي وسيلن کان ڪم وٺڻ جي سکيا ڏني وڃي ٿي.

(۳) ڳوٺاڻين صنعتن جي رٿا

هن پروگرام هيٺ مڪاني ڪاريگرن ۽ هنرمندن کي ڳوٺ اندر ئي روزگار جا ذريعا مهيا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

مرڪز پاران چمڙي جي ڪاريگرن کي ڳوٺ مان حاصل ٿيندڙ چمڙو استعمال ڪرڻ ۽ چمڙي کي صاف ڪرڻ ۽ رڱڻ جي سکيا ڏني وڃي ٿي.

ڪپڙي اڻڻ جي هنر تي خاص ڌيان ڏنو وڃي ٿو، جيڪو هوندڻ تيزيءَ سان ختم ٿي رهيو آهي. عورتن کي سيبو ٽوپو سيکارجي ٿو، جنهن مان آهي اڪيلي سر يا گڏجي پئسو ڪمائي سگهن ٿيون. مرڪز پاران ڳوٺاڻن ڪاريگرن جي ٺاهيل شين ۽ سامان جي وڪري جو بندوبست به ڪيو وڃي ٿو.

”مرڪز“ پاران ۳۵ ڪاريگرن چمڙي جي رڱاوت جي جديد طريقن ۾ تربيت وٺڻ بعد، چمڙي جو پنهنجو هڪ ننڍو ڪارخانو به هنيو آهي.

”مرڪز“ جي ڪاميابيءَ جو واحد سبب هيءُ آهي ته

ڳوٺاڻن جو ڪو به مسئلو ۽ ڪا به گهرج اهڙي نه آهي، جنهن تي ڌيان نه ڏنو ويو هجي ۽ ان لاءِ مجموعي اُپاءَ نه ورتا ويا هجن. مسئلن جي ڇڙوڇڙ حلن سان انهن سڀني ڪارڪنن جي محنت اجائي ٿيندي، جيڪي مرڪز ۾ ڪم ڪري رهيا آهن.

اسان وٽ، بيروزگار نوجوان ڊاڪٽرن کي ڳوٺن ۾ صحت گهر قائم ڪري ڏيڻ واري مطالبي سان ظاهر ٿئي ٿو ته اسان وٽ پنهنجي سڀ مسئلن کي مجموعي طرح حل ڪرڻ وارو نقطي نظر ڪونهي.

آهي صحت-گهر خود سرڪار قائم ڪري يا انهن لاءِ ڊاڪٽرن کي قرض ڏئي، تڏهن به اِهي اُتي هلي ڪارائتيون تجويزون ثابت نه ٿينديون، ڇاڪاڻ ته ٻهراڙيءَ جي صحت جو مسئلو بنيادي طرح اُتي جي ڪاڌي پيتي، اقتصادي حالتن ۽ تعليم جي معاملن سان ڳنڍيل آهي، جنهن کي مجموعي طرح ئي حل ڪري سگهجي ٿو. ساڳيءَ ريت، حڪومت جي پنهنجي پنيرائيءَ سان جيڪڏهن ڊاڪٽر ٻهراڙين ۾ وڃي پنهنجون خانگي اسپتالون کوليندا، ته پوءِ به نتيجو اهڙو ئي ملندو، جهڙو شهرن ۾ خانگي ڊاڪٽرن جي وڏي تعداد ۾ کوليل اسپتالن سان مليو آهي.

پاڪستان سرڪار کي گهرجي ته ملڪ جي هر حصي ۾ پراهڙا ڳنڍيل پلانيءَ جا سهڪاري مرڪز کولي. اول هر صوبي ۾ هڪ مرڪز کوليو وڃي. جيڪڏهن مرڪزن جي چڱيءَ طرح مدد ڪئي ويندي ته پوءِ انهن جي مفيد نتيجن کي ڏسي، سرڪار وڌيڪ مرڪز کولڻ تي ضرور آماده ٿيندي.

(٢٠-٩-١٩٨٤) ——ڊاڪٽر قمرالدين عيسيٰ داءُود پوٽو،
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو.
[مترجم: تنوير جوڻيجو]

مضمون
(ملکي صورتحال)

ڦٽڪو، جنهن کي آواز هو

(مهرنگار مسرور)

دادوءَ جي هڪ اسڪول ۾ اڄ ڏينهن وڏو ميڙ لڳو پيو هو، ڇوته ۷-جولاءِ، ڇنڇر ڏينهن، نائين ڪلاس جي شاگرد عليناواز سولنگيءَ کي شهباز اسٽيڊيم ۾ ڦٽڪا لڳا هئا.

اسڪول جي هيڊ ماستر ڇوڪرن کي رعبدار آواز ۾ چيو، ”وڃي ڏسو ته ڦٽڪا ڪيئن ٿا لڳن! اوهان کي خبر پوندي ته شرارتي ماڻهوءَ جو ڪهڙو حال ٿئي ٿو، ۽ ڪيئن بري ڪم ڪندڙ تي خدا جو قهر نازل ٿو ٿئي.“

خميسو ۽ شيرو، ٻئي ڇڙا عليءَ جا همڪلاسي هئا، ۽ تنهن شام ڏڳن کي چارو ڏيندي ٻئي ڇڙا هن واقعي تي ڳالهائڻ لڳا—

”يار، عليناواز اصل ۾ ڪيو ڇا هو؟“ شيروءَ پڇيو.

”جنهن ڪورٽ مٿس ڪيس هلايو آهي، تنهن جي نظر ۾ هو خطرناڪ ماڻهو آهي،“ خميسي ڏند ڪرٽيندي چيو، ”هن جي هڪڙي خراب ڪم جي سون کي به خبر آهي، سو هيءُ ته هن جيل ۾ هڪڙي گندي فلم ڏٺي هئي.“

”ٺيڪ آهي، يار! اسان ڳئن ٻڪرين کي سدائين ائين ڪندي، ٻچا ڄڻيندي، پئي ڏٺو آهي؛ جيڪڏهن عليناواز آمريڪي ڏڳين کي ساڳي ڳالهه ڪندي ڏٺو ته ان ۾ ڪهڙي اربعا خطا ٿي پئي؟“ شيروءَ انهيءَ الزام جو ڪتو جواب ڏنو.

”ضرور هن ڪو اهڙو ڪڏو ڪم ڪيو آهي، جنهن جي ڪري خلق اڳيان ڪيس ڦٽڪا هنيا پيا وڃن، پر ڪنهن کي به خبر ڪانهي ته آهو ڪم اصل ۾ هو ڪهڙو!“ خميسي چيو.

شيروءَ ڏکويل لهجي ۾چيو، ”يار، هن جو پنهنجن ڪتابن سان ڏاڍو عشق هو.“

پر ٻئي ڏينهن اسٽيڊيم جي فضا ايتري ڏکويل ڪانه هئي.

هزارين ماڻهو ڏوڪيندا، گڏ ٿيندا ويا، ته جيئن هي واقعو ڏسن. پڪوڙن ۽ ڪيڪن وڪڻندڙن ته ماحول کي ويتر ميلي جهڙو بڻائي ڇڏيو هو.

سڀني ٽاڪين ستڻن- قميصن سان ماڻهو ٿنين ڪوڙن لاءِ ڪڏون ڪوڏي رهيا هئا، جتي ٿڪن هڻ لاءِ جوابدارن کي سوگهو ٻڌو هو.

ماڻهو هڪٻئي ڏانهن واڪا ڪري رهيا هئا، چرچا گهٻا پئي هليا، ۽ هڪڙي "سڀ ڳالهه جي خبر رکڻ" واري سزا جي اڳ پوءِ جي اصولن جون وضاحتون پئي ڪيون.

ڏهين ڪلاس جي نينگر حسن جي نظر وچي خميسي ۽ شيروءَ تي پيئي ته هو ڊوڙي وڃن اچي بيٺو ۽ مرڪندي چيائين، "ياد اٿو ته هيڊ ماستر جا ڪتاب ڇنڊيندي سان سندس ڪتاب پڙهندو هوس؟"

ان تي خميسي بيصبريءَ سان وراڻيو، "پر اِن ڳالهه کي هن مهل ڪيڻ جي ڪهڙي ضرورت؟"

حسن ڏاڍي اعتماد سان جواب ڏنو، "هڪڙي ڪتاب ۾ ڪيترا ئي تاريخي واقعا بيان ٿيل هئا، ۽ سولنگيءَ کي اڄ لڳندڙ ٿڪا به آن ڪتاب جي هڪ ڳالهه وانگر آهن."

"سو وري ڪيئن؟" ڪيترا ئي ڇوڪر سندس چوڌاري مڙي آيا.

ڇوڪرن جي اهڙي ڏيان تي حسن کي همت آئي ۽ هو ٻڌائڻ لڳو:

"اڳوڻي زماني ۾ روم جا ماڻهو پنهنجن شيدي ٻانهن کي پاڻ ۾ ويڙهائيندا ۽ هڪٻئي هٿان مارائيندا هئا ۽ پاڻ ويهي مزو ڏسندا هئا— تنهن وقت به وڏن آن لاءِ وڏا اسٽيڊيم هوندا هئا."

"ها، پوءِ؟" هڪ ننڍي نينگر پڇيو.

"اهي عورتن کي به شينهن اڳيان ڦٽو ڪندا هئا، ڇو ته هو عورتن بابت مختلف رايا رکندا هئا. اعليٰ طبقي وارا ته پين ڪان وڌيڪ اهو ڏسڻ پسند ڪندا هئا ته جانور انسانن جو ماس

چيرين، ڦاڙين ۽ هڏا ڀڃاڙين، ته ڪين مزو اچي. حسن ڇاتو پئي ته سنڌس ٻڌندڙن ڪيترو ڌيان پئي ڏنو، ۽ ڪيس اهو پڻ محسوس ٿي رهيو هو ته گهڙيءَ ڪن ۾ ڇا ٿيڻ وارو آهي.

”اڄ اسين ٻه دانهون ٻڌنداسين ۽ رت وهندو ڏسنداسين،“ خميسي آهستي پر چهندڙ لهجي ۾ چيو.

”هائو، اسين اهو ڏسڻ لاءِ ئي ته آيا آهيون.“

حسن چيو، ”اڇوڪو سوقعو ٻه ائين آهي، جيئن منصور کي سنڌس سوچ سبب سنگسار ڪيو ويو هو، يا امام حنبل کي سنڌس نظرين سبب وقت جي خليفي ڦٽڪا هڻايا هئا.“

شيروءَ، جيڪو ڪي قدر سست پئي ڏنو، چيو، ”اهو ٻه ٿي سگهي ٿو ته عليءنواز ڪو خراب ڪم نه ڪيو هجي، پر ڪنهن ڳالهه ڪي مڃڻ ڪان انڪار ڪيو هونداءين.“

”ڏاڍي جي ڳالهه نه مڃڻ معنيٰ پاڻ ڪي مصيبت ۾ وجهڻ. انگريز ته اهڙي ماڻهوءَ کي توپ جي منهن ۾ ڏيئي ڇڏيندا هئا،“ حسن چيو.

سنڌس پر ۾ بيٺل هڪ ڇوڪر چيو، ”پوءِ ته ماس ۽ هڏا ٽڪر ٽڪر ٿي ويندا هوندا.“

”هائو، پر اڇوڪي تماشي ۾ بدن هڪ حصو ئي رهندو؛ رڳو گوشت ڦاٽندو ۽ رت ڳڙندو،“ هٿي ڇٽي وراڻيو.

جنهن واقعي کي سڀ ڏسڻ آيا هئا، ان ڪين ائين بڻائي ڇڏيو هو، ڄڻ ته آهي سڀ پڪا نوجوان هجن ۽ رت ڳاڙڻ جي سکيا وٺڻ آيل هجن. ههڙا بحث ته هٽلر جي ظالم فوجن جي اچڻ سان ۽ ان ڪان پوءِ اسرائيلي دهشتگردن جي اچڻ سان ڪلي پوندا هئا، پر اڄ هي بحث اوچتو هتي کلي پيو هو.

”پر يار، عليءنواز کي ته ڏاڍو ايذاءُ ايندو، صفا لاهته نڪري ويندس!“ ائين چوندي شيروءَ جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو.

”هي هيترا سارا ماڻهو ڪنهن کي ايذاءُ رسندي ۽ رڙيون ڪندي ڏسڻ آيا آهن!“ خميسي افسوسناڪ لهجي ۾ چيو.

شيرو صفا لهڪارجي ويو هو. پر ڏانهنس ڪنهن ڌيان ئي نہ ڏنو، ڇو تہ قيدي ميدان ۾ پهچي چڪا هئا، ۽ ڪين ٽڪٽڪين سان پڌڻ شروع ڪيو ويو هو.

گل حسن ۽ اصغرچانڊئي ڪي واري سان ڦٽڪا لڳي چڪا. هرهڪ تي ١٣–١٣ پيرا ڦٽڪا گهمائي گهمائي وسايا ويا.

خلق ۾ هل مچل هو، ماڻهو هوڪرا ڪري ٽڪ لعنت ڪري رهيا هئا. ڇوڪرا چپ ٿي وياهئا، ۽ دهشت ۾ پڌي، مشاهدو ڪري رهيا هئا. نيٺ علينواز سولنگيءَ ڪي سندس سنگتين اڳيان آندو ويو. هڪ ڏڪويل سڏڪو اڀريو، ۽ جيئن ئي هي ڪيس سڏ ڪرڻ وارا هئا تہ علينواز سولنگيءَ هڪ نعرو بلند ڪيو.

اهو نعرو ڪهڙو هو؟ شايد ڪنهن ڪي بہ ڄاڻ ڪانهي. پر جيڪي ڇوڪرا هن سان گڏ ڪتاب ڪڇي هليا هئا ۽ جن ساڻس گڏجي ويهي سبق لکيا هئا، تن سندس نعري جي موٽ نعري سان ڏني. هو هر نعري جي موٽ نعري سان ڏيندا ويا. پهريون ڦٽڪو لڳو پر هو اڃان بہ نعرا هڻي رهيو هو. پوءِ سمورن ماڻهن، اسڪولي ٻارن سان گڏجي، نعرن جو جواب ڏنو — ۽ ائين هزارين ماڻهو سولنگيءَ جي نعرن سان همآواز هئا.

ٽئين ڦٽڪي کان پوءِ، نائين ڪلاس جو شاگرد بيهوش ٿي ويو، ۽ ڦٽڪا هڻڻ روڪيا ويا.

پر آواز بلند ٿيندا رهيا ۽ جيڪي ماڻهو انساني رت جي راند ڏسڻ آيا هئا، سي هاڻي انساني خودداريءَ جو سواد چکي رهيا هئا. هي ڪهڙو ڦٽڪو آهي، جيڪو انساني جسم ڪي چيرڻ لاءِ هوا جيان زوزات ڪندو اچي ٿو، ۽ جڏهن اهو لڳي ٿو تہ آهو زوزات جو آواز ڪيڏانهن ٿو هليو وڃي؟ ڇا، اِهو آواز تاريخ جي ڪتابن ۾ گم ٿيو وڃي، يا اِهو حقيقي بڻجي اسٽيڊئم ۾ هجوم جي نعرن جو روپ ٿو وٺيو وڃي؟

پر سولنگيءَ جا نعرا ڪنهن گوءِ ڪٽڻ يا هارائڻ وقت اپرندڙ آوازن وانگر نہ آهن. اِهي، سوچ ۽ اظهار جي انساني حق

جو سوال ٻڌي اپرن ٿا. اِهي انساني جسم جو احتجاج آهن، جيڪو چيرڄڻ نٿو چاهي: اِهي معاشري جو احتجاج آهن، جيڪو جسم چيرڻ ۽ رت ڳاڙڻ جون اذيتون نٿو چاهي.

دادوءَ جي نائين ڪلاس جو هي ”خطرناڪ“ ماڻهو واقعي ڏاڍو خطرناڪ آهي. جيڪڏهن نائين ڪلاس کان ئي هو ٽن ڦٽڪن لڳڻ جي باوجود نعرا بلند ٿو ڪري، ته پوءِ سوچيو ته سورهن درجا پڙهڻ کان پوءِ هو ڇا ڇا نه ڪندو، جڏهن هو ذهني ۽ جسماني طور وڌيڪ طاقتور هوندو.

عليءَ نواز سولنگي! تنهنجي گناهه جو ثبوت اُن وقت ملي ويو، جڏهن تو ڦٽڪي کي آواز ڏنو.

تون واقعي سخت خطرناڪ ماڻهو آهين!

[روزانه ”ڊان“ ڪراچي، ٢٧ جولاءِ ١٩٨٤ع جي ٿورن سان. — ش.ا.ح]

ڇا، چاپلوسي اسان جو گڻ آهي؟

(عزيز بيگ)

پاڪستان ۾ حڪومتون هميشه اهڙن ماڻهن سان گهيريل رهيون آهن، جيڪي خوشامد ڪرڻ واري فن جا ماهر آهن. پر اسان کي وسارڻ نه گهرجي ته خوشامدڙيا ڪنهن جا به دوست نه هوندا آهن. هو اُن وقت خاموشيءَ سان گولي ٿي ويندا آهن، جڏهن هنن کي نئين ايندڙ جانشينن جي ڪا هلڪي يا ڪجهه چٽي جهلڪ ڏسڻ ۾ ايندي آهي.

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان ترت ئي پوءِ زندگيءَ جا قدرءِ انفراديتوڙي اجتماعي انساني وقار جا ماڻ ايترا تهتنزل تي پهچي ويا، جو هر وڏي تقرر جو خيرمقدم ڪيو ويو. اقتدار جي هر مٺ۔ سٺ جي آجيان ڪئي ويئي، ۽ هر سرڪاري موقف جي تائيد ڪئي

ويئي. ساڳيو لاتعلق ٿي رهيا يا گهڻو غيرجانبدار ٿي رهيا. انهيءَ ڪري، جو شايد کين اهو يقين هوندو هو ته نئين حڪومت سنڌن مسئلن تي ڌيان ڏيندي، جن کي اڳوڻي حڪومت حل ڪرڻ ۾ ناڪام ويئي هئي. پر پاڪستان ۾ روزبروز بدلجندڙ حڪومتن، درٻارين، خوشامدڙين، وقت کي سلام ڪندڙن ۽ موقعي پرستن جو هڪ نئون ڪلاس پيدا ڪيو، جن آنهن جي اشاري تي خوب سنڌن پوڇا ڪئي، ۽ راتو رات پنهنجن گذري ويل نفعي بخشيندڙن کي وساري ٿي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح حڪمران ٽولي جي اڳواڻن کي خوشامدي ۽ چاپلوس ساڳيو ورائي ويندا هئا، جن کي سيڪاريو ويندو هو ته آنهن 'خدائن' جي پوڇا ڪيئن ڪجي جن وٽ اختيار هئا ۽ طاقت هئي، ۽ صرف آنهن جي عزت ڪرڻ سيکاري ويئي، جن وٽ سرڪاري اثر رسوخ هجي، ۽ صرف انهن کان ڏڄڻ سيکاريو ويو، جيڪي حڪم ڪرڻ جو اختيار رکندا هئا.

حڪومت جي تبديليءَ ساڻهن جي اِن ڪلاس ۾ بوٽن چٽڻ جي بي‌مثال ذوق کي ترقي ڏياري. اِن جي ڪا پرواه نه ڪئي ويئي ته آيا آهو جوڙو جوڌپوري بوٽن جو هو، جنگي بوٽن جو هو، رينجر بوٽن جو هو، گم بوٽن جو هو، جئڪ بوٽن جو هو، ڊيزرٽ بوٽن جو هو، ويلنگٽن بوٽن جو هو يا عام پسند مضبوط بوٽن جو هو. اِن جو به ڪو خيال نه هو ته آيا بوٽن جو جوڙو سٽيڊ چمڙي سان ٺهيل هو، ڪئنويز سان، ڪروم سان، ڪيڊ ليدر سان، واڳونءَ جي کل سان، سوئر جي کل سان، هرڻ جي کل سان، نانگ جي کل سان يا ڇڇيءَ جي کل سان. پر چٽڻ لاءِ شرط صرف اِهو هو ته ذڪر ڪيل بوٽ جو جوڙو يا آن جو هڪ پاڊر يقيني طرح اقتدار ۾ هجي، آن کي ٺڏي هٽڻ جو اختيار هجي، ۽ آهو پنهنجي ''ٺو'' (چونيءَ) تي آفيس جي مهر رکندڙ هجي. اِن ۾ شان جي، سان جي يا عقلمنديءَ ۽ اخلاق جي ڪا ڳالهه ڪانه هئي. هو بوٽ ضرور چٽيندا رهندا جيڪڏهن بوٽ هنن کي آهي فائدا ڏيندا، جن جا هو ڳولا هوندا، ۽ آن ۾ به سڙيوئي خير هو، جيڪڏهن بوٽ ڪهرو يا ڇيندڙ هجي ۽ آن جي

چٽڻ سان زبان چلجي پوي. اِن ۾ بہ ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي جيڪڏهن هڪ پير جو بوٽ ٻئي پير ۾ پئجي وڃو هجي، ڇوتہ اِهو سندن ڪم نہ هوتہ ڏسن تہ بوٽ صحيح پير ۾ هو يا نہ هو. آنهن لاءِ نقعي جو رستو رڳو اِهو هو اِتہ آنهن کي چٽڻ ڇڏي ڏين، جيڪي پاڻ ٽڏجي وڃن، ۽ نون بوٽن تي نظر پوڻ سان انهن جي لٽڪڻ ۽ صاف رکڻ ۾ لڳي وڃن. ۽ آهي صاحب بهادر ماڻهو جيڪي پنهنجن بوٽن ۾ سري ويا هئا، آهي اِن لائق نہ هئا، جو انهن کي ياد رکجي يا انهن جو خيال بہ ڪيو وڃي. ضروري ڳالهہ اها هئي تہ جيڪي انهن جا بوٽ لاهي پيرن ۾ وجهڻ وارا هئا تن تي اک رکي وڃي. پر جيئن ئي انهن سا ڳين اڳين سياسي لاشن، قيامت جيئن وري اٿڻ جو ڪو اهڃاڻ ڏيکاريو ٿي، تہ هو وٺي ٿي اڳتي ڊوڙيا. بوٽن جون ڪهيون، بوٽ پالش جون دٻيون، بوٽ پائڻ جا لوهي پٽا هٿن ۾ ڪٺي، هڪ ٻئي کي ڪلها هڻندا، اڳتي ڌوڪيندا ٿي رهيا— هرهڪ منجهانئن اِن ڳالهہ لاءِ فڪرمند تہ سڀ کان سٺو بوٽ چٽي صاف ڪندڙ ۽ چمڪائيندڙ پاڻ کي هو ئي ثابت ڪري ۽ ڪنهن ريت اِها بازي سيني ٻين کان هو ئي کٽي.

هتي عزت جو ڪو سوال نہ هو، ڇوتہ ذاتي عزت کان وڌيڪ ذاتي مفاد هو، ۽ هو پنهنجون اميدون روشن تڏهن ئي ٿي ڪري سگهيا، جڏهن اقتدار واري بوٽ کي چمڪائڻ جي سرگرميءَ ۾ هو اڳڀرا ٿي ثابت ٿيا ۽ اشتهاري ذريعن جي مهرباني هئي هنن تي، جو ڪين عام راءِ يا سماج جي عتاب جو هرگز ڪو ڊپ ڪونہ هو. خود عدالتون بہ هنن خلاف ڪو قدم نٿي کڻي سگهيون، جو قانون بوٽ ٽڳائيندڙن خلاف تحرڪ تہ وٺي سگهيو ٿي پر بوٽ چٽيندڙن خلاف ڪجهہ نٿي ڪري سگهيو. جيڪڏهن بوٽ ٺاهڻ، پاڪستان ۾ هڪ انڊسٽري هئي، جنهن کي تحفظ ڪپندو هو تہ بوٽ چٽڻ هڪ ڌنڌو هو، جنهن هر ايندڙ حڪومت کي تحفظ مهيا ڪيو ٿي ۽ آن لاءِ آنهن کي انعام بہ خوب ٿي مليو، جيتوڻيڪ آن لاءِ پنهنجي فرض ادائيءَ ۾، دائمي چستيءَ طور، ڪين قيمت ادا ڪرڻي ئي ٿي پيئي، ۽

ائين هو اقتدار جا نتعي خور بڻجي ٿي ويا. البت سنڌ واحد سرمايو سنڌ بوٽ چنڊڻ جو فن ئي هو، جيڪو دراصل سنڌ اڪٽ ۾ اصلي ذوق هو. عوام جي نظر ۾، جي هو ذليل قسم جا بليڪ مارڪيٽر هئا، جن ائين سڀني ۾ مان مقدر ٿي بنايو، تہ اهڙيءَ جاهل ۽ اڻ پڙهيل راءِ جي انهن کي پرواهہ ڪانہ هئي.

[ترجمو: م.ا.ج]

سوچ جي نا اهلي

(صلاح الدين)

اسين سڀئي پنهنجي زماني جي ڪيترن ئي واقعن تي پنهنجي رد عمل جو اظهار ڪريون ٿا. آنهيءَ نموني ئي عام رواجي ماڻهو تاريخ کي جوڙي ٿو. پر آهي ماڻهو جن کي جيڪي ڪي ٿي رهيو آهي تنهن ڪان اونده ۾ رکيو وڃي ٿو، آهي نبل ٿيو پنهنجو نفسياتي توازن وڃايو ويهن ٿا ۽ پوءِ خوف جو احساس ۾ حقيقت ۾ اهو نہ ڄاڻندي تہ خوف آخر ڪهڙو آهي، آها ڪيفيت فرد توڙي سماج لاءِ تمام هاڃيڪار ٿي سگهي ٿي.

پانيان ٿو تہ آهو چيسٽرٽن هو، جنهن چيو هو: ”اسان کي اها خبر ناهي تہ برطانيہ جا پورهيت طبقا ڇا ٿا سوچين، ڇاڪاڻ تہ آنهن اڃا تائين ڳالهايو ناهي.“ اسان پاڪستانين بہ اڃا تائين ڳالهايو ناهي. پر ڇا، اسان کي خبر آهي تہ اسين ڇا ٿا سوچيون؟

منهنجيون سوچون، هڪ عام پاڪستانيءَ طور، ظاهري طرح اِنهيءَ ڳجهہ جي هڪ مبهم احساس جي ئي صورت رکن ٿيون، جيڪو سرحدي صورتحال ۽ اندروني سياسي لقاءَ متعلق اسان کي ڏنو وڃي ٿو. هڪ اخباري ماڻهوءَ کي حقيقت ۾ پوريءَ ريت باخبر هئڻ کپي. هن ۾، مثلاً، ايئر مارشل اصغر خان، نصيرالدين خان بابر ۽ آفتاب شيرپائو جي جيل مان آزاديءَ متعلق، ڳالهہ جي سمجهاڻيءَ ڏيڻ جي صلاحيت هجڻ کپي. هن وقت 'سئچين گليشر' جا پورا پارپتا

هجڻ ڪپڻ، ۽ آنهن اونداهن پاڇن جي ڇاڻ ۾ هجڻ ڪپي، جيڪي اتر جي گهيرن ۽ گهاٽن ۾ ڇڙي پڙي رهيا آهن.

منهنجا دوست مون کان پڇن ٿا: ڇا ٿي رهيو آهي؟ مون انهن کي ٻڌايو ۽ هن کان اڳ ۾ هنن ڪالمن ۾ چئي چڪو آهيان، ته ”مون کي آن جر ڪيئن ٿي پتو پئجي سگهيو؟ مان ته ڙڳو هڪ اخبار ۾ ڪم ٿو ڪريان!“ ائين ته ڪو به ماڻهو شين جي ستاڇري کي ڏسي سگهي ٿو ۽ اندازو لڳائي سگهي ٿو ۽ ائين هرڪوئي هر وقت ڪري رهيو آهي. پر لقاءَ جي چڪر اسان کي صورتحال جي ڪنهن صحيح رخ کي سڃاڻڻ جهڙو ڇڏيو ئي نه آهي. پيشيور هئڻ جي حيثيت ۾ ڳالهائيندي، اڄ اهوئي چوندس ته صحافي هاڻي صحافي نه رهيا آهن: آهي ادارا جيڪي عام راءِ کي جوڙڻ ۽ ٻڌري ڪرڻ لاءِ ضروري آهن، هاڻي انهن جو وجود نه رهيو آهي.

اڄ سماجي نابرابريءَ جي نشانين بابت ڳالهائيندو رهيو آهيان. گذريل ڪجهه هفتن ۾ ڪن نون عنصرن گڏجي زور ورتو آهي. عام ماڻهن کي اون ۽ گهٽتي آهي، ايتري قدر، جو هر سرحدي صورتحال کان ڊڄن ٿا. ڪو به ڪين پروسي ۾ نٿو وڃي. اسين چوندڙن بابت به ڳالهايون ٿا، پر آنهن بابت اسان جي مٽڻي سوالن جو ڪو به جواب ناهي.

ڀانئجي ٿو ته اهو جائز نٿو سمجهيو وڃي ته ڪو مسئلن تي سوچيو وڃي، ۽ سوال به پڇجن. اسين فلاسافرن ۽ سوچيندڙن کان سواءِ ئي ڪم نڀائي سگهون ٿا. پر ڇا، اسين استادن کان سواءِ به ڪم هلائي ٿا سگهون؟ ڇو ته هڪ استاد جو بنيادي ڪم پنهنجن شاگردن ۾ سوچڻ ۽ سوال پڇڻ جر امنگ ئي پيدا ڪرڻ هوندو آهي!

ٻن سالن کان وڏيڪ عرصو ٿيندو، جو ليڪچرارن ۽ اسڪول ماسترن طرفان ٿيندڙ هڪ هڙتال متعلق لکندي، مون اونده ۽ روشنيءَ جي وچ ۾ هلندڙ جدوجهد ڏانهن خاص ڌيان ڇڪايو هو. مون هڪ آمريڪي مدبر جو حوالو ڏيندي چيو هو تـه ”هڪ سٺو اسڪول ماستر هڪ هزار ديني پرچارڪن جـي برابر هجي ٿو!“ اسان کي

خبر آهي ته اسان وٽ، هيءَ دور ديني پرچارڪن لاءِ سٺو آهي. پوءِ به، ماسترن جي باري ۾ ڇا خيال آهي؟

شروعاتي طور تي منهنجو اهو ارادو هو ته هن هفتي خصوصي طور تي استادن متعلق لکان. پر سرحد صوبي ۾ ننڍن اڳواڻن جي آزاديءَ ۽ ملڪ جي جاگرافيائي سياسي حالات بابت وڌيڪ انديشن ۽ انومانن وڌيڪ ڌيان طلبي ڏيکاري ۽ انهن بابت به اکر لکڻ ضروري سمجهيم. سنڌ ۾ ڪن ممتاز اڳواڻن جي لڳاتار نظربندي به هڪ اهم تبصري طلب مسئلو هو.

بهرحال وري به اچو ته اسان استادن بابت ڪجهه سوچيون خاص طور تي ان لاءِ، جو اهو مسئلو اسان جي سوسائٽيءَ مان دانشمندي جي وڌندڙ سوڪهڙي تي روشني وجهي ٿو. هن هفتي ڪراچي يونيورسٽي ٽيچرس سوسائٽيءَ جي صدر ڊاڪٽر حسن ظفر عارف کي، مارشل لا ريگيوليشن نمبر ٥١ تحت، سبب ڄاڻائڻ جو هڪ نوٽيس ڏنو ويو آهي. ان ريگيوليشن جو تعلق سرڪاري ڪارپوريشنن جي ملازمن جي شور شر ۽ گوڙ گهمساني سرگرمين سان آهي، ۽ ڊاڪٽر ظفر عارف تي ان سبب کان ”سرسري طور“ تي قدم کڄي سگهي ٿو، ۽ هو برطرف به ٿي سگهي ٿو، نوڪري پوري ٿيڻ کان اڳ رٽائر به ٿي سگهي ٿو، ۽ هن عهدي تان هٽائي هيٺ به موڪلي سگهجي ٿو!

سبب ڄاڻائڻ جي نوٽيس ۾ جيڪا الزامن جي فهرست آهي، سا ڏاڍي هڪ واضح فهرست آهي. سڀ کان پهريون الزام سياست ۽ سياسي سرگرمين ۾ حصي وٺڻ متعلق آهي، جڏهن ته يونيورسٽي ملازمن تي ائين ڪرڻ جي خاص طور تي پابندي پيل آهي. ٻيو الزام اهو آهي ته هن لاءِ اهو مشهور آهي ته هو اهڙين سرگرمين جي وڪالت ۽ پروپئگنڊا ٿو ڪري يا انهن لاءِ اڪسائي ٿو جيڪي گوڙ گهمسان ۽ ڏڦيڙ وجهن ٿيون، يا اهي ان مقصد لاءِ آهن ته سٺي حڪومت ۽ امن امان لاءِ مشڪل حالات پيدا ٿين. ٽيون الزام هن تي اهو آهي ته ”تو لاءِ مشهور آهي ته تون

پاڪستان ۾ انهن قدرن، سوچن ۽ عملن جي تذليل ۽ خواري پئي ڪرين ٿو، جيڪي پاڪستان ۾ عزت ۽ عظمت جو درجو رکن ٿيون جن تي اسان جو سماجي نظام ٻڌل آهي ۽ جن جي تبليغ ۽ جن جي پذيرائي يونيورسٽيءَ جي خاص فرض ۽ ذميدارين ۾ شمار ٿئي ٿي ته جيئن اهي ان جي شاگردن جي ذهن جو حصو ٿي وڃن."

منهنجو اهو ارادو ناهي ته الزامن جي انهن ڏهن ئي فقرن جي فهرست ڏيان، پر هن استاد خلاف نائين شڪايت اها آهي ته "تو لاءِ چاڻايو ويو آهي ته تون شاگردن کي هنگامه آرائي ڪرڻ ۽ يونيورسٽيءَ ۾ غير صحتمندانه وايومنڊل پيدا ڪرڻ لاءِ همٿائين ٿو ۽ توکي هيڏانهن هوڏانهن گهمندي ۽ پنهنجي جماعت جي شاگردن جي هڪ ٽوليءَ سان هلندي چلندي ڏٺو ويو آهي. اهڙن ٽولين سان گڏ توکي هاسٽلن، مجيد هوٽل ۽ ڪڏهن 'ننڍيءَ پل' تي رات جو دير تائين ويٺل ڏٺو ويو آهي ۽ تون پنهنجو سمورو وقت پنهنجن مقصدن لاءِ انهن شاگردن کي گمراه ڪرڻ ۾ صرف ڪري رهيو آهين. اهڙيءَ ريت تنهنجي بدولت يونيورسٽيءَ جي فضا غير يقيني ۽ غير صحتمند ۽ تعليم ۽ تدريس لاءِ ناسازگار بڻجي رهي آهي."

ڊاڪٽر عارف فلسفي جي شعبي ۾ ائسوسئيٽ پروفيسر آهي ۽ پڪ آهي ته هو انهن سڀني جي معنيٰ به ڄاڻندو هوندو. معاملي جو هڪ ٻيو پهلو اهو به آهي ته هو ڪراچي يونيورسٽيءَ جي استادن جي جماعت جو چونڊيل صدر آهي. مون کي تعجب آهي ته يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر، جيڪو ڪئمپس جي انتظامي ۽ تعليمي فيصلن لاءِ ذميدار آهي، اهو هنن مٿين سڀني ڳالهين بابت ڇا ٿي چئي سگهيو.

آءٌ اهو سوچي رهيو هئس ته سبب ڄاڻائڻ واري نوٽيس جي سلسلي ۾ آءٌ هتي يونيورسٽيءَ جي ڪردار ۽ ان جي استادن جي سماجي ذميدارين وغيره بابت لکندس. اسان جي يونيورسٽين جي سڀني وائيس چانسلرن به اڪثر طور تي پوريءَ دانشمنديءَ سان

يونيورسٽين جي سماجي ذميدارين بابت وقت بوقت پئي ڳالهايو آهي. بهرحال، انهيءَ ڳالهه تي آءٌ وري ڪنهن ٻئي وقت تي ضرور لکندس.

ڪراچي يونيورسٽيءَ جا توهان کي خبر آهي ته مختلف تعليمي شعبا آهن ۽ انئين اها وسيع ڏاهپ جو هڪ ڀنڊار آهي. پر يونيورسٽيءَ جي استادن جو ان ۾ ڪهڙو حصو آهي؟ آهي پنهنجين ڏکين سوڪلن ۾ ڇا ڪندا آهن!

آزاديءَ کان اڳ ته حالتون مختلف هيون. اردو ماهناسي ”افڪار“ جي تازي پرچي ۾ هڪ خاص ڀاڱو ڏنو ويو آهي، جيڪو ڪراچي يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر، ڊاڪٽر جميل جالبيءَ لاءِ مخصوص ٿيل آهي. مختلف ليکڪن هن جي ذاتي ۽ ادبي ڪارنامن کي زبردست خراج تحسين پيش ڪيو آهي.

”افڪار“ جي ان ساڳئي پرچي ۾ ڊاڪٽر عبادت بريلويءَ جي يادگيرين جي ٻي قسط به ڇپي آهي. ان ۾ هن لکنئو يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجي گذاريل ڏينهن بابت لکندي، استادن ۽ شاگردن بابت ٻڌايو آهي ته آهي ڪهڙي نموني ۽ ڪيتري جذبي سان وقت جي مسئلن ۾ بهرو وٺندا هئا. ڊاڪٽر بريلوي صاحب پنهنجين يادگيرين ۾ هڪ استاد متعلق ٻڌائي ٿو ته هو ڪن سياسي سببن جي ڪري جيل ويو، ته هن جي اُن غيرحاضريءَ واري عرصي کي باقاعدي موڪل قرار ڏنو ويو. مون کي يقين آهي ته ڊاڪٽر جالبيءَ اهو مضمون ۽ ان جو اهو ٽڪرو ضرور پڙهيو هوندو، پر اهو ماضي ڪنهن ٻئي ملڪ جو هو، ۽ هاڻي اسين آزاد آهيون!

[روزانه ”ڊان“ـــ ۴ آڪٽوبر، ۱۹۸۴ع
جي ٿورن سان. ـــ م.ا.ج]

مير صاحب ڪراچيءَ ۾
(اي. اي)

مير علي احمد ٽالپر، وفاقي وزير دفاع، تازو هتي آيو هو ۽ شهر ۾ پنهنجي رهڻ دوران هو ٻن شاندار تقريبن ۾ پڻ شامل ٿيو. پهرين تقريب صهبا اختر جي شاعريءَ جي نئين مجموعي 'سمندر' جي مهورت جي هئي ۽ ٻي تقريب ايئرپورٽ پرسان فور اسٽار هوٽل 'مڊوي هائوس' جي تعمير ٿيل نئين ونگ جي افتتاح جي سلسلي ۾ هئي.

مير صاحب انهن ٻنهي پروگرامن ۾ خاص مهمان جي حيثيت سان شامل ٿيو. سائنس منتظمن جو ورتاءُ نهايت ئي بهترين هو. ڪانئس پهريائين سمورن ڳالهائيندڙن پنهنجين تقريرن ۾ نه صرف مير صاحب جو نالو پئي ورجايو، پر هر ڪنهن ميرصاحب جي ڏاڍي واکاڻ پئي ڪئي.

ٻنهي تقريبن ۾ عورتون پڻ چڱي خاصي تعداد ۾ شامل ٿيون هيون. خاص ڪري 'مڊوي هائوس' ۾ ڊنر تي تہ جام هيون، جتي آن وقت ٻن ٻڌندڙن وارن ڏاڍي سريلي موسيقي پئي وڄائي، ۽ آن وقت خاص مهمان ۽ ٻيا پاڻ ۾ خيال آرائي ڪندي، ڪائي ٻي ۾ رهيا هئا.

مير صاحب سان آءٌ سنڌن وفاقي وزير دفاع ٿيڻ کان پوءِ آئي پهريون ڀيرو مليو هئس. پاڻ ڏاڍا صحتمند ۽ چڪيل مڪيل پئي ڏٺا ۽ پنهنجين تقريرن ۾ ٻہ، خاص طرح پنهنجي وزارت کان اڳ واري دور کان، ڏاڍا روان پئي لڳا. پر سنڌن تقريرن سان مون کي ساڻن ايتري اڳينءَ جهڙي هنخيالي نصيب نہ پئي ٿي سگهي، سو الاجي ڇو!

ٻي جيڪا خاص تبديلي ۽ نئون لاڙو جيڪو مون ميرصاحب ۾ محسوس ڪيو، سو هئو سندس 'تاريخ جي باري ۾ تصور'. سنڌن وزارت کان اڳ واري دور ۾ سنڌن تاريخ جي باري ۾ جيڪو

تصور هئو، ۽ خاص ڪري نئدي ڪنڊ ۽ آزاديءَ واري جدوجهد باٻت سندن جيڪي اڳي خيال هئا، تن جي مقابلي ۾ پنهي مٿين موقعن تي مير صاحب جيڪي ڳالهايو، سو سندس اڳين خيالن جي بلڪل ابتڙ ٿي لڳو.

ان ڪان اڳ مون ڪي مير صاحب سان سندس خداداد ڪالونيءَ واري بنگلي تي تڏهن ملاقات جو شرف حاصل ٿيو هو، جڏهن تازو تازو ۱۹۷۷ع وارو سانحو پيش آيو هو. آءٌ تڏهن سندن ان دور جي حالتن جي ڪيل تاريخي تجزيي مان ڪافي متاثر ٿيو هئس. آتي بي اهم شيءِ سندن لائبريري هئي، جنهن ۾ ڏاڍن سٺن ڪتابن جي چونڊ ڪيل هئي ۽ گهڻو ڪري دنيا جي هر موضوع تي آن ۾ ڪتاب رکيل هئا. مون سوچيو ته انهن ڏينهين ميرصاحب ڏاڍو سٺو پاڙهو لڳندو هو.... ۽ جڏهن ته هاڻ ائين ٿي سمجهڻ ۾ آيو ته پنهنجي اسلام آباد منتقل ٿي وڃڻ بعد مير صاحب پنهنجي ڪراچيءَ واريءَ لائبريريءَ ڏانهن نهاريوئي ڪونه ٿي، يا هاڻ پنهنجن ڪتابن ڪي تمام ٿورڙو ٽائيم مس ٿي ڏيئي سگهيا! شايد اهوئي سبب هو، جو مير صاحب جي خيالن ۾ شين ۽ حالتن لاءِ سندس اڳين خيالن جي پيٽ ۾ تمام گهڻي تبديلي اچي ويل ٿي ڏٺي!

آن لاءِ سنهنجي مير صاحب کي استدعا آهي ته ڪيس پاڻ ۾ پڙهڻ جي ترڪ ڪيل عادت وري وجهڻ کپي ۽ پنهنجا ڪتاب بجاءِ هتي گهر ۾ ڇڏي وڃڻ جي اسلام آباد کڻي وڃڻ کپن، ڇوته هاڻ وزير دفاع هجڻ جي حيثيت ۾ ته کين آن پرلطف، آزاد، قبل از وزارت دور جي بنسبت وڌيڪ چاڻ، ۽ بهتر دليلن جي ئي ضرورت پوندي هوندي.

[روزانه "مسلم" — ۲۳ سيپٽمبر، ۱۹۸۴ع
جي ٿورن سان. — م.ا.ج]

ميئر ۽ سپاهي

(احمد حسن)

منهنجي آڏو ڏاڍو هڪ خوبصورت ڇپيل دعوت نامو رکيو آهي. ان ۾ ڇپيل آهي (نالا مون بدلائي ڇڏيا آهن — ان ۾ سڀني جو فائدو آهي، خود منهنجو به) ته ”چوڌري هيبت خان، اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ پوليس (هيڊ ڪوارٽرس) کي سپرنٽينڊنٽ پوليس جي عهدي تي پروموشن مليو آهي. ان خوشيءَ جي موقعي تي ڪين مبارڪن ڏيڻ لاءِ ٦ اپريل ١٩٨٤ع تي شام جو ساڍي ستين وڳي، ڇمڇا يادگار هال ۾، سنڌ رات جي مانيءَ جي دعوت جو اهتمام ڪيو ويو آهي. اسين پنهنجي دل جي گهراين مان اوهان کي دعوت عرض رکون ٿا. اميد ته شريڪ ٿي ٿورائتو ڪندا. — اوهان جو خادم، ڊاڪٽر خادم افسران، ميئر، ميونسپل ڪارپوريشن، گمنام پور. پنهنجي اچڻ يا نه اچڻ جو اطلاع خدمت بردار، ملڪ معصوم، کي ڏيندا.“

هيءَ دعوتنامو مون کي هتي ڪيئن پهتو؟ اها ڳالهه واقعي ڪو سوچي به نٿو سگهي ته مون کي هتي، يورپ جي ملڪ آسٽريا جي راڄڌانيءَ ويانا، مان ڪو ائين دعوت ڏيئي، ايترو دور پاڻ وٽ گهرائيندو: چو ته هتان پاڪستان ۾ دعوت واريءَ جاءِ تي پهچڻ لاءِ مون کي ڪيئي ڪلاڪن جو هوائي سفر ڪرڻو پوندو (پلي ڪٿي آءٌ F.16 جهاز جي ذريعي ئي سفر ڇو نه ڪريان!) دراصل هيءَ ’دعوت نامو‘ منهنجي پاءُ مون ڏانهن موڪليو آهي، جنهن کي خط ۾ ڪجهه ڏينهن اڳ ملڪ جي حال احوال لکڻ لاءِ مون تاڪيد ڪيو هو. دعوت نامي جي پٺ تي منهنجي پاءُ تڙ تڪڙ ۾ به اکر لکيا آهن ته ”بس ادا اسين ته هاڻي اتي اچي پهتا آهيون!“

مون کي اِنهي پڌائڻ جي ته سچ پچ ڪا ضرورت ڪانهي

۽ جناب هيبت خان، اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ پوليس (هيڊڪوارٽرس)، سان، جنهن کي سپرنٽينڊنٽ پوليس جو پروموشن مليو هو يا ملي رهيو هو، سندس ڪو به جهيڙو ڪونه هو (منهنجا ته بهترين دوست پوليس وارا ئي آهن— ڪم از ڪم آءٌ ائين سمجهندو آهيان). پر مون کي واقعي عجيب ڳالهه اها لڳي ته جنهن شهر ۾ هيءُ ڏرتيءَ کي ڌنڌهه ڇڪرائي ڇڏيندڙ واقعو ٿي رهيو هو، اُن شهر جو محترم ميئر، پاڻ پنهنجي سر، اِن عام شادماني جي تقريب جي اڳواڻي ڪري رهيو هو!

ظاهر آهي ته ميئر صاحب پنهنجي شهرين جو چونڊيل نمائندو آهي، جيڪو اُنهيءَ عهدي تي سندن ئي ڪليل ووٽن وسيلي، آءٌ سمجهان ٿو ته آزاد ووٽن وسيلي، پهتو آهي. اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ پوليس شهرين جو پگهاردار نوڪر آهي، جنهن کي عوامي خزاني مان پگهار ئي شهرين جي نوڪري ڏيڻ جي اجوري طور ملي ٿو. ميئر پنهنجي شهر (۽ هيءُ شهر اسان جي چند وڏن شهرن مان آهي) ۽ اُن جي شريف شهرواسين جي عام ڀلائيءَ وارن ڪمن لاءِ ذميدار آهي. اُهو پوليس جي هڪ ننڍي، رواجي عهديدار جي اڳيان ائين هڪ درباريءَ وارو رول ادا ڪري، اِها عام فضيلت جي به ابتڙ ڳالهه آهي ۽ پڻ عوام اڳو جوابدهيءَ جي اعليٰ منصب جو انحراف ۽ اُن جي پڌري بي عزتي آهي.

جيڪڏهن اِها ئي خالص ۽ اصلي جمهوريت آهي، جنهن جو اڄڪلهه ايترو تقدس ۽ ناماچار ڪيو پيو وڃي، ته ڪم از ڪم آءٌ تہ اِنهيءَ جمهوريت کان سواءِ ئي رهڻ پسند ڪندس. شهر جو ميئر وڏي اعتماد ۽ احترام ۽ اعليٰ شان ۽ مان جي درجي جو مالڪ هجي ٿو. ميونسپل ڪارپوريشن جا ميمبر جن جو هو چونڊيل سربراهه آهي، آهي شهر جا پيئڙ سڏجن ٿا، جنهن جي معنيٰ هيءَ آهي ته شهرين جو اُنهن مان هرهڪ ۾ آهي ئي آسيدون آهن جيڪي اولاد جون پنهنجي ٻچاءَ، ڀلائيءَ ۽ سار سنڀال جي سلسلي جون پنهنجي پيءُ ۾ هونديون آهن، ۽ ميئر جيڪو اُنهن

شهر جي ميئرن جو اڳواڻ آهي، آن مان اها ئي اميد رکي سگهجي ٿي ته هو شهر جي عام ڀلائيءَ واري پنهنجي ارادي ۽ پنهنجي عمل ۾ هڪ مثال بڻجي، سندن آڏو ڀيهڻ جي ڪوشش ڪري.

مون کي يقين آهي تہ هيءُ ميئر صاحب ائين هرگز مثال بڻجي پنهنجي شهر واسين توڙي پنهنجي شهر جي انهن ميئرن آڏو پيش ٿي نہ سگهندو– ڇاڪاڻ تہ هو رڳو ايترو بہ نہ ڪري سگهيو، جو هڪ نائب پوليس واري جي بوٽن صاف ڪرڻ کان پاڻ کي روڪي سگهي، جيڪو پنهنجي ملازمت جي خسيس مينار جو هڪ ڏاڪو ئي اُڀي مٿي ٿيو هو– ۽ سو بہ پبلڪ جي ڪنهن وڏيءَ خدمت جي عيوض نہ پر ملازمت جي هڪ رواجي پروموشن طور!

انهيءَ ۾ بہ مون کي ڪو تعجب نہ ٿيڻ گهرجي تہ آن دعوت جو خرچ عزت ماب ميئر صاحب پنهنجي کيسي مان نہ، مگر ڪارپوريشن جي خزاني مان ڪيو هجي. مون کي شڪ آهي تہ منهنجو پهريون اندازو صحيح هوندو. پر اهو ثابت ڪيئن ٿئي! ڇو تہ ميئر جا مالي اختيار وڏا ۽ وسيع هجن ٿا، ۽ آن جو هر حڪم ۽ اشارو آن جا ماتحت پوريءَ سرگرميءَ ۽ بنان ڪنهن لفظ ڪڇڻ پڇڻ جي عمل ۾ آڻين ٿا.

آءٌ ذاتي طور نہ محترم ميئر کي سڃاڻان، نہ سپرنٽينڊنٽ پوليس کي، پر اڄڪلهہ جي دؤر ۾ پوليس سپرنٽينڊنٽ جي آڏو حاضر ٿيڻ کان شايد پاڻ بچائي نہ سگهجي؛ پر آءٌ هن ميئر سان ساڳئي ڪمري ۾ ڪڏهن گڏ ويهڻ بہ نہ چاهيندس.

يا، شايد مون کي ڇاڻ ڪانهي تہ اڄ عوامي نمائندگيءَ جو درجو پنهنجي شان مان ۽ احترام ۾ آهو نہ رهيو آهي جهڙو اڳي هو. پر ايترو آءٌ سمجهان ٿو تہ جڏهن ڪو سماج ڪافي وقت جوابدهيءَ جي اصول کان وانجهيل ۽ احتساب کان آزاد رهي ٿو، تہ ميئرن لاءِ پوليس واري جي آءُ ڀڳت ۽ خوشامد برآمد ڪرڻ صورتحال جو هڪ معمول بڻجي وڃي ٿو ۽ آن کي ڪا نئين ڳالهہ نٿو سمجهيو وڃي.

بهرحال اِهـا اميد ضرور رکي سگهجي ٿي تـہ بيان ڪيل دعوت ۾ مٺا سٺا طعام ۽ مال سليدا ضرور پيش ٿيا هوندا!

[روزانہ ”مسلم“، اسلام آباد:
١٢ جون، ١٩٨٤ع ۽ جي ٿورن سان. ـــــ م.ا.ج.]

ڪراچيءَ ۾ نشي آور شين جو ڪاروبار

هيروئن جي هڪ اڏي جو دلچسپ احوال

(انـور اقبال)

ڪراچيءَ ۾ هيروئن جي رڳو هڪ اڏي جي ماهانہ آمدني پندرهن لک روپيا آهي. اها ڳالهہ گهڻن کي وسهڻ ۾ نـہ ايندي، مگر اها حقيقت آهي.

هن نامہ نگار کي پڻ پهريائين اِن ڳالهہ تي ويساه نہ پئي آيـو تـہ ڪو نشي وارين شين جـو ڪاروبـار ايـڏي فـائـدي وارو آهي، جيڪو ڪراچيءَ جي بازا مارڪيٽ لڳ، ڪليوڪلايو، بنا روڪ ٽوڪ جي، نهايت پُراطمينان طريقي سان هلي رهيو آهي. سچ تہ ان بـاري ۾ منهنجا سمورا شڪ شبها ۽ گمان، نشي آڻيندڙ شين جي اهڙي هڪ اڏي کي ڏسڻ کان پوءِ بلڪل لهي ويا.

ڳالهہ دراصل هيئن شروع ٿـي، جـو مان نشي جي عادي مريضن جي علاج واسطي لياريءَ ۾ قائم ’بحالياتي مرڪز‘ گهمڻ ويس. اتي مون کي هيروئن جي عـادي مريضن سان ملڻ ۽ ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ جو موقعو مليو. آنهن مان هڪ جڏهن مون سان مٿيون حيرت ۾ وجهندڙ انڪشاف ڪيو، تـڏهن مون کي سندس دماغي حالت درست نہ پئي لڳي، مگر بعد ۾ ان جي تصديق مرڪز جي ٻن سماجي طبي ڪارڪنن ڪئي. هنن مـون کي صلاح ڏني تـہ مان خود آنهيءَ اڏي تي وڃان ۽ حالتن جو جائزو پاڻ وٺان. نشي

جي هڪ عادي مريض، جنهن سان منهنجو تعارف هڪ ڊاڪٽر جي حيثيت سان ڪرايو ويو، مون کي پاڻ سان هن شرط تي وٺي هلڻ لاءِ راضي ٿيو ته مان ان (هيروئن جي) مصيبت مان سندس جند ڇڏائيندس.

هيءُ اڏو، ال آصف اسڪوائر ۽ بازا مارڪيٽ جي ٻنهي سامهون، حيدرآباد کي ڪراچيءَ سان ملائيندڙ وڏيءَ سڙڪ تي قائم آهي، جنهن کي ’هاءِ وي‘ چيو وڃي ٿو. در حقيقت، اتي ٻه ڇپرايون جهوپڙيون آهن، جن مان هڪ ۾ چرس جو وڪرو ۽ ٻيءَ ۾ هيروئن جو ڪاروبار هلي ٿو.

هڪ عادي نشئيءَ جي چوڻ مطابق هنن ٻنهي جهوپڙين جي آسپاس، مضبوط ٺلها ستارا افغان، حفاظت ۽ پهري جي خيال سان، گهمندي ڦرندي نظر ايندا. انهن مان گهڻن جي هٿن ۾ پوليس وارن جي ڏنڊن جهڙا هٿرادو ڏنڊا آهن، ۽ هر ماڻهو سندن چيلهه سان ٻڌل روالور کي سولائيءَ سان ڏسي سگهي ٿو.

هيروئن جو واپاري، جهڳيءَ ٻاهران ’جهوپڙا هوٽل‘ ۽ هڪ سائيڪلن جي دڪان جي وچ ۾ هڪ سوڙهيءَ گهٽيءَ جي منهن تي، ويٺل نظر ايندو. هوٽل ۾ هڪ هنڌ لکيل آهي: ”هتي نشي آور شيءِ استعمال ڪرڻ، يا نشي جي حالت ۾ اچڻ جي سخت منع آهي“!

هيروئن وڪڻندڙ آڏو وچولي سائيز جا ٻه دٻا رکيل هئا. هرهڪ دٻي ۾ پائوڊر جهڙيءَ ڪنهن ٻه شيءِ جا پنج ڪلوگرام پئجي پئي سگهيا. هڪ دٻو هيروئن سان آڌيڪو هو (ياد رهي ته آهو اڃا منجهند جو وقت هو)، ۽ ٻيو دٻو نوٽن سان اڌ ڀريل هو.

جيڪو پائوڊر هو وڪڻي رهيو هو، آها خالص هيروئن نه هئي. اها لڳ ڀڳ، ’ٻاڙهي ڪنڊ‘ جهڙي پئي لڳي، جنهن جو وڪرو اسلام آباد ۾ عام آهي.

در اصل، هيروئن ۾ ڪجهه ملائي، ان کي اهڙي شڪل ۾ آندو وڃي ٿو. هن نامه نگار کي ٻڌايو ويو ته ڪراچيءَ ۾ هيروئن

۾ 'وارن صاف ڪرڻ' جو پائوڊر گڏيو وڃي ٿو، جنهن ڪري اها تهائين وڌيڪ نقصانڪار ثابت ٿئي ٿي.

'ڳاڙهي ڪنڊ' جيڪا ڪراچيءَ ۾ 'گنگا جمنيءَ' جي نالي سان مشهور آهي، ان جي اڊائي گرامن جي هڪ ننڍڙي پئڪيٽ (پڙيءَ) جي قيمت هڪ سؤ روپيا آهي. اسلام آباد ۾ اها 'ڳاڙهي ڪنڊ' سستي وڪرو ٿئي ٿي، ڇو جو 'قبائلي علائقا' ڪراچيءَ جي ڀيٽ ۾ اسلام آباد کي وڌيڪ ويجهو آهن.

دخل تي ويٺل ماڻهو ننڍا نوٽ نٿي پئي ورتا، ڇاڪاڻ ته سندس چوڻ موجب وٽس نوٽن ڳڻڻ لاءِ وقت ڪو نه هو. ”سؤ جو نوٽ ڏيو ۽ پئڪيٽ وٺو!“ سون جيڪي ڏنو، ان مان اها ڳالهه صحيح پئي معلوم ٿي. هو واقعي ايترو ته مشغول هو، جو هن وٽ نوٽن ڳڻڻ لاءِ وقت بلڪل نه هو. ٻن ڪلاڪن جي مختصر وقت ۾، جيڪي هن نامہ نگار اتي گذاريا، هو ٦١ گراهڪ ڳٺي سگهيو، يعني فقط ٻن ڪلاڪن ۾ ٦١٠٠ روپيا! ڇو وڃي ٿو ته هيءُ اڏو اڌ رات کان پوءِ به کليل رهي ٿو.

چرس جي دڪان جا وري پنهنجا گراهڪ ٻڌل آهن، جن جو تعداد هيروئن جي گراهڪن جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهي. چرس ٿوڙي هيروئن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪڏهن باقاعدي قطارون لڳائڻيون پون ٿيون. عام طور سان گراهڪن جا ٻه قسم آهن. هڪڙا آهي جيڪي سنئون سڌو دخل تي پهچي، پئسا ڏيئي، مال وٺن ٿا، ۽ ٻيا اهي جي پئسن جي ٻاڙائيءَ سبب سڄو ڏينهن اتي پيا آسڙڪندا آهن. پنهنجو کان علاوه هو ننڍا ننڍا خسيس ڪم به ڪن، ۽ تيستائين اتي پيا هوندا جيستائين وٽن سؤ روپيا گڏ نٿا ٿين ۽ آن مان هو پنهنجو وزن نٿا خريد ڪن. انهن سؤ روپين کان وڌيڪ ڪين پوليس جو ڏن پڻ پرڻو پوي ٿو، جنهن لاءِ ڪين الڳ ڪوشش ڪرڻي ٿي پوي. سادن ڪپڙن ۾ اهي پوليس وارا، دڪانن کان پنجاهه وال پري مک رستي تي گهمندا نظر ايندا. جنهن به ڪين سندن حصو نه ڏنو، ته ان کي پڪڙيندا ۽ سوچڙا هڻندا. هڪ عادي

نشئيءَ اهـا شڪايت ڪندي چيو تـه ”هيروئـن پـوءِ وري وڃي دڪان تي پهچندي، سپاهين کي پنهنجو حصو ملندو ۽ پائوڊر وري آهو ئي پنهنجي اڳهه تي وڪامندو.“

ڏنڊي باز افغاني هن لاءِ مقرر ٿيل آهن ته ڪنهن به ڏنگي گراهڪ کي سڌو ڪري ڇڏين. هن نه هـِن مهل، دخل تي ويٺل ماڻهو ’لاٺي چارج‘ جا احڪامات جاري ڪندو ۽ هو ڏنڊا مشتنڊا، جن کي پنهنجي ڪم ۾ ڪافي مهارت آهي ۽ هـو ان مان لطف اندوز بـه ٿيندا آهن، ويچارن موالين کي دل تي ڪٽيندا آهن. انهن مان هڪ هئو ڪٿو جوان جيڪو ويهن سالن کان بـه گهٽ عمر جـو پئي لڳو، خاص طور سان ڪثور دل هو. هـو حڪم ملڻ تائين بـه نه پئي ترسيو ۽ پنهنجي ڏنڊي جا جوهر ڏيکارڻ ۾ جهل ئي نٿي ڏنائين. هتي هتين خالي، اسٽڪنڊ، ’چنيءَ‘وارن گراهڪن کي، هرقسم جي نيچ ۽ غليظ ڪمن لاءِ استعمال ڪيو ٿو وڃي، جن ۾ نشو وڪڻندڙ ڇوڪرين جي عجيب و غـريب خـواهشن جـي تسڪين پڻ شامل هوندي آهي. ڪين، اڏي جي پر پاسي ۾ ويهڻ ۽ سڻن (چڳن چوکن) گراهڪن کان ڪجهه سگن جـي بـه تڏهن اجازت هوندي آهـي، جڏهن هو، روڊ جي پرئين پاسي کان ٿڌيون بوتلون يـا تازو ميوو وغيره آڻي ڏين جي خدمت سرانجام ڏيندا آهن.

هن سڄيءَ ڪارروائيءَ ۾ پوليس جو ڪردار نهايت دلچسپ ٿئي ٿو. سادن ڪپڙن ۾ پوليس جا سپاهي، چند والن تان، ظاهري لاتعلقيءَ واري اندازي ۾، سڄي روئداد ڏسندا رهن ٿا. سندن اصل ڪم ان وقت شروع ٿئي ٿـو جـڏهن ڪو گـراهڪ دخـل ڇڏي، وڏيءَ سڙڪ تي پهچي ٿو. هن کي ٻيهاري جهٽي وٺي پنجن ڇهن ٻين گراهڪن سان گڏ، ٽيڪسيءَ ۾ ويهاريو وڃـي ٿـو. سؤ سوا وال پري ڪانئن ٢٥ روپيا في پئڪٽ جي حساب سان وصول ڪيا وڃن ٿـا. جيڪڏهن ڪنهن وٽ ڪجهه ڏيڻ لاءِ پائي بـه نه آهي تڏهن بـه ان کي پوليس اسٽيشن نٿو نيو وڃـي، بلڪ هيروئن جـو پئڪٽ ڦري، ڇڏي ڏنـو وڃي ٿـو، ۽ گهٽي ڀاڳي، اهي پئڪيٽ

واپس اڏي تي پهچي ويندا آهن.

هن نامه نگار کي اهڙين ٻن وارداتن ڏسڻ جو موقعو مليو، جن ۾ ٻه وردي پوش سپاهي ۽ ٻه سادن ڪپڙن ۾ ملبوس پوليس وارا شامل هئا. هن، جڏهن ٽئڪسيءَ جو نمبر ۽ پوليس سپاهين جا ٻڪل نمبر نوٽ ڪرڻ گهريا، تڏهن هنن پنهنجن نالن ٻڌائڻ جي پڻ آڇ ڪئي!

هيءَ مشاهدو ٻي دفعا، هڪڙي ٻئي ڏينهن تي، ڪيو ويو، ۽ هر دفعي معمول مطابق ڪم ٿيندو نظر آيو. چرس ۽ هيروئن جي ٻنهي اڏن تي ساڳي رش هئي. البت جمعي ڏينهن روزمره کان ڪجهه وڌيڪ گراهڪ موجود هئا. رات جو اهڙو چڪر نه لڳايو ويو، حالانڪ هن نامه نگار کي ٻڌايو ويو ته رات جو ٻه ڪا گهٽتائي نه هئي، البت گراهڪن جي قسم ۾ تبديلي آئي ٿي، يعني ٽرڪ، بس ۽ ويگن جا ڊرائيور جن ۾ هيروئن ڪافي مقبول آهي، اهي رات جو آيا ويا ٿي: جيئن ته چرس ۾ بوءِ آهي، جيڪا يڪدم معلوم ٿي سگهي ٿي ۽ مسافر اعتراض ڪن ٿا، تنهنڪري هيروئن جو استعمال بغير ڪنهن کي ڪري سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ جو ان ۾ ڪا به ڌپ يا بانس وغيره ناهي.

[١٩٨٤-٦-٢١] [روزانه "مسلم" جي ٿورن سان. — م.ا.ج]

١٩٧٣ع جو آئين — صوبائي خودمختياري ننڍن صوبن جي نقطي نظر کان

(ملڪ وزير علي)

هيءَ حقيقت شروع کان وٺي معلوم رهي آهي ته سال ١٩٨١ع جي آدمشماريءَ مطابق قومي اسيمبليءَ جي ٢٠٠ ميمبرن مان ١١٣ ميمبر پنجاب جا هوندا، ۽ باقي مان ٨٢ سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد

صوبي جي نمائندگي ڪندا ۽ ٥ ميمبر وفاقي حڪومت جي انتظام هيٺ هلندڙ قبائلي علائقن جا هوندا. اهڙيءَ طرح، قومي اسيمبليءَ ۾ ڪنهن به معاملي تي پنجاب پنهنجي راءِ مڃائي سگهي ٿو، پوءِ ڀل ته ٽيئي ننڍا صوبا ۽ قبائلي علائقا گڏجي ان جي مخالفت ڪن.

قومي اسيمبليءَ جا اختيار

(١) ڪن به مالي بلن جهڙوڪ بجيٽ، قرض، ڪرنسيءَ جي وارقير — تي سينيٽ جي منظوريءَ توڙي بحث جي به ضرورت ڪانهي، جنهن ۾ ننڍن صوبن جي هڪجيتري نمائندگي آهي. قومي اسيمبلي انهن کي قطعي طور منظور ڪري سگهي ٿي.

(٢) وفاقي ليجسليٽو اسيمبليءَ جي پهرئين ياڱي سان واسطو رکندڙ سمورا بل قومي اسيمبلي منظور ڪري سگهي ٿي — پوءِ ڀل ته سينيٽ انهن کي ٽڏي ڇڏي يا انهن ۾ ترميم ڪري. وفاقي ليجسليٽو لسٽ ۾ جيڪي ٥٩ اسم شامل آهن، تن ۾ ٻئي ياڱي جي انن ۽ گڏيل لسٽ جي سٽيتاليهن اسمن کان سواءِ، سمورا وفاقي اسم شامل آهن.

(٣) وفاقي ليجسليٽو لسٽ جي ٻئي ياڱي ۾ تيل، گئس ۽ ٻيون آتشگير معدني شيون، مکيه صنعتون، واپڊا ۽ پي.آءِ.ڊي.سي شامل آهن. ان جي پيٽ ۾، وفاقي ۽ صوبن جي گڏيل لسٽ ۾ گهڻي اهميت وارا اسم شامل آهن. ٻئي ياڱي جي گڏيل لسٽ ۾ شامل بل، قومي اسيمبليءَ ۽ سينيٽ جي وچ ۾ اختلاف ٿيڻ جي حالت ۾ آخري طور ٻنهي جي گڏيل اجلاس ۾ منظور ڪرڻا آهن. انهيءَ صورتحال ۾، ووٽن جي پوزيشن هن ريت ٿيندي:

پنجاب: قومي اسيمبلي ١١٣ + سينيٽ ١٦ = ١٢٩.

سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان: قومي اسيمبلي ٨٢ + سينيٽ ٤٢ = ١٢٤.

وفاقي قبائلي علائقا: قومي اسيمبلي ٥ + سينيٽ ٥ = ١٠.

مٿينءَ پوزيشن موجب، جيستائين قبائلي علائقن جا اٺ ميمبر ٽورائيءَ وارن ٽن ننڍن صوبن سان گڏجي ووٽ نه ڪن،

پنجاب اڪيلي سر ئي قومي اسيمبليءَ ۽ سينيٽ جي گڏيل اجلاس ۾ غالب پئجي ويندو.

(٤) صدر جي چونڊ به گڏيل اجلاس ۾ ٿئي ٿي.

(٥) وفاقي ليجسليٽو لسٽ جي پهرئين ڀاڱي ۾ شامل اسمن بابت صدر جي جاري ڪيل آرڊيننسن کي آخري منظوريءَ لاءِ سينيٽ ۾ پيش ڪرڻ ضروري نه آهي. قومي اسيمبلي آهي منظور يا رد ڪري سگهي ٿي.

(٦) صوبن جي گورنرن، صوبائي هاءِ ڪورٽن جي ججن ۽ صوبن جي آڊيٽر جنرلن جي مقرري ۽ برطرفي صدر ڪري ٿو.

(٧) صدر کي وزيراعظم جي صلاح سان ڪم ڪرڻو آهي.

(٨) وزير اعظم کي قومي اسيمبليءَ ۾ گهڻائيءَ جي ووٽن سان چونڊيو وڃي ٿو، ۽ قومي اسيمبليءَ ۾ پنجاب کي ٦٢ ووٽن جي گهڻائي حاصل آهي.

(٩) وفاق ۽ صوبن جي گڏيل لسٽ بابت وفاقي قانونن کي صوبائي قانونن تي برتري حاصل آهي.

مرڪز ۽ صوبن جي وچ ۾ ڪمن جي ورڇ کي ٺورائيءَ وارا صوبا ضرور آئين جي مٿي ڄاڻايل ڳالهين جي روشنيءَ ۾ ڏسندا، جيڪي پنجاب کي وفاقي حڪومت تي مڪمل طرح قابض ٿيڻ جي طاقت بخشين ٿيون.

اڻسڌو قبضو

وفاقي ليجسليٽو لسٽ ۾ عملي طرح ملڪي معاملن جو هر پهلو اچي ويو آهي، ايتريقدر جو اهڙا ڪم به ان ۾ شامل آهن، جيڪي اصولي طرح صوبن جي اختيار ۾ اچن ٿا.

اهو مقصد ٽن مکيه طريقن سان حاصل ڪيو وڃي ٿو:

(١) آمدنيءَ ۽ پرڏيهي ناڻي جي مناسبتا جي سڀني مکيه وسيلن تي وفاقي ڪنٽرول.

(٢) قومي رٿابنديءَ ۽ اقتصادي رابطي تي وفاقي ڪنٽرول.

(٣) قومي سطح جي ملازمتن ـــ جهڙوڪ سول سروس آف پاڪستان ۽ پوليس سروس آف پاڪستان لاءِ ڀرتيءَ، تربيت، مقرريءَ، ترقيءَ، ضابطي ۽ رٽائرمينٽ تي وفاقي ڪنٽرول.

خالص صوبائي ڪمن مٿان وفاقي حڪومت جي گرفت ڪيتري قدر سخت آهي، تنهن جو مثال هيٺين ڳالهين مان ملي ٿو:

ڪجھ سال اڳ مون سڄي ملڪ ۾ خاص نوعيت جا پرائمري اسڪول تجربي طور قائم ڪيا، جنهن جو مقصد اهو ڏيکارڻ هو ته ملڪ جي سمورن علائقن جي اسڪولي عمر وارن ٻارن کي، ڇهن سالن جي عرصي ۾، گهٽ ۾ گهٽ خرچ سان تعليم ڪيئن ڏجي.

انهن تجرباتي اسڪولن کي ٻن سالن تائين هلائڻ بعد، مون پنهنجي تجربي جا تفصيل وفاقي حڪومت ۽ صوبائي گورنرن کي ڏياري موڪليا، ۽ زور ڀريو ته ملڪ جي سؤ سيڪڙو آباديءَ کي ڪم ـ ڪيو تعليم ڏيڻ لاءِ هر هنڌ اهڙن اسڪولن کولڻ جي رٿا تي عمل ڪيو وڃي.

انهن پرائمري اسڪولن جي هڪ خاص ڳالهه اها هئي ته انهن جي نصاب ۾ انگريزيءَ جي ابتدائي ڄاڻ به شامل ڪيل هئي. جيئن ته اهي اسڪول مزدور طبقي کي نظر ۾ رکي رٿيا ويا هئا، تنهنڪري اهو خيال رکيو ويو هو ته انگريزيءَ جي رواجي ڄاڻ جي ڪري مزدورن کي جديد نموني جي اوزارن ۽ مشينن کي استعمال ڪرڻ ۾ سهوليت ٿيندي.

مرڪز جو ويٽو

پنجاب جي گورنر انهيءَ رٿا کي پسند ڪيو ۽ ان کي عمل ۾ آڻڻ جي فيصلي ڪرڻ لاءِ صوبائي سيڪريٽري، تعليم ۽ ماليات جي سيڪريٽرين ۽ ٻين واسطيدار اعليٰ عملدارن جي ميٽنگ ڪوٺائي، جنهن انهيءَ رٿا کي ڪارگر سمجهيو ۽ گورنر فيصلو ڪيو ته سڄيءَ طرح ان جو عام اعلان ڪيو وڃي. انهيءَ تي

تعليم کاتي جي سيڪريٽريءَ گورنر جو ڌيان ان ڳالهه ڏانهن ڇڪايو ته صوبائي حڪومت اها رٿ وفاقي حڪومت جي منظوريءَ بنان عمل ۾ آڻي نٿي سگهي. گورنر چيو ته تعليم ۽ سا ۾ پرائمري تعليم صوبائي معاملو آهي، جنهن لاءِ اسان کي مرڪزي سرڪار کان منظوري وٺڻ جي ضرورت ڪانهي. گورنر کي ٻڌايو ويو ته جيئن ته انهيءَ رٿا هيٺ پرائمري اسڪولن ۾ انگريزي پڙهائي شامل ڪئي وئي، تنهنڪري اهو دراصل نصاب ۾ تبديليءَ جو معاملو آهي: پرائمري اسڪولن جي تعليمي نصاب جو فيصلو، قومي تعليمي رٿا جي هڪ حصي طور، مرڪزي رٿابندي ڪاميٽيءَ ڪيو هو، ۽ صوبن کي ترقياتي گرانٽون ملڻ جو بنياد انهيءَ رٿا تي آهي: جيڪڏهن نصاب ۾ ڦيرڦار ڪئي ويندي ته پوءِ مرڪزي سرڪار صوبائي سرڪار کي تعليم لاءِ ترقياتي فنڊ ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيندي.

چيف سيڪريٽري انهيءَ دليل سان متفق ٿيو. گورنر جو پيو ڪو به وس هلي نه سگهيو، ته هن سيڪريٽرين کي اها رٿا مرڪزي سرڪار کي منظوريءَ لاءِ موڪلڻ جي هدايت ڏني.

رٿا مرڪزي سرڪار کي موڪلي وئي، پر ان باري ۾ وري ڪڏهن به ڪا ڳالهه ٻڌڻ ۾ نه آئي. انهيءَ سموري قصي جو شاهد آءٌ پاڻ هوس.

مٿين ڳالهه اهو ڏيکارڻ لاءِ ٻڌائي وئي ته مرڪزي توڙي صوبائي ڪامورا شاهيءَ وسيلي، هر صوبائي ڳالهه ۾ پنجاب جو دخل آهي.

ٻينڪي طريقو

۱۹۷۳ع واري آئين ۾ وفاقي سرڪار ۽ صوبن جي وچ ۾ لاڳاپن جو سچو سرشتو برطانوي هندستان واري ٻينڪي انداز تي جڙيل آهي. برطانيه سرڪار هندستان تي، پنهنجي گورنر جنرل ۽ وائسراءِ جي صورت ۾ ”مضبوط مرڪز“ وسيلي مضبوطيءَ سان حڪومت ڪري ٿي سگهي. ان وقت صوبن جي حيثيت اهڙي

بي پهچ ۽ يتيم ماٺهوءَ جهڙي هئي، جنهن جي مفادن ۽ حقن جي سنڀال گورنر جنرل طرفان سنڌس مقرر ڪيل گورنر جي معرفت ڪئي پئي ويئي.

انهن ۽ بي پهچ (صوبائي حڪومت) ڏانهن سنڀاليندڙ (وفاقي حڪومت) وارو اهو رويو ١٩٧٣ع واري آئين جي هيٺين فقرن مان ظاهر ٿئي ٿو:

(١) صوبائي گورنرن کي وفاقي حڪومت طرفان مقرر ڪيو ۽ ڪڍيو ويجي ٿو. [فقرو ١٠١]

(٢) صوبائي هاءِ ڪورٽن جي ججن کي وفاقي حڪومت طرفان مقرر ڪيو ۽ ڪڍيو ويجي ٿو. [فقرو ١٩٣]

(٣) صوبن لاءِ آڊيٽر جنرلن کي وفاقي حڪومت طرفان مقرر ڪيو ۽ ڪڍيو ويجي ٿو. [فقرو ١٦٨]

(٤) صوبا وفاقي انتظاميه جي رضامندي کان سواءِ ڪوبه ترقياتي ڪم ڪري نٿا سگهن.

١٩٧٣ع واري آئين جي فقري ١٦٠ ۽ ١٧٣ مطابق صوبن لاءِ ڪن محصولن جي ورهاست ۽ وفاقي امدادن جو ڪم قومي مالياتي ڪميشن جي معرفت ٿيو آهي. ڪميشن جي ڪارڪردگيءَ تي فقري ١٦٠ (٦) موجب، صدارتي آرڊر وسيلي وفاقي سرڪار جو ضابطو آهي.

جيتوڻيڪ صوبن جا مالي وزير ڪميشن ۾ آهن، تنهنڪري انهن جي ڪميشن ۾ نمائندگي آهي، پر هن حقيقت سان آئين ۾ ڏنل صوبائي خودمختياريءَ جو ڀانڊو ڦاٽي پوي ٿو ته صوبا پنهنجين ٧٠ سيڪڙو مالي ضرورتن لاءِ مرڪز جا محتاج آهن.

اها حقيقت ننڍا صوبا شدت سان محسوس ڪن ٿا، ڇو ته وفاقي مرڪز تي، جيئن مٿي ڏنوسون، آئيني طرح سرڪار کي صوبن مٿان ڪيڏو قبضو آهي — اهڙن معاملن ۾ به جيڪي ظاهر ظهور صوبن جي خالص اختيار جي دائري ۾ اچن ٿا. جيڪا حالت تعليم

سان آهي، سا صحت، زراعت، رستن ۽ پين معاملن سان به لاڳو آهي.

مالي محتاجي

سال ۱۹۷۳ع واري آئين هيٺ صوبن کي پنهنجن مالي معاملن ۾ ڪيتريقدر مرڪز تي ڀاڙڻو آهي، تنهن جو اندازو هيٺ ڏنل انگن اکرن مان لڳائي سگهجي ٿو.

۱۹۸۲-۱۹۸۳ع

	ملين رپيا
الف:	
(۱) صوبن جو هلندڙ ڪل خرچ	۱۵٬۴۸۰٫۷
(۲) صوبن جو ڪل ترقياتي خرچ	۲٬۲۱۳٫۴
	۱۷٬۶۹۴٫۱
ب:	
(۲) صوبائي وسيلن مان ڪل آمدني	۵٬۱۲۹٫۴
(۲) وفاقي حڪومت پاران اڳاڙيل محصولن مان صوبن جو حصو	۹٬۸۳۷٫۵
(۳) صوبن کي هلندڙ ۽ ترقياتي ڪمن لاءِ ملندڙ وفاقي حڪومت جي ڪل امداد	۲٬۳۶۴٫۳
	۱۷٬۳۳۱٫۲

مٿين انگن اکرن مان معلوم ٿيندو ته پنهنجن وسيلن مان ٿيندڙ آمدني صوبن کي پنهنجي چالو ۽ ترقياتي خرچ لاءِ گهربل رقم جو صرف ۳۰ سيڪڙو آهي. وفاقي مرڪز امداد جي محتاجيءَ کان سواءِ، صوبن جي انتظاميه تي پنهنجا مکيه عملدار مقرر ڪري ٿو، نهن تي پيو هر طرح جو ملازمتي ضابطو رکي ٿو. [فقرو ۲۴]

(٥) جيتوڻيڪ اسان جو اسمر صوبائي حڪومت جو هوندو آهي، تنهن هوندي به وفاقي حڪومت اندروني گڙ ٻڙ جي حالت ۾ صوبائي حڪومت جي مرضيءَ کان سواءِ ۽ ان سان صلاح ڪرڻ بنان صوبن ۾ هنگامي حالتون لاڳو ڪري ٿي. [فقرو ٢٣٢]

(٦) نشريات ۽ ٽيليڪاسٽنگ جون سهولتون نصب ڪرڻ ۽ هلائڻ جو اختيار صرف وفاقي حڪومت جي شرطن تي صوبن کي ڏيئي سگهجي ٿو. [فقرو ١٥٩]

(٧) صوبائي چونڊن لاءِ چونڊ ڪميشن وفاقي حڪومت طرفان مقرر ڪئي ۽ ختم ڪئي وڃي ٿي. [فقرو ٢١٨]

سڀ انهن سمورن اختيارن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي آئين مطابق صوبائي اسمن طور ڏنا ويل آهن، مگر صوبن جي انهن اختيارن کي آئين ۾ گهٽايو ۽ بي اثر ڪيو ويو آهي، جو انهن جو وفاق جي ڪنهن به اسم سان لاڳاپو ناهي، ۽ نه وري ڪنهن وفاقي اسڪيم جي سنڀال لاءِ اهي ڪارگر آهن. صوبن جي اختيارن کي آئين بي اثر ڪرڻ جو مطلب اهو ٿئي ٿو ته صوبائي حڪومتون اهڙن ماڻهن جون عيوضي آهن، جيڪي اهڙا نا بالغ ۽ بي پهچ ماڻهو آهن، جن تي سڪيم فيصلن ڪرڻ لاءِ اعتبار ڪري نٿو سگهجي.

ان جي ڀيٽ ۾ ٻن وفاقن، اولهه جرمنيءَ ۽ آمريڪا ۾، وفاق جي يونٽن سان اهڙي قسم جي سلوڪ جو ثبوت نٿو ملي. انهن ملڪن ۾ سنڌن حدن اندر يونٽن کي وفاقي اسمن تي مڪمل اختيار حاصل آهي.

وفاقي مرڪز کي انهن واڌو اختيارن ڏيڻ جو سياسي نتيجو اهو نڪتو آهي ته اقليتي صوبن جي آباديءَ ۾ جمهوري حقن کسجڻ جو احساس اڀريو آهي. ۽ ساڳئي وقت انهن حقن کسجڻ مان پنجاب کي ٻي فائدو مليو آهي، ڇو ته جنهن ڳالهه تي مرڪز جو قبضو آهي، اهو دراصل پنجاب جو ئي اثرائتو قبضو آهي.

قومي اسيمبليءَ ۾ اقليتي صوبن جي جن عيوضين هن آئين تي صحيحون ڪيون هيون، تن شايد اهو نه سمجهيو هو ته هو ڇا

تي صحيحيون ڪري رهيا آهن.
(پاڪستان سوسائٽي، لاهور، جي گڏجاڻيءَ ۾ پڙهيل مقالو.)
["ويو پوائنٽ" لاهور جي ٿورن سان.
ترجمو ڪندڙ: سومار علي سومرو]

[٢١-٦-١٩٨٤ع]

پنجاب نئينءَ سجاڳ جي ڳولا ۾ مسعود کدرپوش سان ڳالهه ٻولهه

(آء. اي. رحمان)

مسعود ڀڳوان، مسعود هاري، ۽ هاڻي عام طرح "مسعود کدر پوش" جي نالي سان سڃاتجڻ وارو، پنجاب جو مشهور دانشور، سنڌ ۾ ڪجهه وقت اعليٰ عملدار رهي چڪو آهي.

ڪافيءَ جا ڪپڙا پائڻ وارو هي شخص ڪيتري وقت کان پاڪستان ۾ ماڻهن جي "قدرتي ٻولين" جي مڃتا لاءِ ڪم ڪندو رهيو آهي. هو چائي جهم کان ويڙهاڪ رهيو آهي. گذريل اڌ صديءَ کان وٺي هو ڪن نازڪ مسئلن تي ڳالهائيندو رهيو آهي ۽ ڪيترن ئي حاڪمن کي پنهنجيون صلاحون آڇيندو رهيو آهي. انهيءَ ڪري ڪيترائي پيرا سندس باري ۾ اِها راءِ ڏئي وٺي آهي ته هو انهيءَ ڳالهه کان بنهه بيپرواهه آهي ته حڪومت ڪهڙيءَ نوعيت جي آهي. هن وقت هو وري به پنهنجيءَ سهم تي نڪتو آهي- ۽ هن پيري سندس مقصد آهي پنجاب جي ٻوليءَ وارن حقن جي حفاظت.

ننڍي قد ۽ موڪريءَ ڇاتيءَ وارو، ايترو گهٽو ٿلهو ۽ متارو نه جيترو ڪجهه سال اڳ نظر ايندو هو، ٿلهن شيشن واريءَ عينڪ منجهان پار جهڙين اکين سان گهوريندڙ، کدرپوش، لاهور

جي ڀاڻي گيت ڀاڙي ۾ ڄائو ۽ نپنو هو. آڪسفورڊ ۾ تعليم حاصل ڪرڻ ۽ ورهاڱي کان اڳ آء. سي. ايس. ۽ ورهاڱي کان پوءِ سي. ايس. پي. آفيسر ٿي رهڻ جي باوجود، هو آهو ئي ڀاڻي گبٽ وارو نوجوان رهيو- تيز، بيباڪ ۽ کرو، پر تڏهن به نرمدليءَ جي ڪري آواز ڪڏهن به اوچو نه رکندڙ. ڪيترن سالن کان رٽائر ٿيو، تمام محتاط رٽا بنديءَ سان— جيڪا خوبي هر ڪنهن سول سرونٽ ۾ هوندي آهي – آرام جي زندگي گذاري رهيو آهي. ڪيس ڪڏهن به اِها پرواهه نه رهي آهي ته سندس باري ۾ ڇا پيو چيو وڃي يا هو ڀاڻ جيڪي پين لاءِ چوندو رهي ٿو تنهن جو اثر ڪيڙو ٿي رهيو آهي. پر ماڻهو ڪافي ڪجهه سندس باري ۾ هميشه چوندا رهن ٿا.

ڪجهه هفتا اڳ، ڪدر پوش لاهور جي ڪيترن ئي اهم ماڻهن ڪي هڪ هنڌ گڏ ڪيو، جن ۾ ميان ممتاز دولتانا، ڊاڪٽر مبشر حسن، مسٽر عبدالحفيظ ڪاردار، مسٽر فخر زمان، ملڪ امجد حسين، مسٽر عبدالله ملڪ شامل هئا. گڏجاڻيءَ ۾ پنجاب جي نئين سر جوڙجڪ جو هڪ پڌرنامو منظور ڪيو ويو. آنهيءَ پڌرنامي ڪي حامين ايتري اهميت نه ڏني آهي، جيتري مخالفن. آهو پڌرنامو هن ريت آهي:

”اسين هيٺ صحيحون ڪندڙ، 'پنجابي ٻوليءَ ڪي آن جي جائز حيثيت ڏيڻ سان پاڪستان جي پنجابي ڳالهائڻ وارن جي ثقافتي وقار جي بحاليءَ' لاءِ، هيٺيون چارٽر منظور ڪريون ٿا:

” (١) اسين سمجهون ٿا ته آزاديءَ واريءَ جدوجهد دوران خود مختياري حاصل ڪرڻ، انگريزن کان جند ڇڏائڻ ۽ ننڍي کنڊ جي مسلمانن لاءِ ڌار وطن ٺاهڻ وارا مسئلا ايڏا اهم بڻجي ويا هئا، جو ٻوليءَ ۽ ثقافت جهڙن بنيادي مسئلن کي جوڳي اهميت نه ملي سگهي.

” (٢) اسين سمجهون ٿا ته هندستان جي ٻين سڀني صوبن جيان، انگريزيءَ سان گڏ، پنجاب ۾ آتي جي ماڻهن جي ٻوليءَ کي

سرڪاري ٻولي نہ بنائي، انگريز حاڪمن پاران پنجابي ڳالهائڻ وارن کي سندن مادري ٻوليءَ جي مناسب استعمال واري حق کان محروم رکيو ويو، جنهن جي نتيجي ۾ پنجابي ٻولي هڪ صديءَ تائين تعليمي نصاب مان مڪمل طرح خارج ٿي ويئي ۽ اِن طرح سندن تعليمي ۽ ثقافتي ترقيءَ کي سخت ڌڪ لڳو: وڏي بي انصافي اِها ڪئي ويئي، جو ڪين هڪ ڌاريءَ ٻوليءَ ۾ هلندڙ حڪومتي سرشتي ۽ عدالتن جي وچ ۾ ڇڏيو ويو، جنهنڪري هو ٻوليءَ جي رڪاوٽ سبب سرڪاري نوڪرين ۾مناسب حصي رسيءَ ۽ سرڪاري سرپرستيءَ کان محروم رهجي ويا.

” (٣) اسين سمجهون ٿا تہ ماڻهن جي ذهني ۽ ثقافتي صلاحيت جي ترقيءَ بنان، جيڪا صرف اسان جي پنهنجيءَ ٻوليءَ کي هر سطح تي تعليمي ذريعي بنائڻ ۽ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ڪاروباري لهہ وچڙ جي وسيلي بنائڻ سان ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، اسان جي ڪروڙين ماڻهن جي شخصيت اڻپوري رهندي، ۽ پنجاب جو موجوده سماجي - ثقافتي گهوٽالو ختم ٿي نہ سگهندو.

” (٤) اسين سمجهون ٿا تہ ڪابہ قوم پنهنجيءَ ٻوليءَ جي وسيلي بنان علم، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ ترقي نٿي ڪري سگهي، ۽ سندس سڃاڻپ جي بحالي، وقار ۽ ثقافتي سالميت اِن کان سواءِ حاصل ٿي نٿي سگهي.

” اسين هن پڌرنامي تي صحيحون ڪندڙ، پنهن اهڙن سڀني ماڻهن سان گڏجي: جيڪي ماڻهن جي فطري ٻولين جي برتريءَ ۽ مڪمل واڌاري ۾ يقين رکن ٿا، پنهنجي مقصد لاءِ دل جان سان جدوجهد ڪرڻ جو عهد ڪريون ٿا.“

* * *

”هيرالڊ“ سان انٽرويو ۾ مسعود کدر پوش پنهنجي تازي مقصد بابت ڳالهايو آهي....

سوال: اوهان کي هن خاص موقعي تي اِنهيءَ سهم هلائڻ لاءِ ڪهڙو سبب آهي؟

جواب: پاڪستان شديد ترين گهوٽالي جو شڪار آهي. ڇاڪاڻ تہ پنجاب جا ماڻهو، جيڪي گهڻائيءَ ۾ آهن، پنهنجي پاڻ سان ويساهہ وڃائي چڪا آهن. هو ماضيءَ ۾ هر ڪنهن فاتح جو ساٿ ڏيئي، هن ڌرتيءَ سان جيڪا غداري ڪري چڪا آهن، تنهن تي پاڻ کي ملامت ڪري رهيا آهن. هو پنهنجو پاڻ کي پنهنجي ٽڪجن ئي نٿا. اهڙا ماڻهو ملڪي سالميت جي حفاظت ۽ قومي ترقيءَ کي اڳيرو ڪرڻ لاءِ پنهنجو ڪردار ڪهڙيءَ ريت ادا ڪري سگهن ٿا؟ پاڪستان جي مضبوطيءَ لاءِ بيحد ضروري آهي تہ پنجاب جو عوام پنهنجي نئين سڃاڻپ حاصل ڪري. انهيءَ ڪري، اسان جيڪو سوال آڻيو آهي سو انتهائي اهم آهي. لارينس زائرنگ سون کي ٻڌايو هو تہ ”پاڪستان پنهنجيءَ سڃاڻپ جي گهوٽالي ۾ ورتل رهيو آهي. ماڻهن کي اها خبر ڪانهي تہ هو ڪير آهن. اها صورتحال تباهيءَ ڏانهن گهلي سگهي ٿي.“

س: ڪ سان، يا صرف اِن ڪري جو زائرنگ اها ڳالهہ چئي آهي؟

ج: نہ، آءٌ پاڻ ورهين ڪان وٺي اِنهن خيالن جي ڪري سڃاتو وڃان ٿو. سون ٢٥ سال اڳ هڪ مضمون لکيو هو، جيڪو ڪيترين قومي اخبارن ۾ ڇپيو هو. سون اُن ۾ چيو هو تہ پاڪستان ۾ هڪ ئي ٻوليءَ کي مڙهڻ وارين ڪوشش جي ڪري قوميت لاءِ زبردست خطرو پيدا ٿي پيو آهي. ١٩٦١ع ۾ ٻولين جي هڪ ڪانفرنس ٿي هئي، جنهن ۾ سنڌي، پنجابي، بلوچي، پشتو ۽ بروهي ٻولين جا اديب شريڪ ٿيا هئا. اُن ۾ سون بہ هڪ مقالو پڙهيو هو، جنهن ۾ سون پاڪستاني ٻولين کي هڪڙيءَ گڏيل ”قومي ٻوليءَ جي ماتحت رکي، علاقائي درجي ڏيڻ واري نظريي کي رد ڪيو هو. اُن وقت آءٌ هڪ سينئر سول عملدار هوس. تڏهوڪي مالي وزير، شعيب، ايوب خان وٽ شڪايت ڪئي تہ ڪانفرنس ۾ منهنجي تقرير ’تخريبي‘ هئي ۽ اِن ڪري منهنجي خلاف قدم کنيو وڃي. اِن تي منهنجي خلاف انڪوائري شروع ٿي، ۽ آها

ذميداري جنرل ڪي. ايم. شيخ کي ڏني ويئي. مون ڪليءَ تحقيقات جو مطالبو ڪيو، ڇاڪاڻ ته مون کي پڪ هئي ته ملڪي سالميت خلاف هن سازش ۾ حڪمران به ذر هئا. حڪومت ڪليل تحقيقات واري خطري کان ڊنل هئي. معاملو رفع دفع ٿي ويو. اُن کان پوءِ گذريل سال، لاهور جي ”گروپ ٨٣“ واري سيمينار ۾ مون پنجابيءَ کي اُن جي جائز حيثيت ڏيڻ وارو پنهنجو مطالبو وري دهرايو.

س: ائين ته ناهي ته پنجاب جي سجاڳيءَ وارو نعرو ننڍن صوبن ۾ هليل تازيءَ هلچل جو رد عمل آهي؟

جواب: جي نه، ائين ڪونهي، جيتوڻيڪ اُنهيءَ هلچل جي واقعن جي ڪري سجاڳيءَ وارو گهوٽالو وڌيڪ شدت سان اڳري سامهون آيو آهي.

س: جيتوڻيڪ اوهان پنهنجي چارٽر جي پڇاڙيءَ ۾ چيو آهي ته اوهين ماڻهن جي فطري ٻولين جي برتريءَ ۽ واڌاري ۾ يقين رکڻ وارن سان گڏجي ڪم ڪرڻ جو عهد ڪريو ٿا، جنهن مان ملڪ جي مختلف علائقن جي وچ ۾ مقصد جي هڪجهڙائيءَ جو اشارو ملي ٿو، پر ائين بهتر نه ٿئي ها ته اوهين ٻين صوبن جي نمائندن سان صلاح مشوري کان پوءِ هي عهدنامو جوڙيو ها؟

ج: اسين ٻين صوبن جي همخيال ماڻهن سان ملنداسين ۽ ساڻن صلاح مشورو ڪنداسين. پر هي معاملو اهڙو اهم هو، جو ترت قدم ضروري ٿي پيو.

س: يا وري اوهين ايترو واضح ڪريو ها ته هي چارٽر ٻين صوبن ۾ هلندڙ مقامي هلچلن جي جواب ۾ نه آهي، ۽ اوهان پاڻ لاءِ جيڪي مطالبا ڪيا آهن، سي اُنهن لاءِ به چاهيو ٿا؟

ج: اسين اِئين ڪري رهيا آهيون. اسان پاڪستان ۾ ثقافتي گهوٽالي کي حل ڪرڻ لاءِ ستن نڪتن وارو فارمولو جوڙيو آهي. اُن ۾ چيل آهي:

”مرڪزي حڪومت چٽيءَ طرح اعلان ڪري ته

” (١) هن کان پوءِ ملڪ جون سڀ ٻوليون ’قومي ٻوليون‘

ليکيون وينديون.

” (٢) هوءَ پاڪستان جي عوام جي ثقافتي آمنگن جو احترام ڪري ٿي ۽ مٿن ڪڏهن به ڪا غير ملڪي ٻولي نه مڙهيندي. پنجاب ۾ ريڊيو ۽ ٽيليويزن جون نشريات صوبائي ٻوليءَ ۾ هلايون وينديون، ۽ ساڳيءَ طرح ٻين صوبن ۾ به.

” (٣) مرڪزي توڙي صوبائي حڪومتون عالمي طور مڃيل اصولن موجب مادري ٻوليءَ کي تعليم جو ذريعو تسليم ڪنديون، آن کي فوري طور پرائمري سطح تي نافذ ڪنديون؛ ساڳئي وقت آن جي پڙهائي سيني ڪلاسن ۾ لازمي ڪئي ويندي ۽ اهڙيءَ طرح آخرڪار اعليٰ سطح تائين آن کي تعليمي ذريعي طور اختيار ڪيو ويندو.

” (٤) مادري زبان کي هر سطح تي تعليمي طور رائج ڪرڻ تائين، اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ليڪچر مادري ٻوليءَ ۾ لازمي طرح ڏنا ويندا، ۽ هر ممڪن حد تائين مادري ٻوليءَ کي اظهار جو وسيلو بنايو ويندو.

” (٥) چٽاڀيٽيءَ وارن امتحانن ۾ هر علائقي جي مادري ٻوليءَ کي لازمي مضمون طور رائج ڪيو ويندو، جنهن تي خاصيون مارڪون رکيل هونديون.

” (٦) صوبائي حڪومت ۾ عام ماڻهن سان واسطو رکڻ وارن سيني آفيسرن کي مقامي ٻوليءَ ۾ مهارت جو امتحان پاس ڪرڻو پوندو (اهو قاعدو انگريزن جي حڪومت ۾ به هو)، ۽ عملدارن کي هدايت ڪئي ويندي ته آهي عوام سان سندن ٻوليءَ ۾ ڳالهائين.

” (٧) جيستائين مقامي ٻولين ۾ اخبارن جو ڪافي تعداد ڇپجڻ لڳي، تيستائين اڙدو اخبار وارن کي پابند ڪيو ويندو ته آهي اخبار جو چوٿون حصو مقامي ٻوليءَ ۾ شايع ڪن. ساڳئي وقت، مقامي ٻولين ۾ اخبارن ۽ رسالن جي اشاعت لاءِ ڊڪليئريشن ڏيڻ بنان روڪ ڏنا ويندا.“

س: اوهين چئو ٿا ته انگريزن چاٽي ڄڃهي پنجاب جي سڄاٽپ سنڌس ٻوليءَ کي دٻائي ختم ڪئي، اهو آنهن ڇو ڪيو؟

ج: جي ها. جڏهن انگريزن ننڍي کنڊ ۾ پنهنجي انتظامي دائري کي وڌايو، ته هنن پارسيءَ جي جاءِ تي انگريزيءَ کي سرڪاري ٻولي بڻايو، ۽ ڪن علائقن ۾ مقامي ٻولين کي اسڪولن ۾ تعليمي ذريعي طور ۽ هيٺين عدالتن ۽ روينيو سرشتي ۾ ڪمڪار جي ٻوليءَ طور رائج ڪيو. فقط پنجاب ۾ ائين نه ڪيو ويو. منهنجي خيال ۾، آن جو سبب هي هو ته جڏهن انگريز پنجاب لاءِ آخري جنگ لڙي رهيا هئا ته آهي ذري گهٽ هارائي رهيا هئا. آهي پنجابي سپاهين جي صلاحيتن کان تمام متاثر ٿيا ۽ سوچيائون ته جيڪڏهن هتان هو پنهنجي فوج ڀرتي ڪندا ته ملڪ کي ضابطي ۾ رکي سگهندا. آنهيءَ منصوبي تي عمل ڪرڻ کان اڳ پنجابي سپاهه جون پاڙون وڍڻ ضروري هو. سو، هڪ پيرو سنڌن ٻوليءَ جون پاڙون وڍيون ويون ته پوءِ آهي بهترين ڀاڙي جا ٽٽون تيار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. بيٺڪي راڄ ڪندڙ انگريز حاڪم صحيح ثابت ٿيا.

س: پر انگريزن سنڌ بہ لڳ ڀڳ ساڳئي وقت ڌاري فتح ڪئي هئي، پوءِ سنڌ ۾ ڇو ڌار پاليسي اختيار ڪيائون؟

ج: سنڌ کي بمبئيءَ کان فوجون موڪلي فتح ڪيو ويو هو، ۽ پوءِ سنڌ کي بمبئي پرڳڻي سان ملايو ويو. آهي فوجون سنڌ تي مرهٽيءَ ٻوليءَ کي مڙهي نٿي سگهيون. ٻئي پاسي پنجاب جا انتظامي عملدار يو-پيءَ ۽ دهليءَ کان آيا هئا آهي اڙدو ڇاڻندڙ هئا ۽ آن کي پنجاب تي مڙهي ڇڏيائون. روينيو جي رڪارڊ رکڻ جو سمورو سرشتو يو-پيءَ سان آندو ويو. انگريزن پنجاب لاءِ هڪ پيرو اڙدوءَ کي نصاب جي ٻولي ٺهرايو ته پوءِ آن کي پوريءَ طاقت سان عملي طرح نافذ ڪيائون. ڪيترا سال اردوءَ جا ڪتاب مفت ورهايا ويا. استادن کي اڙدو ڳالهائيندڙ علائقن سان پنجاب آندو ويو. هڪ پيري مولانا حاليءَ ڊيان ڇڪايو ته يو-پيءَ ۾ اڙدو استاذن جي

ڪوٽ تي پٽجي آهي، ڇو تہ انهن جو وڏو تعداد پنجاب لڏي ويو آهي.

س: ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي تہ پنجابيءَ کي سرڪاري درجو اِن ڪري نہ ڏنو ويو جو انگريزن جڏهن سکن کان حڪومت هٿ ڪئي هئي، تڏهن پنجابيءَ جي سرڪاري حيثيت ڪانہ هئي.

جواب: بلڪل سچ، سک دربار ۾ فارسيءَ کي عدالتي ٻوليءَ جو درجو حاصل هو. آها روايت ڪين ورثي ۾ ملي هئي ۽ هر شعبي ۾ آن تي عمل ٿي رهيو هو. پر تڏهن اسڪولن ۾ پارسيءَ ۽ عربيءَ سان گڏ پنجابي بہ پڙهائي ويندي هئي ۽ تعليم جو ذريعو پنجابي هئي. ليٽنر پنهنجي ڪتاب "مقاسي تعليم جي حالت" ۾ لکيو آهي تہ "پنجاب ۾ تعليم جو سيڪڙو يورپ جيترو اوچو هو. جڏهن اڙدوءَ کي تعليم جو ذريعو بڻايو ويو تہ هي صوبو جاهلن جي دنيا ۾ بدلجي ويو. تعليم جو اهو طريقو علم پکيڙڻ ۾ ناڪام ٿيو آهي."

س: ٻر اسان کي لاهور جي ٿي ڪن معزز لکندڙن ٻڌايو آهي تہ اڙدوءَ پنجاب ۾ جنم ورتو هو ۽ اِن ڪري آها هتي جي مقامي ٻولي آهي.

ج: اهڙن ماڻهن جي ڪري وڏو سونجهارو پيدا ٿيو آهي. جڏهن اڙدوءَ کي روزگار حاصل ڪرڻ لاءِ لازمي ٺهرايو ويو، ۽ اڙدو ڄاڻڻ بنان ڪو بہ ماڻهو استاد يا ڪلارڪ يا پٽيوالو بڻجي نٿي سگهيو، تڏهن ماڻهن آن کي مجبوريءَ طور قبول ڪيو. اقبال، ظفر علي خان ۽ فيض جهڙن وڏن قلمڪارن حاڪمن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ اڙدوءَ ۾ لکيو. تنهن کان سواءِ اڙدو هندستاني سياست ۾ هڪڙو مسئلو بڻجي ويئي. هندن هنديءَ جو مطالبو ڪيو ۽ مسلمانن اڙدوءَ لاءِ ڏنڊو کنيو.

س: جيڪڏهن پنجابيءَ سان انگريزن زيادتي ڪئي، تہ پوءِ پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ اِن جي تلافي ڇو نہ ڪئي ويئي؟

ج: پاڪستان کان پوءِ پاڪستان مسلم ليگ بہ انهن نعرن

۽ طريقن تي هلندي رهي، جيڪي آل انڊيا مسلم ليگ انگريزن جي وقت ۾ وضع ڪيا هئا.

س: پاڪستان جي شروعاتي حڪومتن ۾ حڪمران پارٽيءَ تي، پنجاب جي گرفت مضبوط هئي. پوءِ پنجاب جي اڳواڻن پنهنجو ڪيس ڇو نه اڳتي وڌايو؟

ج: اڳواڻن واقعي ڪجهه به نه ڪيو. هڪڙي اڳوڻي اڳواڻ کان پڇيم ته اوهان ماڻهن پنجاب جي ثقافتي سڃاڻپ جو اونو ڇو نه رکيو، ته هن وراڻيو ته اسين قومي اڳواڻيءَ يعني مهاجر اڳواڻيءَ، اڳيان مجبور هئاسين، وغيره.

س: ڇيو وڃي ٿو ته پنجاب پنهنجيءَ زبان کي ڇڏي، اڙدوءَ کي اِن ڪري پنهنجو ڪيو ته جيئن بنگالين جي ٻوليءَ بابت حق کي رد ڪري سگهجي، ۽ پڻ پين علائقن تي پنهنجي بالادستي قائم رکي سگهجي. اوهان جي اِن باري ۾ ڇا راءِ آهي؟

ج: هيءَ ڳالهه صحيح آهي. هيءَ عوام جي مفادن کي قربان ڪرڻ واري وڏي بدمعاشي هئي. معاملو طيءِ ٿي وڃي ها، جيڪڏهن قائد اعظم ڪجهه وقت جيئرو رهي ها. هن اڙدوءَ لاءِ اهڙو ئي فيصلو ڏنو هو، جهڙو نهروءَ هنديءَ کي هندستان جي سرڪاري ٻولي بنائڻ جو نعرو هنيو هو. نهروءَ ڀي جيئن ئي ڏٺو ته هندستان ۾ پٿر وسايا ويا، هن پنهنجو فيصلو واپس ورتو. قائداعظم مارچ ١٩۴٨ع ۾ اڙدوءَ جي فائدي ۾ بيان ڏنو، پر بنگال جي عام راءِ جي مڪمل اندازي لڳائڻ کان اڳ ئي هو بيمار پئجي رهيو. جيڪڏهن هو جيئرو رهي ها، ته ضرور بنگالين جي عام راءِ جو نوٽ سوچي ها ۽ هڪ عملي سياستدان جي حيثيت سان پنهنجي فيصلي کي واپس وٺي ها.

س: ته پوءِ پنجاب جي اڳواڻن کي پنهنجي عوام سان ويساهه گهاتي ڪرڻ لاءِ جوابدار ٺهرائڻ کپي.

ج: بلڪل.

س: پنجابي ٻوليءَ ۾ ثقافتي ورثي بابت ڪم ڪندڙ جماعتن

۽ تنظيمن بابت ڇا چوندؤ؟ اوهين پاڻ به پنجابي ادبي بورڊ جا چيئرمن رهي چڪا آهيو.

ج: اِن ڳالهه کي ڇڏيو. گهڻيون جماعتون رڳو سرڪاري امدادون حاصل ڪرڻ لاءِ ٺهن ٿيون. سرڪار هميشه ليکڪن ۽ وڳوڙ پيدا ڪرڻ وارن جا منهن بند ڪرڻ لاءِ کين امدادون ڏيندي آهي. ڪي ماڻهو مون وٽ آيا ۽ درخواست ڪيائون ته آءٌ پنجابي ادبي بورڊ جي صدارت قبول ڪريان. مون آها قبول ڪندي، اِهو واضح ڪري ڇڏيو هو ته اهڙن ڪمن لاءِ مون وٽ وقت ڪونهي. مون کي جڏهن اِهو تجربو ٿيو ته پنجن ڇهن سالن ۾ ڪو به نئون ڪم ٿي نه سگهيو هو، تڏهن بورڊ کي ڇڏي ڏنم.

س: هاڻي اوهان وٽ ڪهڙو حل آهي؟ اوهين ٽن ٻولين— مادري ٻولي، قومي (رابطي جي) ٻولي ۽ غير ملڪي ٻولي— واريءَ مشهور فارمولا جي وڪالت ڇو نٿا ڪريو؟

ج: جيتريون وڌيڪ ٻوليون اوترو رکو. اڙدوءَ کي به برقرار رکي سگهجي ٿو. اسين پنجن پيڙهين کان اُن ۾ پڙهيا آهيون. اُن ۾ اسان جو تمام گهڻو ادب آهي. پر رابطي جي ٻوليءَ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ پاڪستان جون سموريون ٻوليون قومي ٻوليون آهن. اسين پنهنجن اسڪولن ۾ (پنجاب ۾) پنجابيءَ سان گڏ سنڌي، پشتو ۽ بلوچي پڙهنداسين. ٻين صوبن ۾ به ائين ٿيندو. اسين سڀ هڪٻئي جون ٻوليون سمجهي سگهنداسين. رابطي جي ٻوليءَ وارو چڪر اجايو آهي. اِها رڳي دل وندرائڻ واري ڳالهه آهي.

س: اوهين پاڪستان کي رڳو گهڻ - ٻوليو ملڪ ٿا ڪوٺيو، يا اوهان جي خيال ۾ آهو گهڻ - قومي ملڪ آهي؟

ج: گهڻ ۾ ڇو پئجي. اسين هڪ قوم آهيون، پاڪستاني قوم.

س: مون کي ياد ٿو اچي، اوهان هڪ ڀيري اڙدو ۾ نماز پڙهڻ جي مهم هلائي هئي.

ج: اهـا هڪ مصلحت هئي. گهڻو وقت اڳـ اسان هڪ
ننڍيءَ مسجد ۾ پنجابيءَ ۾ نماز پـڙهڻ شروع ڪئي. پـوءِ اسان
فيصلو ڪيو تہ وڏي موقعي لاءِ وڏيءَ مسجد ۾ وڃجي. پر منهنجن
دوستن همت نہ ٻڌي. انهن چيو تہ اردوءَ ۾ نماز پڙهڻ جي اجازت
شايد ملي وڃي، پـر پنجابيءَ ۾ نماز پـڙهڻ سان مصيبت پيدا ٿي
پوندي. سو انهن جي ڳالهہ مڃڻي پيئي.

س: پنجابيءَ کي عبادت ۾ مذهبي تعليم لاءِ استعمال ڪرڻ
جي سلسلي ۾ پنهنجين ڪوشش بابت وڌيڪ ٻڌائيندا.

ج: اٺ اسڪول ۽ ڪاليج وارن ڏينهن ۾ مسلمون سڌيو هوس،
جاڪاڻ تہ باقاعدگيءَ سان نمازون پڙهندو هوس. مون ٻارهن سالن
تائين مولانا غلام مرشد جي درسِ قرآن مان فيض ورتو. ان دوران
مون جڏهن قـرآن شريف جي اهـا آيت پـڙهي جنهن ۾ نبين کي
تاڪيد ڪيل آهي تـہ ماڻهن ۾ خـدا جو ڪلام سندن پنهنجيءَ
ٻوليءَ ۾ پکيڙيو، تڏهن مون محسوس ڪيو تہ اسان کي خدا جو
ڪلام پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ پڙهڻ کپي، ان طرح اسين اهـو چڱيءَ
طرح سمجهي سگهنداسين. اهڙيءَ ريت اسان نماز پنجابيءَ ۾ پڙهڻ
شروع ڪئي. اها منهنجي آڪسفورڊ وڃڻ کان اڳ جي ڳالهہ آهي.

س: تڏهن چئبو تـہ ٻوليءَ جـو معاملو اوهان جي ذهن ۾
نوجوانيءَ کان ئي موجود هو.

ج: ها. ان بـاري ۾ اٺ ڪجهہ وڌيڪ ٻڌائڻ گهران ٿـو.
منهنجي پيءُ ڊاڪٽر غلام جيلاني، جنهن کي ايراني دربار پاران
شمس الاطباءَ جو خطاب مليو هو ۽ هو دربار توڙي تهران ۾ انگريزي
سفارتخاني جو سرڪاري ڊاڪٽر هـو، سو لاهور ۾ سرجن رحيم ۽
ڊاڪٽر پولانات سان گڏ اردوءَ ۾ ڊاڪٽري پڙهيو هو. هن اردوءَ
۾ طب تي انڪل ١٠ هـزار صفحا لکيا آهـن. مثال طور، سندس
ڪتاب "مخزن الاطباءَ" (٢ جلد) جا ٢٤ ايڊيشن شايع ٿيا آهن.
تنهن کان سواءِ هن اردوءَ ۾ "مٽيريا ميڊيڪا" بہ لکي آهي. ان
دور ۾ ماڻهو اجا پنهنجي ثقافتي قدرن لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا.

بدقسمتيءَ سان، سر سيد احمد خان سائنسي علم اڙدوءَ ۾ پڙهڻ جي مخالفت ڪئي ۽ انگريزن انگريزيءَ کي تعليمي ذريعي طور نافذ ڪري ڇڏيو. سو اوهين چئي سگهو ٿا ته اِهو منهنجو پيدائشي مسئلو آهي. جڏهن آءٌ بمبئيءَ ۾ آءِ. سي. ايس. آفيسر بڻيس، ته آتي مرهٽي ٻولي سکڻي پيم. جڏهن سنڌ ويس تـه آتي سنڌي سکيس. جڏهن منهنجو واسطو پيلن سان پيو ته ڪين پنهنجين قبائلي روايتن ۽ ٻوليءَ تـي فخر ڪرڻ جـي تلقين ڪرڻ سان منجهن سجاڳي پيدا ڪيم. سچ ته آءٌ اسانجين يونيورسٽين ۾ ڪنهن به غيرملڪي ٻوليءَ کي تعليمي ذريعو بڻائڻ کي ڪفر جي برابر ٿو سمجهان.

س: اوهان کي شايـد ڪنهن سرائڪي ٻوليءَ بابت بـه لکيو هـو.

ج: مون جواب ڏنو هو تہ سرائڪي يا پونوهاري ٻولين کي عوام جون ٻوليون تسليم ڪرڻ ۾ اسان کي ڪو بہ اعتراض ڪونهي. اسين ڪنهن بہ مقامي ٻوليءَ جي خلاف نہ آهيون.

س: اوهان جـي گروپ رڳو آهـو چيو آهي ته هو پنهنجي چارٽر لاءِ جدوجهد ڪندا. پـر اوهان آن لاءِ ڪا تنظيم ڇـو نہ ٺاهي آهي؟

ج: اسين ٺاهيندا سين. اسين هينئر ئي ”پنجاب فورم“ ٺاهڻ جي رٿابندي ڪري رهيا آهيون. اسين پڻ صوبن جـي ماڻهن سان بہ صلاح ڪنداسين. پر اول ماڻهن کي اهو سمجهائڻو آهي تہ آهي جيستائين پنهنجيءَ سڃاڻپ کي بحال نہ ڪندا، تيستائين مڪمل طرح ترقي نہ ڪري سگهندا ۽ نہ ئي حب الوطنيءَ جون تقاضائون پوريون ڪري سگهندا. ڪين اِهو بـہ سمجهڻ کپي تہ سندن فطري ٻولين جو استعمال ڪين پنهنجي ماضيءَ، ترقيءَ، پنهنجيءَ تاريخ ۽ پنهنجي لـوڪ ورثي سان ڳنڍڻ جـو وسيلو آهي. پاڪستان کي اِنهيءَ ئي طريقي سان بچائي سگهجي ٿو، ۽ اِنهيءَ ئي طريقي سان پاڪستان کي مضبوط ۽ مانائتو بڻائي سگهجي ٿو.

[”هيرالڊ“، ڪراچي، جولاءِ ١٩٨٤ع، جي ٿورن سان. ــــ ش. ا. ح]

پاڻ پرائپ ۽ پرڏيهي خبرون

(سلطان احمد)

قومي منزل آهي پاڻ پرو ٿيڻ، پنهنجن پيرن تي بيهڻ— گهٽي ڪان گهٽ ميدانن ۾، ۽ جلد ڪان جلد.

پرڏيهي واپار ۾ اها منزل پنهنجي ملڪ ۾ اهي سڀ شيون ٺاهڻ سان ملندي، جيڪي هونئن ٻاهران گهرائبيون آهن. صنعت ۾ اهو مقصد تڏهن ماڻبو، جڏهن گهٽي ڪان گهٽ ڪارخانيدارن کي پنهنجي ملڪ ۾ ٺاهيل پرزا مهيا ٿي ملن.

ٽيڪنالاجيءَ جي ميدان ۾ به مقصد اهو آهي ته اها ممڪن ۽ مفيد حد تائين پنهنجي ٿي هجي.

ته پوءِ ڀلا پنهنجي ئي ملڪ جي خبرن لاءِ اسان کي ٻاهرين ذريعن تي ڇو ڀاڙڻو پوي ٿو؟ نَوَ ڪروڙ پاڪستاني آخر ڇا جي ڪري پرڏيهي ريڊيو اسٽيشنن، اخبارن ۽ رسالن تي ڀاڙين ٿا، ته جيئن اِهو ڄاڻي سگهن ته سندن ملڪ، سندن صوبي، بلڪ سندن شهر ۾ ڇا پيو وهي واپري؟

لکين سڀڻ ۽ سچاڻ پاڪستانين لاءِ روزانو رات جو ۸-۳۰ وڳي بي. بي. سي ٻڌڻ ڇو ضروري ٿي پيئي آهي؟ ۽ ڇو ڪيترا ماڻهو اها ساڳي ڳالهه صبح جو سوير بس ڪري پوءِ گهرن مان نڪرن ٿا؟ اِهو ئي ته خيال ڪري ته هنن کي آنهن ٻين جي پيٽ ۾ پنهنجي ملڪ جي وڏيڪ ڄاڻ آهي، جيڪي صبح جو بي. بي. سي. نه ٻڌندا آهن!

براڊ فورڊ يا بمبئيءَ ڪان موٽندڙ پاڪستاني ڇو پاڻ سان پاڪستان بابت پرڏيهي خبرن جا نڪر ڪٽي آڻي هتي پنهنجيءَ سنگت کي ڏيکارين ٿا، ۽ جيڪڏهن اهي خرچ جي پچت رکن ٿا ته پوءِ انهن جون فوٽو اسٽيٽ ڪاپيون ڪيائي پنهنجن دوستن ۾ ورهائين ٿا.

اسين نيٺ هن نئين جوان ملڪ ۾ اهڙو خيال ڇا لاءِ پيدا ڪريون ٿا، جيئن گذريل ٢٦ سالن کان ڪندا رهيا آهيون ۽ پنهنجي ئي ملڪ، صوبي، يا شهر جي واقعن بابت ماڻهن کي ڇو پرڏيهي وسيلن تي ڀاڙڻ تي مجبور ڪري رهيا آهيون؟ خبرن جي معاملي ۾ ١٩٥٨ع جي مارشل لا کان وٺي سڀني حڪومتن اهو غير دانشمنديءَ وارو طريقو ڇو اختيار ڪيو آهي؟

هيءُ ڪو دنيا جو اهڙو حصو ڪونهي، جتي خانگي يا سرڪاري شعبي جو وجود نہ هجي يا آهي صفا گهٽ آسريل هجن. هن ايراضيءَ ۾ حڪومت جو ڪردار غالب آهي. پاڪستان ۾ ٽي. وي ۽ ريڊيو کي سرڪاري هڪ هٿي حاصل رهي آهي، ۽ اهي ادارا سرڪاري پاليسين ۽ پروگرامن جو مڪمل نموني پرچار ڪندا رهيا آهن. سرڪار وٽ فلم ۽ اشاعت جا ادارا آهن، جن هيٺ فلمن، ڪتابڙن ۽ ڪتابن ذريعي عوام کي پڌايو ويندو آهي تہ سرڪار ڇا سوچي ۽ ڪري ٿي، يا ايندڙ سالن ۾ ڇا ڪرڻ چاهي ٿي. تنهن سان گڏ، سرڪار وٽ ”نئشنل پريس ٽرسٽ“ جون سرڪاري اخبارون بہ آهن، جن مان چار اخبارون انگريزيءَ ۽ اردوءَ جا ڏهہ ايڊيشن شايع ڪن ٿيون — جيڪي وڏي تعداد ۾ ڇپجن ٿا، ۽ آنهن جي وري سرڪاري طور وڏي نموني سهائتا ڏيندي رهي ٿي.

ساڳئي وقت خانگي شعبي جون ڪيترين ئي اخبارون پڻ آهن، جن مان ڪي تہ سرڪاري اخبارن کان وڌيڪ سرڪار جون حامي آهن.

تہ پوءِ اهو ڇا آهي، جو اطلاعاتي شعبي ۾ حڪومت جي ايڏي تسلط هوندي بہ، ۽ ٽي. ويءَ ۽ ريڊئي تي هڪ هٿيءَ هوندي بہ، حڪومت ماڻهن کي ان ڳالهہ جو قائل نٿي ڪري سگهي، جنهن جو هوءَ کين قائل ڪرڻ چاهي ٿي.

ماڻهو سرڪاري اطلاعاتي وسيلن تي ڀاڙين، تنهن لاءِ مختلف حڪومتن لڳاتار پنهنجن گهربل نتيجن حاصل ڪرڻ ۾ ناڪامي

پئي ڏني آهي. جڏهن سرڪاري اخبارن ۽ جديد ذريعن (ريڊيو ۽ ٽي. وي) تي رکيل ضابطو گهربل نتيجن آڻڻ ۾ ناڪام ٿيو، ته ان کي خانگي اخبارن تائين وڌايو ويو. اهو ضابطو اخبارن کي فون ذريعي اٽڪٽ "پريس ائڊوائيس" ڪان وٺي اڳوات سينسرشپ تائين مختلف شڪلين ۾ هلي رهيو آهي. هن ملڪ اخبارن جي مڪمل اڳوات سينسرشپ ١٩٧٧ع تائين نه ڏني هئي، ۽ پوءِ موجوده سرڪار جي ڪيل واعدي واريون عام چونڊون پيو پيرو ملتوي ڪيون ويون. روزانين اخبارن تي پوءِ سينسرشپ ٻه سال رهي، ۽ رسالن تي وري ٽن سالن کان به مٿي لاڳو رکي وئي. ان سان گڏ، مختلف وقتن تي ڪن روزانه اخبارن ۽ رسالن تي خاص حالتن هيٺ ۽ خصوصي سينسرشپ به رهي آهي.

عام طور سينسر شپ جي ناڪاميءَ وڏين پابندين کي آندو آهي، ۽ ڪڏهن ته اهڙين سرڪارن لاءِ مڪمل سينسرشپ لازمي بڻجيو پوي. پوءِ وري اهڙو سياسي چوٻول پيدا ٿيو وڃي، جو سموري سينسرشپ ڪجهه وقت لاءِ لڙهيو وڃي: ان کان پوءِ وري پراڻو طريقو شروع ٿيو وڃي: نوان حاڪم، ۽ خبرن تي ضابطي رکڻ ۽ خيالن ۽ ويچارن کي قبضي ۾ رکڻ وارا نوان اختياريءَ وارا اچيو وڃن.

هڪ ٻئي پٺيان حڪومتون جيڪي پريس تي هھڙين سخت پابندين تي ڀاڙينديون رهيون آهن، اهي نيٺ به ويل ۾ ڦاٿيون آهن، ۽ جيڪي گذري ويل حڪومتن جا گوئبلس آهن، اهي اڄ جا آزاديءَ جا ويڙهاڪ آهن، ۽ انهن سان ڪي ته نه رڳو اسان لاءِ اظهار جي آزاديءَ لاءِ پر سڄيءَ دنيا ۾ ان مقصد لاءِ ويڙهه پيا ڪن. پاڪستان ۾ اقتدار سمورا فرق پيدا ڪري رهيو آهي — ۽ اهي فرق اڪثر رات ڏينهن جا فرق ٿيو وڃن. پاڪستان ۾ تاريخ پنهنجو پاڻ کي ورجائيندي پئي اچي، پر ڪنهن کي به سبق حاصل نه ٿي رهيو آهي.

لارڊ آڪٽن چوندو هو ته "اقتدار گمراهه ڪري ٿو، ۽

مڪمل اختيار مڪمل گمراهي آڻي ٿو.“ پر پاڪستان ۾ اهو اقتدار پسندن کي ساڳئي وقت انڌو به ڪندو رهيو آهي.

ڇا، انهن حڪومتن جي ناڪامي خود سندن اختيار وارن اطلاعاتي ذريعن جي ڪري آهي؟ هرگز نه. غلطي ان طريقي ۾ آهي، جيڪو انهن ذريعن کي استعمال ڪرڻ يا غلط استعمال ڪرڻ لاءِ اختيار ڪجي ٿو. جڏهن سرڪار وٽ ٽي.وي.، ريڊيو، فلمن ۽ پريس ٽرسٽ جي اخبارن جي شڪل ۾ اطلاعاتي ذريعن جي هڪ وسيع طاقت موجود هجي، تڏهن حڪومت کي خانگي اخبارن کان تيستائين ڊڄڻ جو ضرور ڪونهي، جيستائين اهي حڪومتون سڌي رستي تي هلنديون رهن ۽ غلطيءَ کي سڌارڻ لاءِ تيار هجن.

هڪ طرف اڄوڪي زماني ۾ آزاد پريس جو وڏو فائدو هيءُ آهي ته اها عوام کي حڪومت جي سوچ ۽ عمل کان آگاهه رکي ٿي ته وري ٻئي طرف حڪومت کي به ٻڌائي ٿي ته ملڪ ۾ ڇا پيو وهي واپري ۽ ماڻهو ڇا ٿا چاهين. غلام ۽ منتشر پريس پنهنجي ڪمن کان وانجهيل رهي ٿي. اها ٻي رخ ٽيو وڃي ۽ هڪ اهڙو وسيلو بڻجي ٿي، جيڪو پنهنجن ئي اصل مقصدن کي پورو ڪرڻ کان قاصر رهجيو وڃي.

(۲۱-۶-۱۹۸۴ع) [روزاني ”مسلم“ جي ٿورن سان — ش.ا.ح]

فرقيواريت جون پاڙون

هونئن ته مختلف اصل نسل ۽ طور طريقن وارن ماڻهن جي گروهن ۾ امن ۽ هم آهنگي، مهذب انساني ورثاءَ جي نشاندهي ڪن ٿا، پر هيءَ حقيقت آهي ته اڄ ڪلهه ترقي ۽ جلت اچا ٿائين اهڙي باهمي لڳ لاڳاپي جي صورت پيدا ڪري نه سگهي آهي، جنهن کي آدرشي ڪوٺي سگهجي. جتي جتي به مختلف مذهبن، نسلن ۽ ٻولين وارا ماڻهو گڏجي رهن ٿا، اُتي نمونو نمونن جي ڇڪتاڻ

۽ ويڙهاند ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

ويهين صديءَ ۾ دنيا جي سياسي جاگرافيءَ ۾ زبردست تبديليون آيون آهن ۽ ڪن هنڌن تي ماڻهن جي وچ ۾ مٿئين قسم جي اختلافن کي قومن جي خود اراديت واري حق جي مڃتا سان حل ڪري سگهيو ويو آهي. ان ريت، قومي رياستن نهڻ ڪري، نه رڳو شاهي فتوحات واريءَ خلافت کي نئين جوڙجڪ ملي آهي، بلڪ مختلف قومن کي اهو موقعو پڻ مليو آهي ته اهي پنهنجيءَ قومي سڃاڻپ جي حفاظت به ڪن ۽ ان کي اوسر به وٺائين.

پر رڳو قوم اهڙو سماجي گروهه ڪونهي، جنهن سان ماڻهو وفادار رهن؛ چاڪاڻ ته معاشرو جيترو گهڻ اسريل هوندو، ماڻهن جي قومي سڃاڻپ جو اوتروئي ننڍڙو گروهه سڏيو ويندو. ان ڪري ان ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته مختلف گروهن وچ ۾ ٽڪراءُ تيستائين مڪمل طور ختم ڪرڻ ممڪن ناهي، جيستائين يا ته الڳ قومي سڃاڻپ گهرندڙن کي مڪمل طور هڪبئي کان الڳ ڪري ڇڏجي، يا وري عوام جي شعور کي ايترو ته مٿيرو اڀاري مٿي ڪڍي اچجي جو آهي پاڻ کي عالمي انساني برادريءَ جو حصو سمجهڻ لڳن.

پر جتي انساني معاشري ۾ ٽڪراءَ ۽ ڇڪتاڻون آئيري ڇڪيون آهن، اتي آنهن اهڙا قومي ادارا جوڙيا آهن، جيڪي معقول حدن اندر رهڻ جي سگهه به رکن ٿا ـ جيئن ته باهمي طور قبول ڪرڻ جهڙي ڍانچي اندر امن پرئي نموني اختلاف حل ڪري سگهجن ٿا، جنهن سان نه بدامني رهي سگهي ٿي ۽ نه ٻيج ڏاهه جو خدشو. هڪ جمهوري معاشرو ان لاءِ بهترين ڏگ فراهم ڪري ٿو، جيڪو الڳ نسلي گروهن کي به برقرار رکي ٿو ته ساڳئي وقت هڪجهڙايون پڻ مهيا ڪري ٿو.

جمهوريت رڳو حڪومتي نظام جو نالو ڏسي نه پر نظام زندگي آهي، جيڪو سهپ به پيدا ڪري ٿو ته گڏجي رهڻ جو جذبو ۽ معقول ورتاءُ پڻ. گهڻ ـ نسلي سماج ۾، جنهن ۾ مختلف

نسلي، لساني ۽ مذهبي عناصر موجود هجن، جمهوري ڍانچو هر ڪنهن کي پنهنجيءَ الڳ سڃاڻپ سان موجود رهڻ جي آزادي ڏئي ٿو، ان جي مفادن کي تحفظ مهيا ڪري ۽ اوسر ڏئي ٿو، ۽ قومي معاملن ۾ ٻنهي متبادل جي حصيدار بڻائي ٿو. اِن هوندي به ڪيتريون اهڙيون قومون به آهن، جن جمهوري ڍانچا ته طمطراق سان جوڙيا آهن، پر وٽن جمهوري قدرن جي بنياد موجود نه هجڻ ڪري، انهن اندر عام ٽڪراءَ ۽ جهيڙاجهٽا هر ڪو ڏسي ۽ پسي پيو.

سچيتائيءَ واري ورتاءَ جي سوچ فيصلي ڪُن اهميت رکي ٿي، ڇو ته مذهبي ڪنورتا ۽ فرقيواريت جي مقابلي ڪرڻ لاءِ اهو ئي هڪ رستو وڃي رهي ٿو. اسريل قومن ۾ مٺ جيترا جتوني ماڻهو ليندا آهن، جيڪي فرقيوارانه فسادن ۽ نفرت کي مذهبي اصول طور استعمال ڪندا رهندا آهن، پر عوام وٽان کين نه ملندڙ جهڙي موت کين هڪ محدود دائري تائين سس آپرڻ ڏيندي آهي. باقي اسرندڙ ملڪن ۾ اهڙن ٽڳن کي ڪجهه جهجهي حمايت ملي ٿي، ۽ اِن ريت آن جا چاڙتا ڪلئي عام نفرت ۽ تشدد کي پڙڪائيندا رهندا آهن. اسرندڙ سماجن ۾ اهڙيءَ صورتحال کي پڙڪائڻ ۾ هڪ پيو عنصر، اقتصادي سرشتو، به ڪارفرما رهي ٿو.

شديد غربت، عام بيروزگاري، موقعن جي اڻاٺ ۽ علائقائي اڻ برابريون عدم تحفظ ۽ چنائيپڻيءَ جي حالت پيدا ڪري وجهنديون آهن. آن سان ٻهراڙين جا غريب ماڻهو بي انتها تعداد ۾ شهرن جو رخ ڪندا آهن، ۽ وري هڪ علائقي جا ماڻهو ٻين علائقن ڏانهن شديد لڏپلاڻ شروع ڪري ڇڏين ٿا. تشدد جي سببن جو هڪڙو مثال ته ڀارت مان ملي ٿو. ”آر. ايس. ايس.“ هتان مسلمانن خلاف نفرت انگيزيون پيدا ڪرڻ، ڏاڪڻين ايراضين جي پورهيتن جي لڏپلاڻ خلاف ”شيو سينا“ جون تشدد واريون ڪاروائيون ۽ آسام جي تريپوري ۾ بنگالي پناهگيرن جو قتلام ان نوعيت جا چند مثال آهن.

هن مسئلي جو هڪ اهم سبب اهڙي نظام جي اٿهوند آهي، جيڪو جيڪر بناان متهيد جي سڄيءَ قوم کي ملڪي معاملن ۾ ڀاڱي ڀائيوار هجڻ جو احساس ڏياري. جڏهن ڊورائي محروميت محسوس ٿي ڪري، ڀوءِ آها سياسي اقتدار ۾ حصي نه هجڻ ڪري پيدا ٿئي يا معمولي موقعن جي اٿهوند سبب ٿيندي هجي، نتيجي ۾ اها پاڻ کي اوپرو محسوس ڪندي ۽ پاڻ کي فرقيواريت جي خول اندر بند ڪندي. پئي پاسي، جيڪڏهن موقعا ٿورڙا هوندا ۽ انهن جا دعويدار گهڻا هوندا ته ڀوءِ اقتصادي مفادن لاءِ بيدرديءَ واري ڊوهه ڊوهاڻ ۽ سخت ترين چتاپيٽي پيدا ٿيندي. اهڙين حالتن ۾ اڪثريت لانگوٽ لاهه ٿي، انهن اقليتن خلاف جنگ شروع ڪري ڏيندي، جن کي هن ڊوڙ ۾ هارائي سگهجي، ۽ پوءِ اها اقتصادي مفادن جي چڪتاڻ نسلي يا فرقيوار نفرت جو رخ اختيار ڪندي، جيئن سريلنڪا ۾ سنهالين ۽ تامل باشندن وچ ۾ ٿي گذريو، ۽ اها ٿي رهيو آهي.

فرقيوار گهمسان گهڻو ڪري سياسي گهٽ ۽ ٻوسٽ سبب يا وري ڪنهن مقبول هلچل جي گهٽجي وڃڻ سبب پيدا ٿين ٿا، جو ته انهيءَ صورت ۾ وڏي پيماني تي بيچيني ۽ مايوسي پکڙجي ٿي. جيستائين سياسي عمل جاري رهي ٿو، تيستائين عوام مسئلن تي کليو اظهار ڪرڻ کان وٺي حڪومتن جي ڏاهڻ ۽ ڊاهڻ تائين سرگرمين ۾ رڌل رهن ٿا، ۽ قومي زندگيءَ جي ٺوس مسئلن سان لاڳاپيل رهن ٿا. جيڪڏهن اهي پنهنجيءَ مرضيءَ جي ڪا سرڪار نٿا جوڙي سگهن، يا وري هڪ پئي پٺيان آيندڙ حڪومتون سندن لاءِ بهتري نٿيون به آڻي سگهن، پر ڪين اهو آئت هميشه محسوس ٿو ٿئي ته هنن بهرحال سياسي عمل ۾ سڌو سنئون حصو وٺي همت پئي ونڊايو آهي.

پر جڏهن به سياسي عمل رڪجي وڃي ٿو، اظهار ۽ عمل جا سمورا دروازا بند ٿي وڃن ٿا، ته ماڻهو انهن معاملن بابت اوپرائپ محسوس ڪرڻ ٿا لڳن، جيڪي سندن وجود لاءِ تمام

اهم هوندا آهن.

ان ريت خارجي معاملا ڪر موڙي اٿن ٿا ۽ ننڍڙا ننڍڙا تضاد غير معمولي حيثيت وٺيو وڃن. اهڙي صورتحال سٽ جيترن فسادين لاءِ مددگار ثابت ٿئي ٿي ته آهي عوام جي وچ ۾ فرقيواري احساس ۽ نفرتون پڙڪائين. ان ۾ شڪ ناهي تہ سياسي گهٽ ۽ بوسٽ اهڙا سبب پيدا ڪري ٿي، جيڪي اٿوٽندڙ ۽ غير معقول ڏين ٿا، ۽ عوام اٿوٽندڙ عمل ۾ مبتلا ٿيو وڃي. پاڪستان ۾ تازو جيڪي فرقيواري جذبا آپريا آهن، آهي به اِن ئي حالت جي پيداوار آهن.

عوامي تحريڪن جي ناڪامي به دباءَ جي صورتحال کي پيدا ڪري ٿي، جيڪا عوام جي سوچ کي حيرت‌انگيز نموني ڦيرايو ڇڏي ۽ سندن مقصدن کي بگاڙيو ڇڏي.

١٩١٩-٢٠ع جي زماني ۾ ننڍي کنڊ جا مسلمان خلافت هلچل جي حق ۾ ٿي ويا هئا، جنهن کين نہ رڳو انگريزن خلاف آياريو هو، پر کين هندن جي ايترو تہ ويجهڙو وٺي ويئي، جو ان دور کي تاريخ نويسن ”هندو-مسلم اتحاد جو سونهري دؤر“ قرار ڏنو. پر جيئن ئي خلافت وارو مقصد غير واسطيدار ٿيندو ويو ۽ هلچل ختم ٿي ويئي، تہ هندو-مسلم ڀڏي ٿئي، سوپلا بغاوت جي روپ ۾ بدلجي، فرقيوار فسادن جي شڪل اختيار ڪئي.

هيءَ ڳالهہ نهايت افسوسناڪ آهي تہ مذهب جي نالي ۾ ڏاڍو رت وهيو آهي، ۽ انيڪ عقوبتون منهن ڪيو آهي. ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان پوءِ ٿيل رتوڇاڻ، بيدرديءَ سان ٿيل قتلعام، عورتن جي عصمتن لٽجڻ ۽ ماڻهن جي بي گهر ٿيڻ وارا اهڙا واقعا آهن، جيڪي مذهبي تفرقن جي ڏکدائڪ ياد ڏيارين ٿا.

سمورا مذهب امن ۽ خير جو پيغام ڏيندڙ آهن. اهي درگذر ۽ ڀائيچاري جو سڏ ڏين ٿا، ۽ هڪ اخلاقي ضابطي هيٺ حيواني وحشتن کي ناس ڪرڻ جو سبق ڏين ٿا. پر جڏهن مذهب جي تشريح جو ڪم تعصبي جاهلن جي ور چڙهي ٿو وڃي، تڏهن ان

جي آفاقيت ترت ئي حقارت ۾ بدلجيو وڃي، ۽ ان کي ٻڏيءَ جي قوت بڻائڻ بدران، پيو ته ڏهيو پر ساڳئي عقيدي جي پيروڪارن وچ ۾ ويڇا ۽ نفرتون پيدا ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو. هڪ ئي مذهب ۾ سوين فرقا ڪڍهن کي به ڪونه وڻندا، بلڪ، ان جي ابتڙ، ساڻهو ته اهو چاهيندو ته هرڪنهن کي ٻڌان رنڊ روڪ آسرڻ جو حق ڏجي، ۽ ڪو به فرقو سچي هجڻ جو رڳو پاڻ دعويدار ٻڄي، باقي ٻين سڀني مٿان پاڻ کي نه مڙهي ڇڏي.

مختلف فرقن وچ ۾ بحث-مباحثي ۽ سمجهڻ-سمجهائڻ واري ڳالهه ايسنائين ته ڏادي چڱي ۽ عقل ڀري سرگرمي ٿي سگهي ٿي، جيستائين اها غيرارادي طور ڳلا غيبت ۽ حقارت ۾ بدلجي نه وڃي. اڄهل فرقيوار وعظن اڪثر ڪري ٿورائيءَ وارن گروهن خلاف قانون سازيءَ جي مطالبن کي ڀئي آپاريو آهي، ۽ ڀئي جي ڳالهه ڪان نفرت ۽ اٽبٽت انتها پسندن کي تشدد تائين وٺي پٺي آندو آهي. جيتوڻيڪ تشدد کي روڪڻ ۽ سڀني ملڪواسين کي تحفظ مهيا ڪرڻ لاءِ حڪومت کي زوردار ڪردار ادا ڪرڻو هوندو آهي، پر غور ڪبو ته واضح ٿيندو ته معاشري جي ساڃهه ڀرين حلقن جي به اها اخلاقي ذميداري ٻڄي ٿي ته آهي اهڙن لاڙن خلاف اٿي کڙا ٿين، جن سبب جهل ۽ جنونيت جنم وٺن ٿا.

[روزاني "مسلم"، ١- جون ١٩٨٤ع
تان، جنهن هي مضمون "ٽائيمس آف
انڊيا" تان کنيو ـــ م. ا. ج] (١٢-٧-١٩٨٤ع)

سفارش

(محبوب علي جوکيو)

سفارش ڪرڻ جا به ڪي طريقا آهن، جن مان هڪ طريقو ته اهو آهي جو سفارش ڪندڙ ڪنهن جي سفارش صرف هن ڪري

ڪندو آهي، جو اهو سفارشي ڪيس پنهنجو هوندو آهي. مطلب آهي ته سفارش ڪندڙ اقربا پروريءَ، پاسخاطريءَ يا دوست نوازيءَ جي جذبن تحت ڪنهن جي سفارش ڪندو آهي. سفارش ڪندڙ اهو خيال نه رکندو آهي ته هي سفارشي ڪو انهيءَ ڪم يا جڳهه لاءِ اهل به آهي يا نه، يا هو ڪو انهيءَ ڪم يا فرض کي خوش اسلوبيءَ سان نباهي به سگهندو يا نه. لائق هجي يا نالائق، اهل هجي يا نا اهل، موزون هجي يا غيرموزون، بهرحال هن جو ڪم ٿيڻ گهرجي. سفارش ڪندڙ جون اکيون انهيءَ جي نتيجي کان پوريل يا ٻوٽيل هونديون آهن.

اصل حقيقت اها هوندي آهي ته انهيءَ سفارش ڪرڻ ۾، سفارش ڪندڙ جو پنهنجو به ڪو نه ڪو مفاد هوندو آهي، جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هو ننهن-چوٽيءَ جو زور لڳائيندو آهي ۽ انهيءَ مهم کي ڪامياب بنائي وٺندو آهي. ڪڏهن ته وري صرف ميار لاهڻ خاطر به سفارش ڪئي ويندي آهي. بهرحال، انهيءَ سفارش جي زوردار يا وزندار هئڻ جو مدار سفارش ڪندڙ جي پنهنجي شخصي مفاد تي ئي هوندو آهي.

اهڙي قسم جي سفارش ڪري، نا اهل ۽ غير موزون شخص اهڙين جاين يا منزلن تي پهچيو وڃن، جن جا هو اهل ۽ لائق نه هوندا آهن ۽ اڳتي هلي ماڃيڪار ثابت ٿيندا آهن. نه رڳو ايترو، پر موزون ۽ لائق ماڻهن جا حق غصب ٿيو وڃن ۽ اهي ويچارا ڏڪجي پوئتي رهجيو وڃن، جنهن ۾ شخصي نقصان سان گڏ قومي نقصان به آهي.

هن طريقي جي سفارش ۾، سفارش ڪندڙ لاءِ ضروري آهي ته هو مفادپرست ۽ بي اصولو هجي، ۽ سفارش ڪندي ڪابه هٻڪ ۽ هٻڪ محسوس نه ڪري. سفارشيءَ لاءِ وري نا اهل ۽ ناڪارو هئڻ لازمي آهي.

ٻيو طريقو اهو ته سفارش ڪندڙ ڪنهن لائق ۽ اهل ماڻهوءَ جي سفارش ڪندو آهي ۽ هن کي وس وارن جي اڳيان ٻيهاريندو

آهي، ۽ هن جون لکل خوبيون ۽ جوهر نمايان ڪندو آهي، جيڪي هونءَ هوند ظاهر ٿي ڪين سگهن. ڪيترائي اهڙا لکل لعل ۽ قيمتي موتي به پيا آهن، جيڪي زماني جي لٽ هيٺان دٻجي ويندا آهن، جو انهن کي نمايان ڪندڙ يا پرکڻ ۽ پروڙڻ وارو جوهري ملي ڪونه سگهندو آهي، يا جيڪڏهن ڪو ملي به ويندو آهي ته هو اهڙي قسم جي تڪليف ڪرڻ، يعني لائق ۽ موزون ماڻهوءَ جي سفارش ڪرڻ، گوارا نه ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن اهل ۽ سچاڻ ماڻهوءَ جي سفارش ڪبي ۽ هن جا لکل جوهر نمايان ڪري، ڪنهن جي اڳيان رکبا ته اهاڳندي سفارش نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ سفارش ڪندڙ جي اڳيان پنهنجو شخصي مفاد ڪو نه هوندو آهي. هو صرف اهو چاهيندو آهي ته موزون جڳهه تي موزون ماڻهو پهچي — خوشنما ۽ خوشبودار گل، اٽڪنا آٽوائنا ڪومائجي نه وڃن، بلڪ انهن مان فائدو ورتو وڃي، جيڪو قوم جي مفاد ۾ هوندو آهي. اهڙيءَ سفارش ڪرڻ لاءِ قومي خدمت جو جذبو ۽ قدرشناسي ضروري آهن. ان ۾ قومي مفاد هڪ طرف آهي ته شخصي فائدو ٻئي طرف. ان ۾ لياقت ۽ اهليت جي پڻ خدمت ۽ همت‌افزائي آهي. هن طريقي ۾ اهو ضروري آهي ته سفارش ڪرڻ وارو اهل نظر، همت وارو ۽ بي ريا هجي، ۽ سفارشي به اهل، ۽ قابل ۽ موزون هجي. (۱۲-۷-۱۹۸۴ع)

نسل پرستيءَ جي تاريخ

(اڪبر سومرو)

تاريخ کان اڳ، جڏهن انسان کي اهو طريقو سمجهه ۾ اچي ويو ته هو ٻين ماڻهن جي قوت ڪين ڪري سگهجي ٿي، ۽ کين غلام بنائي، کين سندن رت چوسي سگهجي ٿو، تڏهن کان وٺي نسلي برتريءَ جا اهڃاڻ ملن ٿا. قديم مصر جي ڪوٺائيءَ کان

پوءِ اهڙا مثال گهڻو ڪري آڪريل تصويرن جي صورت ۾ مليا آهن، جن ذريعي سمجهي سگهجي ٿو ته قديم مصري ماڻهو نسلي برتريءَ جا ڳهوريا هئا. سندن آڪريل تصويرن ۾ ڏارين ماڻهن جون تصويرون پڻ آهن، جن منجهان 'ڏارين' (جن کي عام طور تي ٻين علائقن مان جانورن جيان پڪڙي آندو ويندو هو ۽ ڪائن نيچ ڪم ڪار ورتا ويندا هئا) جي حالت غلاميءَ واري محسوس ٿئي ٿي. مصري اهڙن ڏارين (نيچ) ماڻهن کي "بربر" جي لقب سان نوازيندا هئا.

يوناني زبان ۾ لفظ "باربيرين" جو مطلب آهي "نه سمجهه ۾ ايندڙ ٻولي ڳالهائڻ وارو." پوءِ اهوئي لفظ اڳتي هلي اڻ سڌريل، جٽ يا جانور وغيره جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيڻ لڳو.

قديم سنڌ ۾ جڏهن آرين جو اچڻ ٿيو ته آنهن مقامي ماڻهن کي "اڻ آريا" ڪوٺيو، يعني "اڻ سڌريل". اهوئي تصور اڳتي هلي هندو ڌرم ۾ اهڙيءَ ريت رائج ٿيو، جو "اڻ سڌريل" شودرن ۽ مليڇن کي ڀڳوان جي پيرن مان پيدا ٿيل ۽ گندگيءَ جو ڪيڙو سمجهي، مٿن اِهو فرض عائد ڪيو ويو ته آهي برهمڻ سماج جي خوشحاليءَ ۽ عيش لاءِ پنهنجو رت ۽ پگهر وهائين: آهائي آنهن جي پوڄا ۽ عبادت هئي. آنهن، اڄوڪي يورپ جيان (جتي جي ڪن هوٽلن تي "ڪتن ۽ ڪارن کي اندر اچڻ جي منع آهي") لکيل هوندو آهي، هيٺين ۾ مخصوص گهٽيون، جڳهون، کوهه ۽ رستا ڇڏيا، جن تان ڪو به شودر يا مليڇ نه لنگهي سگهندو هو — ايتريقدر جو شودر کي ڪا سيڌي سامان جي شيءِ گهربي هئي ته دڪان کان ڪافي پري بيهي، سڪا اڇلائي برهمڻ دڪاندار کي ڏيندو هو ۽ رڙ ڪري ڏانئس شيءِ طلب ڪندو هو. برهمڻ دڪاندار وري اهو سڪو ڪٽي پاسي ۾ پيل 'پاڪ پاڻيءَ' جي لوٽي مان ٻوڙي (يعني ان تان ناپاڪي لاهي) پوءِ پنهنجن پئسن ۾ رکندو هو، ۽ شيءِ توري، ڪيس پري کان ئي اڇلائي ڏيندو هو!

پنجين صدي قبل مسيح ۾ يوناني ماڻهو بربرن کي ائين

نهايت ئي ڪريل ۽ لميظ مخلوق سمجهندا هئا، جيئن اڄ جي جرمنيءَ ۾ جپسين کي ۽ آمريڪا ۽ ٻين يورپي علائقن ۾ ريڊ انڊين ۽ شيڊين کي غليظ سمجهيو ٿو وڃي.

يوري پيڊيز (يونانيءَ) جي نظر ۾، بربر اِن لائق نه هئا ته آهي انصاف جي معنيٰ سمجهي سگهن. آنهن ئي نسلي امتيازن ارسطوءَ کي هي لکرايو ته 'انسان ٻن قسمن جا ٿيندا آهن: هڪڙا مٿان لتل، اوچا، ۽ ٻيا گند ۽ گپ مان نڪتل، ادني' (سنڌ جا ڪي سيد به پاڻ کي حُور جو اولاد ۽ عام خلق کي جنڙيءَ جو اولاد تصور ڪندا آهن). ارسطوءَ لکيو تـه آنهن ٻن انساني گروهن مان جنهن ماڻهوءَ ۾ جيڪو عنصر غالب هجي ٿو، آن مطابق قطرت اهو فيصلو ڪري ٿي ته آن کي حاڪم ٿيڻو آهي يا محڪوم. ٻين لفظن ۾، يقيناً آقا جو پٽ آقا ئي ٿيندو، ۽ غلام جو پٽ غلام.

ارسطوءَ اڳتي هلي لکيو ته "بَربَر" (جاهل) غور ۽ فڪر جي عادت تمام گهٽ رکن ٿا، ڇوته آنهن تي مسلسل غلاميءَ واري ڪيفيت طاري رهي ٿـي. اِنهيءَ ڪري، هُن پنهنجي لائق شاگرد سڪندر مقدونيءَ تـي پڻ زور پريو هو تـه 'هو يونانين کي پنهنجو عزيز ۽ قريب محسوس ڪري ۽ بربرن سان حيوانن جهڙو سلوڪ ڪري.'

آنهيءَ ساڳئي يوناني معاشري جي تاريخ ۾ اسپارٽا ۽ ٽراءِ جي جنگ پڻ لڳي آهي، جيڪا بربرن ۽ يونانين ۾ نـه پر اسپارٽا شهر جي يونانين ۽ ٽراءِ شهر جـي يونانين ۾ مسلسل چوڏهن سال هلي. مسئلو هيءُ هو ته اسپارٽا جو هڪ خوبصورت نوجوان، پئرس، ٽراءِ شهر جـي سهڻيءَ عورت، هيلن، کي ڀڄائي ويو هو، جنهن تي آنهن پنهنجي ئي 'خاص نسل' سان جنگـ ڪئي، ڇوته ٽراءِ وارا اسپارٽا جي شهرين کي پاڻ کان به ڪمتر يوناني تصور ڪندا هئا.

انساني تاريخ اهڙن هزارين لکين واقعن سان ڀري پئي آهي، جن ۾ هڪڙي انساني ٽولي ٻئي ٽولي کي "نيچ" سمجهيو آهي ۽ نفرت ڪئي آهي. پوءِ اِهو ڀيوسبب آهي ته آنهن ڪڏهن نسل، ذات، قوم،

علائقي جي پاڪائيءَ کي ته ڪڏهن وري مذهب کي بنياد ڏاهي سارا ماري ڪٿي آهي، جيڪا اڄا تائين جاري آهي.

قديم چين ۾ پڻ بربرن لاءِ نيچپائيءَ وارو تصور رائج هو. پهرينءَ صدي عيسويءَ ۾ چين جي اسي سيڪڙو آباديءَ واريءَ وڏيءَ قوم 'هان' جي هڪڙي مؤرخ، بان گو، لکيو هو ته "بربر پنهنجا وار ڪليل رکن ٿا ۽ پنهنجي ڪوٽ کي کاٻي پاسي موڙين ٿا. آهي انساني چهرو رکن ٿا، پر سندن دليون وحشين جهڙيون آهن. آهي مشرقي لباس کان مختلف لباس اوڍين ٿا ۽ انهن جا رواج ۽ رسمون، خوراڪ ۽ پيئڻ جا شربت، سڀ مختلف آهن. هڪڙي نه سمجهه ۾ ايندڙ زبان ڳالهائين ٿا. نتيجي طور، هڪڙي سمجهو حڪومت بربرن سان اهڙوئي ورتاءُ ڪري ٿي، جهڙو وحشين سان ڪيو ويندو آهي."

جيڪڏهن وحشين کي ئي 'بربر' ڪوٺيو ويندو هو، ته پوءِ چا، آريا وحشي نه هئا، جيڪي ساٿهن کي گجرن مُورين جيان وڍي چڏڻ ۾ دير نه ڪندا هئا. آهي جڏهن سفر ڪندا هئا، ته پڻ گهوڙن کي گڏ ڪاهيندا هئا. جن سان هڪڙي تي سفر ڪندا هئا ۽ پيو پاسي کان ڊوڙندو رهندو هو. آريا مسلسل هزارين ميل گهوڙي تي سفر ڪندا هئا. جڏهن گهوڙو ٿڪاوٽ کان چور ٿي ڪرڻ وارو هوندو هو، ته آهي خنجر ڪڍي، گهوڙي جي ڪنڌ ۾ هڻندا هئا، جنهن سان رت جو ڦوهارو نڪرندو هو ته آهو ويٺي ئي پيئندا هئا. پوءِ ٽپ ڏيئي ٻئي گهوڙي تي چڙهي پوندا هئا، ۽ زخمي ۽ ٿڪل گهوڙي کي آتي ئي ڇڏي ڏيندا هئا.

اڳتي هلي نسلي امتياز، احساس برتريءَ ۽ پاڪ رت جو اِهو هٺ ـ نُوڪيو قانون، ذهن کان شروع ٿي، قانون جي ڪتابن ۾ پڻ مڙهجي ويو، ۽ ويهين صديءَ جهڙيءَ عظيم سائنسي ڪوجنائن، ٽيڪنڪ ۽ علم جي ڦهلاءَ واريءَ صديءَ ۾ ته آن جذبي سمورن ملڪن جي نقشن ۾ ٻارڻ ٻاري ڇڏيو. هِن صديءَ ۾ ٻن عالمگير جنگين لڳڻ جو هڪڙو سبب نسلي برتريءَ کي ئي ليکيو ويو—

حالانڪ آن جو اصل ڪارڻ اقتصادي هو.

شروع شروع ۾ جڏهن انگريز سامراج ۽ جرمن (آريا) قوم ماڻهن کي قرڻ لٽڻ شروع ڪيو تہ آنهن پنهنجا ٻہ عظيم مقصد ظاهر ڪيا: انگريزن سڄيءَ دنيا جي اڻ سڌريل يعني جهنگلي ماڻهن کي سڌاري تهذيب يافتہ بنائڻ جو ٺيڪو پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو، ۽ آنهن جو هدف خاص ڪري ايشيا ۽ آفريڪا ۽ لٽين آمريڪا رهيا: ۽ جرمن وري آن سهم سان گڏ پنهنجيءَ سرزمين کي يهودي آبادڪار کان پاڪ ڪرڻ لاءِ هٽلر جي سربراهيءَ ۾ قدم اڳتي وڌايو، ۽ اهڙيءَ ريت نازي جرمنيءَ جي ڪئمپن ۾ آنهيءَ نسل ڪشيءَ ذريعي تقريباً ست لک يهودين کي تيزابن جي ڊسن، گئس چيمبرن ۽ ٻين طريقن سان ماريو ويو.

هڪ گورو دانشور، ڪانوينٽ ڊي گوبينو، هڪ هنـڌ اعتراف ڪندي لکي ٿو تہ "مون يورپ جي مٿانهين طبقي کـي بچائڻ لاءِ ہہ خاص مضمون لکيا، جن ۾ مون پنهنجن ابن ڏاڏن جا سڳ هٿ ـ ٺوڪئي پاڪ نسل سان ڳنڍيا هئا ـــ آهو پاڪ نسل هو 'آريا نسل'." هن چيو تہ "آرين اڄ تائين جيڪي ڪجهہ ڪيو آهي، سا سنڌن 'تهذيبي مِشن' هئي، يعني جاهلن کي سئين دڳ لائڻ لاءِ ڪيل عمل."

ڏٺو وڃي تہ فرينچ، چيني، جرمن، انگريز، آمريڪي ۽ ٻين قومن جي مبلغن ۽ مدبرن، فيلسوفن ۽ عالمن پڻ اِنهيءَ ڏس ۾ ڀرپور ڪوششون ورتيون، نسلي امتياز جي دونهينءَ کي دکيل رکيو آهي. فرانس جي 'واشر دي لاپوز بروڪا' ۽ جرمنيءَ جي 'آمون' جهڙن عالمن ۽ چين جي 'ڪنفيوشس' پڻ انهيءَ ڏس ۾ وڏيون ڪوششون ورتيون آهن. ڪنفيوشس تہ چين کي ۽ چيني قوم کي دنيا جو ٿنڀ تصور ڪندو هو.

ڏتڙيل آمريڪين ـــ يعني ڳاڙهن هندستانين ـــ کي "ماڻهو" تسليم ڪرڻ لاءِ سرڪاري طور تي پوپ جوليئس ٻئي، ١٥١٢ع ۾، هڪ اعلان ذريعي ظاهر ڪيو تہ ڳاڙها هندستاني (Red Indians)

۾ ٻين انساني گروهن جيان آدم جو اولاد آهن.

انسانيت جي اهڙي تذليل، حقيقت ۾ اقتصاديات جي ماهرن جـي نظر ۾، اقتصادي غلبو حاصل ڪرڻ لاءِ آرهم زورائيءَ واري پاليسي آهي. يورپ جون سموريون صليبي جنگيون ۽ مسلمانن جون ايشيا جي ٻين ملڪن تي ڪاهون پڻ اقتصاد جون جنگيون آهن، جن کي نظريي جي سهڻي پوش ۾ لڪايو ويو. پوءِ ڪٿي آهو جذبو گهٽ ته ڪٿي وڌ رهيو.

مشهور تاريخدان هيروڊوٽس لکي ٿو ته ”فارس جي رهڻ وارا پاڻ کان پوءِ سڀ کان وڌيڪ بهتر پنهنجين قريبي قومن کي سمجهندا هئا. پوءِ وري انهن جي پاڙيسري قومن کي اهميت ڏيندا هئا.“ مطلب ته فارس جي رهندڙن اڳيان ٻين ماڻهن جي اهميت جو مدار مفاصلي تي هو.

حجاج بـن يوسف هڪ ڀيري سمورن علمائن کـي مسجد ۾ گهرائي قتل ڪرائي ڇڏيو هو. سندس چوڻ هو ته ”اڄ آءٌ فصل پڪل ٿو ڏسان، انهيءَ ڪري لڻڻ جي ضرورت آهي.“

ايـران جـي هڪ وڏي شاعـر، فردوسيءَ، پنهنجيءَ نسلي برتريءَ لاءِ چيو آهي:

”تفو بـر تـو اي چرخ گردان تفو، ڪه تخت ڪيان را ڪنند آرزو!“

(اي آسمان، حيف اٿئي جو گوهه کائيندڙ عـرب اڄ ايران جي شاهي تخت کي حاصل ڪرڻ جون سڌون پيا ڪن!)

پٿر جي دور کان وٺي اڄ تائين نسلي برتريءَ جي پنهنجي ڊگهي تاريخ آهي، جنهن تاريخ ۾ هزارين لکين ڀيرا ارسطوءَ واري غلام ۽ آقا ۾ ڪا تميز نه رهي آهي. ڪيترا ڀيرا غلامن آقائن کان ۾ وڌيڪ عظمتن لائق ڪم ڪيا آهـن. جن کي غلام ۽ ڪميڻو سمجهيو ويو، انهن تاريخ ۾ ايترا ته عظيم الشان ڪارناما ڪيا، جو نسلي برتريءَ جي گهمنڊ ۾ هلڻ وارا ڪمتر ليکجڻ ۾ آيا. پر رنگ ۽ نسل جي ان غيرسائنسي ورڇ انهيءَ هٺرادو تضاد کـي وڌائي

ايترو ته اينگهايو آهي، ۽ اهڙن غير انساني نظرين دنيا جي امن ۾ ايترو ته خلل وڌو آهي، جو انسانيت لاءِ وڏو خطرو پيدا ٿـي پيو آهي. دنيا ۾ ڀائيچاري ۽ رواداريءَ، قرب ۽ محبت، انساني ڀلائيءَ ۽ پيار جي ڪوٽ پيدا ٿي پيئي آهي ۽ انسانذات هڪڙيءَ اهڙيءَ ته وڏيءَ کاهيءَ جي ڪناري تي پهچي چڪي آهي، جتان ڪان سڀ راهون موت ۽ اڪيلائپ، نفرت ۽ ڌڪار ڏانهن وڃن ٿيون. نسلي برتريءَ ۽ امتياز جـي باهه ڌرتيءَ جي گولي کي ويڙهي ورتو آهي، ۽ دنيا ۾ شايد ئي ڪو اهـڙو علائقو هجي، جتي اِهو متڀيد هلندڙ نه هجي.

اڄ دنيا جون ڪئين قومون، غلام ۽ آقا واري اُنهيءَ پراڻي نظريي کي تهذيب جـي پـوش ۾ لڪائي، ڪاري ۽ گوري انسان ۾ فرق ۽ نفاق پيدا ڪري چڪيون آهـن، جوته ڪارن وٽ بک، بدحالي، غربت ۽ محنت آهي، جڏهن ته گورا اِنهن ئي ڪارن جي پگهر جي پورهئي تي پلجن ٿـا: سندن عاليشان محلات، ويس وڳا، ڀيچا عياشيون، اوچا ڪاڌا پيتا، گاڏيون، گندگيءَ کان صاف گهٽيون ۽ علائقا، سڀ ڪارن جي محنت جـو ثمر هوندي به آهي ڪارن کي پنهنجيءَ اک جو ڪنڊو سمجهن ٿـا. آهي ڪارن ماڻهن کـي ڪتي کان به ڪمتر سمجهن ٿـا. صديون گذري ويون آهن، گورن آفريڪا جي ڪارن ۽ ايشيا جي ’زرد‘ ماڻهن (زرد ماڻهو بـه انهن اڳيان ڪارا شمار ٿين ٿا) جي علائقن تي ناجائز قبضا ڪري اتي پنهنجيون بيٺڪون قائم ڪري، رائيفل جي زور تي نه رڳو سندن سون، هيرن، ۽ ٻين قيمتي معدني ذخيرن کي ڦٻائي ۽ زرعي پيداوار جو ڪچومال ڍوئي، پنهنجا گدام ڏٽيا آهـن، بلڪ پنهنجيءَ طاقت ذريعي مقامي ماڻهن جي ٻوليءَ، تهذيب، ثقافت ۽ شناخت کي به ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون آهن___ ايتريقدر جو آنهن جي نفسيات کـي ئي هٿنن بدلائي ڇڏيو آهـي. ڪن هنڌن، جهڙوڪ ڏکڻ آفريڪا، ۾ ته آنهن هاڻ مقامي ماڻهن کي آتان جي اصل وارث هجڻ کان ئي انڪار ڪري ڇڏيو آهـي، ۽ سندن وجود کـي ئي

ڏرتيءَ تي گند جو ڍير سمجهي، مٽائڻ جون ڪوششون ڪيون پيون وڃن.

نسلي امتياز واريون ڪارروايون هاڻ نسل ڪشيءَ لاءِ وڏو ميدان ڏاهي چڪيون آهن، جن جي ڪري سڄي آفريڪا کنڊ جي پنهنجي روايتي فن، ادب، آرٽ، زراعت، ڪاريگريءَ ۽ ڪيمياگريءَ کي وڏو ڌڪ پهتو آهي. پراڻي دور ۾ آفريڪي ماڻهن جو عام وڪرو ٿيڻ ڪري انهن جي روايتي سرشتي کي سخت نقصان پهتو هو: ۽ موجوده حالتن ۾ به نسل پرست گورين حڪومتن جيڪي نوان قانون ڏاهيا آهن، انهن مطابق غلاميءَ وارو غليظ سرشتو آتي ختم ٿيڻ بجاءِ پنهنجي نئين جوش خروش سان ظاهر ٿيو آهي.

نسلي برتريءَ جو تعصب پسنديءَ وارو نعرو هٽندڙ غاصب ۽ قورو، 'سفيد فام' حڪومتن ايشيا ۾ ۽ آفريڪا ۾ پنهنجيءَ نفرت جا اڻمٽ نشان ڇڏيا آهن، ايتريقدر جو جتان جتان آهي ٽڙجي چڪا آهن، اتي وري مقامين سان ڪن سليل جُهليل نسل وارن — جهڙوڪ اينگلو انڊين يا پين مٽئين طبقي جي ماڻهن — هيئنئين طبقي سان ساڳيو آقا ۽ غلام وارو سلوڪ جاري رکيو آهي. آهي مقامي، بقول سارتر جي، "يورپ ۾ ڪجهه وقت رهايا ويا ۽ کين مغربي تهذيب جي اصولن سان داڳيو ويو." فرانزفينن جي چوڻ مطابق، "انهن کي جڏهن ڪجهه وقت مغرب ۾ رهائي وري سندن اصل ملڪ ڏانهن موڪليو ويندو آهي، تہ احساس برتريءَ جو شڪار ٿيل آهي ماڻهو پاڻ کي حاڪم قوم جا فرد ۽ تهذيب يافتہ فرد سمجهندا آهن ۽ پوءِ هو پنهنجيءَ ئي قوم جي مقامي ماڻهن سان حاڪم وارو طريقو هلندا آهن.

نسل پرستيءَ ۽ قوم پرستيءَ ۾ جيڪي سنڌا آهن، تن کي سمجهڻ هتي ضروري آهي. نسل پرست ٻئي جو مڪمل خاتمو اهڙي تعصباتي زهر سان ڪرڻ چاهيندو آهي، جنهن ۾ پوءِ پاڻ به سڙي ويندو آهي؛ پر قوم پرستيءَ هميشه نسل جي مقابلي ۾ ثقافت جو

تصور ڏنو آهي.

گني بساءُ جي انقلاب جو اڳواڻ، ايملڪا ڪئبرال، قومي آزاديءَ جي وضاحت ڪندي چئي ٿو: "هڪڙي قوم جيڪا ٻاهرئين تسلط کان آزادي حاصل ڪري ٿي، حقيقي طرح تڏهن وڃي آزاد ٿئي ٿي، جڏهن ٻاهرين آقائن جي ثقافت جي چڱن اثرن کي ختم ڪرڻ بغير، آها پنهنجيءَ اصلي ثقافت کي وري آجاگر ڪري ٿي، ۽ ٻاهرينءَ ثقافت جي سرعوبيت ۽ خراب اثرن کي ختم ڪري ٿي."

نسلي برتريءَ جو تصور هن وقت سرمائيدار معاشرن جي آسرڻ جي ڪري تہ نهايت ئي غليظ صورت وٺي چڪو آهي. اَن جو بدترين مثال هن وقت ڏکڻ آفريڪا جو آهي، جتي ڦورو ساسراجين مقامي ڪارن سان ٻارڻ ٻاري ڏنا آهن. ڪارن کي گورن جي علائقن ۾ وڃڻ جي اجازت ناهي. صرف آهو ساٿهو پرست وٺي گورن جي علائقن ۾ وڃي سگهي ٿو، جنهن کي اهي ڪنهن مزوريءَ جيتري ڪم سان گهرائين. اتي قانون آهي تہ ڪارن جون صرف عورتون گورن جي ٽانءَ- ٻهاريءَ لاءِ رکي سگهجن ٿيون. ١٩١١ع ۾ مقامي ڪارن مزدورن لاءِ ليبر ريگيوليشن ائڪٽ ٺاهيو ويو، جنهن هيٺ ڪارن کي، ويندي گوليون هڻي بہ ختم ڪرڻ ۾ آساني ٿي پيئي.

ڏکڻ آفريڪا جي پوليس ڪارن جي گوري سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ، آنهن وٽ نوڪرين ڪرڻ وغيره تي چڪاس سخت رکي، ۽ رهڻ لاءِ کين اجازتناما وٺڻا پيا. سمورن مقامي ڪارن کي بندوق جي زور تي سندن اباڻن پڊن تان اٿاري، اهڙن علائقن ۾ اچلايو ويو، جتي نہ پاڻي نہ رستا نہ بجلي ۽ نہ انسان جي رهڻ جون ٻيون سهولتون هيون.

آهستي آهستي جڏهن ڪارن جي جيئڻ جا سڀ رستا بند ٿي ويا تہ آنهن گورن جي سامهون ٿيڻ شروع ڪيو، ۽ ١٩٨٠ع کان "ڏکڻ آفريڪا جي قومي ڪانگريس" باقاعدي ويڙهم جو اعلان ڪيو. اڳتي هلي، نيلسن منڊيلا جي اڳواڻيءَ ۾، ڪارن

ساٿن هٿياربند ويڙهه شروع ڪئي، پر غداريءَ جي سزائن هيٺ آهه ناڪام ٿي، ۽ منڊيلا ۽ ٻين کي جيل وڃڻو پيو. گهڻن ٻاهرين ملڪن ۾ پڇي جان ڇڏائي. ان هوندي به نسل پرستيءَ جي خلاف ڪارا هاڻ اٿي کڙا ٿيا آهن. هاڻ ڏکڻ آفريڪا ۾ شاگردن ۽ مزدورن جون تنظيمون نهي چڪيون آهن، جن ڪيترا ڀيرا هڙتالون پڻ ڪيون آهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته آتي شاگردن ۽ مزدورن جي جلوسن تي سڌيون گوليون هلايون وڃن ٿيون ۽ ڪارن جو رت پاڻيءَ جيان رستن تي وهايو وڃي ٿو. ظالم حڪومت سياسي جدوجهد هلائيندڙن لاءِ قنڪن ۽ قيد جون سزائون چونديون آهن.

انساني وقار کي اهڙي چئلينج جي سامهون هجڻ ڪري، گڏيل قومن جي اداري ”يونيسڪو“ پاران اٿينس ۾ ١٩٨١ع ڌاري هڪڙو سمپوزيم ڪوٺايو ويو هو، جنهن جو مقصد سائنسي دليلن سان اهو ثابت ڪرڻ هو ته ”نسل پرستيءَ“ جو ڪوبه قدرتي جواز ڪونهي، يعني رنگ ڪارو يا گورو هئڻ ڪري ماڻهوءَ جي ذهانت تي ڪوبه اثر نٿو پوي. فرانزفينن ان لاءِ چوي ٿو، ”لفظ ’نيگرو‘ ٻيڪي سرشتي جي ايجاد آهي.“

نسل پرستيءَ جي ان ڀيانڪ تاريخ دنيا جي ادبي ميدان کي پڻ ڪافي زرخيز ڪيو آهي، ۽ ڪيئي ڪارا اديب ۽ شاعر آفاقي تخليقون پيش ڪري چڪا آهن.

هيٺيءَ جو ياڪس رومين نالي شاعر پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان محبت ظاهر ڪندي پنهنجي نظم ”آبنوس“ ۾ چوي ٿو:

”آفريڪا! مون توکي ياد رکيو آهي،
آفريڪا تون مون سان گڏ آهين،
زخم ۾ موجود ڪنهن شيءِ جي ٽڪري جيان،
ڳوٺ جي دل ۾ حفاظتي بت وانگيان.
بهرحال، آءٌ تنهنجي نسل سان تعلق رکڻ چاهيان ٿو—
سمورن ملڪن جي هارين ۽ مزدورن سان.“

فلسطيني شاعر توفيق زياد چوي ٿو:

”اسين هتي آهيون ۽ سدائين رهنداسين،
اسين هتي شيشي جي ديوار جيان اڏل رهنداسين:
پنهنجن جسمن تي سڃائي نشان ڦٽڪن جا،
گيت ڳائيندا رهنداسين:
اسين هتي آهيون ۽ سدائين رهنداسين!“

نسل پرستي پنهنجين سمورين ’جلائيندڙ چڻين‘ هوندي به، گهڻي وقت جي مهمان ڪانهي. اِها يقيناً جلد ئي پنهنجي موت مرندي، ڇو ته سموريءَ دنيا جون ڏتڙيل قومون پنهنجي ڦرلٽ ۽ استحصال کي ختم ڪرڻ لاءِ اٿي ڪڙيون ٿيون آهن. نسل پرستي مظلوم قومن جي ڦرلٽ لاءِ جاري رکي پئي وڃي، ۽ آها قومي ڦرلٽ ختم ٿيڻ سان ختم ٿي ويندي.

ڪيوبا جي جوشي مارتيءَ جي لفظن ۾:
”انسانن کي اِجڪتي اِن ڪري ۾ حق حاصل نه آهن ته هو ڪنهن خاص نسل سان تعلق رکي ٿو. اچو ته اسين وري ۾ انسان جي ڳالهه ڪريون، جنهن سان گڏ پين سمورن حقن جي ڳالهه اچي ٿي وڃي. ڇو ته انسان اچن ۽ ڪارن جي برتريءَ ۽ ڪمتريءَ کان متي آهي.“ (٢٦-٧-١٩٨٤ع)

انسانيت جي وڏي دشمن طبقاتيت

(نور محمد سنڌي)

اڄ تائين جيڪي به قديم آثار ۽ تاريخي ڪتاب دنيا جي آڏو موجود آهن، آنهن سڀني مان اِهو ثابت آهي ته هن دنيا ۾ جي قومون علم، هنر، قرباني، بهادريءَ، جرئت ۽ مردانگيءَ، محنت ۽ جدوجهد جهڙن اعليٰ عملن سان سينگاريل هيون، فقط آنهن ئي عزت ۽ آزاديءَ سان حڪمراني ڪئي هئي. ۽ جڏهن آنهن آهي اعليٰ

ڳڻ ڇڏي، غفلت ۽ سستيءَ ۾ رهڻ پسند ڪيو ته جهٽ تباهه ٿي، هن دنيا مان مٽجي ويون. اڄ به ڪنهن عزت، آزاديءَ ۽ حڪمرانيءَ واري اوج ماڻڻ لاءِ اهي ئي ساڳيا فطري ماڻ مقرر آهن. تاريخ ۾ جاءِ به فقط اهڙين ئي باعمل قومن کي ملندي آهي. سنڌ ۽ سنڌي قوم جون به ڪيئي اهڙيون وصفون تاريخ ۾ بيان ٿيل آهن. پر اڄ فخر سان وڏو زور اِن ڳالهه تي ڏنو ويندو آهي ته سنڌي نرم دل، امن پسند، سادا، سٻاجها، ۽ وڏا مهمان نواز آهن. اُن سان گڏ سنڌ جي "شاهه" بابت به اِهوئي مشهور ڪيو ويو آهي ته شاهه آسي ۽ صوفي شاعر هو. سرحد جي هڪ صرفي عبداللطيف بريءَ جي شبيهه کي نظر ۾ رکي، سنڌ جي شاهه جي شبيهه مبارڪ به اهڙي ئي سامهون رکي وڃي ٿي ته سندن مٿو ۽ پير اگهاڙا ۽ هٿ ۾ تسبيح آهي. اسان جهڙو عادي انسان اِن مان بي ڌڙڪ چئي سگهي ٿو ته سنڌ جو شاهه، دنيا ترڪ ڪري، انسانيت کي 'تپسيا' ڏانهن مائل ڪري رهيو آهي. ۽ خص طرح سنڌين کي سڀ پيا لاڳاپا لاهي، دنيا ترڪ ڪري، باقي سڀ پنهنجا رهيل کهيل گذران جا وسيلا به پين جي هٿن ۾ ڏيئي، بت تي ڪفني ۽ هٿ ۾ ڪشتو کڻي، وڃي ڪٽي بکن، ڏکن ۽ سورن ۾ گذارڻ کپي، ته جيئن سندن آخرت موچاري ٿئي! هاڻي سوال آهي ته ڇا، سچ پچ ڪنهن قوم جي عظمت ۽ اوج جون اِهي وصفون نه ٿي سگهن ٿيون؟ ڇا، سنڌ جي شاهه جنهن سنڌ کي قيامت تائين زنده ڪري ڇڏيو هو، آسي (اڻ پڙهيل) ۽ ويراڳي فقير هو؟ اِن لاءِ الائي ته پيا کهڙا جواب ڏنا وڃن، پر علمي ۽ فطري جواب اِهوئي آهي ته "نه هرگز نه!" اِن جي تصديق لاءِ ته خود شاهه جو رسالو شاهد آهي. اُن ۾ شاهه جهڙيءَ ريت فطري قانونن جي روشنيءَ ۾، نهايت راز ئي راز ۾، غريب، ڪمزور، ذلزيل ۽ غلام انسانيت کي پٽ تان کڻي عرش تائين رسائڻ لاءِ سليس ۽ آسان فلسفو پيش ڪيو آهي، اهو پنهنجو مٽ پاڻ آهي. اُن جو مثال دنيا ۾ ڪونهي. هت هن لفظ ۾ ايترو ئي چوڻ ڪوڙ آهي ته

چيست قران، خواجہ را پيغام مرگ! (اقبال)

(قرآن ڇا آهي؟ جواب آهي تہ سامراجين، آپيشاهن، ڊڪٽيٽرن ۽ رول ڦورڻن جي لاءِ موت جو پروانو.) شاهہ جي رسالي جي بہ اِهائي تشريح آهي. تصديق لاءِ بلاشڪ هڪ دفعو وري شاهہ جو رسالو پڙهي ڏسو. شرط فقط اِهو آهي تہ پيٽ ۾ آمريڪي رزق ۽ اکين تي سامراج سرڪار جي عينڪ چڙهيل نہ هجي.

تاريخ ۾ اِهو ثابت آهي تہ دنيا ۾ نرمدلي ۽ امن، ڀائيچاري ۽ مهمان نوازيءَ واريون صفتون، جيڪي تمام مٿا اضافي گڻ آهن، آهي بہ فقط باعظمت ۽ آزاد قومن جي فردن ۾ پيدا ٿيندا، تہ اُنهن کي سونهندا. باقي غلام قومن مان تہ سڀ زنده رهڻ جون خوبيون موڪلائي وڃن ٿيون. ۽ اِهي نرمدليءَ وغيره جاگڻ کي اهڙيون وڌون بہ نہ آهن، جي قومن کي ڪنهن ڏکئي وقت ۾ ڪم اچن يا ڪا مدد ڪن. جڏهن بہ ڪنهن اشراف، امن پسند ۽ مهمان نواز قوم جي مٿان ڪا ڦورو ڌاري قوم اچي ڪڙڪندي آهي، تہ آهي ڏي امن، اشرافت، نرمائيءَ، ڀائيچاري ۽ مهمان نوازيءَ وارا گڻ، سواءِ روئڻ، سڏڪن ڀرڻ ۽ اکين ڇنڀڻ جي ٻيو اُن لاءِ ڪجهہ نہ ڪري سگهندا آهن. اِها بہ ثابت تاريخي حقيقت آهي تہ جڏهن بہ ڪا قوم پنهنجن بدعملن جي ڪري غلام بنجي ويندي آهي، تہ اُن جا فرد پاڻ لڪائڻ ۽ آسان رزق حاصل ڪرڻ لاءِ ٻيون سڀ ڳالهيون ڇڏي، فطرتي قانونن کي پٺ ڏيئي، رحم ۽ خيرات لاءِ خالي هٿ ڊگها ڪري، مسڪين ۽ اشراف بنجي ويندا آهن، تہ جيئن سولو رزق بہ حاصل ڪن، ۽ پنهنجو پاڻ کي مڃائي، پنهنجي بزدل ضمير کي پنهلائي ۽ مطمئن ڪري سگهن. دراصل هر مذهب ۾ غلاميءَ واري زندگي گذارڻ هڪ گناهہ ڪبيرو ليکجي ٿو ۽ آها ڪنهن ساٿيي واري ڳالهہ ئي ڪانهي. اسلام ۾ تہ اِن قسم جي قومي فقيريءَ ۽ درويشيءَ جو ڪو تصور ئي نٿو ڪري سگهجي.

اڄ علم ۽ سائنس جي ترقيءَ سبب سڀ راز پڌرا ٿي چڪا آهن. ڪابہ ڳالهہ لڪل ڪانهي. دنيا جون سڀ قومون پنهنجي

قومي آزاديءَ ۽ ملڪي ترقيءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ ۾ مصروف آهن، سنڌي قوم به فطري طور اِن ڪشمڪشا ۾ شامل آهي. پر ماضيءَ جي عيار ۽ مڪار انسانن جي ڪاروائين ۽ حال جي طبقاتي طرز جي بانيڪار دولت پرست سامراجين جي وڏي پروپيگنڊا سبب اصل حقيقت ۽ سچ جي مٿان ايڏي ته لٽ چڙهي ويئي آهي، جو محنتن ۽ سخت ڪوشش ڪرڻ جي باوجود به اڃا حق ۽ سچ جي نورانيءَ پيشانيءَ ڪي سڃاڻڻ اسان ماڻهن لاءِ ڏکيو ٿي پيو آهي.

سنڌ جو شاهه شاعر فطرت ۽ انسانيت جو وڏو محسن آهي. هن دکي انسانيت جي هر دک درد جو علاج فطري قانونن جي پابندي ڪرڻ ڏسيو آهي، ۽ اِهو ئي يڪتڪ علاج آهي. هن دنيا ۾ جيڪي ڪجهه موجود آهي، اُن سڀ جي بقا ۽ قائم رهڻ جو مدار فطري قانونن تي عمل ڪرڻ تي آهي. سڀ بي جان مخلوق، نباتات، حيوانات ۽ انسان ۽ انساني قومون اُنهن ئي فطري قانونن پٽاندر عمل ڪري جيئنديون آهن ۽ اوج تي رسنديون آهن، ۽ اُنهن جي اورانگهڻ سان تباهه ٿي وينديون آهن. اِهو اِن ڪري، جو هيءَ دنيا حسين ۽ سهڻي آهي، ۽ اُن جو خلقيندڙ به حسين ۽ سهڻو آهي، جنهن کي حسن ۽ سونهن پسند آهي. تنهنڪري هِن حسين ۽ سهڻيءَ دنيا ۾ بديءَ ۽ ڪوڙ لاءِ ڪا به جاءِ ڪانهي. هت فقط حسن ۽ سونهن لاءِ جاءِ آهي. حسن ۽ سونهن مان مراد آهي حق ۽ سچ، ۽ بديءَ ۽ بڇڙائيءَ مان مراد آهي ڪوڙ ۽ بدعمل، جن وسيلي بڇڙائي پکڙجندي آهي، جنهن جي مٽائڻ لاءِ نيڪ انسان اُٿي پوندا آهن. ارتقا به هڪ فطري عمل آهي، جيڪو هن دنيا کي سونهن ۽ سوڀيا عطا ڪندو آهي. هن دنيا ۾ حڪومت به فطري قانون جي آهي. فطري قانون جي سولي سنڌيءَ ۾ معني آهي ”عمل ۽ اُن جو عيوض يا بدلو.“ اِن قانون موجب ذرو به زيان ڪونه ٿيندو آهي. هر سٺي يا بري عمل جو، پوءِ توڙي جو اُهو ڪيڏو به ننڍو ئي ڇو نه هجي، نتيجو ضرور پوءِ پڌرو پوندو آهي. بقا به فقط فطري قانون ۾ آهي. باقي بياسپ مصنوعي ۽ فطرت دشمن

قانون، قاعدا ۽ نظريا، غلط، بي بنياد ۽ ستمگريءَ جا هٿيا ٺي هوندا آهن. ها، باقي ائين ضرور آهي، جو مصنوعي قانونن وانگر فطري قانونن جي جزا ۽ سزا جا فيصلا ترت آڏو ڪونہ ايندا آهن، جنهن مان غافل، ڦورو ۽ مفت خور ماڻهو سمجهندا آهن تہ هو جيڪي ڪجهہ ڪن ٿا آهو سڀ سڻو ڪري رهيا آهن، ۽ ڪين سڀ مباح آهي. ڪائنن ڪو بہ حساب ڪتاب ونڻ وارو آهي ئي ڪو نہ! سنڌ جي شاهہ اهڙي غافل ۽ ظالم ذهن ماڻهن بابت اجهو هيئن ٿو فرمائي:

مستا آهيو سچ، ٿلها ٿا ڏونا هٿو،
آن جا پانئي آچ، تنهن پاڻيءَ پنو ڏينهڙا!

هين ڪان ڦري ڪائڻ جي عادت انسانن ۾ نهايت پراڻي آهي. ڪافي زماني ڪان وٺي ڏاڍن پنهنجي گذران جو بنياد پنهنجي همجنس هيڻن کي مارڻ ۽ آنهن ڪان ڦري ڪائڻ تي رکيو آهي. اِئين ڪافي ڪنهن پراڻي دور ۾ اِها ڏاڍن ۽ هيڻن جي طبقاتيت ايجاد ٿي. دنيا جون سڀ بڇڙايون اِن ئي طبقاتيت مان پيدا ٿيون آهن ۽ ٿينديون آهن. ڪنهن ذلت ۽ زواليت ڏانهن وڌندڙ قومن جي جنهن خاص خصوصيت جو ذڪر سڀني مذهبن ڪيو آهي تہ آها بہ اِهائي طبقاتيت آهي. سڀ نبي، پيغمبر ۽ پيا پلارا انسان بہ اِن ئي طبقاتيت کي مٽائڻ لاءِ هن دنيا ۾ آيا هئا.

طبقاتيت جي معني آهي، ڪنهن انساني قوم جا گروهہ. قوم جي اندر اِهو طبقاتي تفاوت اميرن ۽ غريبن جي صورت ۾ پيدا ڪيو ويندو آهي، ۽ پوءِ اڳتي هلي اهڙي تہ ڪراهت جهڙي صورت اختيار ڪندو آهي، جو آنهن ٻنهي طبقن جي زندگيءَ جي سڀني خانن ۾ ڪا بہ هڪجهڙائي ۽ مشابهت ئي ڪانہ رهندي آهي. غريبن جي پيٽ ۾ شاهوڪارن جي رهڻي ڪرڻي، اٿڻي ويهڻي، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، ڪائڻ پيڻ، تهذيب تمدن، علم ۽ ادب، غور فڪر، سوچ ۽ سمجهہ، تاريخ ۽ تصنيف، تقرير ۽ تحرير جو نمونو ئي نرالو هوندو آهي. مطلب تہ ڪنهن بہ زندگيءَ جي خاني ۾،

شاهوڪارن جي غريبن سان ڪابه هڪجهڙائي ڪانه هوندي آهي. نيٺ آهي شاهوڪار ڀراون جي پنهنجرائي ۽ ڀوڳلڳي ڪندي به ڪو حياءُ ڪونه ڪندا آهن. گڏيل تعمير، ترقيءَ ۽ قومي ڀلائيءَ جي تہ معنيٰ ئي هنن کي سمجهہ ۾ ڪانہ ايندي آهي. دولت جي پوڄا ۽ عيش عشرتون ڪندي، هي اهڙا تہ خر دماغ بنجي ويندا آهن، جو ڪنهن انساني خدمت جو تہ خير، ڪنهن غريب جي ڪا ڳالهہ بہ ٻڌڻ پسند ڪونہ ڪندا آهن. پاڻ انسان هوندي غريب انسانن ڪان نفرت ڪندا آهن. دولت جي زور تي قوم جا اڳواڻ بنجي، پوءِ بہ عام غريب خلق جي جذبن، احساسن ۽ اقڪارن کان بلڪل لاپرواهہ ٿي ويندا آهن. مورڳو پاڻ کي وڏو عالم ۽ مفڪر سمجهي، نهايت عياريءَ سان پنهنجي اقتدار ۽ دولت جي بچاءَ لاءِ اجايا ڪوڙا خيال، بي بقا قصا ۽ غير فطري نظريا پيش ڪندا آهن، ۽ عام غريبن جي ڏکن سورن، نا انصافين، ظلمن ۽ تڪليفن ڏانهن ڪو بہ ڌيان ڪونہ ڏيندا آهن. جڏهن حالت اهڙي ٿي وڃي، ۽ ڪا بہ ڳالهہ نہ ٻڌي وڃي، ۽ غريبن جو ڪو بہ داد فرياد نہ ٿئي، ماڻهن جي اميرن حاڪمن سان زندگيءَ جي ڪنهن بہ هڪ نقطي تي ميلاپ جي ڪا صورت ئي نہ رهي، ۽ زردار ۽ ظاهر پرست، انسان۔دشمن ۽ نفس جا پوڄاري قومي وسيلن جي اڪثر حصي تي قبضو ڪري وڃن، تہ پوءِ صاف سمجهڻ گهرجي تہ هاڻي آنهن جي تباهيءَ ۽ بربادي ۾ ڪا گهڻي دير بہ ڪانهي.

سڀني آسماني ڪتابن ۽ تاريخ مان بہ اهو ثابت آهي تہ سچائيءَ جو انڪار ڪندڙ بہ فقط اهو ئي شاهوڪار طبقو هو. انسانن کان نفرت، خدا جي آيتن جو انڪار، رسولن ۽ پيغمبرن سان سرڪشي ۽ قانونِ فطرت سان بغاوت ڪرڻ جهڙا سڀ بڇڙا ڪم فقط آن هڪ ئي طبقي يعني بادشاهن، اميرن، جاگيردارن ۽ سردارن ڏانهن منسوب ڪيا ويا آهن. حضرت نوح جو بہ قوم جي سردارن سان تڪرار هو، ۽ حضرت موسيٰ جو بہ فقط فرعون ۽ هن جي سردارن سان جهيڙو هو. عام ماڻهن جو اِن سان ڪو بہ تعلق

ڪو نہ هو. حد تہ اها آهي، جو آن دور جا شاهوڪار غريبن کي سور ڳو ذليل سمجهندا هئا. ۽ اڄ بہ هن سڌريل دور ۾ ظالمن جي آها پراڻي طبقاتي سنّت جاري آهي. هر دور ۾ اهو غريب ۽ امير جو تفاوت ڪنهن نہ ڪنهن شڪل ۾ موجود ٿي رهيو آهي. ڏک فقط اهو آهي تہ جيئن جيئن علم ۽ تهذيب جي روشني وڌي ۽ پکڙجندي رهي، تيئن تيئن اها بچڙائي وڌندي ٿي رهي ۽ گهٽي اصل نہ!

اڄ دنيا جي هڪ وڏي طاقت يعني آمريڪا ۽ آن جا دوست ملڪ اِن طبقاتيت جا خاص محافظ آهن. جهڙيءَ ريت هنن طبقاتيت جي نهايت کليءَ ريت مدد ۽ عام غريب انسانيت سان دشمنيءَ جا گر دنيا جي آڏ وپيش ڪيا آهن، آن جو مثال ماضيءَ جي تاريخ ۾ ڪونہ ٿو ملي. گذريل ۱۹۱۴ع ۽ ۱۹۴۰ع ۾ لڳل بہ مهاڀاري جنگيون بہ اِن لاءِ ثابتي آهن. آهي بہ موتمار جنگيون فقط اِن لاءِ جوڙيون ويون، جو سڄي يورپ ۽ آمريڪا جي سامراجن جون ننڍيون 'ميڊ- اِن- جرمني' (Made in Germany) جي پوت حرام ڪري ڇڏيون هيون، ڇو تہ سامراجي ڦرلٽ سان ڪجهہ حصو آن پوت کي بہ گهربو هو.

اڄ پڻ آمريڪا ۽ سندس مغربي دنيا جي سامراج ساٿيارن کي ڪميونسٽن جو خوف ويڙهي ويو آهي. ان خوف ۾ هو، خاص طرح آمريڪا، ايترا تہ ڏنل آهن، جو ننڊ ۾ بہ ڇيا ڏڪن. پوءِ توڙي جو آمريڪا ۾ ڪميونسٽن جو ڪو گهٽو نالو نشان بہ ڪو نہ هو. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي تہ جڏهن خاص آمريڪا ۾ ڪميونسٽ پڻ آهن ئي ڪونہ، ۽ خود اِها پاڻ بہ هڪ وڏي جنگي طاقت آهي ۽ روس سان بہ سڌيءَ طرح آن جو ڪو فوجي ٽڪر ڪو نہ آهي، تہ پوءِ اهڙيءَ حالت ۾ آمريڪن جون ننڊون ڇو ڦٽي ويون آهن؟ اِن جو جواب ڪميونزم خواهہ روسي طرز عمل يا طاقت جي روشنيءَ ۾ ڪونہ ڏيئي سگهبو. اِن ڪري، جو خوف جو اصل محرڪ قومن ۽ فردن جي پنهنجي ڪنهن ذاتي بدعمل ۽

آن مان پيدا ٿيل گناهه جي احساس ۾ لڪل هوندو آهي. هڪ اهڙي قوم ۽ آن جي سرزمين جنهن جي اڻاهه دولت ۽ بي انداز جنگي طاقت جي آڏو ڪا به ٻي جنگي طاقت ڪجهه نه هجي، ۽ ٻيءَ به آن ملڪ جي رهاڪن کي ايڏو خوف ويڙهي وجي، ته ٻوءِ آن حالت ۾ آن جو سبب ڪن ٻاهرين حالتن ۾ نه، بلڪ آن جي اندروني نظام جي خرابين ۾ ڳولڻ گهرجي. حقيقت ۾ آمريڪي جمهوريت آزاديءَ ۽ انسان دوستيءَ واري آهـا ڪا جنت ڪانـه آهي جنهن جو نقشو آمريڪي ليڊر پنهنجين تقريرن ۾ ۽ مصنف پنهنجن ڪتابن ۾ پيش ڪندا آهن. اِن ۾ ڪو شڪ ڪونهي تـه آمريڪا جي غريبن ۽ وچولي طبقن کي ڪافي ڪنهن حـد تائين روزگار جا وسيلا ميسر هئا، پر آهي اهڙا نـه هئا، جو هو بـه ڪا گهڙي آٿان جي سچن پچن شاهوڪارن ۽ هونـد وارن جهڙا مـزا ماڻين. آٿـان جـا امير نهايت امير هئا. هنن کي دنيا جـون سڀ راحتون حاصل هيون، پـر سا ڳيا هـي سڀ امير ۽ دولتمند روحاني سڪون ۽ اطمينان کان محروم هئا. هنن کي اِهـو پڪو يقين هو ته هنن آها پنهنجي اڻاهه دولت ڪنهن حلال ۽ جائـز طريقي سان حاصل نه ڪئي آهي، پر پنهنجن پورهيتن جي پورهئي ۽ غريب دنيا جي ملڪن کي ڦري لٽي گـڏ ڪئي آهـي. تنهنڪري هنن کي هر وقت اِهو ئي اڻ ڏنو خوف هوندو آهي ته متان آها محروم دنيا آمريڪي عوام سان گڏجي، آمـريڪي اميرن جي جمهوريت جو تختو اونڌو ڪري، سندن لاهه نه ڪيري ڇڏي.

اِهو به ثابت آهي ته خود ڪميونزم جو پيدا ٿيڻ به اِنهن ئي عالمي شاهوڪارن ۽ سامراجين جو ڪارنامو هو. ١٨٧٠ع تائين هنن دنيا کي ڦري اهڙو فقير بڻائي ڇڏيو هو، جو غريب انسان لاءِ سڪل ماني‌ءَ جـو ٻور حاصل ڪرڻ هڪ وڏو مسئلو هوندو هـو. ڪميونزم فقط اهڙيءَ ڪنهن سر زمين تي ڦٽي، پيدا ٿي، پنهنجا پير پختا ڪندو آهـي، جتي ظلم، ڏاڍ، مالي ۽ معاشي بـدحالي ۽ ناانصافي هجي ۽ انساني شرف ۽ عزت جـو ڪو به قدر نـه ڪيو

وڃي. آن لاءِ ڪنهن ٻاهرينءَ دست اندازيءَ يا ڪنهن مدد جي ڪا ضرورت ڪا نہ ٿيندي آهي. ڇو تہ اِها هر ڪنهن کي خبر آهي تہ عام مظلوم خلق، جي پنهنجي حقن وٺڻ لاءِ ٻڌي ڪري، ڪمر ڪشي بيهي، تہ پوءِ ڪابہ دنيا جي وڏي کان وڏي طاقت بہ مٿن فتح حاصل ڪا نہ ڪري سگهندي آهي. وڏن وڏن بادشاهن، ڊڪٽيٽرن ۽ آپيشاهن جون مضبوط کان مضبوط قائم ڪيل حڪومتون بہ واريءَ جي ڪوٽن وانگر ڊهي پٽ ٿي وينديون آهن. اِن ڪري، جو دنيا ۾ وڏي طاقت ٻڌي آهي. دنيا جي ڪابہ طاقت عام خلق جي ٻڌيءَ واريءَ طاقت تي غالب ڪا نہ پئجي سگهندي آهي. اِهو ئي سبب آهي جو آمريڪا ۽ سندس دوست سڀ سامراجي گذريل اڌ صديءَ کان وٺي اڄ تائين سڌيءَ طرح پاڻ ڪڍهن بہ ڪا فتح حاصل نہ ڪري سگهيا آهن. آمريڪا نهايت خوفناڪ هٿيارن سان غريب انسانيت سان جنگيون ڪيون، ڪيئي ڪرب ڊالر خرچ ڪيا، نهايت موتمار هٿيار ڪم آڻي لکين انسان قتل ڪيا، پر معجزو تہ ڏسو جو اهڙين وحشي، اخلاق سوز ۽ انسانيت دشمن ڪاروائين ڪرڻ جي باوجود بہ غريب ۽ غلام قومون جيئن پوءِ تيئن دنيا ۾ آزاد ٿينديون ئي رهن ٿيون، ۽ ملڪن جي اندر غريب طبقو امير طبقي جي دٻاءَ کان آجو ٿيندو ئي رهي ٿو. سڀ سامراجي هاڻي اهڙا بہ ميڇرجي پيا آهن، جو ڪيئي هزار ائٽم بم تيار ڪيا اٿن. سمنڊ، زمين ۽ خلا ۾ ائٽمي هٿيار گڏ ڪري اصل انسانيت ئي تباهہ ڪرڻ لاءِ هي سنبريا آهن! پر دير اِن لاءِ ڪئي اٿن، جو ڪين ائين ڪرڻ سان پنهنجو موت بہ صاف نظر اچي ٿو. طاقت ۽ دولت جي زور تي، غريب انسانن کي دٻائڻ ۽ فنا ڪرڻ لاءِ، هنن اڪثر ملڪن ۾ پنهنجا هٿ ٺوڪيا بادشاهہ، ڊڪٽيٽر ۽ فوجي آمر حڪمران بنائي، اهڙو تہ آنهن کي ڇيڪ ڇڏي ڏنو آهي، جو آنهن ظالمن هنن کي ئي وڏ اخلاق، اشرافت ۽ مذهب ۽ انسانيت جا سڀ ليڪا لتاڙي، پنهنجي خوفناڪ طاقت سان ماڻهن جا وات بند ڪري، اهڙيون تہ نا انصافيون ۽ ظلم ۽ ستم واريون

ڪاروايون مظلوم انسانيت خلاف شروع ڪري ڇڏيون آهن، جو اشرافت ۽ انسانيت شرم کان منهن لڪائي وڃي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪي آهي! پر اُن هوندي به هنن جا اندر ڪاڏل آهن. هنن کي دلي سڪون اصل به حاصل ڪونهي. هنن کي پنهنجي تباهي ۽ ۽ بربادي صاف نظر اچي رهي آهي.

هاڻي سوال آهي ته آخر اِئين ڇو ٿي رهيو آهي؟ جواب آهي ته آمريڪا ۽ هن جا دوست ۽ مددگار اِهو سڀڪجهه انسانيت جي ڀلائيءَ لاءِ ڪو نه ڪري رهيا آهن، جو ڪين فطري قانونن پٽاندر، ڪا ڪاميابي، فتح يا ڪا ناموري حاصل ٿئي. سندن ڪاروايون ته فطرت جي منشا جي ئي خلاف آهن ۽ هو ڪنڊا پوکي ڪنڊا ئي لڻي رهيا آهن. جي هنن جي دلين ۾ ڪو ٿورڙو به رحم هجي ها، ۽ هي در اصل انسانيت جو ڀلو گهرندڙ هجن ها، ۽ سچ پچ ڪميونزم جي ئي پاڙ پٽڻ جو هنن کي خيال هجي ها، ته اهڙيءَ بيهودين انسان دشمنيءَ وارين ڪاروائين ڪرڻ جو ڪو به ضرور ڪونه هو. ۽ نه ئي اُن لاءِ ڪين ڪروڙين ڊالرن جي خرچ ڪرڻ جي ڪا ضرورت هئي. فقط هيل تائين خرچ ڪيل اُن قارون جيتريءَ دولت جو، جي فقط چوٿون حصو به دنيا جي پٺتي پيل ملڪن جي غريب انسانن جي ڀلائيءَ لاءِ خرچ ڪن ها، ته اُن جو نتيجو ڪين آهو نه ملي ها، جيڪو اڄ ڪين ملي رهيو آهي. جي اهڙن غريب ملڪن ۾ تعليم، ترقيءَ ۽ عوامي ڀلائيءَ لاءِ اسڪول، ڪاليج، ڪارخانا، ۽ زرعي ترقيءَ لاءِ ادارا قائم ڪيا وڃن ها، ته اُن ملڪ جا غريب، علم، رزق ۽ روزگار حاصل ڪري، ڪميونزم خواهه اهڙين ٻين ڳالهين کان بي نياز ٿي وڃن ها. اِهو ڪو اهڙو ڏکيو مسئلو نه هو، جو اصل ڪنهن جي سمجهه ۾ ئي نه آيو هجي. پر جي طبقاتيت کي ئي طاقت ور بنائڻ جو مقصد هجي، ۽ نهايت سولائيءَ سان روءِ دنيا جي دولت ڦري، خلق کي فقير بنائڻ لاءِ پنهنجي مخالفن کي فنا ڪرڻ جي به پڪي نيت هجي، ته پوءِ ڪميونزم- دشمنيءَ کان وڌ پيو ڪو به ڪارگر بهانو ڪٿان ڏو

ڪين هٿ اچي سگهي؟

حقيقت اِها آهي ته ڪميونزم جي اصل حل ڳولڻ لاءِ ڪڏهن به ڪا دل سان ڪوشش ئي ڪانه ڪئي وئي آهي. جيستائين عام عوام جي ڀلائيءَ لاءِ نه سوچيو ويندو، ۽ ماڻهن سان انصاف، اخلاق ۽ اشرافت وارو ورتاءُ نه ڪيو ويندو، ۽ ماڻهن جي مرضيءَ سان جمهوري حڪومت قائم نه ڪئي ويندي، ۽ ماڻهن کي تقرير، تحرير ۽ اظهار راءِ جو فطري حق نه ڏنو ويندو، اوستائين اِهي طبقاتي جهيڙا وڏندا ئي رهندا، ۽ آهي ڪنهن به طاقت وسيلي دٻائي ڪونه سگهبا. ۽ هنن جهيڙن ۾ فتح به عوام کي حاصل ٿيندي آهي، ڇو ته هو حق تي هوندا آهن، ۽ حق جي مدد حق تعاليٰ پاڻ ڪندو آهي. اڄ به جي آمريڪا ۽ هن جا مددگار انساني ڀلائيءَ لاءِ اٿي پون، انسان دشمنيءَ واريون ڪارروايون ترڪ ڪري پنهنجي پيل ۽ غريب ملڪن جي سچيءَ خوشحاليءَ ۽ ترقيءَ لاءِ آپاءُ ڪن، غلام ملڪن کي آزاد ڪن، ۽ بادشاهن، ڊڪٽيٽرن ۽ فوجي آمرن کي نه سهن ۽ آنهن جي ڪابه مدد نه ڪن، ۽ جمهوري حڪومتن سان دوستي رکن، ته اڄ به دنيا جي انسانيت ڪميونزم ۽ ٻين اهڙين ڳالهين کان بي نياز ٿي ويندي. پر جيئن ته ائين ڪرڻ سان آمريڪا کي جنگي هٿيارن جا ڪارخانا بند ڪرڻا پوندا، ۽ آمريڪا لاءِ واپار ۽ شاهوڪاريءَ ۽ سائنسي ترقيءَ جو مدار ئي آنهن ڪارخانن تي آهي، تنهنڪري آمريڪا لاءِ سچيءَ ۽ خالص انسان دوستيءَ ڏانهن موٽڻ نهايت ڏکيو آهي.

عجب اِهو ٿو ٿئي، جو جنگ دنيا جي ملڪن کي تباهه ڪندي آهي، پر آمريڪا لاءِ جنگ وڏي هڪ نعمت ثابت ٿيندي رهي آهي. اِها به هڪ حقيقت آهي ته جي ٻي مهاڀاري جنگ نه لڳي ها ته آمريڪا جي حال واري ترقيءَ ۽ شاهوڪاريءَ جو ڪو تصور ئي محال هو. آن لڙائيءَ ۾ آمريڪا اتحادين سان گڏيل مقصد لاءِ شامل ٿيو هو، پر آمريڪا جي سرزمين تي نه ته ڪو دشمن جو حملو ٿيو هو، ۽ نه وري ڪنهن آمريڪي شهر تي بمباري ٿي

هئي. مزي جي ڳالهه ته اها آهي، جو ان جنگ ۾ جيترا به آمريڪي فوجي مئا ۽ قتيا، انهن جو تعداد اتحادين جي مئل ۽ قتيل فوجين جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ هو. ان جنگ جي نتيجي ۾ ٻيا سڀ اتحادي ملڪ ته تباهه ۽ برباد ٿي ويا هئا، پر آمريڪا کي ان جنگ مان بي مثال ۽ بي انداز مالي ۽ معاشي فائدا رسيا هئا. ايڏو فائدو آمريڪا کي ڪنهن به دور ۾ حاصل ڪونه ٿيو هو. قرض جي اسڪيم موجب آمريڪا جيڪي به ٻين ملڪن کي قرض ڏنا هئا، ۽ جنگي ۽ ٻين ضرورتن لاءِ رقمون خرچ ڪيون هيون، آهي دراصل ڪاغذي ڪاروايون هيون. علم اقتصاد جي سنڌن يهودي ماهرن وڏا معجزا ڪري ڏيکاريا هئا. اهو هيئن، جو محصولن جي واڌ ۽ ڪاڏي پيتي جي شين جي اڻاٺ هوندي به آمريڪا جو هر خرچ ڪيل ڊالر ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ موٽي اچي ٿي سپاهين، مزدورن، هارين، واپارين، ڪارخانيدارن ۽ بئنڪ جي مالڪن جي کيسي ۾ پيو. آمريڪي واپار حد کان وڌيڪ وڌي ويو هو. ڪارخانن جو تعداد وڌي ٽيٽو ٿي ويو هو، قومي اپت وڌي ٻيڻي ٿي وئي هئي. اهو ئي سبب آهي، جو آمريڪي ڪارخانيدارن جي هوڙ اهڙي ته هري وئي، جو ان طبقاتيت کي برقرار رکڻ لاءِ هو نت نوان موتمار هٿيار تيار ڪرڻ ۾ مصروف آهن، ۽ سڀ سائنسي ايجادون بہ ان جي، تابع آهن. انهن ڳالهين جي ڪري هو اڄ دنيا ۾ ”موت جا واپاريءَ“ جي لقب سان مشهور آهن.

اڄ دولت جي زور تي ان طبقاتيت جي وڌائڻ ۽ پڪيڙڻ لاءِ اهڙا اهڙا ته مخفي طريقا ايجاد ڪيا ويا آهن، ۽ ان ۾ مذهب جي آڙ ورتي وئي آهي، جو ان سبب چڱا چڱا عالم ۽ مفڪر به منجهيل آهن. ظاهري طور آهي مخفي طريقا نقصان ڪار نٿا ڏسڻ ۾ اچن، پر اِن تي اڪثر عالم متفق آهن ته اڳتي هلي اِبوجهه انسانيت کي وڏا نقصان رسندا، ۽ سادو ۽ نيڪ ذهن انسان غلاميءَ ۽ ذلت واريءَ سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڪشجي ويندو!

اڄ، جيئن اسين مٿي ٻڌائي آيا آهيون، امير طبقو تهذيب ۽

تمدن، علم، تاريخ، ادب، تصنيف، تحقيق، تحرير، تقرير، اٿڻ ويهڻ ۾، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، زبان، شاعريءَ، راڳ ناچ، ۽ ريتن رواجن ۾ طبقاتيت پيدا ڪري رهيو آهي، ۽ انهن فطري عطا ٿيل قومي نعمتن کي دولت جي اَنڌ ۾ نهايت عياريءَ سان غير فطري بڻائي، اِن بدعمل کي ارتقا ۽ ترقي چئي، پاڻ دنيا جون عيش عشرتون ڪري رهيا آهن، ۽ غريب ۽ وچولي طبقي کي اِنهن ئي اهڙين پريشانين ۾ مبتلا ڪري ڪين اصل انسانيت ۽ ساٿيپي واريءَ راهه کان هٽائي، تباهيءَ واري ڏگ لائي ڇڏيو آهي. ڪي ساٿهو ايترو ته سنجهي پيا آهن، جو هنن پنهنجي شاندار تهذيب، تمدن، ادب، تاريخ ۽ قومي رسمن ۽ رواجن کي ڇڏي، پرائو نقل ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو آهي، ۽ ائين پنهنجي قومي سڃاڻپ وڃائي، طبقاتيت جي ڦندي ۾ ڦاسي، هر ڏاريءَ ٻيڙيءَ چلڪندڙ شيءِ کي به سون سمجهي ڪٺي پنهنجي سيني سان لاتو آهي. اِهو فعل ڪنهن قوم جي لاءِ هڪ ڪاپاري ڏڪ آهي. شاهه انسانيت کي اهڙو پيغام ڪونه ڏنو هو. شاهه پرائو نقل ڪندڙن کي صاف ٽوڪيندي فرمائي ٿو: ”ايءَ نه مارن ريت، جو سيڻ مٽائن سون تي.“ ٻڌيءَ جي طاقت لاءِ پکين جو مثال ڏيئي فرمائي ٿو: ”ولر ڪيو وتن، پرت نه ڇنن پاڻ ۾.“ اڄ هن نازڪ دور ۾ نيت جي خلوص ۽ آن جي عمل کي ڇڏي ۽ رڳو زر ۽ ظاهر پرستيءَ جي ئي پوئتان لڳي پئبو، ته پوءِ آن جي عيوض ملڻ واري نتيجي ڀوڳڻ لاءِ به تيار رهڻو پوندو!

اڄ طبقاتيت ئي انسان ذات مٿان وڏي ۾ وڏو عذاب آهي، ۽ آن کان انسانيت جي نجات جو راز مظلوم ۽ محروم انسانن جي اجهل ۽ لڳاتار جدوجهد ۾ ئي لڪل آهي— جيئن حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ چيو آهي: ”تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي.“ (۳۰-۸-۱۹۸۴ع)

وڏا ماڻھو

(محبوب علي جوکيو)

اسين عام طرح ڪنھن ڪـي وڏو ماڻھو چوندا آھيون، تہ ڪنھن ڪـي ننڍو ماڻھو. اِھو سڀڪجھہ پنھنجي تجربي، آزمودي ۽ مشاهدي جي روشنيءَ ۾ ھوندو آھي. پـر اِن لاءِ ڪو ماڻ، تورو، ماپ يـا حد مقرر ڪيل ڪانہ ھوندي آھي، جنھن ۾ توري تڪي يا ماپي، ڪنھن کي وڏو ماڻھو چئون تہ ڪنھن کي ننڍو ماڻھو.

بھرحال، ”وڏا ماڻھو“ سماج جي ھر طبقي يا حلقي ۾ ھوندا آھن. سياست ۾، ملازمت ۾، مـال ملڪيت ۾، مطلب تہ ھر طبقي ۾ ڪي وڏا ماڻھو ھوندا آھن تہ ڪي ننڍا ماڻھو. وڏي ماڻھوءَ جي سڀني سڏي وصف تہ ڏيئي نٿي سگھجي، البت اِن جون ڪي نشانيون پيش ڪري سگھجن ٿيون، جيڪي لفظ ”وڏي ماڻھوءَ“ تي ڪافي روشني وجھنديون.

وڏي ماڻھوءَ جي خاص نشاني اِھا آھي تـہ آن جي بنگلي، اوطاق يا آفيس جـي در تي چوڪيدار يا دربان ضرور بيٺل ھجي، جنھن جي اجازت کان سواءِ ڪير بہ اندر داخل ٿـي نہ سگھي يا وڏي ماڻھوءَ سـان ملاقات ڪري نـہ سگھي. ڪن حالتن ۾ اندر اطلاع ڪرڻ بہ ضروري آھي، پوءِ وڏي ماڻھوءَ جي مرضي آھي تہ آن کي جلدي گھرائي، دير سان گھرائي، يـا چورائي موڪلي تہ ’وڏو ماڻھو آرامي آھي.‘

وڏي ماڻھوءَ جي ٻي خاص نشاني آھي تہ ھو سچ ٻڌڻ کان نفرت ڪندو ھجي يا خوف کائيندو ھجي. ھن جي منھن تي، ڪنھن کي بہ اِھا جرئت يا ھمت نہ ٿيڻ گھرجي، جو سچ جا گفتا ٻولي سگھي، خاص ڪري آن وڏي ماڻھوءَ بنسبت. جيڪڏھن ڪنھن جي زبان مان سچ نڪري بہ وڃي، خاص ڪري سندس باري ۾، تہ آن کي

جو ڳي سزا ڏني وڃي، يا ڏياري وڃي، جيڪا جيل ۾ سوڪاڻ تائين به ٿي سگهي ٿي، يا اڃا به وڌيڪ. ياد رهي ته جيڪو ساٿهو سچ پڌي سگهي ٿو، خاص ڪري پنهنجي باري ۾، سو ضعيف، گيدي يا ننڍو ساٿهو ليکيو وڃي ٿو.

وڏو ساٿهو آهو آهي، جيڪو هرڪنهن کي دنياءِ دولت، پهچ يا اقتدار جي ساڻ ۾ توري؛ پوءِ جيڪي ڪانئس وڌيڪ هجن، تن لاءِ دل ۾ تہ حسد، ساڙ ۽ نفرت رکي، پر ظاهري طرح اُنهن جي ايتري خوشامد ڪري جو ڪري پوي!

ٻئي طرف، جيڪي هن کان گهٽ هجن، اُنهن کي دل ۾ يا ظاهري طرح گهٽ سمجهي ۽ اُنهن سان گهٽ ڳالهائي يا گهٽ سلي جلي. جيڪڏهن وقتي ڳالهائڻو يا ملڻو پويس، تہ رعب تاب ۽ فخريہ انداز جو سات نہ ڇڏي.

وڏي ساٿهوءَ جي اِها بہ نشاني آهي تہ هو ڪيترن ئي ننڍن ساٿهن، يعني پاڻ کان هيٺن ۽ ڪمزورن، جي عزت، ذلت ۽ روزي پنهنجي هٿ وس سمجهندو آهي. پوءِ جيڪڏهن ڪجهہ نہ ڪري سگهندو آهي، تہ بہ اٽندي ويهندي اُنهن کي اهڙيون ڌمڪيون ڏيندو رهندو آهي.

هيءَ بہ وڏي ساٿهوءَ جي نشاني آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن ضعيف، نبل يا پاڻ کان ننڍي ساٿهوءَ يا هٿ وسيڪي تي ٿورو بہ احسان يا ٿورو ڪندو، يا ڪرڻو پوندس، توڙي سندس پنهنجي مفاد خاطر ئي هجي، تہ آهو هو عمر ڀر نہ وساريندو، بلڪ ڳائيندو رهندو ۽ سهسائيندو رهندو، ۽ هر وقت، هر ويلي ۽ هر سوڙ تي هن کي زير ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهندو.

جيڪو ساٿهو مفاد پرست نہ آهي، تنهن کي وڏو ساٿهو چئي نٿو سگهجي. جيڪڏهن وڏو ساٿهو ڪنهن جي دعوت ڪندو آهي تہ اُها بہ پنهنجي مفاد خاطر، جنهن ۾ پين ننڍن ساٿهن تي رعب رکڻ، پنهنجو ڏاڪو وڇائڻ ۽ پنهنجو اثر رسوخ ڏيکارڻ شامل هوندو آهي. ٻئي طرف وري جيڪڏهن ڪنهن جي دعوت کائڻ

جي تڪليف گوارا ڪندو آهي ته آهو به صرف هن ڪري ته دعوت ڏيندڙ تي احسان يا ٿورو ٿئي.

وڏو ماڻهو پاڻ کي هر معاملي ۾ صحيح ۽ سچو سمجهندو آهي ۽ سندس پاليسيءَ يا مرضيءَ خلاف ٻين جي ڪمن کي غلط ڄاڻندو آهي. هو پاڻ کي عقلمند، سياڻو، دانشور ۽ الا جي چا چا سمجهندو آهي ۽ ٻين کي وري اُن جي اُبتڙ.

وڏي ماڻهوءَ جي هڪ ٻيءَ به علامت آهي ته هو عوام سان، يعني پاڻ کان گهٽ دنيا دولت يا اقتدار وارن ماڻهن سان، ملڻ، هٿ ملائڻ، ڳالهائڻ يا ڪچهري ڪرڻ ۾ تڪليف يا بيزاري محسوس ڪندو آهي. هن کي هٿ ڏيڻ ائين هوندو آهي، ڄڻڪ ڪنو پير نوسي ويو.

وڏي ماڻهوءَ جي اِها خواهش هوندي آهي ته ٻيا اڳ ۾ مون کي سلام ڪن يا کيڪر بازي ڪن. آنهيءَ لاءِ وات ويندي، ماڻهن ڏي صرف اِن مقصد سان پيو نهاريندو آهي. ڪن حالتن ۾ ته وري عام ماڻهن کي سلام جو جواب ڏيڻ به تڪليف سمجهندو آهي. آنهن کي مختصر نموني ۾ جواب ڏيندو ــــ يا هٿ جي اشاري سان، يا ڪنڌ جي ڌوڻ سان، يا فقط نگاهه ڪرڻ سان.

رات جو گهڻي وقت تائين ڪچهريون ڪرڻ ۽ گپ شپ هڻڻ، صبح جو تمام دير سان بستري مان نڪرڻ، ۽ اٿڻ وقت منهن سڄيل هئڻ، اِهي پڻ وڏي ماڻهوءَ جون نشانيون آهن.

جنهن ۾ محنت ۽ جفاڪشي، يا ٻئي طرف همدردي ۽ هڏ ڏوڪائي، يا ٽئين طرف خدا ترسيءَ جو جذبو هوندو، سو وڏو ماڻهو ٿي نٿو سگهي، يا آن کي وڏو ماڻهو چئي نٿو سگهجي.

خوشامدڙيا، چاپلوس ۽ مڪار ماڻهو به ڪنهن کي وڏي ماڻهو بنائڻ ۾ مکيه ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا. اهڙي قسم جا ماڻهو اڳندي ويهندي آن جي چاپلوسي ڪندا رهندا ۽ آن کي وڏو ماڻهو چوندا رهندا، ته هو جلدي وڏو ماڻهو ٿي ويندو. خوشامدڙيا آن وقت تائين هن جي چوگرد حلقو ڏاهيو ويٺا هوندا، جيستائين هو

تڙين پر وڃي ڪرندو ۽ اُها دنيا دولت ڪمائي دف ڪري ڇڏيندو.
جيڪا ٻنان محنت ۽ تڪليف جي گڏ ٿي هوندي.

جيڪڏهن ڪو نئين‌ءَ مان وڏو ماڻهو ٿيو هجي، ته اُن لاءِ ضروري آهي ته اڳين‌ءَ سنگت يا دوستن جو حلقو متڻائي ۽ پيو نئون حلقو ڳاهي وٺي. (۱۹-۷-۱۹۸۴ع)

ماڻهو ۽ انهن بابت ڳالهيون

(ف. م. لاشاري)

ماڻهن جي ڪم جون ڳالهيون جيڪڏهن نه ڪبيون، ته ماڻهو آنهن ڳالهين ڪان اوپرا ٿي ويندا، آنهن ڳالهين ۾ دلچسپي نه وٺندا. وري ڪي ڳالهيون ماڻهن جي بنيادي حقن خلاف ڪبيون ۽ ماڻهن کي پنهنجن حقن جي فائدي ۾ ڳالهائڻ نه ڏنو ويندو، ته آنهن ڳالهين خلاف ماڻهن ۾ نفرت پيدا ٿيندي. اِها نفرت خاص ڪري اُن وقت گهري ۽ گهاٽي ٿيندي، جڏهن ماڻهن جي خلاف ڳالهيون ڪندڙ حڪمران طبقي منجهان هوندا. هڪ رٿيل عالمي سازش هيٺ، جنهن موجب عالمي سامراجيت اڳوڻن غلام ملڪن جي ڦر لٽ کي جاري رکيو آهي، آتي عوام جي مرضيءَ کي ڪو وس ڪونهي. اهڙن ملڪن جا حڪمران ماڻهن جي مرضيءَ کان سواءِ، ماڻهن جي مرضيءَ جي خلاف ڳالهيون ڪندا آهن. سياست معيشت سان لاڳاپيل آهي. معيشت آزاد نه هوندي، ته سياست به تابعداريءَ جي روايتن تي هلندي. جيڪي تابعداري ڪندا، آهي سياست بابت ڳالهيون به ڪري سگهندا. جيڪي تابعداري نه ڪندا، آنهن کي ڳالهه ئي ڪرڻ نه ڏني ويندي.

ڇڪيءَ طرح سان ويچار ڪري ڏسبو ته عوام جي نفرت ڪان وڏيڪ ڏکي، ڇيندڙ ۽ ستيا ناس ڪندڙ ٻي ڪا ڳالهه آهي ئي ڪانهي. پر اختيار وٽ وري اقتدار جو پنهنجو نشو ٿئي ٿو سگهه

جو نشو. آن نشي ۾ گهيرائيل ماڻهوءَ کي ايستائين عوام جي نفرت جي پرواهه ناهي هوندي، جيستائين وٽس بوقلمون جادوگر واري لٺ موجود آهي.

پر ماڻهن وٽ به پنهنجي اظهار جا انوکا طريقا آهن. مثال طور، ماڻهو اقتدار ۾ آيل طبقي جي سڌ-سماءَ وارن وسيلن کان اوپرائپ اختيار ڪن ٿا — جهڙوڪ ريڊيو، ٽي-وي، بندش هيٺ هلندڙ اخبارون ۽ اُنهن سان لاڳاپيل پيون شيون. دنيا ايتري ناهي، جو آن کي دهليءَ ۾ بند ڪري ڇڏجي. ريڊيو سڌ-سماءَ جو عالمي وسيلو آهي. ٻه-چار اسٽيشنون، جن پنهنجي ساک ماڻهن جي نظرن ۾ وڃائي ڇڏي هجي، تن کي ڇڏي، باقي دنيا کي ٻڌي سگهجي ٿو. اِها نوبت تڏهن ايندي آهي، جڏهن ماڻهن کي آهي ڳالهيون ٻڌائيون آهن، جيڪي ماڻهو ٻڌڻ ناهن چاهيندا — جن جي ٻڌڻ سان ماڻهن کي ڪريه ٿيندي هجي، يا جن کي ماڻهو ڏنو وائڻو ڪوڙ سمجهندا هجن. مثال اِهو ته جڏهن ماڻهو اکين سان ڏسن ٿا، پاڻ ڀوڳين ٿا ۽ ڪنن سان ٻڌن ٿا، ته ڌاڙن ۽ ڦرين جون وارداتون ايتريءَ حد تائين وڌي ويون آهن، جو لڳي ٿو ته ٿوري عرصي کان پوءِ هرڪو ڌاڙيل ٿيندو — صفا هٿ-ڪس لڳي پئي آهي! پوءِ ريڊيو تان يا اخبار ۾ ڪنهن اختيار واري ماڻهوءَ جي اِها ڳالهه سرخين ۾ ٻڌائي وڃي ته فلاڻي چيو آهي ته ملڪ ۾ امن امان جي حالت سڌري آهي، ته آن ڳالهه کي ماڻهو پنهنجي بيعزتي سمجهيندا. ملڪ ۾ مهانگائيءَ ماڻهن جون چيلهيون ڀڃي وڌيون هجن، ۽ ڪو ڏاڍو مڙس چوي ته قيمتن تي ڪنٽرول ڪيو ويو آهي، ته ماڻهو ته سڌو سنئون پنهنجي بيعزتي سمجهندا. پوءِ بيعزتيءَ واريون ڳالهيون ڪير چو ٻڌي؟

حاڪم ۽ محڪوم جي اصطلاحن کي سڄي دنيا اُنهن جي سوري مفهوم سوڌو رد ڪري چڪي آهي. هاڻي حڪومت ڪندڙ جيڪڏهن ماڻهن جي مرضيءَ سان نه هلندا، ته پوءِ ماڻهن کي به اختيار آهي ته آهي به جيڪا چاهين وات اختيار ڪن. اِهو رشتو

تہ اهڙي ڏاهہ تي ٻڌل آهي، جنهن ۾ پابنديون سڀ جون سڀ راڄ ڪرڻ وارن تي آهن. اصل ۾ محڪوم آهي ئي آهن، جن کي راڄ هلائڻ جون ذميداريون سونپڻ ٿيون: جن کي آهي ذميداريون سونپڻ ئي نٿيون ۽ پاڻ ئي سگهہ جي آڌار تي اچي ٿا چون تہ "بس هاڻي اسين آهيون"، تہ پوءِ سڀ رشتا ٽٽي پون ٿا. هي نہ قبائلي زمانو آهي، ۽ نہ بادشاهن جو، هاڻي آهي ڳالهہ قرب جي، پريت جي— نہ تہ زور جي سيندي رنگ نہ ڪيندي آهي.

ماڻهن جي پگهر جي پورهئي تي هلندڙ ادارا جيڪڏهن ماڻهن جي ڪم جي ڳالهہ نہ ڪندا، يا انهن جي حقن سان هٿچراند ڪندا، تہ پوءِ ماڻهن کي نہ رڳو ڏک ٿيندو، پر ماڻهو نفرت بہ ڪري سگهن ٿا.

انهن ڳالهين هوندي بہ جيڪڏهن ڪو اهڙو ڏاڍو ماڻس ڪنهن موقعي تي ننڍڙي ٻار کان گلدستو وٺي، جهڪي ان کي چمي ڏئي، يا ڪٿي ڪنهن خاص ضرورت هيٺ ٻاڏِ پيءَ، برابريءَ يا پيار جي ڳالهہ ڪري، تہ ماڻهو ان جو بہ چيڊ ڪندا؛ ڇو جو اهي ڳالهيون بہ آهي ماڻهو ڪن جيڪي هڪجهڙائيءَ جي حد تي رهي ڳالهہ ڪن. ڪنهن کي تابعداريءَ هيٺ رکي، چئجي تہ هو پوتار سان پيار ڪري، تہ اهو نہ ٿيندو. جيڪڏهن ڪو ئي اِن فرمائش کي پورو ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪندو، تہ آهو پيار نہ هوندو — ڊپ هوندو يا محتاجي هوندي، جنهن جي نتيجي ۾ اندي تابعداري ٿيندي، چاڪاڻ تہ نفسيات جا ماهر تہ ائين بہ چون ٿا تہ ننڍڙو ٻار پنهنجي ابي - اما سان جيڪا روش رکندو آهي، تنهن کي بہ پيار جو نالو نٿو ڏيئي سگهجي. پيار پنهنجي بنيادي ڪيفيت جي حساب سان بہ برابريءَ ۽ آزاديءَ سان ڳنڍيل آهي. برابري ۽ آزادي نہ هوندي تہ ان کي پيار نٿو چئي سگهجي. اِن ڪري هٽلر، فرانڪو، مسوليني، پنوشي، ايران وارو ۽ گوٽو بادشاهہ يا اهڙن ماڻهن جي حيثيت وارو ڪو بہ ماڻهو چوي تہ "مان ماڻهن کي وڻان ٿو ۽ ماڻهو مون سان پيار ٿا ڪن"، تہ اِها سؤ سيڪڙو غلط

ڳالهه آهي. (۹-۷-۱۹۸۴ع)

لولي جي ڪهاڻي

هيءَ انهن ڏينهن جي ڳالهه آهي، جڏهن فرنگي فوجون شهرن ۾ ڇانوڻيون هڻي ويٺيون هيون، ۽ ڪمپني بهادر جا ڪارندا ۽ ڇاڙتا ڳوٺ ڳوٺ سان ڍلون ۽ قرض وصول ڪري رهيا هئا. سرڪار سندن هئي، سڪو سندن هو. ڪامورا ڪڙا، جج ۽ پوليس، رئيس ۽ وڏيرا، سڀ سندن اشاري تي پتلين جيان ڪيڏي رهيا هئا. پر اندروني حالتون مختلف هيون. هر ڳوٺ، پاڙي، گهٽيءَ ۽ گهر ۾، ويندي فوجي بارڪن ۽ عدالتن تائين فرنگي فوجن خلاف نفرت ۽ بغاوت جي باهه پڙڪي رهي هئي، ۽ هر ديسواسيءَ جي دل ۾ هڪ ئي عزم ڪاريهر جيان ڪر کنيو ويٺو هو ته پنهنجي دين ۽ ڌرم، ڏاڏاڻين ريتن ۽ روايتن جي حفاظت، پنهنجي وطن جي رياستن ۽ علائقن جي آزاديءَ سان گڏ، پنهنجي ملڪ جي سپاهين، وڻجارن، هنرمندن، هارين ۽ ڪمين ڪاسبين جي ڀلائي اُن ڳالهه ۾ آهي ته جيئن به ممڪن ٿي سگهي، ڌورو فرنگين کي ملڪ مان لوڏي ڪڍجي: ۽ انهيءَ پيغام کي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچائڻ جو بار ”لولي“ جي ڪلهن تي وڌو ويو، جيڪو زندگيءَ جي سڙني رنگينين، اميدن ۽ امنگن جو اهڃاڻ هو.

ڌوٽ ڌرتيءَ تي سارنگ جا سهسين سات، هرڻ ۽ هرلن جا هلات، چڙن جي چونگار ۽ چنگن جا لهرا، پوکن جي ساوڪ ۽ لابارن جا ڇهڇٽا، ڪيرن ۽ اوطاقن جا ميلا، سنجها ويلي جنڊن جون گونجارون، چوڙين جا چڙٽڪا، ننڍين نيڻين جا ٽهڪڙا، جوانن جون هڪلون. پارڙن جون ڪيڪون ۽ مائرن جون لوليون، پاهه جي چوڏاري ڪچهريون، شاديءَ ۽ ونواهه جون واڌايون، ڏهاڙا ۽ ڏٺ-

مطلب ته وطن جي سموري سوڍڻ، لڄ ۽ عزت، لولي ۾ سمايل هئي. آهو نه رڳو هڪ اشارو يا علامت ئي هو، بلڪ ائين چئجي ته آهو ملڪ جي تهذيب ۽ تاريخ هو.

مورچو

لولي پنهنجو فرض محسوس ڪندي، نهايت ڳجهين تيارين سان، ڪمپني بهادر خلاف مورچو قائم ڪيو، ۽ تمام وڏيءَ خبرداريءَ ۽ رازداريءَ سان، ڳوٺ ڳوٺ پيرن مان ڪيندو، ماڻهن کي فرنگين خلاف بغاوت لاءِ پڙڪائيندو رهيو.

اوهين اِن کي ڪا ڏندڪٿا نه سمجهو. هيءَ هڪ حقيقت آهي، جنهن جي مڃتا خود انگريز تاريخ نويسن به ڪئي آهي. هڪ انگريز مؤرخ لکي ٿو ته "لولو زبان سان ڪجهه به ڪين ڳالهائيندو هو. ڳالهائڻ جي ضرورت به ڪهڙي؟ آهو ته پاڻ ئي هڪ ڪليل ڪتاب هو!"

فرنگي حاڪم لولي کي ڪڏهن ڪڏهن شڪ جي نگاهه سان ڏسندي، ڪيس اڻچاتل خطري جو نشان سمجهندا هئا؛ پوءِ مونجهاري وچان آن خيال کي ذهن مان ڪيدي ڇڏيندا هئا. وقت-بوقت، لولي بابت فرنگين جي ذهنن ۾ ڪيئي خيال جنم وٺندا ۽ ڊهندا رهندا هئا، پر پڇاڙيءَ تائين آهي هن ڳالهه جي تهه تائين پهچي نه سگهيا ته آهو سڀ ڪان اول ڪڏهن ۽ ڪنهن جي گهر مان نڪتو، ۽ ڪهڙي ڏس ڏانهن ويو!

انهن شڪن شبهن جي بنياد تي لولو هڪ پيرو گرفتار به ٿيو، پر گرفتار ڪرڻ وارن اهلڪارن پاران سخت پڇا ڳاڇا ڪان پوءِ به اصل حقيقت معلوم ٿي نه سگهي— چاڪاڻ ته لولو ڪو هڪڙو هجي ها ته جهلجي پوي ها، پر هتي ته آن جا ڪئين روپ هئا.

هڪ پيري ته لولي کي ٽڪر ٽڪر ڪري پيهنو ويو، ۽ پيهڻ بعد وري ڪيس چڪيءَ ريت چاٽي ڳوهيو ويو. پر آن مان

فرنگين کي کوبہ ڪٿرتيل حاصل نہ ٿيو.

اِن ريت، هن باغي ۽ رولاڪ لولي فرنگين کي چڪرائي ڇڏيو.

سنڌس ڪارروائين جا ڪيئي قصا آهن. هڪ ڪارروائيءَ جو ذڪر سِول سروس جي هڪ انگريز ڪاموري، ڊارن بل، جيڪو ١٨٥٧ع ۾ مترا ۾ مقرر ڪيل هو، هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

”جنوريءَ جي پڇاڙڪن ڏينهن جي ڳالهہ آهي. هڪ ڏينهن جيئن ئي معمول مطابق پنهنجيءَ آفيس ۾ پهتس تہ ڇا ڏسان، ميز تي نهايت ئي ڪيني انهي مان پچايل، ننڍيون ننڍيون چار ميريون مانيون پيون آهن، جيڪي بناوت ۽ ڏولهہ ۾ گول بسڪيٽ جهڙيون هيون.“

مسٽر (ڊارن بل) هڪ ٻئي موقعي جو ذڪر ڪري ٿو:

”ڪنهن ڳوٺ ۾ هڪڙو اوپرو شخص آيو ۽ چوڪيدار کي هڪ لولو ڏيئي، تاڪيد ڪري ويو تہ اهڙا ٻيا چار لولا پچائي، ڪنهن ويجهي ڳوٺ جي چوڪيدارن ۾ ورهائي، ۽ کين اها هدايت بہ ڪري تہ آهي بہ ائين ڪن.“

چوڪيدار اُن شخص جي حڪم جي پوئواري تہ ڪئي، پر سا ڳئي وقت اِها سڄي ڳالهہ پوليس جي ڪنن تائين بہ پهچائي ڇڏي. آهستي آهستي اهڙيون پيون خبرون بہ مختلف هنڌن تان پهچڻ لڳيون، ۽ لولي نيٺ هن سرخيءَ سان اخبارن ۾ جڳهہ ورتي تہ ”لولو سڄي ڏکڻ هندستان ۾ گهمي رهيو آهي.“

ڳجهي علامت

ڊارن بل جي اِنهيءَ بيان مان تہ ”لولي کي ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ ماڻهن وساري ڇڏيو“، ظاهر ٿئي ٿو تہ ڪيس لولي تي ڪنهن ڳجهيءَ علامت هجڻ جو شڪ ڪونہ هو. پر جن کي ويلور (مدراس) جي بغاوت ياد هئي، سي پڇاڙيءَ تائين لولي واريءَ هلچل تان پنهنجو ذهن هٽائي نہ سگهيا.

”هندستان ۾ سپاهين جي بلوي جي تاريخ“ جو مصنف لکي ٿو تہ ”لارڊ ڪيننگ لولي جي هلچل ۽ اُن جي نتيجن جو پڌندي ئي

هن سوچ ۾ ونجي ويو ته آن سان عوام ۾ زبردست هراس پکڙجي رهيو آهي، ۽ اهو احساس شديد نفرت کان وڌيڪ خطرناڪ آهي."

آن باري ۾ سوچيندي سوچيندي، لارڊ جو ڌيان ڏکڻ-اولهه جي هڪ واقعي ڏانهن ڪڇي ويو، جنهن جي ڪا معقول وضاحت ڪرڻ ۾ وڏا وڏا تجربيڪار ۽ ڏاها ماڻهو به ناڪام ٿيا هئا. آهو واقعو هن ريت هو ته "هڪ پراسرار نشان هو، جيڪو هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڏانهن ڪنهن نياڪڙ جي معرفت سفر ڪندو هو- ۽ آهو پراسرار نشان هو سادو سادو لولو، جيڪو اٽي کي پاڻيءَ ۾ ڳوهڻ بعد دانگيءَ تي پچائي تيار ڪيو آهي."

لولي جي ڳوٺ ڳوٺ گهمڻ جو انداز هي هو ته ڪو به هڪ چٺو آن کي ڪٺي ڪنهن ڳوٺ جي چڱي سڙس وٽ ويندو هو ۽ چوندو هو تہ هي لولن کي اڳتي وڌائڻ جي ڪم ۾ هٿ ونڊائي. اهڙيءَ ريت آهو لولو راڄ گهمندو رهندو هو. نہ ڪٺي ڪيس وٺڻ کان انڪار ڪيندو هو، ۽ نہ ئي ان باري ۾ اجايا سوال-جواب ڪيندا هئا. هرهنڌ ڪيس انڌي عقيدي جيان قبول ڪيو ويندو هو- چڻ تہ ڪا اهڙي ضرورت هئي، جنهن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو پر سمجهي نٿو سگهجي.

وضاحتون

ڪجهہ عرصي کان پوءِ جڏهن، لولي جي هلچل جو عام هل پئجي ويو، تڏهن سرڪاري ڪامورا ان بابت مختلف وضاحتون ڪرڻ لڳا. ڪن هن کي اينڌڙ حالتن لاءِ سٺو سوڻ ٺهرايو تہ ڪن بد سوڻ. ڪن ان کي ڪنهن وڏيءَ گڙ ٻڙ جي نشاني سمجهي، اهو رايو ڏنو تہ حالتون خراب ٿيڻ واريون آهن تنهنڪري آنهن کي سنهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿيڻ کپي. هڪ ڪاموري گورنر جنرل کي لکيو تہ "لولو عوام جي خوراڪ جي علامت آهي. آن کي هن ريت ورهائڻ ۽ پکيڙڻ جو مقصد عوام کي سجاڳ ڪرڻ جو سڌ ڏيڻ سان گڏ، سندن ذهنن تي اها ڳالهہ آڻڻ بہ آهي تہ ڪاڻئن رزق ۽ روزگار جا وسيلا کسجي رهيا آهن."

ڪن ڪامورن وري لولي جي گشت کي وهم پرستي ٺهرائي، ٺوڪون ڪيون. هُنن اهو خيال ڏيکاريو ته هندو ماڻهو پنهنجي ڪنهن پاڻيءَ جي بيمار ٿيڻ جي حالت ۾ لولا پچائي غريبن ۾ ورهائيندا آهن، تنهنڪري حڪومت لاءِ اهو ڪو خاص معاملو ڪونهي.

جهڙيءَ ريت ڪامورا مختلف وضاحتون ڪرڻ لڳا، اهڙيءَ ريت ماڻهن ۾ به مختلف ڳالهيون هلڻ لڳيون. ڪن اهي افواهه اڏاريا ته انهن لولن ۾ مردار جانورن جي هڏين جو چورو ملايل آهي ۽ اُن وسيلي فرنگي حاڪم هندستاني ماڻهن جو دين ڌرم تباهه ڪرڻ گهرن ٿا. ڪن جو خيال هو ته انهن لولن ۾ ڪي مخفي خط وجهي ورهايا پيا وڃن، ۽ اهي واسطيدار ماڻهن تائين ڪجهه نمونو پهچائڻ لاءِ اهو طريقو اختيار ڪيو ويو آهي.

خير، ڪيئن به هجي، پر هيءَ حقيقت آهي ته لولو جنهن به هنڌ پهتو، اُتي جي ماڻهن ۾ هڪ خاص قسم جي بيچينيءَ جنم ورتو، جيڪا ڏينهون ڏينهن وڌيڪ اثرائتي ٿيندي ويئي.

لولي جو سفر

لولي جو سفر ڪنهن هڪڙي علائقي تائين محدود نه هو، هندستان جي هر ڪنڊ ۾، جتي به ڪمپنيءَ جي عملداري هئي يا جتي به فرنگين خلاف نفرت ۽ بغاوت جا جذبا هئا، اُتي لولو پهچي چڪو هو. اِن جي تصديق خود اُن وقت جي انگريز ڪامورن به ڪئي آهي. لارڊ ڪئننگ کي لولي جي ڳجهين سرگرمين جي ڄاڻ سڀ کان اول ڏکڻ-اولهه وارن علائقن کان پئي. ڏکڻ هندستان جي ڪامورن به انهيءَ هلچل جون شڪايتون ڪيون. گوڙگان جي ڪليڪٽر، مسٽر فورڊ، به لولي بابت رپورٽون موڪليون. ساگر ۽ اندور جي ڪمشنر پنهنجيءَ رپورٽ ۾ لکيو ته ”عام ماڻهو لولي کي ڪنهن خطري جو نشان سمجهن ٿا“ – چاڪاڻ ته اُن وقت مدراس، ميسور ۽ اندور جي علائقن ۾ لولي واريءَ هلچل جي واويلا مچيل هئي. اِن هوندي به فرنگي عملدارن لولي کي خطري

جو نيشان تيستائين نه سمجهيو، جيستائين بغاوت ڦاٽ ڪاڏو.

وٺ - پڪڙ

فرنگين کي جيئن ئي پتو پيو ته لولو کنهن ڳجهي منصوبي جو اهڃاڻ هو، تيئن آنهن سخت وٺ - پڪڙ لائي ڏني. بهادر شاهه خلاف مقدمي ۾ به جيترا شاهد پيش ٿيا، تن کان به سخت آڏي پڇا وسيلي لولي جي روپ ۾ موڪليل ڳجهي پيغام کي لهڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويئي؛ پر ڪين ڪجهه به نه وريو. هر ڪنهن جو بيان هڪبئي کان الڳ هو. ڪنهن چيو ته ”لولو اِن ڳالهه جو اشارو هو ته هندستانين کي هاڻ فرنگين جهڙو ڪاڏو ڪاڻو پوندو،“ ڪن آن کي سرڪار پاران ماڻهن تي عيسائيت مڙهڻ جو شڪ ظاهر ڪيو، ته ڪن وري آن کي هندن جا ٽوٽا ٽوٽڪا بيان ڪيو. پر فرنگين لاءِ سڀني کان وڏيڪ جيڪا ڳالهه چرڪائيندڙ هئي، سا هيءَ ته آهي لولا رڳو ڪمپنيءَ جي قبضي وارن علائقن ۾ ئي گشت ڇو ڪري رهيا هئا!

هڪ فرنگي ڪاموري، مٽڪاف، هڪ بيان ۾ چيو ته مون جڏهن هڪ شخص کي سڀ سوڌو پڪڙيو ته هن چيو ته ”مون سمجهيو هو ته انگريز سرڪار شايد خود اِئين ڪرڻ لاءِ چيو آهي.“ هُن اڳتي هلي چيو آهي ته ”لولا - هلچل جي شروعات لکنو کان ٿي، جنهن جو مقصد ايندڙ ڪنهن خطري کي منهن ڏيڻ لاءِ عوام کي متحد ڪرڻ هو.“

گورنر جي مخبر، جاٽ هل، جو چوڻ وري هي هو ته ”مون لولن کي هندو ۽ مسلم آبادين ۾ بناڻ فرق گهمندي ڏٺو، پر ڪٿان به اِهو پڌڻ ۾ نه آيو اٿم ته آنهن وسيلي ڪو ڳجهو پيغام اماڻيو پيو وڃي.

انبالا ڇانوڻيءَ جي ڪپتان مارٽينو، پنهنجيءَ شاهديءَ ۾ چيو ته ”جهاز ۾ هلندڙ بسڪيٽن جيڏو لولو سرڪار سڳوريءَ جي حڪم تي هر ڳوٺ ۾ اِن نيت سان موڪليو پيو وڃي ته جيئن

هندستاني رعيت فرنگي حاڪمن جي خوراڪ کي چڱيءَ ريت سڃاڻي سگهي، چاڪاڻ ته هڪ ڏينهن ڪين اهو ڪاڻو ڪاٺو پوندو. هونئن به لولو فرنگين جي رسمي عقيدن جي علامت آهي."

اوڌ کان ابتدا

بهادر شاهه جي طبيب، حڪيم احسان الله، جي چوڻ موجب لولي واريءَ هلچل جي ابتدا اوڌ کان ٿي. هڪ فرنگي فوجي ليکڪ پنهنجي ڪتاب، "دهليءَ کي گهيرو" ۾ به ائين لکيو آهي ته "سڀ کان اول اوڌ ۾ هڪ چوڪيدار کي به لولا مليا، جنهن وري ٻيا ڏهه لولا پچائي آتي جي ماڻهن ۾ ورهايا." هن وڌيڪ لکيو آهي ته "جيستائين اهي ڳالهه اختياريءَ وارن جي ڪنن تائين پهچي، تيستائين آهي لولا پنجاب پهچي چڪا هئا. ان ۾ لکنو جي اڳوٽيءَ دربار جو هٿ هو. جهانسيءَ ۽ بهار ۾ به لولا ان ريت پهچي ويا."

"فرينڊ آف انڊيا" جي مصنف، مسٽر سيل، جي دعوا آهي ته "لولي واريءَ هلچل جي شروعات هڪ پنڊت جي صلاح سان راجا مادو سنگهه ڪئي، ۽ ان جي پويان اهو راز لڪل هو ته جنهن نالي جا لولا ملڪ ۾ گردش ڪندا، سو آخرڪار هندستان تي راڄ ڪندو."

سرحدي علائقن ۾ لولن ورهائڻ جو طريقو ئي نرالو هو. هڪ ضلعي عملدار جو بيان آهي ته "هڪ پيري ڪو ڪارندو مانين جي ڳنڍڙي پنن سان ٻڌي گهمي رهيو هو. هڪ هنڌ ماڻهن جو ميڙ ڏسي، مانيون ٽڪرا ٽڪرا ڪري انهن ۾ ورهائڻ لڳو. مون کيس جهلي پڇيو ته وراڻيائين ته 'هندستان جي اها پراڻي رسم آهي ته جڏهن به ڪو رئيس يا سردار پنهنجن ماڻهن کان ڪم وٺندو آهي، تڏهن انهن ۾ مانيون ورهائيندو آهي ته جيئن سندن وفاداري حاصل ڪري سگهجي. جنهن به مانيءَ جو ٽڪر قبول ڪيو، سمجهو ته ان وفاداريءَ جو حلف کنيو.' مون کان ٽهڪ

نڪري ويو، پر وري سنجيدو ٿي پڇيو مانس ته 'اڄ ڀلا ڪهڙو ڪم ڦاٿو آهي؟' هن مرڪندي چيو، 'اها خبر ته سون کي به ڪانهي.'"

لولي جو راز

ملڪ ۾ بغاوت جي باهه ڀڙڪي وري ماٺي ٿي ويئي. ڪيئي عدالتون قائم ٿيون، جن ڦاهيءَ تي چاڙهڻ جا حڪم پئي ڏنا. ٽڪٽڪيون لڳايون ويون. ماڻهو گولين جو بک بڻيا. سلطاني گواهن کان وٺي اعليٰ انگريز عملدارن تائين، خيالي گهوڙا ڊوڙايا ويا، پر لولي جو راز، راز ئي رهيو. هو پيرين ئي پنهنجي پراسرار پيغام جي باري ۾ چپ هو، ۽ هاڻي به چپ آهي. اسين رڳو ايترو چئي سگهون ٿا ته لولي بغاوت جو ڪو به منصوبو تيار نه ڪيو هو، پر فرنگين جي خلاف، ڪائنن نفرت ڪرڻ وارن کي منظم ضرور ڪيو هو. بغاوت جي باهه کي ڦهلائڻ واري مقصد کي لولي نهايت رازداريءَ ۽ سليقي سان سرانجام ڪيو ۽ ڏورن ئي ڏينهن اندر ملڪ ۾ هڪ اهڙي قسم جي نفسياتي فضا قائم ٿي ويئي، جو هرڪو ڄاڻي لڳو ته ڪا زبردست تبديلي ٿيڻ واري آهي.

[روزانه "امن" ڪراچي ١٠-١٢-١٣ ڊسمبر، (٢٦-٧-١٩٨٤ع)
١٩٨٣ع. جي ڏورن سان ــــ ش. ا. ح]

انصاف ڪٿي آهي

اسان گذريل مهيني پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ تعلقي پني عاقل جي "واري" ڳوٺ وارن سان فوجي ويلفيئر فارم وارن جي زيادتيءَ جو مختصر ذڪر ڪيو هو، جنهن جو تفصيل هن ريت آهي. ديهه صالحاڻيءَ ۾ "واري" ڳوٺ وارن کي روينيو جي قانون مطابق مليل زمين کي ٻه، جنهن جي ماپ ويهه سيڪل آهي (هر سيڪل ليکيهن فوٽن جو ٿيندو آهي)، فوجي ويلفيئر فارم وارن هڙپ ڪندي، سندن زمين جو هڪ پنجابي سيٽلر کي مقاطعو ڏنو، جنهن پهريائين

تہ ٽيڪٽر وٺي اچي زمين کي ڪيڙڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهن تي ڳوٺ وارن هن کي سمجهايو تہ ”اِها زمين ڳوٺ وارن کي ملڪيل ويهن سيڪلن جي انـدر آهي، اِن تي ڳوٺ وارن جـو حق آهي، فارم وارن جـو ڪو حق ڪو نـہ آهي جو هو توکي مقاطعو ڏيئي سگهن، ڇوتہ جڏهن فوجي فارم کي فارم لاءِ زمين ڏني ويئي هئي تہ اُن وقت ڪالونائيزيشن آفيسر هنن سان جيڪو حلف نامو طي ڪيو هو، اُن ۾ هن شيءِ جي چٽي وضاحت ٿيل آهي تہ توهان کي جيڪا زمين فـارم لاءِ ڏني پئي وڃي، سا ڪنهن بـہ ڳوٺ کي ملڪيل ويهن سيڪلن واريءَ زمين جي اندر ڳوٺ سان لاڳيتي ڪانہ آهي، ۽ اِن کـان سواءِ اسان وٽ هـاءِ ڪورٽ جـو منع نامو پـڻ موجود آهي ۽ اهو ڪيس سينئر سول جج گهوٽڪيءَ جي ڪورٽ ۾ بہ هلندڙ آهي، تنهنڪري توهان هليو وڃو.“ ڳالهيون ٻڌي مقاطيدار هليو ويو.

پر هو، موجي ويلفيئر فارم وارن جي ڀڙڪائڻ تي ٣٠-٥-١٩٨٤ تي، پنهنجا ڪجهہ مددگار وٺي، جن ۾ ٻہ فوجي بہ شامل هئا، ٻيهر زمين کي ڪيڙڻ لاءِ پهتو ۽ ڳوٺ وارن جـي گهرن کي باهيون ڏيڻ لـڳو، جنهن جي نتيجي ۾ ڳوٺ وارا بـہ پنهنجن گهرن جـي حفاظت ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتا ۽ جهيڙو شروع ٿي ويـو، جنهن ۾ ٻنهي ڌرين جا ماڻهو زخمي ٿيا. ڳوٺ وارن مقاطيدار جي مدد ڪندڙن منجهان پنجن ماڻهن کي پڪڙي، پنهي عاقل ٿاڻي تي پيش ڪيو ۽ سندن مٿان گهرن کي باهيون ڏيڻ جو ڪو ڪيس ڪيو. ٻئي طرف مخالف ڌر بہ ڪيس ڪيو! نتيجي ۾، باهيون ڏيندڙ ماڻهن کي تہ ڇڏيو ويو پر اُلندو ڳوٺاڻن کي پڪڙيو ويو. اُنن ماڻهن ڀڄي وڃي هاءِ ڪورٽ سکر مان گرفتار ٿيڻ کان اڳ ضمانت ڪرائي ورتي. بعد ۾ وري باقي اُنن ماڻهن جـي ضمانت سب جج پنهي عاقل، جي ڪورٽ مان ڪرائي ويئي. پر جڏهن فوجي فارم وارن ڏٺو تہ هـنـن جي قانوني طرح دال نٿي ڳري، تـہ پوءِ وري هنن اٽڪل ڪري ساڳيءَ ايف. آءِ. آر تي ايم. ايل. او (٧٧) لاڳو ڪري. سورهن

ئي ماڻهن کي ڪٺي گرفتار ڪيو. (مارشل لا آرڊيننس ٧٧ لٽ مار ڪندڙن، ڌاڙيلن، اغوا ڪندڙن ۽ زوريءَ باهيون ڏيندڙن تي لاڳو ٿيندڙ آهي.)

پوءِ وري آنهن ماڻهن کي مارشل لا جا ڊڄ ڊپ ڏيئي، هي ٻڌايو ويو تہ توهان کي ڪوڙا لڳندا، لکين روپيا ڏنڊ پوندا، تنهنڪري ناهہ ڪريو تہ پوءِ اوهان کي ڇڏيو ويندو.

آن جو نتيجو هيءُ نڪتو، جو آهي مسڪين ماڻهو ڪوڙن ۽ لکين روپين جي ڏنڊ کان ڊڄي، ناهہ ڪرڻ تـي راضي ٿي پيا. پوءِ وري باقاعدي انگريزي زبان ۾ هڪ دستاويز لکيو ويو ۽ آنهن اڻپڙهيل ماڻهن کي اِها خبر ئي نہ رهي تہ دستاويز ۾ ڇا لکيو ويو آهي. پر چوندا آهن تہ زور اڳيان زاري، سو مجبورن آنهن کي جيل سپرنٽينڊنٽ اڳيان صحيحون ڪرڻيون پيون. پوءِ کين ضمانت تي ڇڏيو ويو، ۽ آها ضمانت جماعت اسلاميءَ جي هڪ معزز رهنما، مفتي دائم الدين صاحب، ڏني.

پر آنهن گرفتار ٿيل ماڻهن کي جڏهن مفتي دائم الدين صاحب چيو تہ "هاڻي اوهين پنهنجا گهر ڊاهي، اِن زمين تان هليا وڃو"، تہ پوءِ آنهن ماڻهن واويلا ڪئي تہ "اسان پنهنجن گهرن ڊاهڻ ۽ ڳوٺ (جيڪو سوين سال قديم آهي) ڇڏڻ لاءِ ٿورو ئي ناهہ ڪيو هو: اسين پنهنجو حق ۽ پنهنجي ڌرتي ڪونہ ڇڏينداسون. جڏهن اسان کي هاءِ ڪورٽ جو منع نامو بہ مليل آهي ۽ سينئر سول جج گهوٽڪيءَ واري بہ ١٢-٧-١٩٨٤ع تي اسان جي حق ۾ منع نامو جاري ڪيو آهي، تہ پوءِ اسين ايترن قانوني حقن هجڻ کان پوءِ پنهنجا گهر ڇو ڇڏيون؟" پر سندن اِها گهر کين مهانگي پيئي، جـو مفتي دائم الدين صاحب سندن مٿان ناراض ٿي ۽ ضمانت تان هٿ ڪڍي، کين ٢١-٧-١٩٨٤ع تي مارشل لا اٿارٽيءَ وارن جي حوالي ڪري، پيهر جيل حوالي ڪري آيو.

اسين نام نهاد اسلام جي ٺيڪيدارن کان هي پڇڻ چاهيون ٿا تہ ڇا اسلام جـو اهو سبق آهي، جو جيڪي ماڻهو سوين سالن

ڪان وٺي آتي رهندڙ آهن، آنهن کي ذاتي جي مفادن پوري ڪرڻ لاءِ سنڌن ڌرتيءَ تان لڏايو وڃي؟ ڇا، اها معزز هاءِ ڪورٽ ۽ سول ڪورٽ جي بيعزتي نه آهي؟ ڇا پاڪستان جي اسلامي قانون ۾ هنن ماڻهن لاءِ ايترو به حق نه آهي، جو هو پنهنجيءَ ئي ڌرتيءَ تي رڳو گهرڙا ٺاهي رهي سگهن؟

حالانڪ پراڻن دستاويزن ڏسڻ ڪانءِ پوءِ هيءَ ڳالهه معلوم ٿي آهي ته اهو ڳوٺ سؤ سالن کان رڪارڊ تي موجود آهي ۽ آن وقت انگريز سرڪار جڏهن آن ڳوٺ جي چوڌاري پيلو پوکڻ پئي چاهيو ته ڳوٺ وارن سان اهو معاهدو ڪيو هو ته ”اوهان جا ڍور ڍڳا بنان ڪنهن روڪ ٽوڪ جي پيلي مان چري سگهندا، ۽ جڏهن به پيلو ڪيرايو ويو ته اوهان جون زمينون اوهان کي ئي واپس ڪيون وينديون.“ افسوس آهي اڄ جي پاڪستاني مسلمانن تي، جو انگريز سرڪار ماڻهن جي ڍور ڍڳن جو به ايترو خيال رکيو هو.

ڇا، پاڪستان اِن ڪري ٺاهيو ويو هو؟ ۽ انگريز کان آزادي اِن ڪري ورتي ويئي هئي؟ يا وري ماڻهن کي پاڪستان ٺاهڻ جي سزا ڏني پيئي وڃي؟— ڇو ته اِها سنڌين جي ئي اسيمبلي هئي، جنهن سڀ کان پهريائين پاڪستان جو ٺهراءُ پاس ڪيو هو. ڇا سنڌين کي آن ٺهراءَ پاس ڪرڻ جي سزا ڏني ٿي وڃي؟ ڇا، هن وقت ماڻهن کي هاءِ ڪورٽ ۽ سول ڪورٽن جهڙن معزز ادارن جي طرفان مليل حق به پلئه ڪو نه پوندا؟

انگريزن جي غلاميءَ ۾ به ايترو حق مليل هو، جيڪو اسين مٿي بڌائي آيا آهيون. آخر اِها ڪهڙي آزادي آهي، جنهن ۾ مليل حق به کسيا وڃن؟ ته پوءِ آخر انصاف ڪاٿي پلئه پوندو، آن جو ڏس ڏنو وڃي ته آتي دانهن ڪيون وڃن!

[ماهوار ”الصادق“ ڪراچي جي شوال مهيني سن ۱۴۰۴هه ۾ ڏنل ايڊيٽوريل نوٽ.] (۱۳-۹-۱۹۸۴ع)

ڪيل - ٻن ڪاس مورتن جو

(عبدالغني)

آءٌ سمجهي نٿو سگهان ته وزير دفاع ويچاري جي تازين هڪ ٻن ڳالهين تي ساٿي ڇو ناراض ٿي پيا آهن. رهن معصوم ته رڳو ايترو چيو آهي ته ١٩٧٣ع جو ملڪي آئين ”ملڪ لاءِ نقصانڪار آهي ۽ غيراسلامي آهي“! سندن جو چوڻ هي آهي ته اسين جيڪڏهن وزير دفاع جو دفاع نه ڪنداسين ته ممڪن آهي ته هو به اسان جو دفاع ڪرڻ ڇڏي ڏئي. ۽ هيلتائين سچ پچ ته هو پنهنجي فرض ادائيءَ ۾ تمام ڪامياب رهيو آهي. هن جي دؤر ۾ اسان تي ڪنهن ڌارئين لشڪر چڙهائي ڪانه ڪئي آهي.

ڇا به هجي، پر آءٌ اظهار جي آزاديءَ جو پڪو عقيدتمند آهيان ـ بلڪ اوهين ائين به چئي سگهو ٿا ته منهنجو ته ان ۾ پنهنجو دائمي مفاد آهي— البت اوهان کي معلوم هوندو ته مير صاحب پاڻ ڪشاده خياليءَ جي دعويدار هوندي به شهري آزادين جي حقن لاءِ وڙهندڙ مجاهدن سان گڏ ڪڏهن به ميدان جي صف اول ۾ بيهڻ ڏنو نه ويو آهي. پاڻ ڇو عين هيءَ وقت آئين بابت پنهنجي دل جي ان ڳالهه کي ظاهر ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو اٿن، ۽ پڻ موجوده حڪومت جي جاءِ تي ٻيءَ حڪومت جي تشڪيل جي ڳالهه بلڪل هن گهڙيءَ ڪرڻ ضروري سمجهي اٿن— ان تي ساٿي ڪافي پنهنجا پنهنجا اندازا لڳائي رهيا آهن. ڪي ساٿي چون ٿا ته ٽالپر صاحب پنهنجين انهن هوائي ڳالهين بابت رڳو ساٿين جا براهِ راست رد عمل معلوم ڪري رهيو آهي. پر مون کي پڪ آهي ته ٽالپر صاحب اهڙا ٿائين پاڻ سنڀاليو ويٺو آهي، جيتوڻيڪ ملٽري حڪومت ۾ هڪ شهري وزير طور سندس ”استثني“ ڪجهه ڪجهه مشڪل ضرور هوندي— ڇو ته هن کي جيڪو سو ٻن ”پتل جي پتلن“ جي وچ ۾ سوڙ سنگهوڙ سان ويهڻو پوندو

هوندو.

آئين کي غير اسلامي سڏي، آن کي ائين انتهائي اگري لفظ جي مار ڏيندي، ٽالپرصاحب آن جو اسلامي بدل به ڏسيو آهي- يعني پوري جي پوري سلطان شاهي، جيئن سعودي عرب ۾ اها عمل ۾ آهي! هاڻي اوهان ۽ اسان کي اهو معلوم هجڻ کپي ته سلطان شاهيءَ جي فائدي ۾ گهڻو ڪجهه چئي سگهجي ٿو. پر شرط آهي ته اوهان ۽ اسان مان پاڻ ڪو سلطان هجي، يا آن شاهيءَ جي اندرينءَ ڪنهن سنگت جو ڪو ڀيرو هجي. ميرصاحب ڇاڪاڻ ته ڪو حرص ۽ ڪو هوس ڪو نه ٿو رکي، لاشڪ پاڻ تاج شاهيءَ جو تاڪائو ڪونهي— 'درباري حاضر جواب' جي جاءِ بيشڪ لاڪس سوافق رهندي. پر ڪين هڪڙو صاف صاف چتاءُ ڏيڻ مان پنهنجو فرض سمجهان ٿو ته آن آساميءَ لاءِ ڪين پير صاحب پاڳاري جي طرف کان سخت مقابلي جو امڪان آهي. حقيقت اها به واقع ٿي سگهي ٿي ته جڏهن ڪنهن آن جناب جي تاجپوشي ٿي گذري، ته آن جناب پنهي جرڪندڙ موزتن، يعني مير ۽ پير، پنهي کي پنهنجي دربار ۾ رونق افروزيءَ جي موقعي ڏيڻ جو فيصلو ڪري، ۽ پوءِ جڏهن سلطان عالي پاڻ ڪڏهن گشت تي سيڏاري ته سورتن جي ڏيک لاءِ هي جوت جا ٻه صاحب ٽي-ويءَ جي آڏو پڌارجي سگهن ٿا— سچ پچ ته گهڻن خوش مزاجن کان وڌيڪ هي اصلي جمال ۽ ڪلام جا صاحب موقعي کي جلوو ۽ فضيلت بخشي سگهن ٿا.

ٽالپر صاحب جن هڪڙو پيو نڪتو به پيش ڪيو هو ته چونڊون ٿين، ان کان اڳ فقط اها هڪ 'طاقت جي ڪرسي' والارجڻ کپي. جنهن طرح پاڻ اها ڳالهه ڪئي اٿن، ته ائين لڳي ٿو ته اها ڪا برقي ڪرسي آهي، جا آسانيءَ سان والارجي ئي نه سگهندي! بهرحال، مير صاحب جي رٿ آهي ته وزارت کي کپي ته پهرين آن لاءِ ڪو نه ڪو ڀلمانس نامزد ڪري، ۽ پوءِ قوم کي چئجي ته اها نامزدگي راءِ جي سوالنامي وسيلي بحال ڪري. جڏهن کان پاڻ ان رٿ جي پرده ڪشائي ڪئي اٿن، اسين مختلف امڪانات

جي اندازن جي چڪر ۾ اچي ويا آهيون ته ان تازيءَ توانيءَ ۽ زرق برق جڳهه لاءِ آخر ڪير اميدوار آهي! ان بابت مختلف هنڌن تي، مختلف پارٽين ۾ هر وقت بحث مباحثا جاري آهن — ڪيئي نالا ۽ ڪيئي انهن جي حق ۾ دليل بازيون اٿن ٿيون ۽ ويهن ٿيون، ۽ وري اتي اڏامن ٿيون، ۽ هوائن جي حوالي ٿي وڃن ٿيون. اهو ڪير هوندو! هوتي صاحب هوندو، محبوب الحق صاحب هوندو، ڪير هوندو! يا مرڳو ئي ٽالپر صاحب جن بنفس نفيس پاڻ هوندا.

پر مير صاحب جي وزارت جي آخرين پسند ڪهڙي نالي لاءِ به هجي، ووٽرن جي راءِ آڌو ان پاڪدامن، خوش بخت نالي جي گسي وڃڻ يا هارائڻ يا ٽڙڪي وڃڻ مشڪل ٿيندو. سوال هوندو ته ”چا، اوهين مسٽر الف ۽ هن جي اسلامي پاليسيءَ جي پاسي آهيو، يا اوهين اسلام جي خلاف آهيو؟“ هن پرتو سوال جي ڏڪ ڪان بچڻ جو رستو هڪڙو ئي ٿو رهي ته راءِ ڏيڻ ڪان بچجي، ان ڪان پاسو ڪجي، پر راءِ جي هن سوال جي ڳالهه يعني جنهن کي ’استصواب راءِ‘ ٿو چئجي ان جي ڳالهه اها آهي ته رڳو ڏهه سيڪڙو ووٽر به راءِ ڏيڻ لاءِ اچي حاضر ٿيا ۽ اڪثريت ووٽرن جي الف لاءِ چيو ته ”هائو!“ ته بس بال جهپجي ويو — چو ته راند جا اصول ۽ قاعدا اهي آهن. انهيءَ ڪري ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته مير صاحب ۽ سندن آن جناب ضل الاهي — پوءِ اهو ڪير به اچي ميدان تي بيهي — راند کي پنهنجيءَ ساڃيءَ مٺ ۾ جهليو بيٺا آهن.

هن منهنجي ڪالم جو سبق اهو آهي ته ”اوهين ڪجهه حاصل ڪريو، ۽ آن ڪان پوءِ اوهين وڌيڪ ڪجهه حاصل ڪريو.“

[روزانه ”استار“، ٣ آگسٽ ١٩٨٤ع،

(١٦-٨-١٩٨٤ع) تان شڪريي سان. — م. ا. ج]

مضمون

(عالمی صورتحال)

جنگ جو راڪاس

(فلپ جي. نوئيل بيڪر)

[سال ١٩٥٩ع جو امن لاءِ نوبيل انعام حاصل ڪندڙ]

انگريز شاعر ڪرسٽوفر فرائي جو هڪڙو نظم، "قيدين جي ننڊ" نالي، هن ريت آهي:

هزارين، هزارين، هزارين ورهيه،
ڏکن جا، مصيبتن جا،
اسين گذاري آيا آهيون،
پوءِ به علاج ڳوليون ٿا اهڙين تدبيرن ۾،
جن جو نه ڪو فائدو نه حاصل،
انڌلندو جيئن جيئن دوا ڪئي وئي،
مرض تيئن تيئن ويو وڌندو.

آهو نظم پهريون ڀيرو ١٩٤٠ع ۾ ڇپيو هو، جڏهن ٻي وڏي جنگ اوج تي هئي. اڄ حالتون بلڪل قري ويون آهن. اڄ اسان کي خبر پئجي وئي آهي ته اسانجن ڏکن ۽ مصيبتن جو علاج ڇا آهي ۽ ڪهڙيون تدبيرون اختيار ڪرڻ گهرجن. سن ٢٠٠٠ عيسوي ۽ جو چئلينج اسان جي اڳيان آهي، جيڪو اسان کان پڇي پيو ته اسين ڪهڙيون تدبيرون اختيار ڪنداسين.

سن ٢٠٠٠ع ڌاري اسين جن خطرن ۾ گهيرجڻ وارا آهيون، آنهن بابت سوچيان ٿو ته ڊپ ٿئيم ٿو. پر جڏهن ويچاريان ٿو ته ماضيءَ ۾ اسان کي ڪهڙا نه شاندار موقعا مليا هئا، جيڪي اسان پنهنجي هٿان وڃائي ڇڏيا، ته ڪاوڙ به اچي ٿي ۽ شرم کان ڪنڌ به جهڪيو وڃي. ٻين لفظن ۾ رڳو ايترو چوڻ گهران ٿو ته ائٽمي هٿيارن جي ڊوڙ ۾ اسين نابود ٿي وينداسون. نه رڳو ائٽمي هٿيار پر پراڻا روايتي هٿيار به اسان کي نابود ڪرڻ جي لاءِ ڪافي آهن. هٽلر ڇهه ورهيه جنگ ڪئي، جنهن جي ڪري سڄيءَ دنيا ۾

تباهي ۽ افراتفري پکڙجي ويئي. هٽلر وٽ ائٽمي هٿيار ڪين هئا.
هن روايتي بمن، روايتي بمبار جهازن، روايتي توپن، روايتي مشين
گنن سان دنيا کي تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو. پر اڄ آنهن روايتي
هٿيارن سان گڏوگڏ ائٽمي هٿيار به ٺهڻ پيا ۽ ائٽمي هٿيارن ٺاهڻ
جو جيڪو سوداءُ انسان جي سر تي سوار آهي، اهو به پنهنجيون
حدون اورانگهي ويو آهي.

منهنجو هڪڙو دوست ڊاڪٽر هربرٽ پارڪ آهي، جيڪو
ورهين جا ورهيه آمريڪا جي دفاعي وزارت ۾ مک سائنسدان جي
حيثيت سان ڪم ڪندو رهيو آهي ۽ اڄ به انهيءَ وڏي عهدي تي
فائز آهي. هن هڪڙو مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ قبول ڪري ٿو
ته آمريڪا وٽ پين نون هٿيارن کان سواءِ پندرهن هزار ميگاٽن بم
موجود آهن. اوهين اِن جو مطلب سمجهو ٿا؟ ٻي وڏيءَ جنگ جي
ڇهن سالن جي عرصي ۾ اتحادي فوجن بمن جي صورت ۾ ويهه لک
ٽن بارود ڪيرايو هو ۽ سڄو جرمني اتر کان ڏکڻ تائين ۽ اوڀر کان
اولهه تائين سڙي رک ٿي ويو هو. هڪڙو ميگاٽن برابر آهي ڏهه
ڏهه لک ٽنن جي. ان وقت، ڇهن سالن جي عرصي ۾، هوائي جهازن
مان ويهه لک ٽن بارود ڪيرايو ويو هو — ۽ هاڻي صرف هڪڙي
ٻي بمبار جهاز مان هڪ سيڪنڊ ۾ هڪ ميگاٽن جو بم ڪيرائي
سگهجي ٿو!

اسٽاڪ هوم جي "انٽر نئشنل پيس ريسرچ اِنسٽيٽيوٽ"
(عالمي امن جي کوجنائي اداري) جي چيئرمئن، ڊاڪٽر فرئنڪ برنالي،
جو اندازو آهي ته جيڪڏهن چار سؤ ميگاٽن بم روس تي ڪيرايا
وڃن ته اتي جا اٺ ڪروڙ ماڻهو مري ويندا ۽ روس جون ٻه ڀاڱي
ٽي صنعتون تباهه ٿي وينديون. آمريڪا وٽ بمن جو جيڪو ذخيرو
آهي، چار سؤ ميگاٽن ان جو فقط ٽي سيڪڙو آهي. اڃا ستانوي
سيڪڙو محفوظ رهندس. رڳو ٽي سيڪڙي جي استعمال سبب اٺ
ڪروڙ انسان موت جو ٻک ٿي ويندا، ۽ ٻه ڀاڱي ٽي صنعتون برباد
ٿي وينديون. پر ڊاڪٽر برنالي جو چوڻ آهي ته ميگاٽن بم جئن

جيئن استعمال ٿيندا، تيئن تيئن هڪ وقت اهڙو بم ايندو، جو انهن جي اثر ۾ گهٽتائي ٿيندي ويندي. پهريون بم اٺ ڪروڙ ماڻهو ماريندو، ٻيو بم وڌيڪ ست ڪروڙ ماڻهو ختم ڪندو، ٽيون بم ٻيا ڇهه ڪروڙ ماڻهو ماريندو — پوءِ چوٿون بم ڪنهن کي ماريندو؟ — چوٿو جو مرڻ لاءِ زمين تي ماڻهو ئي ڪونه هوندو. فرض ڪريون ٿا ته روس تي ڇهه هزار ميگاٽن بم ڪيرايا ويا. ان جو مطلب هيءُ ٿيو ته روس جو هر ماڻهو، هر جانور، هر چوپايو، هر پکي پکڻ، هر ساهوارو، اجل جو شڪار ٿي ويندو. پوءِ آهو سمورو ملڪ پڙپانگ هوندو، جتي سج پئي واڪا ڪندي، ۽ هر پاسي ريڊيائي تابڪاريءَ جو اثر هوندو. ڇهه هزار ميگاٽن، يعني آمريڪا جي ڪل ذخيري جي چاليهه سيڪڙو، جي استعمال سان روس ملڪ جو نالو نشان به نه رهندو. ان ڪان پوءِ بہ آمريڪا وٽ سٺ سيڪڙو يعني نئو هزار ميگاٽن بم اڃا محفوظ هوندا.

اوهين هڪڙي روسيءَ کي پيويا ٽيون ڀيرو ماري ٿا سگهو. اِها ڳالهه به ياد رکڻ جي آهي ته ائٽم بم يا ٻيا ائٽمي هٿيار توبن مان نڪتل شيل ڪونه ٿا ٿين. اوهين ١٦ انچن جو بم شيل توب مان اڇلايو — پهرينءَ وڏيءَ جنگ ۾ سڀ اهڙا بم توبن مان نڪرندي ڏٺا آهن — ته آهو هڪ وڏيءَ عمارت کي ڀڃي ڀوري ڇڏيندو. ائٽم بم جي ته ڳالهه ئي ٻي آهي. هڪڙي هوائي جهاز مان هڪڙي سيڪنڊ ۾ هڪڙو ائٽم بم ڪيرائي سگهبو. خبر پئي ته سڄو هيروشيما تباهه ٿي ويو، ۽ اڍائي لک انسان اک-ڇنڀ ۾ موت جو ٻک ٿي ويا! انهيءَ پهرئين ائٽم بم جي خوفناڪ اثرن اڃا تائين ماڻهن جي زندگي زهر ڪري ڇڏي آهي. پر ميگاٽن بم جي دونهين جا ٿلها ڪڪر چاليهه هزار فٽن جي اوچائيءَ تي آسمان تي پهچيو وڃن ۽ اتي ڳهاٽا ٿي هڪ ٿلهيءَ چادر وانگر ڇڪجي ويهندا آهن. پوءِ مٿي جون تيز هوائون آن زهريلي دونهين کي ٻين ملڪن جي آسمانن ڏانهن آڏائي وينديون. اهڙيءَ طرح، آهو دونهون فرانس، جرمنيءَ ۽ انگلنڊ کان ٿيندو، ائٽلانٽڪ سمنڊ آڪري،

آمريڪا وڃي پهچندو، جتان آهو بديءَ جو ٻج ڦٽيو هو. بديءَ جا آهي اثر آمريڪا کي ئي وڪوڙي ويندا. جيڪڏهن آمريڪا جي پنهنجي ذخيري ۾ باقي رهيل ڏهه هزار ميگاٽن بم به ڪنهن وقت ڪنهن ٻئي ملڪ تي اڇلايا ويا، ته انهن جو دونهون به آمريڪا جي آسمانن تي ضرور پکڙجي ويندو. ٻيهرين آمريڪا ئي ائٽمي هٿيار ٺاهيا هئا. آنهيءَ ملڪ آنهن هٿيارن کي بهتر کان بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. آنهن تي اربين پدمين ڊالر خرچ ڪيا هئا. جيڪڏهن هو آهي هاڃيڪار هٿيار استعمال ڪندو ته پيءَ دنيا سان گڏ خود پاڻ به نابود ٿي ويندو.

نيٺ آنهيءَ جو ڪهڙو حل آهي؟ آمريڪا جي اڳوڻي صدر، جمي ڪارٽر، چيو هو ته ’ٻڌڻي ائٽمي هٿيار‘ــ يعني ڪنهن به ملڪ وٽ هڪڙو به ائٽم نه هجڻ گهرجي. پر رڳو هٿيارن ۾ گهٽتائيءَ سان مسئلو حل نه ٿيندو. فوجن ۾ به گهٽتائي ڪرڻي پوندي. ٻينءَ وڏيءَ جنگ کي روڪڻ لاءِ فوجن جي تعداد ۾ گهٽتائي ڪرڻ لازمي آهي. دنيا جي سڀني ملڪن کي پنهنجي فوجي طاقت ۽ فوجن جي تعداد ۾ گهٽتائي ڪرڻي پوندي. پر ڪهڙيءَ طرح؟

آسٽريليا جي هڪ انسان دوست، آزاد خيال ۽ جوشيلي نوجوان، مايوسيءَ جي حالت ۾ مون کي چيو هو، ”هر ماڻهو ۽ هر ڪا قوم هٿيارن کي گهٽ ڪرڻ گهري ٿي. پر آهو ڪيئن ٿيندو؟ آن جو انتظار ڪير ڪندو؟ آءٌ اهڙا ڳالهه جنهن سان به ڪريان ٿو ته آهو چوي ٿو ته اهو هڪ خواب آهي، يوٽوپيا آهي. ٻيهرين عام راءِ کي بدلائڻو پوندو. هڪٻئي تي ڀروسي ڪرڻ لاءِ ميدان تيار ڪرڻو پوندو. اهو هڪ خواب آهي، تمام مشڪل آهي، هڪ اڻٿيڻي ڳالهه آهي.“

آن نوجوان جون آهي مايوسيءَ واريون ڳالهيون ٻڌڻ وقت منهنجي ذهن ۾ سر ونسٽن چرچل جي هنن لفظن جو پڙاڏو پئي ٿيو ته ”جيڪڏهن اوهان کي اهو سمجهه ۾ اچي وڃي ته ماضي ماضي

ٿئي ٿو تہ مستقبل اوهان جي اڳيان جهڪي ويندو.“

آءٌ بہ ماضيءَ کي ماضي ڪري سمجهان ٿو. آءٌ اُن امن ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري هوس، جنهن سن ١٩١٩ع ۾ ”قومن جي انجمن“ (League of Nations) جو آئين پئرس ۾ لکيو هو. آءٌ آمريڪا جي صدر ووڊرو ولسن جو صحبتي ۽ دوست رهيو آهيان، جنهن ”چوڏهن نڪتا“ ڏنا هئا ۽ جن ۾ هٿيارن جي گهٽتائيءَ جو بہ هڪ ضروري نُڪتو هو. آءٌ لارڊ رابرٽ سيسل جو بہ ويجهو دوست هوس، جنهن ”قومن جي انجمن“ جي آئين جو مسودو تيار ڪيو هو ۽ جيڪو ميني جي سلامتيءَ ۽ هٿيارن ۾ گهٽتائي ڪرڻ جو زبردست حامي هو. سن ١٩١٩ع جي امن ڪانفرنس جو عظيم رهنما ۽ ڏکڻ آفريڪا جو مشهور سياستدان جنرل سمٽس، بہ منهنجو دوست هوندو هو. اهو بہ هٿيارن ۾ گهٽتائي ڪرڻ ۽ عالمي امن جو حامي هو. مون پنهنجين اکين سان ”قومن جي انجمن“ کي پيدا ٿيندي ڏٺو آهي. اُن جي آئين کي حرف بحرف زنده ۽ عمل ۾ ايندي ڏٺو آهي. ”انجمن“ جو پهريون سيڪريٽريٽ قائم ٿيو تہ آءٌ اُن جو هڪ سيڪريٽري هوس. آءٌ ”انجمن“ جي پهرئين سيڪريٽري جنرل ايرڪ ڊروسنڊ سان گڏجي جنيوا ويو هوس. پهرين وڏيءَ لڙائيءَ جي ختم ٿيڻ تي جنگي قيدين جي لاءِ جيڪا ڪميشن قائم ٿي هئي، آءٌ اُن جو سيڪريٽري هوس. مون ”انجمن“ کي جوان ٿيندي ۽ ڪامياب ٿيندي ڏٺو، جنهن کي هڪ فيلسوف ”انسان جي ذهن ۾ پيدا ٿيڻ وارو سڀ کان شاندار خيال“ چيو هو.

مون اِهو بہ ڏٺو تہ جڏهن انگلنڊ ۾ سن ١٩٣٥ع ۾، ڇهن سوالن وارو سوالنامو جاري ڪري قوم کان لکيت ۾ راءِ ورتي ويئي، تہ ماڻهن نہ رڳو وڏي جوش جذبي سان اُن ۾ حصو ورتو، بلڪ ”قومن جي انجمن“ تي وڏي ڀروسي جو اظهار پڻ ڪيو. ستانوي سيڪڙو ووٽرن جي راءِ اِها هئي تہ انگلنڊ کي ”انجمن“ جو رڪن رهڻ گهرجي. نيانوي سيڪڙو ووٽر هٿيارن گهٽائڻ جي لاءِ عالمي اقرار ڪرڻ جي حق ۾ هئا. پنجاهہ سيڪڙو راءِ ڏيندڙن جو خيال

هو ته هوائي فوج کي بلڪل ختم ڪيو وڃي— پر اِن شرط تي ته ٻيا ملڪ به پنهنجين هوائي فوجن کي ختم ڪن. ٽيانوي سيڪڙو ووٽر حملي ڪندڙ ملڪ جي خلاف اقتصادي پابندين هڻڻ جي حق ۾ هئا. چوهتر سيڪڙو راءِ ڏيندڙ حملي ڪندڙ ملڪ جي خلاف گڏيل فوجي ڪارروائي ڪرڻ جا حامي هئا.

"قومن جي انجمن" جي آئين جي قلم ٨ مطابق هٿيارن گهٽائڻ جي پهرين عالمي ڪانفرنس پئرس ۾، سن ١٩٣٢ع ۾ ٿي هئي. آءٌ انهيءَ ڪانفرنس جو نائب صدر هوس. مون آتي هڪ ارب انسانن جي عيوضين جون تقريرون پنهنجن ڪنن سان ٻڌيون. هنن سڀني جي هڪڙي خواهش هئي ته ڪانفرنس ڪامياب ٿئي ۽ هٿيارن گهٽائڻ جو مقصد حاصل ٿئي.

پهرين وڏيءَ جنگ جي نتيجي ۾ اڳوڻن فوجين، زخمين ۽ معذور سپاهين جي هڪ وڏي عالمي تنظيم قائم ٿي هئي، جنهن جو انتظام به منهنجي حوالي ڪيو ويو هو. آن جي افتتاحي جلسي ۾ ڪيترن ئي ملڪن جا پنج هزار ڪان وڌيڪ عيوضي شريڪ ٿيا. هنن جنيوا جي بازارن ۾ مارچ ڪيو، جنهن ۾ پهرينءَ قطار ۾ پنجاهه معذور ڪرسين تي ويٺل هئا، جيڪي جنگ ۾ زخمي ٿيا هئا. هنن جون ٽنگون جنگ جو ٻڪ ٿي ويون هيون، سندن هٿ ڄڃي پيا هئا، ۽ آهي پنهنجو نور وڃائي ويٺا هئا. دشمن جي بمباريءَ سندن جسمن کي پروڻ ڪري ڇڏيو هو. آنهيءَ ڪانفرنس ۾ ڳالهائيندڙن زوردار لفظن ۾ گهر ڪئي ته آهو جلسو آن وقت تائين ملتوي يا ختم ٿيڻ نه گهرجي جيستائين آنهن هٿيارن کي نيست ۽ نابود ڪرڻ لاءِ سڀئي قومون ۽ ملڪ اقرار نٿا ڪن، جن جي ڪري لکين انسان موت جو شڪار ٿي چڪا هئا.

مطلب ته مون "قومن جي انجمن" کي پيدا ٿيندي ۽ وڌو ٿيندي ڏٺو ۽ وري آن جو زوال به ڏٺو. مون منچوريا کي فريب ۾ ڦاسندي ڏٺو، جڏهن جپان جي فسادي فوجين پنهنجي ئي ملڪ جي وزيراعظم کي اِنهيءَ ڪري قتل ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ ته هو چين

تي فوجي حملي ڪرڻ جي خلاف هو. سون ”قومن جي انجمن“ کي فريب ۾ ڦاسندي ڏٺو. سون هٿيارن گهٽائڻ جي ڪانفرنس کي ناڪام ٿيندي ڏٺو. جڏهن مسولني ٻيو ڀيرو حبش تي حملو ڪيو تہ اُن وقت بہ ”انجمن“ جي ڇاتيءَ ۾ خنجر هنيو ويو. ”انجمن“ کي ڪنهن ڌوڪو ڏنو؟ اُن جي ڇاتيءَ ۾ ڪنهن خنجر هنيو؟ اِهو ٻڌائيندي منهنجو شرم وچان ڪنڌ جهڪي وڃي ٿو. پر آءٌ صاف چوان ٿو تہ انگريزي سلطنت جي ڪاموورا شاهيءَ ۽ فسادي فوجين گڏجي ”قومن جي انجمن“ جو تختو اونڌو ڪيو. آءٌ اُن وقت انگريز سرڪار جي پرڏيهي وزارت ۾ هڪ اهم عهدي تي هوس. آءٌ پارليامينٽ جو ميمبر بہ رهيو هوس. انگريزن جي سلطنت، جنهن ۾ ڪڏهن سج لهندو ئي ڪونہ هو، جنهن جي شهنشاهہ جي ڇانوَ ۾ پنجهٺ ڪروڙ انسان زندگي بسر ڪندا هئا، سا انگريزي سلطنت اُن وقت دنيا جي سڀ کان وڏي فوجي طاقت هئي، جنهن جي حڪومت پنجن ئي کنڊن ۾ قائم هئي. انگريزي سلطنت کان سواءِ ”قومن جي انجمن“ جو گڏيل سلامتيءَ جو ڪوبہ پروگرام ڪامياب ٿي نٿي سگهيو. پر بدقسمتيءَ سان انگريزي سلطنت پنهنجي وعدي سان وفا نہ ڪئي ۽ وک وک تي ”انجمن“ کي فريب ڏنا.

جيڪڏهن رابرٽ سيسل، آرٿر بلفور، جنرل سمٽس ۽ هٿيارن گهٽائڻ جي عالمي ڪانفرنس (جيڪا جنيوا ۾، ١٩٣٣ع ۾ ٿي هئي) جو صدر، آرٿر هينڊرسن، سموريءَ انسانذات جو خيال رکن ها، تہ فرانس، جرمني، اٽلي، ناروي، سئيڊن، هالنڊ، بيلجم ۽ دولت مشترڪہ جا ملڪ — آهي سيئي، هٿيارن جي روڪ ۽ جنگ جي خلاف هڪ مضبوط ۽ متحده محاذ ٺاهي سگهن ها. پر اسان جي ڪاموورا شاهيءَ ۽ اسان جي فوج ۾ اهڙا عملدار ۽ جنرل هئا، جن جي دماغ ۾ ملڪن کي فتح ڪرڻ ۽ وڏا ڪارناما ڪري ڏيکارڻ جو ڀوت ويٺل هو. آهي ماڻهو اسانجن وڏن وزيرن ۽ دفاع جي وزيرن کي پنهنجي قبضي ۾ رکندا هئا ۽ هنن کي سنئينءَ راهہ تي هلڻ نہ

ڏيندا هئا. آءٌ انهن ماڻهن سان بحث ڪندو هوس. هُنن جي خيالن ۽ دليلن جي باري ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ بحث ڪندو هوس ته ”ڳالهه کي سمجهو، اوهين غلطيءَ تي آهيو!“ منچوريا جي باري ۾ سندن سوچ غلط هئي. هٽيارن جي گهٽتائيءَ تي سندن خيال صحيح نه هئا. حبش تي مسولينيءَ جي حملي بابت هُنن جي راءِ غلط هئي. پر هنن جي دماغ ۾ ته رڳو ”عظيم الشان فوجي طاقت“ جو ڀوت سوار هو. آهي ڪا عقل واري ڳالهه ٻڌڻ جي لاءِ بہ تيار نه هئا. تنهنڪري هنن چاڙهي پڇهي هر آهو قدم کنيو، جيڪو ”قومن جي انجمن“ جي خلاف ثابت ٿيو.

بيشڪ آهي تمام وڏا ماڻهو هئا، ونن خلوص بہ هو، ايماندار بہ هئا، وطن جي حب بہ ونن هئي، پر آهي جنگ ۽ هٿيارن ڏاهڻ جي حق ۾ هئا. آهي پنهنجيءَ مخفي لکپڙهه ۽ دستاويزن ۾ جيڪي لکندا هئا، مون کي آن جي خبر آهي، ۽ هاڻي تہ آهي سيئي شيون تاريخدانن جي واسطي ڇپايون بہ ويون آهن. مثال طور، مون سر- مارس هئنڪيءَ جا خط پڙهيا آهن، جيڪي هن رابرٽ سيسل کي لکيا هئا. سر مارس ويهن ورهين تائين لاڳيتو انگريزي ڪئبينيٽ جو جنرل سيڪريٽري رهيو هو. پنهنجي هڪ خط ۾ هُن لکيو آهي ته ”تهذيب کي حاصل ڪرڻ جي راهه ۾ اصل شيءِ فوجي اسپرٽ آهي. جيڪڏهن فوجي اسپرٽ نه رهيو، ته پوءِ انڌڌنڌ ۽ افراتفريءَ جا طوفان لڳندا آهن. فوجي اسپرٽ مري وڃي ته پوءِ آن قوم جي تهذيب بہ مري ويندي آهي!“

انهن ماڻهن جو اهوئي خيال هو تہ ”قومن جي انجمن“ ڪٿي ڪيترو بہ جهلي، پر جنگ ضرور ٿيندي. انگريزي سلطنت توڙي فوج جي چونڊ ۽ بااختيار جنرلن جي دماغ ۾ اهو خيال ويهي ويو هو ته جنگ ضرور لڳندي، جنگ اٽل آهي، جنگ کي روڪي ئي نٿو سگهجي. اهوئي خيال هو، جنهن انگريزي سلطنت کي پنهنجي وعدي پاڙڻ کان روڪيو، جنهن ”قومن جي انجمن“ کي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو، جنهن ٻيءَ وڏيءَ جنگ جي راڪاس کي رستو

ڏيکاريو ۽ جڏهن آها جنگ لڳي ختم ٿـي ويئي ۽ اتحادين جـي فتح ٿـي، تڏهن چرچل هڪ خط ۾ رابرٽ سيسل کـي لکيو: ”اِها هڪ اجائي جنگ هئي. جيڪڏهن ’قومن جي انجمن‘ جـا ارڪان همت ۽ ثابت قدميءَ سان آن جي مقصدن ۽ منشور جو جهنڊو اوچو رکندا اچن ها، ته آنهيءَ جنگ کي سولائيءَ سان روڪي سگهجي ها.“ سر چرچل جو اشارو انگلنڊ ۽ فرانس ڏانهن هو.

آءٌ وري به چوان ٿو ته آءٌ تاريخ جي هڪ بيحد اهم حصي ۽ نازڪ موقعي جو اکين ڏٺو شاهد رهيو آهيان. مون پنهنجين اکين سان سڀ ڪجهه ڏٺــو آهي. سوال اٿي ٿو ته مون ڪهڙو سبق حاصل ڪيو؟ ڪهڙي عبرت حاصل ڪئي؟

آن جي جواب ۾، آءٌ فرانس جـي هڪ مشهور فيلسوف ۽ اديب، پاسڪل، جـو هڪڙو قول لکان ٿو: ”سموريءَ دنيا جـو اعليٰ اقتدار عام راءِ آهي“ ٿيندڙ واقعا، خوشقسمتيءَ يا بدقسمتيءَ سان، اتفاقي حادثا نه هوندا آهن. تاريخدان ڪڏهن به تاريخي لاڙن جون ڳالهيون نه ڪندا آهن. قدرت جا عمل ۽ فطرت جا قانون به اسان انسانن جـي تقدير جـو فيصلو نٿا ڪن. واقعا ۽ حالتون اها ڳالهه مقرر ڪنديون آهن تـه ماڻهو ڇا ٿا سوچين، هنن جا عقيدا ڪهڙا آهن، ۽ سندن راءِ ڇا آهي.

پاسڪل جڏهن اِهو چيو هو تـه ”سموريءَ دنيا جو اعليٰ اقتدار عام راءِ آهي“، تـه آن مان سندس مطلب ڇا هو؟ هن جي ذهن ۾ ڪهڙو اعليٰ اقتدار هو، جنهن جي پيٺ ۾ هن عام راءِ کي اعليٰ اقتدار سڏيو هو؟ آهو اعليٰ اقتدار آهـو ڇڙواڳ حاڪم هو، جنهن جي زبان مان نڪتل هرهڪ لفظ قانون هوندو هو، جنهن جي اک جو اشارو به حڪم هوندو هـو، جيڪو عاليشان محلن ٺاهڻ تـي ملڪ جا خزانا خـالي ڪري ڇڏيندو هو، جيڪو دربار جـي شان شوڪت کي قائم رکڻ لاءِ ۽ حسينائن جا ميڙ گڏ ڪرڻ تي دولت ۽ ڪروڙن جا هيرا جواهر لٽائي ڇڏيندو هو، جيڪو غريب عوام تي ڳرا ٽئڪس وجهي نه رڳو هنن جا ڪنڌ جهڪائيندو هو

پر هنن جي چيلهه ڀڃي ڇڏيندو هو، جيڪو رياست جي ڳڀرو جوانن کي اجاين، بيمقصد ۽ ڏکيين جنگين جي باهه ۾ ٽڪو ڏيئي ڇڏيندو هو: پاسڪل جو مطلب هو چرچ — آها چرچ يا ڪليسا، جتي انساني روح عظمت ۽ بلندي حاصل ڪرڻ بدران بيچڙائيءَ ۽ بديءَ جي ڏهڻ ۾ ڦاسيو پوي ۽ هميشه جي لاءِ منافقت ۽ مڪاريءَ جي چار ۾ ڦاٿو پيو هوندو آهي: پاسڪل جو مطلب هو يونيورسٽيون — علم جا مرڪز، جتي علم ۽ علم جي قدرن جي پائمالي ٿئي ٿي، جتي ايمان کي ڪمزور، نبل ۽ نستو ۽ تخليقي قوت کي ڪلرائي ڪيو وڃي ٿو: پاسڪل جو مطلب هو امير ۽ رئيس ۽ نواب — جيڪي سست، ڪاهل ۽ عياش هوندا آهن، جيڪي پورهيتن کان ٻانهن جهڙو نيچ ڪم وٺندا آهن، جيڪي هارين کي اونهاري سياري ڏڱن سان گڏ هر ۾ جوٽي سڄو سال پيا وهائيندا آهن ۽ هنن جي خون ۽ پگهر جو آخري ڦڙو به نپوڙي ڪيندا آهن، ۽ پوءِ جڏهن هنن جي پورهئي جو فصل لهندو آهي ته ان تي نانگ وانگر ڦڻ ڪڍي ويهندا آهن.

اهڙوئي سماج هو، ۽ اهڙي ئي دنيا هئي، جنهن ۾ پاسڪل زندگي گذاريندو هو. پاسڪل مري ويو، پر پوءِ به هيءَ دنيا اهڙي ئي رهي. هن کي هڪ صدي ٿي ويئي، تڏهن به هيءَ دنيا اهائي ساڳي هئي. ڇو؟ انهيءَ ڪري ته بادشاهه، درٻاري، پادري، يونيورسٽيءَ وارا، امير، رئيس، نواب ۽ خود مزور ۽ هاري به، سڀئي سمجهندا هئا ته خدا جي مرضي اهائي آهي ته هيءَ دنيا ائين ئي هجي.

وري هڪ صديءَ کان پوءِ جو فيلسوف، روسو، آيو. هن پنهنجي ڪتاب "سوشل ڪانٽرئڪٽ" (سماجي معاهدو) ۾ لکيو: "انسان آزاد پيدا ٿئي ٿو، پر هو هرهنڌ زنجيرن ۾ ٻڌو پيو آهي". روسيءَ اهو سوال اٿاريو هو. پر ڇو؟ پورهيت مالڪ جو ۽ هاري جاگيردار ۽ زميندار جو نوڪر ڇو آهي؟ سڀئي انسان هرهنڌ زنجيرن ۾ ڇو ٻڌا پيا آهن؟ انهيءَ تي روسي جي پٺڀرائي ڪرڻ لاءِ والٽيئر به پنهنجي تکيءَ طنز جي تلوار کڻي ميدان ۾ ٽپي پيو. سندن

ڪوشش جو نتيجو اهو نڪتو، جو ١٧٨٩ع ۾، فرانس جي بادشاهه نَن وڏين 'رياستن' کي پاڻ سان ملاقات ڪرڻ لاءِ گهرايو. اهي آيون، ڳالهيون ٿيون. بادشاهه چيو، هاڻي پنهنجي پنهنجي گهر وڃو. پر هنن وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. چوڏهين جولاءِ تي باسٽل قلعي ۾ سان طوفان اٿيو. بادشاهت جي عمارت پڃي پري پٽ تي ڪري پيئي! اک ڇنڀ ۾ وقت ڦري ويو: امير، رئيس ۽ نواب انصاف حاصل ڪرڻ جي لاءِ عام ماڻهن جي عدالتن ۾ حاضر ٿيڻ لڳا. وڏن وڏن رئيسن ۽ نوابن کي ڪليل ڳاڏين ۾ چاڙهي، ڦاهين جي تختي تائين وٺي ويا. آنهيءَ کان پوءِ وري ڪڏهن به اهو وقت نه آيو، ۽ نه ايندو، جڏهن فرانس جي عام ماڻهن کي رئيسن ۽ جاگيردارن جو غلام ڪري سگهجي. فرانس جي آنهيءَ انقلاب مان سياسي عمل ۽ سياسي سرگرميءَ جو هڪ نيڪ ۽ سڌو پروگرام پيدا ٿيو — يعني آزادي، مساوات ۽ اخوت. اڄ پئرس جي هر سرڪاري عمارت تي انساني آئين جا اِهي ٽي لفظ اُڪريل آهن.

پر اڄ به اسانجن ذهنن تي اِهو سوال تلوار وانگر لٽڪي پيو ته "اسين جهيڙاڪار فوجين جي پراڻن خيالن جي غلاميءَ مان پاڻ ڇو ٿا ڇڏائي سگهون؟ جنگ ۽ فوجي طاقت جي نشي جي عادت ڇڏي، اسان کي هڪ نئين، سادي ۽ مضبوط خيال جو پلاند جهلڻو پوندو — ۽ اهو هيءُ ته جنگ پراڻي زماني جي ڳالهه آهي، جنگ هڪ متروڪ شيءِ آهي، هاڻي جنگ 'عملي سياست' جي ڳالهه ڪانهي، جنگ ڪرڻ ۽ فوجون چاڙهڻ هڪ مئل فلسفو آهي: نوان نوان هٿيار رکڻ بادشاهن ۽ جنرلن جي وندر جا رانديڪا آهن، آهي قتل جا اوزار آهن، ۽ هاڻي هٿيارن جو زمانو هليو ويو.

ڇا، اسين اهو نئون، سادوسودو ۽ نيڪ خيال ساريءَ دنيا جي حڪومتن ۽ ماڻهن جي شعور ۾ داخل ڪري سگهون ٿا؟ ڇا، اهو وقت اچي ويو آهي ته انسانذات جنگ جوئي جي پراڻن ۽ اجاين خيالن کان پوريءَ طرح ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهي؟ ايڪيهين صديءَ جي اچڻ ۾ باقي گهٽا سال رهيا آهن؟ جيڪڏهن اسين اِنهن

ڏورن سالن ۾، انهيءَ نئين، سادي سودي ۽ نيڪ خيال کي سڄيءَ دنيا ۾ پکيڙڻ ۾ ڪامياب ٿي وياسون — اهو ته ’جنگ پراڻي زماني جي ڳالهه آهي‘ — سون کي يقين آهي ته دنيا سڄيءَ انسانذات جي لاءِ گهڻي نيڪ، وڌيڪ چڱي ۽ وڌيڪ جيئڻ لائق ٿي پوندي. پوءِ قدرت اسان کي اهڙين نعمتن سان نوازيندي، جن جو مثال پوري انساني تاريخ ۾ ملي نه سگهندو.

[١٣-٩-١٩٨٤ع. — ش. ا ح]

هٿيارن جي ڊوڙ ۽ امن - تحريڪون

(اعجاز قريشي)

١٩٨٢ع ۾ يورپ جي مختلف ملڪن جي ڏهن لکن ماڻهن ائٽمي جنگي هٿيارن خلاف زبردست مظاهرا ڪيا. ١٢ جون تي، آمريڪا جي سڀ کان وڏي شهر نيويارڪ ۾، پنجن لکن کان وڌيڪ آمريڪي ماڻهن جيڪو مظاهرو ڪيو، سو آمريڪا جي تاريخ جو وڏي ۾ وڏو مظاهرو هو.

يورپ ۽ آمريڪا کان سواءِ ٽيئن دنيا جا ماڻهو پڻ گذريل ڪيترن سالن کان جنگي هٿيارن، ۽ خاص ڪري ائٽمي هٿيارن خلاف مظاهرا ڪندا رهيا آهن.

ڪيترن سالن کان وڏا ملڪ جنهن نموني سوتمار جنگي هٿيارن جي ڊوڙ پڄائي رهيا آهن، ۽ جنهن ۾ ڪجهه سالن کان خطرناڪ حد تائين تيزي اچي ويئي آهي، تنهن نه رڳو ننڍن ملڪن کي ڏچي ۾ وجهي ڇڏيو آهي بلڪ سڄيءَ دنيا جي ماڻهن کي موت جي گهيري ۾ آڻي ڇڏيو آهي.

سڄيءَ دنيا ۾ سجاڳ ۽ سڄاڻ ماڻهو انسانذات خلاف ڪيڏجڻ واريءَ هن تباهيءَ جي راند خلاف لڳاتار احتجاج اٿاريندا

رهيا آهن، ۽ پاڻ کي جنگ خلاف منظم ڪرڻ لاءِ امن جون تحريڪون هلائيندا رهيا آهن. اهي تحريڪون عالمي امن جي ڏس ۾ هن صديءَ جون اهم عوامي ڪوششون آهن، جن کي ڪئي ڪئي حڪومتن جي تائيد به حاصل ٿي آهي. يورپ جي ڪيترن ملڪن جي حڪومتن انهن امن - تحريڪن جي حمايت ۾ دپيل آواز اٿاريو آهي.

دنيا جي مختلف ملڪن ۾ امن - تحريڪن پاران هٿيارن خلاف "عام راءِ" وٺڻ جو ڪم ڪيو ويو آهي، ۽ ڪيو پيو وڃي ته جيئن جنگ خلاف عوام جي نفرت واري اظهار وسيلي حڪومتن تي دٻاءُ وجهي سگهجي. ٦٩٧٣ع ۾، سئيڊن ۾ ورتل عام راءِ ۾، ٥٥ سيڪڙو ماڻهن ائٽمي جنگ جو انديشو ظاهر ڪيو ۽ هٿيارن کي تباهه ڪرڻ جو مطالبو ڪيو. ساڳئي ئي ملڪ ۾ جڏهن ١٩٨٢ ۾ عام راءِ ورتي وئي ته ٧٨ سيڪڙو ماڻهن ائٽمي جنگ جو خطرو محسوس ڪندي هٿيارن جي تياريءَ خلاف نفرت ظاهر ڪئي.

١٩٨١ع ۾ دنيا جي چوڏهن ملڪن پاران، ايندڙ ڏهن سالن ۾ ٽينءَ مهاڀاري جنگ جو خطرو ظاهر ڪيو ويو آهي. انهن ملڪن جي عام راءِ جو سيڪڙو هن ريت آهي:

آسٽريليا	٤٦ء٤	آسٽريا	٢٩ء٣
برازيل	٣٩ء٢	ڪئناڊا	٤٥ء٤
ڊينمارڪ	٣٦ء٨	فرانس	٣٩ء٣
اولهه جرمني	٤١ء٠	اٽلي	٣١ء٧
جپان	٤٣ء٩	اسپين	٤٤ء٦
سئيڊن	٣٢ء٠	سئٽزرلئنڊ	٣٥ء٥
برطانيه	٣٤ء٥	آمريڪا	٤٧ء٢

١٩٥٠ع ۾ آمريڪا جي ٥٠ سيڪڙو ماڻهن اها راءِ ڏني ته آمريڪا کي روس سان ڳالهيون ڪري، وڏي مقدار ۾ هٿيارن ٺاهڻ تي روڪ وجهڻ کپي.

تمام ويجهڙائيءَ ۾ آمريڪا جي "ائٽلانٽڪ انسٽيٽيوٽ"

۽ ڪن اخبارن پاران هڪ پڙتال ڪئي ويئي جنهن مطابق آمريڪي ساٿين جي اڪثريت جنگ جي خلاف ۽ هٿيارن تي ضابطي رکڻ جي فائدي ۾ آهي.

١٩٨١ع ۾ برطانيا جا هزارين ساٿيو پنهنجيءَ حڪومت جي فيصلي خلاف رستن تي نڪري آيا ۽ مطالبو ڪرڻ لڳا ته آمريڪا کي برطانيا جي سرزمين تي ميزائل ڪوڙڻ جي اجازت نه ڏني وڃي. تازو ئي، گذريل سال برطانيا جي هزارين عورتن انهيءَ فوجي هوائي اڏي جو گهيرو ڪيو ۽ اتي ڌرڻو هڻي ويهي رهيون، جتي آمريڪي ميزائيل ڪجهي اچڻا هئا. اهو سلسلو ڪافي وقت ساٿرن، پيترن ۽ پارٽن پاران جاري رکيو ويو، جنهن کي پوءِ پوليس جي زور سان ختم ڪيو ويو.

مئي ١٩٨١ع ۾، اولهه جرمنيءَ جي ٣٩ سيڪڙو ساٿين پنهنجيءَ سرزمين تي آمريڪي ميزائل ڪوڙڻ خلاف سخت احتجاج ڪيو. بيلجم جي ٤٢ سيڪڙو ۽ نيدرلئنڊ جي ٦٨ سيڪڙو عوام پنهنجن ملڪن ۾ ميزائيلن هڻڻ خلاف آواز اٿاريو.

وڏا ملڪ هڪ پاسي خطرناڪ هٿيار ٺاهي، ڌرتيءَ ۽ ڌرتيءَ جي سموريءَ زندگيءَ کي يڪلخت تباهه ڪرڻ جو ڪم ڪري رهيا آهن، ته ٻئي پاسي ننڍن ملڪن کي ڏيجاري، ڪين پنهنجن هٿيارن خريد ڪرڻ تي وڏ ڪان وڏ خرچ ڪرائي رهيا آهن. ننڍا ملڪ، جيڪي اڳي ئي غريب آهن، سي اِن طرح ڏينهون ڏينهن وڌيڪ اقتصادي ابتريءَ جو شڪار ٿي رهيا آهن. اقتصادي ابتريءَ جا شڪار اهي مسڪين ملڪ وڏن ملڪن جي هن قسم جي ڪاري ڪاروبار سان، سندن مدد جا محتاج بنجي ويا آهن. اهو ٻئو خطرو آهي، جنهن ۾ انسانذات هٿيارن جي ڊوڙ سبب وڪوڙجي ويئي آهي.

ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ ۾ ڪيترائي ملڪ تباهه ٿيا ۽ سندن اقتصادي حالت بنهه بگڙي ويئي. تمام ننڍي مقدار جي بنهه اوائلي قسم جي ٻن ائٽم بمن سان سڄيءَ دنيا جو امن برباد ٿي ويو. پر هن وقت جيڪي گهرا ۽ گهڻا گهون ائٽمي هٿيار دنيا جي ڪنڊڪڙڇ

۾ پکيڙيا ويا آهن، سي سڄيءَ دنيا کي اکيچنب ۾ ختم ڪري ڇڏيندا.

انهيءَ گڏيل خطري خلاف ڪم ڪندڙ، دنيا ۾ ڪي اهڙيون تنظيمون آهن، جيڪي امن جي سلامتيءَ لاءِ سڄيءَ دنيا جي انسانن جو ڌيان لهڻن. جنگ کان بچاءَ ۽ هٿيارن تي ٿيندڙ خرچ کي ختم ڪري، بک ۽ بيروزگاريءَ کان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته دنيا جو هر فرد، جيڪو به جتي آهي، امن جي تحريڪن ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿئي.

انهن تنظيمن ۾، سڀني جي ”امن سوسائٽي“ (قائم ڪيل ١٨٨٣ع)، برطانيا جي ”ڪمپين فار نيوڪليئر ڊس آرمامينٽ“ (١٩٨٠ع) جنهن کي ليبر پارٽيءَ جي حمايت حاصل آهي، ناروي ۽ ڊينمارڪ جون ”ائٽمي هٿيار نه کپن“ نالي سان تنظيمون، ۽ بيلجم، ناروي، نيدرلئنڊ، آسٽريليا، جپان، اٽليءَ، فرانس، نيوزيلئنڊ ۽ آمريڪا جون امن تنظيمون اهم آهن.

تازو يورپ ۾ ”يورپين نيوڪليئر ڊس آرمامينٽ“ نالي سان جيڪا تنظيم قائم ٿي آهي، تنهن ١٩٨١ع ۽ ١٩٨٢ع دوران ائٽمي هٿيارن خلاف ٻه وڏا ڪنوينشن ڪيا آهن.

انهن سڀني امن-تنظيمن پنهنجي پنهنجي حلقي ۾ هزارين ميمبر بڻايا آهن، ۽ سون جي تعداد ۾ سنڌن ڪل وقتي ڪارڪن ڏينهن-رات ڪم ڪري رهيا آهن. جپان جي ننڍي شهر هيروشيما ۾ (جنهن تي ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ دوران پهريون ائٽم بم ڪيرايو ويو هو) ٻه لک ۽ ٽوڪيو ۾ چار لک ماڻهو امن-تنظيمن جا ميمبر ٿيا آهن.

امن-تحريڪن جي سلسلي ۾، وقت بوقت، دنيا جي ڊاڪٽرن ۽ ٻين پيشيور ماڻهن پڻ هٿيارن جي واڌ خلاف پنهنجيءَ نفرت جو اظهار پئي ڪيو آهي. برطانيا ۾ ڊاڪٽرن جي ائسوسيئيشن تمام سرگرم آهي ۽ بار بار اهڙي قسم جون ڪانفرنسون ڪندي رهي ٿي. ٢٩ مارچ ١٩٧٩ع تي، ڊاڪٽرن جي ائسوسيئيشن بوسٽن

۾ هڪ وڏي ڪانفرنس ڪوٺائي، هٿيارن جي ڊوڙ خلاف آواز اٿاري، پنهنجو مقدس انساني فرض پورو ڪيو. فيبروري ۽ مارچ ۱۹۸۰ع ۾ ڪيمبرج (برطانيا) ۽ مساچوسيٽس (آمريڪا) ۾ هڪ سمپوزيم ڪرايو ويو، ۽ ڏهوڪي صدر جمي ڪارٽر ۽ ڏهوڪي روسي صدر برزنيف ڪي خط لکي، ڪين خطرناڪ جنگي صورتحال کي روڪڻ لاءِ چيو. اهو خط ”نيويارڪ ٽائمس“ رسالي ۾ ڇپيو هو. پنهي صدرن خط جو جواب ڏنو. صدر برزنيف، ۲۰ مارچ ۱۹۸۰ع تي، هڪ تفصيلي خط ذريعي جواب ڏنو، جيڪو ماسڪو جي ”پراودا“ اخبار ۾ ڇپيو، ۽ صدر ڪارٽر ۲۵ اپريل تي تار ذريعي موٽ ڏني.

آگسٽ ۱۹۸۰ع ۾، ”نيهين پگ واش بين الاقوامي سائنس ڪانفرنس“، جيڪا نيدرلئنڊ ۾ ٿي، تنهن ۾ دنيا جي ڊاڪٽرن، جيڪي برازيل، چلي، زيڪوسلاويڪيا، مصر، فنلئنڊ، فرانس، ڪينيا، نائجيريا، پولنڊ، نيوزيلئنڊ، برطانيا، آمريڪا، وينزوئلا ۽ روس مان آيل هئا، طاقتور ملڪن کي هيٺين لفظن ۾ چتاءُ ڪيو: ”ائٽمي جنگ لاءِ ڊاڪٽري تياريون بيسود آهن. اها جنگ دنيا ۾ انساني موت، عذاب ۽ جيوڙن جي مرض جي اها حالت پيدا ڪندي جنهن جو مثال موجود ڪونهي، ۽ اها گذريل سڄي جنگين جي تباهڪارين ۽ بيمارين کان سوين درجا وڌيڪ هوندي: اهڙيءَ جنگ کان پوءِ ڪنهن به قسم جي دوائن جو اثر ٿي نه سگهندو، ۽ ڪنهن به قسم جي دوائن ۽ علاجن وسيلي ڪو به ڪنٽرول ممڪن نه ٿيندو: انهيءَ ڪري، اها سوچ رکڻ ئي اجائي آهي.“

مختلف ملڪن جي باوقار مذهبي جماعتن پڻ اهڙي قسم جو پروگرام اختيار ڪيو آهي، جنهن موجب آهي حڪومتن تي اخلاقي زور وجهڻ لاءِ پرچار ڪن ٿيون. انهن ۾ جپان، آمريڪا، برطانيا ۽ نيدرلئنڊ جون ٻڌ مت جون جماعتون ۽ عيسائي چرچ جون تنظيمون شامل آهن.

امن ـ تحريڪن ۾ مزدورن جي ٽريڊ يونين به اهم ڪردار

ادا ڪيو آهي، ۽ چيو آهي تہ هٿيارن تي بي انداز خرچ ٽين سان پورهيتن جي حالت بگڙي رهي آهي.

ماحول کي صاف رکندڙ ماهرن ۽ استادن پڻ ٻڌايو آهي تہ هٿيارن جي ڪري ماحول کي سخت خطرو آهي، ڇو تہ ان طرح ڪئين قسمن جون بيماريون پکڙجي وينديون.

امن ـ تحريڪن جي سلسلي ۾ روس ۽ اوڀر يورپ ڪافي اڳرا آهن. روس ۾ "روس امن ڪاميٽي"، "روس امن فائونڊيشن"، "سوويت پگ واش ڪائونسل"، وغيره، سٺو ڪم ڪري رهيون آهن. ٦ آگسٽ ١٩٨٢ع تي، روس ۾ ڇهہ ڪروڙ ماڻهن امن جا مظاهرا ڪيا، ۽ جنگ خلاف عوامي نفرت جو اظهار ڪيو.

١٢ ڊسمبر، ١٩٨١ع تي، هنگريءَ ۾، ڏهن هزار نوجوانن مظاهرو ڪري، يورپ کي هٿيارن کان آزاد ڪرڻ جي گهر ڪئي.

ڪيترا ئي پيرا وڏين طاقتن جي وچ ۾ هٿيارن تي روڪ بابت ڳالهيون ٿيون آهن، پر هيستائين انهن مان ڪوبہ ڪٺ ـ تيل نہ نڪتو آهي.

دنيا جون امن ـ تحريڪون، بهرحال، هر هنڌ پنهنجي آواز ۽ عمل ذريعي حڪومتن تي پنهنجو دٻاءُ جاري رکيو اچن. سموريءَ انسانذات جون دعائون ۽ نيڪ تمنائون ساڻن شامل آهن. هر انسان تي لازم آهي تہ هو جنگ ۽ جنگبازن کان کليءَ طرح نفرت جو اظهار ڪري، ۽ امن ۽ آسودگيءَ لاءِ ڪم ڪري. (٢٨-٦-١٩٨٤ع)

پريٽوريا ۽ تيپئي ـ ٻيئي هڪجهڙا ترڙيل

(سين او ڪونر)

پريٽوريا نسل پرست ڏکڻ آفريڪا جي راڄڌاني آهي، ۽ تيپئي آسريڪي پناهہ ۾ آيل تائوان، اصل چين کان ڇنال پيٺاريءَ، جي گاديءَ جو شهر آهي.

ويجهن چند سالن ۾ هنن ٻنهي راڄڌانين جا پاڻ ۾ ڏاڍا گهاٽا ۽ رازداريءَ وارا لاڳاپا قائم ٿي چڪا آهن!

ٻئي ملڪ هزارين ميل هڪٻئي کان پري آهن. ٻنهي جي راڄنيتي سپنڌ جو ڪو ظاهري سبب يا منطق به ڪونه ٿو ڏسجي، ۽ نه وري ٻنهي جا باهمي ڪي خاص فائدا به سمجهه ۾ اچي ٿا سگهن.

فائدي ۽ سبب جي ڳالهه ڪي ٿو ڏسجي ته پاڻ تائيوان لاءِ پريٽوريا حڪومت سان ناراض رهڻ بلڪ وڌهڻ ۽ نفرت ڪرڻ جا اسباب موجود آهن. ڏکڻ آفريڪا ۾ جيڪي چيني قوم جا ماڻهو رهن ٿا ــ ۽ آهي خاص طرح تائيوان جا ئي چيني آهن ــ انهن لاءِ، ڏکڻ آفريڪا جي هڪ اخبار جي چوڻ موجب، اتي ڪو به انساني يا قانوني تحفظ ڪونهي ۽ آهي ڏکڻ آفريڪا جي انسان دشمن ”گروهي ايراضين جي قانون“ هيٺ اتان جا ڪي ٻنهه شودر ۽ ڪوڙهي رولاڪ تصور ٿين ٿا.

پر ڏکڻ آفريڪا ۾ چيني ماڻهن لاءِ هيءَ سرڪاري نفرت ۽ انهن جو هي نيچ درجو پريٽوريا ۽ تپئي حڪومتن جي وچ ۾ هن نئين ياراني جي آڏو ڪا رڪاوٽ ٻنجي نه سگهيو آهي.

چتائي ڏسڻ سان البت ڳالهه پڌري ٿئي ٿي ته هي ٻه ملڪ، ايتريءَ ڪم از ڪم هڪ پاسائين شديد نفرت جي موجود هوندي به، واپار ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ناليءِ ۾ هڪٻئي جا چڱو ايترا سنگتي ساٿي بڻيا گهمن ٿا!

١٩٨٠ع ۾ ڏکڻ آفريڪا جو وزير اعظم، ڊبليو. بوٿا، تائيوان جي سرڪاري ياترا تي تپئي وڃي پهتو ۽ تائيوان جي صدر چيانگ چنگ-ڪئو ۽ وزير اعظم سن ين-سئان جو معزز مهمان بڻيو. هڪ سرڪاري دعوت ۾ جيڪا وزير اعظم سن سئان هن جي اعزاز ۾ ڏني هئي، جيڪي ٻاهرين ملڪن جا سفير شامل ٿي سگهيا هئا، سي فقط پاراگئا، گئٽيمالا، ايل سالويڊار، ڪوسٽاريڪا، پناما، يوروگوئا، ڏکڻ ڪوريا ۽ ڊومنيڪن ريپبلڪ جا سفير ئي هئا.

ائين پئي معلوم ٿيو تہ هيءَ ڪا گڏجاڻي ئي دنيا جي
تيات کان نڪتل، جڳ تڙيل، ملڪن جي هئي.

ڪافي وقت کان، تائوان جيڪي طريقا ۽ نمونا ملڪ جي اندر ”چپ چپات“ جي قائم رکڻ لاءِ ڪم پئي آندا آهن، آهي، مغربي خيال کان، خاص طرح آمريڪا لاءِ، ڳڻتيءَ جا سبب پئي بڻيا آهن. هونئن تہ مغرب جي دنيا، ۽ خاص طرح وري بہ آمريڪا، دل و جان سان ۽ پوري پنهنجي ايمان جي سلامتيءَ سان تائوان جي پٺي ٺپرڻ لاءِ تيار پئي رهي آهي تہ ڪنهن طرح علائقي ۾ قومي جمهوري چين جو ڪو اثر رسوخ وڌي نہ وڃي ۽ اُن جا حمايتي آتي ڪنهن طرح زور نہ وٺي وڃن؛ پر آمريڪا جي خاص ڳڻتي ان ڳالهہ جي سلسلي ۾ وڌيل رهي ٿي تہ تائوان حڪومت، آمريڪا جي نقطي نگاهہ کان نيڪن، اشرافن ۽ جمهوري سياسي مخالفن جو بہ نڪ ۾ دم ڪري بلڪ مڙگهو ئي صفايو ڪرڻ شروع ڪري ڏنو آهي، جيڪي، وڏي ڳالهہ تہ، خود آمريڪا سان وفاداريءَ جو بہ اهڙو ئي ساڳيو پڪو دم ڀرين ٿا جهڙو تائوان جي حڪومت ڀاڻ!

ڏکڻ آفريڪا بہ پنهنجن بين الاقوامي تعلقات جي سلسلي ۾ پاڻ کي ساڳيءَ هڪ مشڪل صورتحال ۾ آڻي وڌو آهي— مغرب کي، ۽ خاص طرح آمريڪا کي، ان پنهنجي نسلي علحدگيءَ جي نظرين، پاليسيءَ ۽ عمل جي انتهائيت تي ڪافيءَ کان زياده ڳڻتيءَ ۾ وجهي ڇڏيو آهي!

گذريل ڪن سالن کان مغرب جي ملڪن ۾ ڏکڻ آفريڪا جي شديد نسلي پاليسين ۽ انهن تي آمريڪا جي سات بلڪ گهڻي قدر چشم پوشيءَ خلاف تمام گهڻو اعتراض پئي ٿيو آهي ۽ احتجاجي آواز بلند پئي ٿيو آهي— خاص طرح ريگن انتظاميہ جي دؤر ۾ جيڪي نسل پرست ڏکڻ آفريڪا سان ”تعميري مفاهمت“ جا لاڳاپا قائم ٿيا ۽ وڌيا آهن، انهن جي خلاف، ۽ نتيجي طور پريٽوريا تي مغرب طرفان، ۽ وري بہ خاص طرح آمريڪا طرفان، ڪجهہ

"تعميري" ۽ "اصلاحي" اقدامن ڪرڻ لاءِ دٻاءُ پئجي رهيو آهي.

پر ساڳئي وقت، جيئن تائيوان جي حالت ۾، مغرب جي دنيا ۽ خاص طرح آمريڪا ڏکڻ آفريڪا سان پنهنجي دوستي ۽ امداد جا ناتا قائم رکڻ ۽ وڌائڻ تي مجبور آهي ته جيئن آفريڪا جي آن علائقي ۾ سوويت يونين جو اثر ۽ ان جا حمايتي زور نه وٺي وڃن — جن کي روڪڻ ۽ ختم ڪرڻ جو ڪم مغرب طرفان ڏکڻ آفريڪا جي ئي حوالي ٿيل آهي.

تائيوان سان ڏکڻ آفريڪا جي دوستي، جيڪا تقريباً چار سال اڳ شروع ٿي هئي جڏهن وزيراعظم سن-ين-سئان سرڪاري ملاقات تي پريٽوريا سڏيو ويو هو — سا ڪميونزم دشمنيءَ ۾ پنهي حڪومتن جي مشترڪ شدت جو ئي اظهار آهي، جنهن کي هو، دنيا ۾ پنهنجي عليحدگيءَ ۽ نيات نيڪاليءَ جي اثرات کان بچندي، وقت بوقت پاڻ ۾ گڏجي، پنهنجن تجربن جي ستاسٽا ڪري هو اهائي وڌيڪ تيز ڪرڻ گهرن ٿا.

اها به عالم آشڪار ڳالهه آهي ته جنهن مهارت ۽ حيوانيت جي انتها سان ڏکڻ آفريڪا ڪميونسٽ خطري کي منهن ڏئي ٿي، ان ۾، عبرتناڪ حد تائين، پڪ ئي پڪ، فقط تائيوان ئي ان کان گوءِ کٽي رهيو آهي.

دوستيءَ جي ان ابتدا کان وٺي اڄ تائين ڏکڻ آفريڪائي ۽ تائيواني عملدارن، حڪومتي نمائندن ۽ ڪئبينٽ وزيرن جي هڪٻئي وٽ اچ وڃ زور شور سان جاري رهي آهي — سندن هڪ ملاقات لاءِ هيءَ هل هلان ائين آهي جيئن ٻن جهنگ ۾ پنهنجي پنهنجي ڀوڙ ڏڪ ۽ وٽ پڪڙ دوران ساهي پٽڻ ۽ وندرورونهن لاءِ پاڻ ۾ ۽ ٻين برادر جهنگ ٻلن سان ملڻ ۽ منهن منهن ۾ وجهي، هڪٻئي جون رت پريل هوڙون ڏسي ۽ ناسون سونگهي، سوني وڃي پنهنجي پنهنجي چير ڦاڙ جي ڪم کي لڳن!

["اسٽار ورلڊ پيپر"، مارچ ١٩٨٤ع

(٢٨-٦-١٩٨٤ع) جي شڪريي سان — م. ا. ج]

بکايل دنيا ۽ اڻ آسريل ملڪ

(اڪبر سومرو)

انسان جي جياپي جي لاءِ سڀ کان پهرين ۽ ضروري ڳالهه آهي ان جو کاڌو. ماڻهوءَ جي جسم جي بناوت، تندرستي ۽ توانائي ۽ وڌڻ ويجهڻ ان جي کاڌي کائڻ تي منحصر آهي. ان جي صحيح واڌ ويجهه نه فقط ان جي کاڌي کائڻ سان آهي پر سٺي ۽ غذائيت ڀريل کاڌي کائڻ سان ئي ممڪن آهي.

اڄوڪيءَ دنيا جو هڪ اڌ جڏهن خلائن کي فتح ڪرڻ جي خوابن کي عملي جامو پهرائي رهيو آهي، ته ان جي ٻئي اڌ ۾ ماڻهو بکيا، ڏکيا، اڻگهاڙا، نبل، هيڻا ۽ سوين بيمارين ۾ مبتلا نظر اچن ٿا، جنهنڪري سندن سموريون انساني لياقتون ۽ قابليتون محدود ٿي چڪيون آهن. انهن اڻ اسريل ملڪن جي ماڻهن کي زندگيءَ جي بين ضرورتن سان گڏ وڏي ۾ وڏيءَ ضرورت طور کاڌي جو مسئلو اڳيان آهي ۽ هڪ سنجيده صورت وٺيو بيٺو آهي.

هڪ مضمون نگار، جين ڀان ون، پنهنجي هڪ مضمون ”اڻ آسريل ملڪن جي حالت“ جي شروعات ڪندي لکيو آهي، ”ڪروڙين بکين واتن سان ماٺ ميٺ ۾ رڙيون ڏانهيون پيون نڪرن، پر اهي ڪوئي ڪونه ٿو ٻڌي.“

حقيقت به اها آهي ته جيڪڏهن ڪو دل وارو اهي رڙيون ٻڌي به، ته سندس روح ڀڻ رڙيون ڪري اٿي!

جڏهن اسين دنيا ۾ کاڌي ۽ ٻين انساني ضرورتن وارن ڪمن تي خرچ ٿيندڙ رقم کي ڏسون ٿا ۽ وري خلائن ۾ تحقيق، ٻين گرهن تي زندگيءَ جي ڳولا لاءِ ٿيندڙ خرچ ۽ دنيا ۾ هٿيار بند فوج تي ٿيندڙ خرچ جو حساب ڪتاب به ڪريون ٿا، ته معلوم ٿئي ٿو ته اڻ اسريل توڙي اسريل ملڪ کاڌي ۽ تعليم جي بنسبت گهڻو خرچ غير پيداواري شين تي ڪن ٿا، ۽ آن ڪري دنيا جا اڪثر ملڪ ۽ انهن ۾ رهندڙ ماڻهو بک جو شڪار آهن. ڪين به وقت به پيٽ ڀري

ماني نٿي ملي. اڻ اسريل ملڪن جا ٻار بجاءِ تعليم پرائڻ جي مزدوري ۽ بار برداريءَ وغيره جا ڪم ڪن ٿا.

هڪ اندازي موجب هڪ ماڻهوءَ جي صحتمند رهڻ لاءِ ساليانو ڪيس ١٧٧ ڪلوگرام کير، ٢٨ ڪلوگرام گوشت ۽ ١٧٦ عدد بيضن جي ضرورت پوي ٿي. جڏهن ته صرف سنڌ (جيڪو ملڪ جو سڀ کان وڌيڪ پروٽين واپرائيندڙ صوبو آهي) ۾ ساليانو هر ماڻهو سراسري طرح کير صرف ٨١ ڪلوگرام، گوشت صرف ٩ ڪلوگرام ۽ بيضا صرف ٢٦ عدد واپرائي ٿو: يعني ته ساليانو سنڌس پروٽين واري خوراڪ مان ٩٦ ڪلوگرام کير، ١٩ ڪلو گرام گوشت ۽ ١٥٠ عدد بيضا گهٽ هوندا آهن.

کاڌي ۾ پروٽين ۽ ٻين خوراڪي جزن جي گهٽتائي سمورن اسرندڙ ۽ اڻ اسريل ملڪن جو مسئلو آهي ۽ خاص طور تي آفريڪا کنڊ ۾ ته انتهائي هنگامه خيز صورت پيدا ٿي چڪي آهي.

سنڌيءَ ۾ هڪڙو پهاڪو آهي ته "ڏهري ڏور تي ميڇر گهڻا"، سو ان پهاڪي جيان اهڙن ملڪن ۾ کاڌي جي اڻاڻ جي ڪري بيماريون به عام آهن.

ساريءَ دنيا ۾ تقريباً ٣٠٠ ملين کان به وڌيڪ ننڍن ٻارن کي پروٽين جو مقدار مقرر نه ملڻ ڪري سندن فطري واڌ رڪجيو وڃي ۽ ننڍيءَ وهيءَ ۾ سندن تنتي سرشتو ۽ ٻڌڻ جي صلاحيت گهٽ ٿيڻ سان گڏ منجهن دماغي ڪمزوريون ٻڻ پيدا ٿيو پون.

"ورلڊ هيلٿ آرگنائيزيشن" جي هڪ اندازي موجب مائرن کي صحيح خوراڪ نه ملڻ ڪري ١٠ سيڪڙو ٻار حسياتي، جسماني ۽ دماغي بيمارين ۾ مبتلا ٿيل جمن ٿا. اڻ اسريل ملڪن ۾ ١٠٠٠ ٻارن مان ٢٠٠ هڪ سال جي عمر کي پهچڻ کان اڳ مريو وڃن، ١٠٠ ٻار پنجن سالن جي عمر تائين مريو وڃن، ۽ صرف ٥٠٠ ڄڻا ٤٠ سالن جي عمر کي پهچن ٿا. اسريل ملڪن ۾ سراسري طرح هڪ ماڻهو ٦٠ ۽ ٧٢ سالن جي وچ ۾ عمر ماڻي ٿو ۽ اڻ اسريل ملڪن وٽ اهو ٣٥ کان ٤٠ سال ئي سراسري طور جيئي ٿو.

هڪ ٻئي اداري، "بين الاقوامي نوجوانيءَ جي تنظيم"، مطابق ماڻهن کي صرف صحيح پاڻيءَ جي نہ ملڻ ڪري، آنڊن ۽ پيٽ جون ۽ پيون بيماريون پڻ عام آهن.

قومن جي صحتمنديءَ جو سمورو دارومدار انهن جي کاڌ-خوراڪ تي بمنل هجي ٿو. کاڌو جسماني ۽ ذهني صحت بخشي ٿو. جڏهن ڪا قوم جسماني ۽ ذهني لحاظ کان صحتمند نہ هوندي، تہ ان جي هر عمل ۾ پڻ نبلتا ۽ هيٺائي پيدا ٿي ويندي آهي. ان ۾ سوين جسماني ۽ نفسياتي بيماريون جنم وٺنديون آهن. جنهنڪري منجهانئن ساسهون ٽيڻ يا جواب ڏيڻ سان گڏوگڏ تخليقي صلاحيتون پڻ ناپيد ٿي وينديون آهن، ۽ نيٺ اها قوم هيٺي ٿي، پنهنجي چيلهم پچائي ويهي رهندي آهي.

دنيا جا سمورا ملڪ بنيادي انساني ضرورتن کي ڇڏي غير ضروري خرچ پويان هزارين، لکين ملين ڊالر لٽائي رهيا آهن ۽ آهو سارو خرچ غيرپيداواري قوتن تي ٿي رهيو آهي، جنهن مان انساني فائدي جو تہ ڪوبہ امڪان ڪونهي، ويتر تباهيءَ جا آثار پيدا ٿين ٿا. انهن سڀني ڪري ايشيا، آفريڪا ۽ لئٽن آمريڪا جا ڪروڙين ماڻهو بک ۽ بدحاليءَ جو شڪار آهن، سندن ٻارڙن جا پيٽ پٺيءَ سان لڳل آهن ۽ انهن جون مسڪين اکيون مانيءَ جي لولي لاءِ ليلائينديون. بک هڪ راڪاس جيان "آدم بو-آدم بو" ڪريو انهن ملڪن ۾ پيئي ڊوڙي، جڏهن تہ اسريل ملڪ غير ضروري اناج ڪڏهن تہ ساڙايو ڇڏين!— حالت اها آهي، جو هڪ شاعر جي لفظن ۾:

"گدامن جا در تہ قلفيل هئا،
پر ڪوئن جا لشڪر،
پنهنجن جسمن جي گاڏن ۾
آن جي ذخيرن کي کٽي،
ڪٽي ٻرن ۾ وڃي لڪا،
چين جي ننڊ ڪرڻ!

پر انساني مائرن جـي سڀڪنهن ۽ انديشن پريل ڇاتين سان
چنبڙيل،
ڪير پياڪ ٻار
ڳوڙهن سان ئي جهوليون ڀرين ٿا."
اِن ئي ڪيفيت ڪي اسان جي بزرگ مخدوم نوح اڄهوڻن
ريت چٽيو آهي:
"پيئي جا پريات،
سا ماڪ نه پاڻيو ماڻهوئا،
رني آهي رات، ڏسي ڏکوين ڪي!"
ساريءَ دنيا ۾ هـن وقت انسان خلاف ائٽم، هائيڊروجن،
نيوٽران ۽ ڪلسٽر بمن سميت، مستقبل جـي قتل عـام لاءِ ٺهندڙ
هاڃيڪار هٿيارن تـي ساليانو ٥٠ هـزار ملين ڊالـر ٽيندڙ خـرچ
جيڪڏهن دنيا ۾ رهندڙ هر مرد، عورت ۽ ٻار ۾ ورهائجي ،ته هوند
في ماڻهوءَ ڪي ١١٠ ڊالر ملن.
ازانسواءِ دنيا ۾ فوجي سکيا لاءِ استعمال ٿيندڙ تقريباً ٥٠٠
هزار چورس ڪلوميٽر زمين آباديءَ ۽ پوک کان سيڙيل آهي. پيءُ
ته ائٽمي تجربن وارن علائقن ۽ بمباريءَ جي زد ۾آيل علائقن تي
وري ڪڏهن به پوک نٿي ڪري سگهجي.
انسان ذات جو قتل ڪندڙ اهي فوجي حربا جيڪي غريب
ملڪن جي عوام کي بک ماري هٿ ڪيا وڃن ٿا، سي جڏهن عمل
۾ اچن ٿا ته انهيءَ سان هزارين ماڻهن جي سرڻ بعد بچيل شهري زندگيون
پڻ مفلوج ٿيو وڃن، ماڻهو بي گهر ۽ مفلس ٿيو وڃن، هزارين عورتون
۽ ٻار لاوارث ٿيو وڃن، ۽ اپاهج ماڻهن ۾ پڻ اضافو ٿئي ٿو. جنگ
جي تباهڪارين بابت ناگاساڪيءَ تـي ٻي عالمگير جنگ ۾ ٿيل
بمباريءَ متعلق هڪ جپاني ڊاڪٽر ايم-ايچي ساڙو آکين ڏٺو احوال
بيان ڪندي لکي ٿو:
"مون يوراڪاميءَ ۾ وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، اتان کان
انڪل ٥٠٠ کن وال اڃا پري هوس ته آتي مون کي يوراڪاميءَ

ساڻ سونهندڙ ڪافي زخمي مليا، جن جا ڪپڙا ڦاٽي ليڙون ليڙون ٿي چڪا هئا ۽ سندن جسمن جون ڪلهون آڍوڙجي، چيچڙا ٿي، لٽڪي رهيون هيون، ۽ اهي خالي خالي اکين ساڻ گهوريندڙ رت ۾ ليٿڙيل پوت پئي لڳا.

”پئي ڏينهن جڏهن آءٌ پيرين پنڌ پوراڪاسيءَ ۾ پهتس ته اتي ڏٺم ته جيڪي ڪجهه اڳي هو، سو سمورو غائب هو، صرف ڊٺل عمارتن جا ڪنڊر ۽ لاش ئي لاش پکڙيل هئا. پاڻيءَ جي ڳوڙا ۾ مايوس ٿيل هڪ ماڻهوءَ جو ڦٽڪندڙ جسم ڏٺم جنهن جي وات ساڻ گجي نڪري رهي هئي. سڙيل ڪارن لاشن جا ڍير پيا هئا، جن جي پاڻهن ٽنگن جون اڇيون هڏيون ڏسڻ ۾ پئي آيون. زخمي عورتون ۽ ٻار هانءَ ڦاڙي روئي رهيا هئا. سندن آهون دانهون ۽ ڪوڪون مون ڪان نه وسرنديون.“

اکيون مون اپائيون، روئي رت ڦڙا!!

تازو دنيا جي پٺيهن اڻ اسريل ملڪن جي هڪ ڪانفرنس پئرس ۾ ٿي، جنهن ۾ اندازو لڳايو ويو ته غريب ۽ پڪين ملڪن جو في ماڻهو سراسري طرح سال ۾ صرف ٢٠٠ ڊالر ڪمائي ٿو، يعني هڪ مهيني ۾ ١٥ ڪن ڊالر يعني ٣٠٠ رپيا کن مهينو، جيڪا ڪمائي آن هڪ ماڻهوءَ جي لاءِ به تمام ٿوري آهي، جڏهن ته اهي روپيا اڪثر هڪ خاندان لاءِ هوندا آهن.

اهڙي نموني اسين جيڪڏهن انسانيت جي مستقبل تي نظر وجهنداسون ته پڻ معلوم ٿيندو ته دنيا جي اڄ جيڪا ٤ ارب آبادي آهي سا ٣٠ سالن بعد ٻيڻي ٿي ويندي. هن ترقيءَ جا وسيلا جيڪي اڻ برابريءَ ڪري اسان جي ترقيءَ تي ٤ ارب ماڻهن کي به پوري نٿا پون، سي ٨ ارب جي آباديءَ ۾ ورهائڻا پوندا. ازانسواءِ دنيا کي گهربل ساليانو اناج ٢٧٤ ملين ٽن آهي جيڪو پڻ وڌڻ بجاءِ گهٽجي رهيو آهي. تازو هڪ ١٩٨١ع جي اندازي مطابق ٢١٠ ملين ٽن اناج پيدا ٿيو يعني ٦٤ ملين ٽن گهٽ پيدا ٿيو.

ان جو مطلب ته اڻ اسريل ملڪن جي ماڻهن جو مستقبل بلڪل اونداهو آهي ۽ اهائي حالت رهي ته اهڙي ڪابه اميد حال في الحال نٿي ڪري سگهجي ته غريب ملڪن جا ماڻهو ڪڏهن پيٽ پري به کاڌو کائي سگهندا.

دنيا جي اهڙي صورتحال ڏسي صرف اهوئي چئي سگهجي ٿو ته اسان جي ڌرتي هڪ وڏي بحران ۾ مبتلا آهي، جنهن بحران تي قابو نه پاتو ويو ته ايندڙ وقتن ۾ هن دنيا جا ماڻهو ڏڪارن ۽ پين وبائن ۾ وٺيا ويندا، جنهن سان دنيا جي رهيل کهيل سونهن ۽ سڪار به ختم ٿي ويندو ۽ هيءَ دنيا هڪ وڏو قبرستان پاسندو.

ان لاءِ اچو ته پنهنجيءَ دنيا کي بچايون ۽ ان مان بک ۽ بيماريءَ جي پاڙ پٽڻ لاءِ ڪوشش وڌون. اچو ته هن دنيا کي حسين ۽ جنت نما بڻايون ۽ اچو ته پنهنجن ايندڙ نسلن جي ڀلي لاءِ سوچيون ۽ ڪجهه ڪريون.

سائين سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!
— شاهه

آفريڪا کنڊ بحران ۾!

(اڪبر سومرو)

هن وقت سڄو آفريڪا کنڊ بحران ۾ ورتل ٿو ڏسجي ۽ سندس گهڻائي ملڪ بک ۽ بدحاليءَ جو سخت شڪار آهن. تازين رپورٽن مطابق ان جي ڪيترن علائقن ۾ تمام سخت ڏڪار پئجي چڪو آهي ۽ ماڻهو اَن نه ملڻ ڪري مري کپي رهيا آهن. ان جي پيش نظر اسان آفريڪا کنڊ جو هڪڙو مختصر جائزو پيش ڪري

رهيا آهيون.

آفريڪا دنيا جو نهايت ئي مالدار ۽ دولت منديڪنڊ، جتي سون ۽ هيرن جون کاڻيون لپن ٿيون، سو اچوڪي دنيا جو نهايت ئي مسڪين، غريب، يتيم ۽ بيواهو ڪنڊ ثابت ٿي چڪو آهي. ان جو ثبوت سنڌس ڪافي ملڪن ۾ بک، بيمارين ۽ بدحاليءَ سبب سڪرات جي ڪيفيت آهي. آفريڪي ملڪن ۾ زندگيءَ جون بيون گهرجون ته ڇتيون پر صرف اناج نه ملڻ ڪري ئي اتي جا رهاڪو سري ڪپي رهيا آهن، ۽ اهڙيءَ ريت اهو پڻ پاسي پيو ته سنڌن داد فرياد ڪرڻ وارو به ڪوئي ڪونهي، سواءِ ڪجهه امدادي جماعتن جي. جيڪي اخلاقي صورتحال جي پيش نظر، لطيف جي شعر جيان ته 'ٻُڏنديءَ ٻوڙن ۾ ڪي هاتڪ هٿ وجهن!' ڪين مڙيوئي موت جي منهن آپدا مان ڪيڻ جي ڪوشش ۾ سرگرم آهن، پر گهڻو ڪري سنڌن آهي ڪوششون جتادار ثابت ڪونه ٿينديون ڇو ته اتي جي اڪثر ملڪن جا بنيادي، اقتصادي، معاشي ۽ معاشرتي ڍانچا ڍانوان ڍول ٿيا پيا آهن: جنهنڪري هاڻ، گورڪيءَ جي لفظن ۾، ”سماج، هاڻي اهڙو پراڻو جوتو ٿي ويو آهي، جنهن ۾ ايتريون ته ڇتيون لڳي چڪيون آهن، جو هاڻ ان ۾ وڌيڪ ڇتيءَ لڳڻ جي گنجائش ئي ڪانهي. ان ڪري هاڻ ان کي اڇلائي نئون جوتو خريد ڪرڻو آهي.“ سماج جي اهڙيءَ تبديليءَ لاءِ آفريڪا ۾ ڪي سياسي تنظيمون ضرور آهن جيڪي اتي جي سماجي حالتن تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهن؛ پر ڪتي ڪتي ته ماڻهن کي انيتاليهن ڪلاڪن ۾ هڪڙو سڪائيءَ جو سنگ يا هڪڙو ڍوڍو به نصيب ڪونهي. گهڻو ڪري ته هفتي ۾ هڪڙو ٻيرو کين هڪ وقت جو کاڌو نصيب ٿئي ٿو! ڪن ڪن هنڌن تي ڏڪار جا ماريل ماڻهو پنهنجا پار امداد لاءِ آيل غيرملڪين کي سنئون ڪريو مفت ۾ پيا ڏين ته جيئن سنڌن پنهنجي زندگي ختم ٿي وڃي، ته اهي معصوم ته جيئرا رهي سگهن! اتي اياز جي شعر جي هيءَ سٽ ٿي ياد اچي ته 'ڍَوَ' بنان ڍولا، ناهي ساڃهه سونهن

جي!‘ جتي ماڻهو پيٽ جي تنور ۾ سائو ٽارو به آچلي وجهي نه سگهندا هجن آتي دنيا جي ٻين مسئلن کي ڪير ڏو پڇي!

دنيا جي ڪيترن ئي رسالن ۽ اخبارن جا صفحا اٽلانٽڪ سان توهان کي آفريڪا جي ملڪن جا ڪئين اهڙا فوٽو نظر ايندا، جن ۾ پوڙها ۽ جوان، مرد ۽ عورتون پنهنجا فطري قد بت وڃائي چڪا آهن، ۽ هاڻ پنهنجيون فطري عمريون سندن هٿن مان واريءَ جيان وهي رهيون آهن. بک سندن جسمن کي جيئري سڪرات ڏيئي ڇڏي آهي، ۽ هاڻي اهي چند گهڙين جا مهمان آهن. ٻئي پاسي ابهم ٻارڙا نماڻا بڪايل چهرا، ڦوڪيل پيٽ ۽ تيلن جهڙيون هڏڙيون ڪڍيو وينا آهن. غربت ۽ مفلسيءَ جا اهڙا نظارا ڏسيو دليون دهلجيو وڃن.

اِها ڪيتري نه افسوسناڪ ڳالهه آهي، جو هڪڙي پاسي ان مغرب ۾ جتي فرانس، برطانيا ۽ آمريڪا جهڙا ڦورو ملڪ آفريڪي ۽ ايشيائي ڦريل صدين جي دولت منجهان ڀاڻ وٺ ان جا انبار لڳايو وينا هجن. ڀاڻ ڪائين، سندن ڪتا ٻلا لڪين ۽ پوءِ به اوبارو ڪري آچلايو وڃي. ۽ ٻئي طرف آن ئي دنيا ۾ جن ماڻهن جون سون ۽ هيرن جواهرن جون کاڻيون خالي ڪيون ويون، سي سدائين ”ڏکي توءِ ڏڪار، توڻي وسن مينهڙا“ جيان گهارين!

عالمي مسئلن بابت ڪيل هڪ تحقيقات موجب آفريڪا کنڊ جي ملڪن ۾ ڪن کي پنهنجي آباديءَ جي ٢٦ سيڪڙي لاءِ ۽ ڪن کي ته ٢٥ سيڪڙي آباديءَ کان به وڌيڪ لاءِ مستقل سخت غذائي کوٽ رهي ٿي. ٻين لفظن ۾ هيءَ چئجي ته وڌاءُ ڪونه ٿيندو ته آفريڪا کنڊ جا تقريباً ١٥٠ ملين ماڻهو سموريءَ دنيا آڏو روزانو هڪ مانيءَ ڪاڻ قطار ٻڌيو بيٺا آهن! ڪين اها قطار ٻڌي ڪيترو وقت بيهڻو پوندو؟ ان جو جواب اڃا تائين ڪنهن کي به نٿو اچي.

هڪ اندازي موجب، آفريڪا کنڊ جي بکين ملڪن کي ١٩٨٠–١٩٨١ع ۾ ٦٢ ملين مارڪ اناج جي ضرورت هئي، جيڪا ١٩٧٩–١٩٨٠ع جي ڀيٽ ۾ ٤٣ سيڪڙو وڌيڪ گهرج هئي. ضرورت جي

ان مقدار مان ١٤٢ ملين ٽن اهو مقدار آهي، جنهن کي آفريڪي ملڪ مختلف امدادي مرڪزن مان حاصل ڪندا آهن. جڏهن ته باقي اناج جي ضرورت کي ان عالمي منڊيءَ مان خريد ڪيو ويندو آهي، جيڪا مغربي ملڪن جي ڪنٽرول هيٺان آهي.

وڏيڪ افسوس جي ڳالهه هيءَ به آهي ته آفريڪا کنڊ جي مجموعي قومي پيداوار جيڪا ١٩٧٨ع ۾ هئي، هاڻ ان جي مقابلي ۾ ١٢ سيڪڙو گهٽ ٿي، ٨.٤٣ ملين ٽن تائين اچي پهتي آهي. پيداوار جي انهيءَ گهٽتائيءَ لاءِ FAO جي ڊائريڪٽر جنرل مسٽر 'ادوار وسائوما' هڪ موقعي تي چيو هو ته "هن وقت انهن سمورن ملڪن جي مقابلي ۾ (جيڪي ملڪ آسر ندڙ حالت ۾ آهن) آفريڪا کنڊ جي غذائي پيداوار ١٩٧٠ع جي مقابلي ۾ به گهٽ ٿي ويئي آهي. غذا جي اها صورتحال نهايت ئي گنڀير آهي ۽ ائين ٿي محسوس ڪرائي ته جيڪڏهن اها ائين هلندي رهي، ته اهو ناممڪن ڪونهي ته خاص ڪري ان کنڊ جي ڏاکڻ ريگستانن ۾ رهندڙ ماڻهن مان ٢٠٠٠ع تائين هر پنجن ماڻهن مان چار مڪمل طور تي فاقا ڪڍڻ ۽ مفلسيءَ واري حياتي بسر ڪن." اهڙيءَ طرح آفريڪي اتحاد واريءَ تنظيم جي ڊائريڪٽر جنرل پڻ ١٩٨٠ع ڌاري پنهنجي تقرير ۾ (جيڪا هن FAO جي ڪائونسل واري اجلاس ۾ ڪري رهيو هو) چيو: "آفريڪا کنڊ نهايت ئي ڇڪتاڻ واريءَ ۽ ڏکوئيندڙ صورتحال جي ڪن ۾ ڦاٿل آهي ۽ اُن جو مستقبل بيحد اونداهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو!"

خود مصر جهڙو آباد ۽ ڪنهن زماني ۾ ساڻو ستابو ملڪ به اڄ يورپي ملڪن مان ٤٠ سيڪڙو درآمد ڪري ٿو ۽ ان ڪري سندن (مغربي ملڪن جي) باجگذاريءَ کي ئي لڳو پيو آهي ۽ انهن ئي ملڪن جي رحم ڪرم تي پلجي رهيو آهي. گمبيا جيڪو ڪنهن وقت دنيا کي چانور برآمد ڪرڻ وارو ملڪ هو، هاڻ هڪڙي فقير ملڪ جيان نظر پيو اچي، ۽ "مدغاسڪر" پڻ جيڪو ڏهه سال اڳ چانور برآمد ڪندو هو، 'گمبيا' جيان پاڻهو ڏيئي ويو آهي.

”سوڊان“ ۾، جتي گهڻو ڪري مڪائيءَ جي پوک ٿئي، (ءِ آتي جو مکيه فصل بہ مڪائي آهي)، ١٩٨٠ ۾ هڪ سؤ ڪلو مڪائيءَ جي سنگن جي قيمت ڏه ليرا (سوڊاني ڪرنسي) هئي، جڏهن تہ ١٩٨١ع ۾ ان ساڳئي مقدار جي مڪائيءَ جي قيمت ٢٥ ليرا ٿي ويئي. آتان جي هڪڙي اناج جي واپاريءَ ان لاءِ چيو آهي تہ ”سون پنهنجي پوري حياتيءَ ۾ مڪائيءَ جي سنگ جي قيمت ايتري گهٽي نہ ڏٺي نہ ٻڌي!“ ان جو سبب هيءُ آهي تہ هڪڙو تہ سوڊان ۾ مڪائيءَ جهڙي مکيه فصل جي پيداوار ۾ ١٩٧٢ع کان وٺي هيلتائين ٥٠ سيڪڙو گهٽتائي اچي ويئي آهي، ۽ ٻيو تہ اتان جي حڪومت مغرب جي سرمائيدار ملڪن جي قرض لاهڻ لاءِ مڪائيءَ کي برآمد ڪرڻ شروع ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ سوڊاني حڪومت ١٩٧٥ع ۾ ٥ء٢٠ ملين ڊالرن جي سڳهه جي، جڏهن تہ ١٩٧٩ع ۾ ٦٨ ملين ڊالرن جي سڳهه جي مڪائي ملڪ مان نيڪال ڪئي. آفريڪا جو هڪ ملڪ ٽوگو ساڳئي قسم جي قرض چڪائڻ لاءِ پنهنجو صرف ڦهوو ۽ ڪوڪو ٤٠ سيڪڙو کن برآمد ڪري ٿو. ڪن تحقيقاتي رپورٽن مطابق ١٩٦٠ جي ڏهاڪي ۾ نائيجريا جي ڪاڄن حي برآمد ٿيڻي ۽ ڪپهه جي برآمد چوٽي وڌي هئي، ساہ ائين مغرب جي سرمائيدار ملڪن جي قرض لاهڻ ۾ تين وال ٿي ويئي؛ انهن ئي ڏينهين ساليءَ جي آفريڪي ملڪ پنهنجيءَ سموري پيداوار لائق زمين جو ٽيون حصو برآمداتي محصولن لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيو هو. ان بعد ١٩٧٠-٧٢ع واروآن ملڪ ۾ پيل ڏڪار بہ آن برآمداتي محصول جي پس منظر تحت هو.

آفريڪا کنڊ جي پنج سؤ سالن جي غلاميءَ ۽ ڦرلٽ واريءَ تاريخ جي سرسري مطالعي مان پتو پوي ٿو تہ آن عرصي ۾ آفريڪي ماڻهن کي جانورن جيان چارن ۽ ڦندن ۾ ڦاسائي مارڪيٽن ۾ وڪيو ويو ۽ اٽڪل ان سلسلي ۾ ڏهہ ڪروڙ آفريڪي شيدي دنيا ۾ وڪيا ويا. انهن وڪجندڙ ماڻهن ۾ اڪثريت ١٥ کان ٣٥ سالن تائين عمر جي ماڻهن

جي هئي. انهن آفريڪي نوجوانن مان ١٥ سيڪڙو ڪن نوجوانن ته انهيءَ صورتحال جي ڪري وڪڻ قبول نه ڪيو ۽ پاڻ کي ماري ڇڏيو. ان کان پوءِ هڪ سئو يا ڏيڊ سئو سالن جي غلاميءَ واري دور ۾ برطانيا، فرانس ۽ ٻين مغربي سامراجي ملڪن اُتان هيرا، سون، ڪوئلو، ٽامو ۽ زندگيءَ جي عام واهپي جو هر ڪجهه مال ڍويو، ۽ سون تي سهاڳو اهو ته پنهنجيءَ ٻوليءَ ۽ ثقافت کي اُتي رائج ڪيو، جو آفريڪا جو سمورو سماجي سرشتو هڪ وڏي بحران ۾ ڦاسي ويو. اتان جي حڪمت، فن، آرٽ، ادب ۽ تهذيب جا پيا نهايت روان دوان چشما سڪي ٺوٺ ٿي ويا. اُئين پنهنجي شناخت وڃائڻ بعد، آفريڪي هاڻ ته سڀ ڪجهه وڃائي چڪا. اڄ به نميبيا ۾ آزادي پسند قوتن جي تنظيم SWAPO پنهنجي آزاديءَ لاءِ ڪوشان آهي، ۽ آفريڪن نئشنل ڪانگريس (آفريڪي وحدت واري تنظيم) به ان سلسلي ۾ پنهنجيون ڪوششون ڪندي اچي. مغربي دانشورن آفريڪا جي ان سڪرات واريءَ صورتحال لاءِ اُن جي اڄ جي پنهنجين حڪومتن کي ذوهاري ٺهرايو آهي، جيڪا ڳالهه ڪنهن حد تائين ٺيڪ به آهي، پر پئي پاسي صدين جي ڦرلٽ کي به ان ڏوهه ۾ شامل ڪرڻ گهرجي، جيڪا سامراجي حڪومتن ڪئي، ۽ سندن اها ڦرلٽ هڪ نه ٻيءَ صورت ۾ اڳي کان به وڌيڪ اڄ به چالو آهي.

آفريڪي ملڪن پاڻ کي نهايت ئي تيزيءَ سان مغربي وياجن وارن قرضن ۾ جڪڙي ڇڏيو آهي. غير ملڪي قرضن جي شرح ١٩٧٠ع ۾ تقريباً ٦ ارب ڊالر هئي، جيڪا ١٩٧٩ع ۾ ٣٢ ارب ڊالرن تائين پهچي چڪي هئي. ١٩٧٢ کان ١٩٨٠ع تائين مختلف آفريڪي ملڪن کي زرعي سڌاري لاءِ ٥ ارب ڊالر امداد وڌيڪ پڻ ملي چڪي آهي؛ پر ان مان به ڪو ڪڙ تيل ڪو نه نڪتو. ان جو واحد سبب موجوده ناڪام اقتصادي نظام جو رائج رهڻ آهي. جنهن کي جيستائين جاري رکيو ويو، تيستائين آفريڪا کنڊ جي حالت نٿي سڌري سگهي.

بينڪي نظام، توڙي نيم بينڪي نظام تحت، ايشيا ۽ آفريڪا جي ڪيل ڦرلٽ مان صدين تائين ڪئين وائيٽ هائوسن جا ڪاروبار هليا ۽ اڃان به هلن پيا. سوئٽزرلئنڊ جي هڪ صحافي، شارل هنري ۽، دنيا ۾ اهڙي به اڪيائيءَ واري يا اڻ برابريءَ واري صورتحال ڏسندي لکيو آهي ته ”آمريڪا وٽ ضرورت کان وڌيڪ غذائي ذخيرا موجود آهن.... رڳو ١٩٦١ع ۾ آمريڪا وٽ ايتري ڪڻڪ موجود هئي، جو ان ڪڻڪ جون ٽرڪون سري قطار ۾ بيهارجن ها ته ڪر انهيءَ ٽرڪن جي قطار جو هڪڙو ڇيڙو ’الاسڪا‘ (آمريڪا جي شمالي رياست) وٽ هجي ها ۽ ٻيو ٽرڪن جو ڇيڙو السلوادور جي شهر ’لوڪو موتيو‘ تائين نظر اچي ها. اهڙيءَ ريت آمريڪا وٽ مڪائيءَ جي سنگن سان به ٽرڪون ڀري قطار ۾ بيهارجن ها ته آهي ’مياسي‘ کان ’سياٽل‘ تائين پهچي وڃن ها. (يعني ان جي ڏکڻ - اوڀر واري حصي کان اها قطار شروع ٿي اتر - اولهه واري حصي جي آخري ڪنڊ تائين وڃي ختم ٿئي ها!)“

ايتريءَ اڻ برابريءَ هوندي به هڪ طرفي ڦرلٽ، دنيا جي ٻوڙتي پيل ملڪن مان جاري آهي، ۽ دنيا جي اڳتي وڌيل ملڪن ذانهن ريڙهبي ۽ ڊوڙبي ويندي رهي ٿي، ۽ ان صورتحال کي قائم رکڻ لاءِ مغربي دنيا جو سامراج پنهنجي تنظيمي، سائنسي ۽ ٽڪنيڪي سموريون صلاحيتون ۽ طاقتون استعمال ڪندو رهيو آهي ۽ وڌيڪ ڳنڍ ڪندو، آزمائيندو ۽ وڌائيندو ٿو رهي.

حوالا:

يونيسڪو جو رسالو ”ڪوريئر“ سيپٽمبر ١٩٨٣ع
۽ ايراني رسالو ”وحدت اسلامي“، جولاءِ ١٩٨٣ع.

(٢٥-١٠-١٩٨٤ع)

چليءَ ۾ احتجاج جا انوکا رنگ

(نجم عباسي)

چلي ملڪ جو نالو ورتو وڃي ۽ سڄاڻ ماڻهوءَ جي ذهن تي ٻه ڳالهيون نه اڀرن، سو ٿي نٿو سگهي: هڪ اتي جو جڳ مشهور پبلو نرودا، ۽ ٻيو اتي جي سماجوادي حڪومت جو لشڪر هٿان تختو اونڌو ٿيڻ. پبلو نرودا جي موت کان اڳ پڇاڙڪو شعر، چليءَ جي موجوده حالت جي تصوير پيش ڪري ٿو. ان شعر جو سنڌيءَ ۾ ترجمو وليرام ولڀ جي لفظن ۾ هيئن آهي:

”اڄوڪي سيپٽمبر ٧٣ع جي تلخ ڏينهن ۾،
تاريخ جي سيني مروڙن گڏجي،
اسان جي جهنڊي کي ڪيرائي وڌو آهي.
توهان، اي مروڙؤ، ڪيترو نه رت وهايو آهي!
توهين آهي ڏاڙيل آهيو، جن جو نڪاڻو اونداهو پاتال آهي؛
توهين هزارين ڀيرا خريديا ۽ وڪيا ويا آهيو؛
توهان کي نيويارڪ جي بگهڙن انهيءَ ڪم تي لڳايو آهي.
بيرحم ڪاسايو!
بي اصول ظالمؤ!
توهان جي جيون جو مقصد اذيتون ڏيڻ ۽ بڪ مارڻ
کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي.“

چلي، ڏکڻ آمريڪا ۾ هڪ ملڪ آهي. اتي ١٩٧٠ع کان اڳ وڏيرا شاهي ۽ سرمائيداريءَ جو زور هو. حڪومت ۽ اسيمبليءَ تي زميندارن ۽ ڪارخانيدارن جو قبضو هو. ڪجهه سالن کان مارڪسي پارٽي هارين ۽ پورهيتن ۽ عوام ۾ ڪم ڪري رهي هئي. سلوادور الندي ان پارٽيءَ جو اڳواڻ هو. هن جي محنت ۽ جذبي ڪري پارٽي ملڪ ۾ مقبول ٿي ويئي، ۽ ١٩٧٠ع جي عام چونڊن ۾ جمهوري طريقي سان هن پارٽيءَ کٽيو ۽ حڪومت جي واڳ سنڀالي

۽ سوشلزم جي بنيادن تي ڪم ڪرڻ لڳي. سلوادور آلندي چونڊيل پريزيڊنٽ هو. ملڪ ترقيءَ جي راهه تي وڪون کڻڻ لڳو هو. روزگار جا ذريعا، بئنڪون ۽ ڪاڻيون، قومي ملڪيت بڻجي ويا هئا. هاري زمين جو مالڪ بڻجي ويو هو ۽ مزدور ڪارخاني جو. جيئن ته هيءَ حڪومت سامراج دشمن هئي، ان ڪري اها آمريڪا جي اکين ۾ ڪنڊو ٿي اڀري. سي. آءِ. اي هن حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ سازشون ڪرڻ لڳي. سامراجي آمريڪا کي عوام جي پنيرائي ته ملي ڪانه سگهي، پر پنهنجي دستور موجب اتي جي لشڪر ذريعي پنهنجو مقصد پورو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويئي.

١١- سيپٽمبر ١٩٧٣ع تي لشڪري طاقت سان جمهوري راڄ جو خاتمو آندو ويو، ۽ ملڪ جي چونڊيل پريزيڊنٽ ۽ عوامي اڳواڻ آلندي کي قتل ڪيو ويو. پين بم ڪيترن اڳواڻن کي ماريو ويو ۽ عوام جو ڪوس ڪيو ويو. بيءَ به هر طرح ظلم جي بزار گرم رکي ويئي. ٽيهه هزار ماڻهو ماريا ويا، پنجويهه سؤ ماڻهو گم آهن، هزارين ماڻهن کي ملڪ نيڪالي ڏني ويئي. لکين ماڻهو جان بچائڻ خاطر پين ملڪن ۾ وڃي پناهگير ٿيا آهن، ۽ هزارين ماڻهو جيلن ۾ آهن.

جنرل پنوچيٽ ۽ سندس لشڪر ظلم، بربريت، دهشت ۽ درندگيءَ جا دنيا جا سڀ رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيا آهن. شاگرد، هاري، مزور، ڪارڪن ۽ دانشور هن جي ڏاڍ جو خاص نشانو ٿي رهيا آهن .

پر چليءَ جا رهاڪو ماٺ ۾ ظلم سهي نه رهيا آهن. هنن ۾ ڪجهه وقت کان مارڪسي پارٽيءَ شعور پيدا ڪيو آهي. هنن جي احتجاج جا نمونا ڏاڍا انوکا ۽ دلچسپ آهن. احتجاجن ۾ عورتون وڌيڪ سرگرم رهيون آهن. شايد هنن کي احساس آهي ته جيلن ۾ وڃڻ ڪري، ملڪ نيڪالي ملڻ ڪري ۽ روپوش هجڻ ڪري، مرد ڪارڪنن جو ڳاڻيٽو هوندي به وڌيڪ گهٽ آهي .

چليءَ جي رهاڪن لشڪري راڄ خلاف جيڪو عوامي

احتجاج ۽ انقلابي عمل شروع ڪيو، سو ڏاڍي ڏاڪي زور وٺندو ٿي ويو. هنن ننڍيون ننڍيون سڀائون ٺاهي، پهرين انهن ماڻهن جي خاندانن جي سهائتا ڪئي، جي لشڪرين هٿان قتل ٿيا هئا، يا قيد ۾ واڙيا ويا هئا، يا گم هئا، يا ملڪ نيڪالي مليل هين. اهي عورتون، جن جا مرد ماريا ويا هئا، يا جيلن ۾ بند هئا، يا غائب ۽ ملڪ بدر ڪيا ويا هئا، سي ميدان تي نڪري آيون ۽ هڪڙي تنظيم ٺاهيائون. انهن پارليامينٽ هائوس آڏو ڏهه ڏينهن بک هڙتال ڪئي تہ سندن ڌڙس، پيءَ، پٽ ۽ پائر واپس ڪيا وڃن. هنن هڪ وڏو جلوس بہ ڪڍيو ۽ هٿن ۾ پنهنجن مائٽ مردن جون تصويرون سٿي اڀيون ڪري، نعرا هڻنديون هليون.

چليءَ جي رهاڪن پوءِ جيڪو پيو قدم کنيو، سو هو دنيا جو ضمير جاڳائڻ. چليءَ ۾ جيڪا درندگي ۽ دهشت جاري رکي ٿي ويئي ۽ انساني حقن کي جيئن لتاڙيو ٿي ويو، تنهن جو عالمي تنظيمن کي سڌ-سماءُ ڏنو ويو. گڏيل قومن جي انساني حقن جي ڪميشن، ائمنيسٽي انٽر نئشنل جي رڪارڊ تي اهي ڳالهيون آيون ۽ دنيا وارن تائين پهتيون. سخت پابندين ۽ جبر هوندي بہ چليءَ جي سياسي جمهوري پارٽين ۾ وڏي جاکوڙ سان هڏي پيدا ڪئي ويئي. پوءِ هڪ زيرزمين اخبار شروع ڪئي ويئي، جا پهرين هڪڙي پني تي هوندي هئي ۽ پوءِ وڏي پورا ڏهہ صفحا ٿي نڪرڻ لڳي.

هيڏي ظلم، دٻاءَ، دهشت ۽ پابندين هوندي بہ هلچل ڪڏهن بہ ماٺ نہ رهي. کاڻين جا پورهيت، ڪپڙي جي ڪارخانن جا مزور، گوديءَ تي ڪم ڪندڙ مزور ۽ هاري پنهنجي جانبازيءَ واري جاکوڙ جاري رکندا اچن .

پوءِ چليءَ وارن نعرو شروع ڪيو: ”هڏي ۽ بغاوت!“ هڏي: فسطائيت (ڏاڍ) جو مقابلو ڪرڻ لاءِ هڏي: پورهيتن، سياسي پارٽين ۽ عورتن جي سڀائن جي هڏي: انهن سڀني جي هڏي، جي جمهوريت ۽ آزادي چاهين ٿا — ۽ بغاوت: انهن ذريعن ۽ وسيلن جي مدد سان، جن تي هلي عوام جي جاکوڙ فسطائيت (ڏاڍ) جو خاتمو آڻي.

چليءَ جـون عورتون للڪاري چـون ٿيون: ”لڙڪن کي جوش ۾ بـدلايو ويندو، پيڙا کي عملي جا ڪوڙ ۾ ڦيرايـو ويندو ۽ پنهنجي عوام جي ڏکوئيندڙ گهڙين کي بغاوت جو روپ ڏنو ويندو. رڳو سچ تي هجڻ ڪافي ناهي، ان سان گڏ سگهه به هجڻ گهرجي، ۽ سگهه جي زوردار استعمال سان سچ حاصل ڪري سگهبو.“

هڪ ڀيري، رٿا موجب، رات جو نوين بجي پنجن منٽن لاءِ رستن تي هلندڙ رڪشائن، موٽرن، اسڪوٽرن، سائيڪلن، لارين، بسن ۽ ٽرڪن جا هارن وڄائي آواز بلند ڪيا ويا، ۽ ساڳئي وقت گهرن ۾ عورتن پنهنجا ٿالهي، جست ۽ اليومينم جا برتن، ٽڪر جا ٿانوَ ۽ لوهه جا توا، چمچن، ڪيوين، ڏوين ۽ ٺڪين سان زور زور سان دهلن وانگر وڄائڻ شروع ڪيا. سڄي شهر اندر، ڌرتيءَ کان آڪاس تائين، ڪن ڪائيندڙ هل مچي ويو. ٻهرئين گهمري گاڏين جي هارنن ۽ ٿانون وڄائڻ جـو اهو هل فقط پنج منٽ ڪيو ويـو، پر پوءِ اهو شغل رات لـڙيءَ کان اڌ رات تائين لاڳيتو ٿيڻ لـڳو آهي. اهـو گوڙ شهر کي آسمان تي کڻي ڏيندو آهي، ۽ آمـرن ۽ پرمارن جو سک ڦٽائي ڇڏيندو آهي: اهو گوڙ چليءَ جي راڄڌاني سنتياگو کان ڪيترن ڪوهن تائين ٻڌبو آهي. جڏهن ڪرفيو لڳايو ويندو آهي، تڏهن به ڪلاڪن جا ڪلاڪ گهرن ۾ ٿانوَ ٺپا ۽ مت دلا وڄائي، محشر برپا ڪيو ويندو آهي.

ٻيـو احتجاج هـي ڪيو ويندو آهـي تـه مقرر وقـت تـي سڄي شهر جي سيني گهرن ۾ سيئي بجليءَ جون استريون پلگن ۾ وجهي، هڪ ئي وقت جلايون وينديون آهـن. نتيجي ۾ پـوري شهر جي بجلي بند ٿي ويندي آهي ۽ شهر اونداهه ۾ ويڙهجي ويندو آهي. هن احتجاج کي هو ”بجلي بند احتجاج“ چوندا آهن.

چليءَ جي عورتن ”گرم ۽ سرگرم رڌڻا“ تحريڪ جو پايو به وڌو آهي. جڏهن عام جو ڪو جلسو، جلوس يـا مظاهرو ٿيندو آهي، ته عورتون پنهنجي پنهنجي گهر ۾ پت جا ديگڙا چاڙهينديون آهن، ۽ اهو پت انهن جلسن جلوسن ۾ شامل ٿيندڙن کي کارائينديون

آهن. هواهڙا ديگڙا هون ۽ ٻه چاڙهي، مري ويلن، ملڪ نيڪالي ڏنلن ۽ گرفتار ٿيلن جي ٻارن کي ڪارائينديون آهن.

عورتون، ان طرح، مردن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي جاکوڙ ڪري رهيون آهن.

چليءَ وارن هڪڙو "بک جلوس" ڪڍيو. اهو آسر جنرل پنوچيٽ جـي محل وٽ پهتو ۽ ان محل کي گهيرو ڪري ويٺو. جلوس کي چڙوچڙ ڪرڻ لاءِ پوليس ۽ لشڪر کي گهرايو ويو.

شهرن ۾ رستن تـي ٽائـر ساڙي، رڪاوٽـون پيدا ڪيون وينديون آهن. جن ڪورٽن ۾ احتجاج ڪندڙن، انقلابين ۽ باغين تي ڪيس هلندا آهن، اتي شاگرد ڌرڻو ماري ويهندا آهن. ٽـرڪ ڊرائيورن، ڪاٽين جي پورهيتن ۽ ڪارخانن جي مزدورن جون هڙتالون ٿينديون رهن ٿيون.

احتجاج تـه ٿيندا رهن ٿـا. پر هاڻي هر مهيني هڪ ڏينهن مقرر ڪري، سڄي ملڪ ۾ احتجاج جـي لهر اُڀاري ويندي آهي: هڙتالون، رستن تي رنڊڪون، بجلي بند، گاڏين جي هارن ۽ ٿانون جي وڄائڻ جو هل، شاگردن جو اسڪولن ۽ ڪاليجن کان بائڪاٽ وغيره. پوليس انهن جلسن ۽ جلوسن تي ڳوڙها گئس هلائيندي آهي، لٺيون وسائيندي آهي ۽ گوليون ڇوڙيندي آهي. هر پيري ڪوڙ ماڻهو مرندا ۽ ڦٽبا آهن.

تـازو چليءَ جي انقلابين جي زيـر زمين تنظيم چليءَ جي گاديءَ جـي شهر سنتياگو جي ريڊيو اسٽيشن تـي ان وقت قبضو ڪيو، جنهن وقت ملڪ جا ماڻهو پوري شوق سان ان تـي هلندڙ فوٽبال مئچ جو اکين ڏٺو احوال ٻڌي رهيا هئا. انقلابين پورا ١٥ منٽ پنهنجي ديس واسين کي ريڊيو تي خطاب ڪيو ۽ چيو ته هو لشڪري راڄ خلاف اٿي کڙا ٿين، هٿياربند هاڃل هلائين ۽ لشڪرين جي ظلم جو تختو اونڌو ڪن.

چليءَ جي تازيءَ تاريخ دنيا جي آڏو ٻه خاص ڳالهيون پيش ڪيون آهن: هڪ ته هيءُ دنيا جو پهريون ملڪ هو جتي جنگ ۽

خونريزيءَ کان سواءِ اسن پريو، جمهوري طريقي ۽ جمهوري چونڊن سان سماجوادي ڦيرو آيو هو، پر سامراجي سازش اهو سو پارو ٽيڻ نہ ڏنو، پيو تہ سامراجين حڪومت هٿ ڪرڻ کان پوءِ هتي جيتري خونريزي ڪئي آهي، ان جو ڏهون حصو بہ سماجوادي انقلاب کان اڳ سامراجين، سرمائيدارن، جاگيردارن ۽ سندن دلالن مان ۽ انقلابين مان، انقلابي جنگ دوران مارجن ها تہ انقلاب ناڪام بنائڻ لاءِ سامراجين کي نہ وجهہ ملي ها ۽ نہ اهڙي جرئت ٿئي ها، ۽ نہ خلق مري ها ۽ نہ ظلم جو اهڙو راڄ قائم ٿئي ها. روس، چين، ويتنام، ڪيوبا انگولا، نڪاراگوا ۽ ٻين سماجوادي انقلابن جي دائمي بنجڻ جو انهيءَ بنياد تي گهڻو اڀياس ڪري سگهجي ٿو. چليءَ جي سماجوادي انقلاب ٻڌايو آهي تہ اهڙو سماجوادي انقلاب، جنهن کي قائم رکي نہ سگهجي، سو اجايو آهي. (٢٠-٩-١٩٨٤ع)

سامراجيت جا روپ

(نجم عباسي)

سامراجيت جو مطلب آهي هڪڙي ملڪ جو ٻيا وڏيڪ ملڪن جو ٻئي ملڪ جي حاڪمن هٿان ڦرجڻ لٽجڻ. اوائلي دور ۾ اها ڦرلٽ جنگ ذريعي ڪئي ويندي هئي. ڪو ملڪ يا ڪو حاڪم طاقتور ٿيندو هو تہ ٻين ملڪن تي ڪاهون ڪندو هو ۽ جنگ ۾ فتح حاصل ڪرڻ جي حالت ۾ ٻہ صورتون پيدا ٿينديون هيون: يا تہ اهو فاتح ڦرمار ڪري، خزانا کڻي واپس پنهنجي ملڪ هليو ويندو هو، جيئن نادرشاهہ ۽ مدد خان پٺاڻ سنڌ ۾ ڪيو، يا محمود غزنويءَ هندستان تي شروعاتي ڪاهن وقت ڪيو. ٻي صورت اها ٿيندي هئي تہ اهو فاتح ان ملڪ ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪري ويهي رهندو هو ۽ لٽمار ڪندو رهندو هو، جيئن ايرانين،

عربن، مغلن وغيره سنڌ ۾ ۽ انگريزن هندستان ۾ ڪيو. اِن پوئين ۽ صورت کي بينڪيت يا بينڪي راڄ (Colonialism) چئجي ٿو.

اوائلي دور ۾ يونان، روم ۽ عرب شهنشاهتن دنيا ۾ پنهنجا بينڪي راڄ برپا ڪيا ۽ وچئين دور ۾ يورپي قومن، خاص ڪري انگريزن، فرينچن، ڊچن ۽ پورچوگيزن دنيا جي ڀين ڪنڊن ۾ پنهنجيون پنهنجيون بينڪون قائم ڪيون ۽ پوريءَ دنيا جي دولت پنهنجي قبضي ۾ ڪيائون.

هن صديءَ جي وچ ڌاري ۽ خاص ڪري ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ بينڪي سرشتو پڇڙ پرڻ لڳو، تہ سامراجيت بہ پنهنجو روپ بدلايو.

بينڪيت هو ڀين ملڪن کي سڌو سنئون سياسي غلام بنائڻ، جيتوڻيڪ اُن جو اصل مقصد اقتصادي غلبو ۽ مالي فائدو حاصل ڪرڻ هو. بينڪيت هٽان وڃڻ لڳي، تہ ڀين کي اقتصادي طرح غلام بنائڻ واسطي سامراج پنهنجي حڪمت عمليءَ جون صورتون ڦيرايون. هن دؤر ۾ آمريڪا مکيہ سامراج بنجي ويو.

اسرندڙ ملڪن کي پنهنجو محتاج ۽ خاص طرح اقتصادي محتاج بنائڻ لاءِ سامراج ڪي نوان هٿيار استعمال ڪيا، ۽ اهڙا ڪوشش ڪيائين تہ اتي سدائين اقتصادي ۽ سماجي حالتون غير يقيني هجن ۽ ڪڏهن بہ سياسي ۽ اقتصادي پختگي قائم نہ رهي سگهي.

اهڙا نوان هٿيار جيڪي سامراج ڪتب آڻيندو پيو اچي، تن مان ڪجهہ هي آهن:

(i) **ورهاڱو:** اڳي هو پنهنجي غلام ملڪن جي ماڻهن ۽ قومن لاءِ ”ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو“ جي نيتيءَ تي عمل ڪندا هئا. هاڻي اها نيتي ملڪن واسطي استعمال ڪيائون. ڪيترا ئي ملڪ ورهايا ويا، جن مان ڪي آهن: جرمني، آئرلنڊ، هندستان، چين، بنگال، پنجاب، ويٽنام، ڪوريا، يمن، فلسطين. ورهايل ٽڪرن جي رهاڪن ۾ اهڙا نظرياتي ۽ سياسي ويڇا پيدا ڪيا ويا، جو هو

هڪٻئي کي دشمن سمجهڻ لڳا.

(۲) **پناهگير:** ورهايل ۽ پين ملڪن ۾ مذهبي، نظرياتي ۽ سياسي بنيادن تي اهڙو هراس پيدا ڪيو ويو ته، جو وڏي پيماني تي لڏ پلاڻ شروع ٿيو وڃي. ماڻهو هزارن لکن جي تعداد ۾ وڃي ٻئي ديس ۾ پناهه وٺن. اتي ڌرتيءَ تي ڌارين ۽ اصلي رهاڪن جي وچ ۾ تهذيبي، تاريخي، معاشي ۽ ٻوليءَ جي تضادن ڪري چڪتاڻ شروع ٿيو وڃي. جي پناهگير واپس ورڻ جي نه ڪن ۽ کپ کوڙيو ويهن ته ان ملڪ جي امن ۽ ترقيءَ لاءِ دائمي ناسور بڻجيو پون. ان ملڪ ۾ نه سياسي پختگي اچي ۽ نه اقتصادي وادارو.

پناهگيرن کي، مخالف کي بدنام ڪرڻ لاءِ پروپيگنڊا جو ذريعو پڻ بڻايو ويندو آهي، جيئن ڪمپوچيا وغيره جي پناهگيرن جي حالت ۾ ڪيو پيو وڃي. ان حالت ۾ پناهگيرن ۾ هٿرادو ۽ سازشي واڌ به آندي وڃي ٿي.

(۳) **جنگ:** ٻن پاڙيسري ملڪن ۾ جنگ ڇيڙائڻ ۾ سامراج جو وڏو هٿ هوندو آهي. ويٽنام ۾ هارائڻ کان پوءِ سامراج سڌيءَ طرح جنگ جي ميدان ۾ نٿو اچي. ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ دنيا ۾ ڪٿي نه ڪٿي علائقائي جنگ هوندي ئي هوندي آهي: ڪڏهن اتر ويٽنام ۽ ڏکڻ ويٽنام ۾، ڪڏهن اتر ڪوريا ۽ ڏکڻ ڪوريا ۾، ڪڏهن هندستان ۽ پاڪستان ۾، ڪڏهن اسرائيل ۽ عربن ۾، ڪڏهن حبش ۽ سوماليا ۾، ڪڏهن ايران ۽ عراق ۾. ڪن ملڪن ۾ ڪڏهن ٻوليءَ، مذهب، نسل يا ٻين بنيادن تي گهرو لڙائي ڪرائڻ ۾ به سامراج ڪامياب ٿي ويندو آهي.

جنگ ۾ سامراج جون گهڻيون ڀلايون آهن. انهن ملڪن جو اقتصادي خانو خراب ٿيو وڃي ۽ سامراج کي انهن کي قرض ۽ امداد ڏيئي، پنهنجن پيرن کي پختي ڪرڻ جو وڏيڪ موقعو مليو وڃي. جنگ ۾ جي هٿيار ڪتب اچن سي سامراج ڏاهي، ان ڪري انهن جو کاپو ۽ واپار وڌي. سياسي طرح اهي ملڪ ترين ۾ وڃيو ڪرن

۽ معيشت تباهه ٿيو وڃن.

جنگيون ايشيا، آفريڪا ۽ ڏکڻ آمريڪا جي اسرندڙ ملڪن ۾ ڇيڙايون ٿيون وڃن.

(٤) **حڪومت جا تختا اونڌا ڪرائڻ:** جمهوريت سامراجيت کي ايترو اپڙڻ ۽ اپرڻ نه ڏيندي آهي. ان ڪري جمهوريت ۽ خاص ڪري اهڙي جمهوريت، جنهن جا اڳواڻ سامراج جا دلال ٿيڻ قبول نه ڪندا آهن، سا جمهوريت سامراجين جي اکين جي ڪنڊي وانگر ٿي پوندي آهي. سي. آءِ. اي ذريعي اهڙيءَ حڪومت جو تختو اونڌو ڪرائي، پنهنجو پڻو يا فوجي ڊڪٽيٽر ڪرسين تي آڻيندا آهن. اهڙا واقعا ايشيا، آفريڪا ۽ ڏکڻ آمريڪا جي ملڪن ۾ ٽڪڙو ٽڪڙو ٿيندا رهن ٿا.

(٥) **قرض ۽ امداد:** سامراج اسرندڙ ملڪن ۾ پنهنجي مال، هٿيارن ۽ صنعتي شين جي مارڪيٽ ٺاهڻ لاءِ قرض ۽ امداد ڏيندا آهن. ان تي وڏو وياج به وٺندا آهن. قرضي ملڪن کي قرض ڏيندڙن جي غلامي ڪرڻي پوندي آهي، ۽ ڪين امداد ۽ قرض ڏيندڙ سامراج جو محتاج ٿيڻو پوي ٿو. اها سياسي غلاميءَ جي نئين صورت آهي.

(٦) **واپار ۽ صنعت ۾ هڪ هٽي:** سامراجين وٽ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جو ڪمال به آهي ۽ بي شمار دولت پڻ. انهن جي زور تي هنن گهڻ-قومي ڪارپوريشنون (Multi-national Corporations) ٺاهي، انهن جي هٿ هيٺ وڏيون وڏيون صنعتون قائم ڪري ڇڏيون آهن، جي هوائي جهاز، جنگي هٿيار، دوائون، بجليءَ جو سامان ۽ ڳوريون مشينون ۽ پيون شيون جوڙي سڄي دنيا ۾ پهچائڻ جو ڪم ڪن ٿيون. انهن صنعتن ۾ چاڪاڻ ته هنن کي هڪ هٽي حاصل آهي، ان ڪري انهن جي خريدار ملڪن کان قيمت به پنهنجي مرضيءَ موجب وٺن ۽ سياسي طرح هنن تي اثرانداز به ٿين.

(٢٧-٩-١٩٨٤ع)

متفرقه

سماجي معاهدو يا سياسي حقن جا اصول (١)

(غلام حيدر چنو ۽ محمد ابراهيم جويو)

[جي.جي. رُوسو جي اصل فرينچ ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتاب The Social Contract جي انگريزي ترجمي تان سنڌيءَ ۾ ترجمو]

هيءُ ننڍو مضمون هڪ وڏي ڪتاب تان ورتل آهي، جو گهڻو وقت اڳ مون پنهنجي قابليت جي اندازي لڳائڻ کان سواءِ شروع ڪيو هو، ۽ ڪجهه عرصي کان وچ ۾ ڇڏي ڏنو هوم. ان مان جي ٽڪرا چونڊ جي لائق هئا، تن مان سڀ کان وڏيڪ ويچار لائق ٽڪرن کي گڏ ڪري، هيءُ مضمون تيار ڪيو اٿم، ۽ اهي ئي عوام جي آڏو پيش ڪرڻ لاءِ مون کي موزون نظر اچن ٿا. باقي رهيل ڪتاب وجود ۾ ڪونهي، جو ان کي بيڪار سمجهي، مون پاڻ ختم ڪري ڇڏيو آهي.

ڀاڱو پهريون

تمهيد

آءٌ هن مسئلي جي جنڊ ڇاڻ ڪرڻ چاهيان ٿو ته جيڪڏهن ماڻهن کي ائين فرض ڪري وٺجي جيئن هو سچ پچ آهن، ۽ قانونن کي اهڙو تسليم ڪجي جهڙا اهي هئڻ گهرجن، تہ ڇا، ملڪي معاملن خاطر حڪومت جا ڪي، منصفانه ۽ اٽل اصول مقرر ڪرڻ ممڪن آهن؟

هن ڪم ۾ منهنجي اهائي ڪوشش رهندي تہ آءٌ ثابت ڪري ڏيکاريان تہ حق جن شين کي جائز ٿو سڏي، فائدو بہ انهن جي ئي تقاضا ٿو ڪري تہ جيئن انصاف کي افاديت کان الڳ نہ ڪري سگهجي.

پنهنجيءَ ڳالهہ جي اهميت ثابت ڪرڻ کان سواءِ ئي آءٌ پنهنجو هيءُ ڪم شروع ڪري رهيو آهيان. مون کان ڪو بہ سوال پڇي

سکھي ڏو تہ ڏون کو بادشاھہ آھين يـا قانون ساز، جو سياست تي ڪتاب لکڻ ويٺو آھين؟ آءٌ ان جو جواب ڏيندس تہ مان انهن مان ڪوبہ ڪونہ آھيان، ۽ اھوئي سبب آھي، جو مون سياست تي قلم کنيو آھي. جيڪڏهن آءٌ بادشاھہ يا قانون ساز ھجان ھـا، تہ ھيئن رکو چوڻ ۾ ئي وقت ڪونہ وڃايان ھا تہ ڇا ڪرڻ گھرجي، بلڪ جو ڪرڻو ھجي ھا سو ڪري ڏيکاريان ھا، يا چپ رھان ھا.

ملڪي معاملن ۾ پنھنجو آواز ڪيترو ئـي ڪمزور ڇو نہ ھجي، پر ھڪ آزاد مملڪت جي شھريءَ (٢) ۽ ھڪ بااختيار معاشري جي رڪن جي حيثيت ۾ مون کي منھنجو ووٽ ڏيڻ جو حق پنھنجو ھيءُ فرض بہ ياد ڏياري ڏو تہ آءٌ پاڻ کي انهن ملڪي معاملن کان پوريءَ طرح باخبر رکان: ۽ مون کي ھن ڳالھہ تي خوشي آھي تـہ جيتري قدر آءٌ مختلف حڪومتن جي طريقيڪار جو غور سان مطالعو ڪريان ٿـو، اوتري قدر مـون کي پنھنجي ملڪي حڪومت جـي صورتحال کي پسند ڪرڻ جا سبب ملن ٿا.

باب پھريون

پھرئين ڀاڱي (٣) جو مقصد

انسان آزاد پيدا ٿيو آھي، پر جيڏانھن ڏسو تيڏانھن زنجيرن ۾ جڪڙيو پيو آھي. ڪيترائي ماڻھو پاڻ کي ٻين جـو آقا سمجھن ٿـا، حالانڪ ھـو پـاڻ انھن کان وڌيڪ غلام آھن. ھيءَ تبديلي ڪيئن واقع ٿي؟ مون کي خبر ڪانھي. ڪھڙي ڳالھہ ان کي جائز بڻائي سگھي ٿي؟ مان سمجھان ٿـو تـہ آءٌ انھيءَ سوال جو جواب ڏيئي سگھان ٿو.

جيڪڏھن آءٌ انھيءَ تبديل جي جائز ھئڻ جـو سبب فقط طاقت (٤) ۽ ان جي نتيجن کي سمجھان تـہ آءٌ چوندس تـہ جيسين ڪا قوم اطاعت ڪرڻ تي مجبور آھي ۽ اطاعت ڪندي ٿي رھي، تيسين تہ ڳالھہ ٺيڪ آھي؛ پر جيئن ئي ھيءَ قوم پنھنجي ڳلي مان

گهٽ لاهي اڇلائي ڇڏڻ جي لائق ٿئي ۽ عملاً ان کي لاهي ۽ اڇلائي ٿي ڇڏي، تہ پاڻ بهتر ٿي ڪري؛ ڇوتہ جنهن دليل جي زور تي ڪنهن قوم جي آزادي کسي وڃي ٿي، تنهن ساڳئي دليل جي زور تي جيڪڏهن اها وڏي، پنهنجي آزادي واپس هٿ ڪري، تہ ائين ٿي سمجهبو تہ اها ان جي، واپس وٺڻ ۾ حق بجانب آهي، ورنہ ڪيس انهيءَ طرح آزاديءَ کان محروم ڪرڻ ئي ناجائز هو. دراصل سماجي نظم هڪ مقدس حق آهي، جو ٻين سمورن حقن جو بنياد آهي. هيءُ حق، بهرحال، ڪو قدرتي حق نہ آهي بلڪ ان جو بنياد پڻ سماجي روايتن تي آهي. وڌيڪ هن ڳالهہ تي بحث ڪرڻ کان اڳ ضروري آهي تہ پهرين آءٌ پنهنجيءَ انهيءَ دعوا کي ثابت ڪريان، جا مون مٿي پيش ڪئي آهي.

---

(١) هيءُ ڪتاب جين جئڪس روسو (١٧١٢ع–١٧٧٨ع) جي چوٽين تصنيف آهي، جا هن سال ١٧٦٢ع ۾ تيار ڪئي. هيءُ اهو هڪ بنيادي ڪتاب آهي، جو علم سياست ۾ هڪ وڏي حيثيت رکي ٿو. ان جي اثر ۽ مقبوليت جو اندازو فقط هن ڳالهہ مان ئي لڳائي سگهجي ٿو تہ انقلاب فرانس (١٧٨٩ع) جي علمبردارن وٽ هن کي آسماني صحيفي "انجيل" جهڙي حيثيت حاصل هئي. جڏهن فرانس جا ماڻهو هيبتناڪ ظلم، آرهہ زورائيءَ ۽ انڌيرنگريءَ هيٺ پيڙجي ۽ پيسجي رهيا هئا، تڏهن هن ڪتاب ئي ان جي مقابلي ڪرڻ لاءِ کين ڏونڌاڙي آٿاريو ۽ بيدار ڪيو. فرانس جي رهواسين کي معلوم هو تہ جنهن ظلم ۽ ڏاڍ جي خلاف هيءُ ڪتاب بغاوت تي آماده ڪري رهيو هو، اهو ظلم ۽ ڏاڍ دراصل مٿن ئي ٿي رهيو هو.

هن ڪتاب جي پڌري ٿيڻ سان ئي، ان کي فرينچ پارليامينٽ طرفان فوراً خلاف قانون ٺهرائي ضبط ڪيو ويو، ۽ پئرس ۾ سرڪاري طور ملڪ جي وڏي ۾ وڏي عدالتگاهہ جي ڏاڪڻ هيٺان ساڙيو ويو ۽ ساڳئي وقت اعلان ڪيو ويو تہ فقط ڪتاب ساڙڻ ڪافي نہ هو، پر ان سان گڏ مصنف کي بہ جيئري جلائڻ ضروري هو.

(٢) روسو شهري رياست، جنيوا، جو رهواسي هو؛ هن کي

پنهنجي ان جمهوري عواسي راڄ جي شهرت تي ناز هو، هو ان جي طرز حڪومت جو وڏو مداح هو.

(٣) روسو جو هيءُ ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جن مان هرهڪ کي مصنف "ڪتاب" ڪري لکيو آهي. اسين انهن کي هتي "ڀاڱا" شمار ڪريون ٿا.

(٤) "طاقت" مان مراد انگريزيءَ جي مشهور فقري Might is Right ("جو ڏاڍو سو گابو" يا "طاقت حق آهي") واري نظريي ڏانهن اشارو آهي. (٢١-٦-١٩٨٤ع)

باب پهريون
اوائلي سماج

سمورن سماجن ۾ سڀني کان آڳاٽو سماج خاندان يا ڪٽنب آهي، ۽ اهوئي هڪ فطري سماج آهي: مگر ٻار پنهنجي پيءُ سان تيستائين وابسته رهن ٿا جيستائين آهي پنهنجي حفاظت لاءِ هن جا محتاج آهن. اُن ضرورت پوري ٿيڻ تي هيءَ قدرتي وابستگي ختم ٿيو وڃي. ٻار پيءُ جي اطاعت کان آزاد ۽ پيءُ ٻارن جي پرورش کان آجو ٿي وڃي ٿو ۽ ٻئي هڪٻئي کان آزاد ٿيو وڃن. جيڪڏهن آهي اڃا به هڪٻئي سان وابسته رهن ٿا ته آهو سندن قدرتي نه بلڪ اختياري فعل آهي، ۽ انهيءَ صورت ۾ خود خاندان جي وجود جو انحصار سماجي روايت يا دستور تي رهي ٿو.

والدين ۽ اولاد ٻنهي جي هيءَ آزادي انسان جي فطرت جي تقاضا آهي. انسان جي ڪردار جو پهريون قانون پنهنجي حفاظت آهي. لازمي طور هن کي پهرين اول پنهنجي جان جي ٿئي ٿي، ۽ جيئن ئي هو سمجهه واريءَ عمر کي پهچي ٿو، تيئن هو پنهنجي بچاءَ جو پاڻ بهتر فيصلو ڪري سگهي ٿو، ۽ انهيءَ ڪري هو پنهنجو مالڪ پاڻ بڻجي ٿو.

اهڙيءَ طرح خاندان يا ڪٽنب کي اسين سياسي سماجن

جو ابتدائي نمونو سڏي سگهون ٿا، جنهن ۾ حاڪم جي بجاءِ پيءُ ۽ رعيت جي عيوض ٻار هوندا آهن: ۽ جيئن ته سڀ انسان آزاد ۽ هڪجهڙا ڄمن ٿا، تنهنڪري هو اِئين پنهنجي آزاديءَ تان دستبردار ٿين ٿا، ته رڳو پنهنجي فائدي لاءِ. ٻنهي ۾، يعني خاندان ۽ ڪنهن سياسي سماج ۾، تفاوت فقط ايترو آهي ته خاندان ۾ پيءُ کي پنهنجي ٻارن سان جا محبت هوندي آهي سا ئي هن لاءِ اُنهيءَ زحمت جو اُجورو آهي، جا هو اُنهن جي پرگهور ۾ برداشت ڪري ٿو: مگر مملڪت ۾ حاڪم کي پنهنجي رعيت سان اهڙي محبت ٿي نٿي سگهي، البت اُن جو پورائو هن کي حڪمرانيءَ جي لذت مان حاصل ٿئي ٿو.

گروٽيس (١) هن ڳالهه کان انڪار ٿو ڪري ته هر انساني حاڪميت يا اقتدار محڪومن جي فائدي لاءِ قائم ٿئي ٿو، ۽ اُن لاءِ هو مثال طور غلاميءَ جي سرشتي کي پيش ڪري ٿو. سندس دليلن جو معمول هڪ ئي آهي، جنهن سان هر صورت ۾ هو حقيقت کي حق ثابت ڪرڻ چاهي ٿو. هو اُن کان وڌيڪ معقول دليلن جو طريقو به اختيار ڪري سگهيو ٿي، پر جابر حاڪمن جي تائيد لاءِ سندس اِهوئي "حقيقت حق آهي" وارو طريقو بهترين طريقو آهي.

گروٽيس کي گويا اِنهيءَ ڳالهه ۾ به شڪ آهي ته نسل انساني ڪن سؤ کن ماڻهن جي ملڪيت آهي يا اُهي سؤ کن ماڻهو نسل انسانيءَ جي ملڪيت آهن. هو پنهنجي ڪتاب جي منڍ کان وٺي تورڙ تائين پهرئين خيال جي طرف مائل معلوم ٿئي ٿو، ۽ اهائي راءِ هابس (٢) جي پڻ آهي. اِنهيءَ خيال موجب انسانذات چڻ ڌورن جي ڪن ڌڻن ۾ تقسيم ٿيل آهي، جن مان هرهڪ جو هڪ مالڪ يا ڌنار آهي، جو پنهنجي ڌڻ جي رکوالي اِنهي لاءِ ٿو ڪري ته جيئن اُن کي سٺيوگرهه بڻائي سگهي.

جهڙيءَ طرح ريڍار ساوڪ پنهنجي ڌڻ کان افضل هوندو آهي، تهڙيءَ طرح انسانن جا ڌنار يعني سندن 'حاڪم'، جيڪي انسانن جي نگراني ڪن ٿا، سي به پنهنجي 'رعيت' کان بهتر آهن.

اِئين ڦيلو (۳) جي بيان مطابق، شهنشاهه ڪليگولا (۴) اهوئي دليل اختيار ڪيو هو، ۽ آن مان هن اِهو نيڪ انومان ڪيو هو ته يا ته بادشاهه ديوتائون آهن يا انسان ڍور آهن.

ڪليگولا جي دليلبازي گروٽيس ۽ هابس جي دليلبازيءَ جي عين مطابق آهي. آنهن سڀني کان اڳ ارسطوءَ به اِئين ئي چيو هو ته سڀ ماڻهو ڪنهن به طرح فطرتاً برابر نه آهن، پر ڪجهانئن ڪي غلاميءَ لاءِ ڄاوا آهن ته ڪي حڪمرانيءَ (۵) لاءِ!

ارسطوءَ ڳالهه ته نيڪ ڪئي، پر هن غلطي اها ڪئي، جو نتيجي کي سبب سمجهيائين. اِنهيءَ ۾ ته ڪو شڪ ئي ڪونهي ته جو به غلام جمي ٿو سو غلاميءَ لاءِ جمي ٿو. غلام پنهنجي غلاميءَ ۾ سڀ ڪجهه، ايتريقدرجو غلاميءَ مان ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ جي خواهش به، وڃائي ڇڏين ٿا. هنن کي پنهنجي غلامي اهڙي ئي پياري آهي، جهڙي يوليسيز (۶) جي سائين کي پنهنجي حيواني رهت سهت محبوب هئي. جيڪڏهن اڄ ڪي اهڙا ماڻهو ڏٺا وڃن ٿا، جي فطري طور غلام آهن ته آن جو سبب هيءُ آهي ته ڪيترائي انسان فطرت جي خلاف غلام رهي چڪا آهن. شروع ۾ غلامن کي زوريءَ غلام بڻايو ويو هو، ۽ پوءِ سندن بيهمتيءَ کين هميشه غلاميءَ ۾ رکيو.

سون نه ته بادشاهه آدم جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ نه وري شهنشاهه نوح جو، جيڪو آنهن ٽن وڏن بادشاهن جو پيءُ بڻايو وڃي ٿو، جن زحل (Saturn) جي اولاد وانگر، دنيا کي تقسيم ڪري پنهنجي حوالي ڪيو هو ـــ بلڪ ڪن محققن ته آنهن کي آن آسماني گرهه زحل جوئي اولاد ٺهرايو آهي. اميد آهي ته هن سلسلي ۾ منهنجي شخصي نماڻائيءَ ۽ ڪسرنفسيءَ تي ماڻهو خوش ٿيندا، جو ته انهن بادشاهن مان هڪ جي اولاد مان ته آءٌ پاڻ به آهيان ـــ ممڪن آهي ته سرڪوئي خاندان جي وڏي پٽ جي ڪيڙ مان هجان، ۽ ائين جيڪڏهن وراثت جي حق جي ڳهر ڪيان ۽ ان جي منصفانه ڇڪاس ڪئي وڃي، ته ڪهڙو عجب، جو انسان ذات جي

بادشاهيءَ جو قانوني مستحق آءٌ ئي بڻجي پوان! بهرحال، هن حقيقت کان ڪوبه انڪار ڪري نٿو سگهي ته جناب آدم دنيا جو اهڙوئي بادشاهه هو جهڙو رابنسن ڪروزو (٧)، جيڪو پنهنجي ٻيٽ جو تيستائين فرمانروا هو جيستائين ان ٻيٽ جو هو پاڻ ئي اڪيلو باشندو هو؛ ۽ سندس انهيءَ سلطنت جي وڏي خوبي اها هئي ته هو بنان ڪنهن ڪنڪي، ان جي تخت تي ويٺو رهيو، جو ڪيس ڪنهن به بغاوت يا لڙائيءَ يا سازش جو ڪو خطرو ڪونه هو.

---

(١) گروٽيس، هيوگو (Grotius, Hugo: 1583-1645) ڊچ قانون ساز، سماجيات جو عالم ۽ راڄنيتيءَ جو ماهر؛ قانون فطرت ۽ سماجي معاهدي جي نظرين جو حامي؛ هن جو عقيدو هو ته قانون ۽ مملڪت جو اصل ۽ بنياد آرضي هو ۽ نه آسماني. مملڪت، هن جي چوڻ موجب، ماڻهن جي وچ ۾ سهمتيءَ جي پيداوار هئي، ۽ ائين هن مملڪت ۽ قانون جي نظرين کي دينيات جي ۽ قديم مابعد طبيعاتي 'عالميت' جي اثر کان آزاد ڪري ڇڏيو.

(٢) هابس، ٿامس (Hobbes, Thomas: 1588-1679)، انگريز فلسفي ماديت جو مفڪر: هن جي سوچ تي سترهين صديءَ جي انگلنڊ جي وچين شهري طبقي جي سربراهيءَ ۾ واقع ٿيل انقلاب جو اثر هو. هن پڻ مملڪت ۽ قانون جو بنياد انساني معاهدي کي مڃيو ٿي.

(٣) فلو (Philo) يوڊيسس جي نالي سان مشهور، يوناني فيلسوف، يهودي فلسفي جو مڃيل استاد. سن ٤٠ع ۾ روم جي شهنشاهه حڪم ڪڍيو هو تــه سندس بت جي پوڄا ڪئي وڃي. فلو يهودين جي نمائندي طور اسڪندريه مان هلي روم ويو ۽ بادشاهه سان ان سندس حڪم بابت گفتگو ڪيائين، پر بادشاهه کي قائل ڪري نه سگهيو. ان گفتگو جو بيان هن پوءِ هڪ ڪتاب ۾ پڌرو ڪيو هو.

(٤) ڪليگولا (Caligula)، پهرين عيسوي صديءَ ۾ روم

جو بادشاهه ٿي گذريو آهي.

(٥) ارسطوءَ (Aristotle) جي تصنيف "سياسيات"، ڀاڱو پهريون، باب پنجون ۽ ڇهون.

(٦) يوليسيز (Ulysses)، پلوٽارچ (٤٥-١٢٥ع)جي مختصر پر مشهور ڪتاب "حيوان عقل استعمال ڪن ٿا"جو هڪ ڪردار.

(٧) رابنسن ڪروزو(Robinson Crusoe)، انگريز ناول نويس ڊينئل ڊيفو جي انهيءَ نالي واري جڳ مشهور ناول جو مرڪزي ڪردار.
(٢٨-٦-١٩٨٤ع)

باب ٽيون

سڀ کان ڏاڍي جو حق

ڏاڍي کان ڏاڍو شخص به هرگز ايترو طاقتور ڪونه هوندو آهي، جو هميشه مالڪ بڻيو رهي. سواءِ ان صورت جي، جو ماڻهن تي هو پنهنجي ڏاڍائيءَ کي حق ثابت ڪري سگهي ۽ پنهنجي اطاعت انهن تي فرض طور مڙهي سگهي. اهڙيءَ طرح سڀ کان ڏاڍي جو حق شروع ۾ سدائين زور جي دليل تي قائم ٿئي ٿو ۽ باطل شمار ٿئي ٿو، پر اڳتي هلي اهوهڪ بنيادي اصول جو جامو پائي، حق جي حيثيت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. پر هيءُ "ڏاڍي جو حق" سچ پچ آهي ڇا — اها ڳالهه بهرحال اسان کي سمجهڻ گهرجي. ڏاڍي جي ڏاڍائي يا زور هڪ جسماني شيءِ آهي ۽ آءٌ سمجهي نٿو سگهان ته ان کي اخلاقي حيثيت ڪيئن ٿي ملي سگهي يا ان جو ڪنهن تي ڪو اخلاقي اثر ڪيئن ٿو ويهي سگهي. زور جي آڏو زير ٿيڻ راضپي جو نه بلڪ مجبوريءَ جو فعل آهي. وڌ ۾ وڌ ان کي مصلحت ٿي چئي سگهجي ٿو، تنهنڪري اهو بحيثيت هڪ فرض جي نيٺ به ڪيئن ٿو تسليم ٿي سگهي؟

ٿوري وقت لاءِ اسين هن نام نهاد حق جي وجود کي قبول به ڪئي ڪيون، پر ٿوري ويچار ڪرڻ تي اهو اسان کي وري ٻه

هڪ غيرمعقول ۽ بي بنياد معلوم ٿيندو. ڇو ته جيڪڏهن ”ڏاڍو سو ڳاڍو“ وارو اصول قبول ٿو ڪجي ته پوءِ ان جي سبب بدلائڻ سان ان جو نتيجو به تبديل ٿيندو، ۽ هر پيري اڳئين کان گهڻو زور حق جو نت نئون دعويدار ۽ وارث بڻبو رهبو. جتي جتي آسانيءَ سان ۽ سلامتيءَ سان نافرماني ممڪن ٿي سگهندي، اتي اها جائز شمار ٿيندي؛ ۽ ڇاڪاڻ تہ اصولي طور سڀ کان وڌيڪ ڏاڍي جو ئي حق تسليم ٿيڻو آهي، انهيءَ ڪري اسان جو فرض پوءِ فقط اهو رهي ٿو ته هرڪو سڀ کان ڏاڍو يعني ڏاڍي کان ڏاڍو بڻجڻ جي ڪوشش ڪري، يعني پاڻ کان ڏاڍي جي حق کي ريٽي، ان جي جاءِ تي پنهنجو حق قائم ڪري. مگر اهو حق ئي ڪهڙو، جو زور جي نڪري وڃڻ سان حق ئي نہ رهي؟ جيڪڏهن زور جي اطاعت ڪرڻ لاءِ ۽ لاچار ڪان آهي، ته پوءِ اها اطاعت ڪڏهن به فرض طور عائد ٿي نٿي سگهي. تنهن جو مطلب ته جيڪڏهن انسان کي ڏاڍي جي حڪمن جي تعميل تي مجبور نہ ڪيو وڃي، تہ پوءِ اطاعت جو هوند سوال ئي ڪونہ آئي. معلوم ٿيو ته لفظ ”حق“ جي اچي گڏجڻ سان زور ۾ ڪا واڌ ڪانہ ٿي اچي. ۽ ان سلسلي ۾ ان جي ڪائي معنيٰ به ڪانهي.

”جيڪي بہ طاقت ۾ آهن، تن جي اطاعت ڪريو!“ جيڪڏهن هن جملي جي معنيٰ آهي ته ”زور اڳيان زاري“ ڪريو، تہ هيءَ نصيحت عمدي تہ آهي، پر غيرضروري ۽ اجائي آهي: ڇو ته آءٌ سمجهان ٿو ته ان جي، يعني زور جي زور هجڻ جي حالت ۾، ڪڏهن ڀڃڪڙي ٿئي ئي ڪانہ ٿي. آءٌ قبول ٿو ڪريان ته سموريءَ طاقت جو سرچشمو خدا جي ذات آهي؛ پر ائين ته سڀ مرض به هن وٽان نازل ٿين ٿا: ڇا، ان جي معنيٰ اها آهي ته ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر وٽ نہ وڃجي! جيڪڏهن ڪو ڌاڙيل جهنگ ۾ مون تي اوچتو حملو ڪري ته ظاهر آهي تہ هن جي زور آڏو مجبور ٿي مون کي پنهنجي هڙ آن جي حوالي ڪرڻي پوندي. پر اخلاقي طور بہ منهنجو اهو فرض ٿيندو ڇا ته جڏهن آءٌ پنهنجي هڙ هن کان بچائي به سگهان

تڏهن به اها هن جي حوالي ڪري ڇڏيان؟ ڇو ته هن جي هٿ ۾ جيڪو پستول آهي، اها به هڪ طاقت آهي!

اسان کي انهيءَ ڪري تسليم ڪرڻو پوندو ته طاقت يا زور جي آڌار تي حق قائم ڪونه ٿو ٿئي، بلڪ اسين فقط جائز طاقت (يا طاقتن) جي اطاعت ڪرڻ لاءِ پابند آهيون. تنهنڪري وري به منهنجو اصل سوال ته "کهڙي ڳالهه طاقت کي جائز بڻائي سگهي ٿي"- ايري سامهون اچي ٿو. (١٢-٦-١٩٨٤)

باب چوٿون

غلامي

جيئن ته ڪنهن به انسان تي ٻئي انسان تي حڪومت ڪرڻ جو ڪو فطري اختيار ڪونهي، ۽ جيئن ته طاقت يا زور جي آڌار تي ڪو حق قائم ٿي نٿو سگهي، انهيءَ ڪري اسين هن نتيجي تي پهچي ٿا سگهون ته انسانن ۾ جائز اختيار جو بنياد محض روايتن تي ٻيڌل رهي ٿو.

گروٽيس جو چوڻ آهي ته "جيڪڏهن هڪ شخص پنهنجي آزاديءَ تان هٿ کڻي، پاڻ کي ڪنهن آقا جو غلام بڻائي سگهي ٿو، ته ڪهڙو سبب آهي، جو سڄي قوم پنهنجي آزاديءَ تان هٿ کڻي هڪ بادشاهه جي رعيت بڻجي نه سگهي؟" هن عبارت ۾ ڪيترا ئي مبهم لفظ آهن، جن جي سمجهاڻي ضروري آهي، مگر اسين فقط "هٿ کڻڻ" جي اصطلاح تي غور ٿا ڪريون. "هٿ کڻڻ" جي معني آهي ڇڏڻ، لادعوا ٿيڻ، ڏيڻ، يا وڪڻڻ. هاڻي، هڪڙو ماڻهو جيڪو ٻئي جو غلام بڻجي ٿو، سو پنهنجو پاڻ نه ڇڏي ٿو، نه ڏئي ٿو ۽ نه ان تان لادعوا ٿئي ٿو؛ هو پاڻ کي وڪڻي ٿو، ۽ سو به رڳو پنهنجي گذران لاءِ. مگر هڪ قوم پاڻ کي ڇا لاءِ وڪڻندي؟ بادشاهه ته رعيت کي گذران مهيا ڪري ڏيڻ جي بجاءِ اٽلندو پاڻ پنهنجو گذران، پنهنجي روزي، ان کان حاصل ڪري ٿو؛ ۽، جيئن

رابيلاس (١) چيو آهي، بادشاهه کي هوا تي ڪونه ڏا هلن. رعيت پاڻ کي انهيءَ شرط تي به ته ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪا نه ٿي ڪري ته هو سندن ملڪيت تي بـه قبضو ڄمائي ويهي؟ آءٌ سمجهي نٿو سگهان ته باقي رعيت لاءِ پاڻ وٽ رکڻ واسطي ڇا رهندو!

ائين چيو ويندو آهي تـه بادشاه رعيت لاءِ امـن ۽ سلامتي مهيا ڪري ٿو. ٺيڪ؛ پـر جڏهن بادشاهه پنهنجي بي حساب هوس جي پوراڻيءَ لاءِ رعيت کي جنگين جي آڙاهه ۾ اڇلي وجهي ٿو ۽ سندس هيڇي امير ۽ وزيـر کين ڦرين، مارين ۽ پيڙين ٿـا، تڏهن رعيت کي ڪهڙو ٿو فائدو پهچي؟ رعيت جا پنهنجا جهيڙا جهڳڙا کين هرگز ايترو تباه ۽ برباد ڪو نـه ڏا ڪن. پـوءِ کين اهڙي 'امن امان' ۽ 'سلامتيءَ' مان ڪهڙو فائدو، جنهن جي عيوض مٿن ايتريون ٻوتمار مصيبتون نازل ٿين. سلامتي ۽ امن امان ته قيدخانن جي اونداهين ڪوٺڙين ۾ به ميسرهوندو آهي. ته ڇا، انهيءَ ڪري اهـي ڪال ڪوٺڙيون قيديـن لاءِ آسائش گاهه ٿـي سگهن ٿيون؟ سائيڪلوپس ديو جي غار ۾ جيڪي يوناني (٢) قيد هئا، سي بـه ديو جي کاڄ بنجڻ جي پنهنجي پنهنجي واري تائين اتي سلامت هئا!

وري ائين چوڻ ته ڪو ماڻهو مفت ۾ پاڻ کي ٻئي ڪنهن جي حوالي ڪري ٿو، ته اها به هڪ غير معقول ڳالهه ٿي آهي ۽ هرگز ان تي اعتبار نٿو ڪري سگهجي. اهو ان جو عمل ظاهرظهور هڪ ناجائـز ۽ باطل عمل شمار ٿيندو، ڇاڪاڻ تـه جيڪو ائين ڪندو، اهو پنهنجي هوش ڪان نڪتل ٿي سمجهبو. هاڻي اهڙي ٿي مفت وڪري جي دعوا جيڪڏهن سڄيءَ هڪ قوم بنسبت ڪئي وڃي، ته اها قوم به چريائپ ۾ ورتل شمار ٿيندي؛ ۽ چريائپ يـا ديوانگيءَ جي بنا تي ڪو به حق قائم ٿي نٿو سگهي.

پلا، جيڪڏهن هرڪو شخص پنهنجي پاڻ کي ايئن ڪنهن کي ڏيئي ڇڏڻ جـو ڪٿي حقدار بـه هجي، تـه بـه هـو پنهنجي اولاد کي تـه ائين پڏي، ڪنهن جـي حوالي نٿو ڪري سگهي؛ سي ٻار انسان جي حيثيت ۾ ڄمن ٿا ۽ آزاد ڄمن ٿا؛ آزادي هنن

جو جنمي حق آهي؛ اهو انهن جو ذاتي حق آهي، ۽ خود ڪائنن سواءِ ٻئي ڪنهن کي به ان جي استعمال جو جواز ڪونهي. ٻارن ۾ سن شعور تـي پهچڻ کان اڳ، سندن پيءُ هنن جـي پرورش ۽ ڀرگهور لاءِ ڪن شرطن تي انتظام ڪري سگهي ٿـو. پر هو ڪين ٻنان ڪنهن شرط شروط جي هميشه لاءِ ڪنهن جي حوالي ڪري ڇڏڻ جو حقدار نه آهي؛ ڇو ته اها ڳالهه قدرتي قانون جي خلاف ۽ پدري حقن کان ٻاهر آهي. تنهنڪري، ڪا آپيشاهي حڪومت جائز حيثيت حاصل ڪري، ان لاءِ ضروري آهي تـه هر نسل جـي ماڻهن کي ان حڪومت کي رد ڪرڻ يـا قبول ڪرڻ جـو حق هئڻ گهرجي، پـر ان صورت ۾ اهـا حڪومت آپيشاهي حڪومت ڪا نه رهندي.

ڪنهن ماڻهوءَ جو پنهنجي آزاديءَ تان دستبردار ٿيڻ پنهنجي انساني حيثيت تان دستبردار ٿيڻ جي برابر آهي، ۽ انهيءَ صورت ۾ هو نـه فقط انساني حقن بلڪ انساني فـرضن تـان پڻ دستبردار سمجهيو ويندو. اهڙو شخص، جو ائين هرشيءِ تان دستبردار ٿي وڃي، تنهن جي ڪا به قيمت، ڪا به ضمانت، ڪو به عيوضو ممڪن نه آهي. اهڙي دستبرداري انساني فطرت جي خلاف آهي؛ ماڻهوءَ جي ارادي مان آزاديءَ جي عنصر ڪسڻ جي معنيٰ هن جي هرعمل کي هـر قسم جي اخلاقي ضابطي کان محروم ڪرڻ. مطلب تـه اها روايت يا اهو سمجهوتو، جنهن مطابق هڪ پاسي ڪامل اختيار ۽ ٻئي پاسي مطلق اطاعت جا شرط عائد هجن، اها هڪ بيڪار روايت ۽ اهو هڪ برخود غلط سمجهوتو آهي. ڇا، اها ڳالهه صاف نه آهي ته جنهن شخص کان سندس هر شيءِ وٺڻ جا اسين حقدار هجون، ان جـو اسان تي ڪو به احسان ٿي نٿو سگهي، ۽ عوض ۾ هـن کي ڪنهن به شيءِ ڏيڻ لاءِ اسين ٻڌل نه آهيون. ڇا، اهڙي يڪطرفي سمجهوتي جو اهو هڪڙو شرط ئي ان کي رد ڪرڻ لاءِ ڪافي نه آهي؟ منهنجي غلام جو مون تي ڪهڙو حق ٿي سگهي ٿو، جڏهن ته جو ڪجهه سندس آهي آهو منهنجو ۽ جڏهن ته سندس سمورا جيڪي

حق آهن سي سون کي حاصل آهن، تڏهن سون تي هن جي کنهن حق جي به ته ڪا معنيٰ ڪانهي.

گروٽيس ۽ ٻين کي غلامداريءَ جو نام نهاد حق جنگ تي پڻ مبني نظر اچي ٿو. هنن جو خيال آهي ته فاتح کي مفتوح جي مارڻ جو حق آهي، تنهنڪري جيڪڏهن مفتوح چاهي، ته پنهنجي آزاديءَ جي عيوض پنهنجي فاتح کان پنهنجو جيئدان خريدي سگهي ٿو؛ ۽ هيءُ معاهدو اِنهيءَ بنياد تي قانوني طور پڻ وڌيڪ درست آهي، ڇو ته اُن ۾ ٻنهي ڌرين کي فائدو آهي!

پر ظاهر آهي ته مفتوح جي مارڻ جو هيءُ فرض ڪيل حق جنگ جي حالت ۾ به هرگز ڪنهن کي حاصل نٿو ٿئي. انسان هڪٻئي جا سڀاويڪ دشمن نه آهن، ڇاڪاڻ ته هو اصلوڪيءَ پنهنجي فطري حالت ۾ ايتري قدر پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي خود اختيار ۽ آزاد هئا، جو منجهن ڪي به اهڙا شخصي يا ذاتي لاڳاپا قائم ٿيل نه هئا، جو منجهن امن جي يا جنگ جي صورتحال موجود به ٿي سگهجي ها. جنگ ماڻهن جي ذاتي تعلقات جو نه پر شين جي سلسلي جو معاملو آهي. انسانن ۾ جنگ سندن سڌن سادن ذاتي يا شخصي تعلقات سبب نه پر شين جي سلسلي ۾ سندن مفادي لاڳاپن جي ڪري پيدا ٿئي ٿي. اِنهيءَ ڪري ڪابه شخصي يا ذاتي جنگ يا هڪ ماڻهوءَ جي ٻئي ماڻهوءَ سان جنگ، سندن اُن اوائلي فطري حالت ۾ ته سمڪن ڪانه هئي، جنهن ۾ منجهن، يعني سندن زندگين ۾، دائمي ملڪيت جو ڪو سرشتو ئي ڪو نه هو، ۽ نه سندن پوءِ جي اُن سماجي حالت ۾ ئي سمڪن آهي، جتي سندن هر ڳالهه قانون جي زير حڪم هلڻ شروع ٿئي ٿي ۽ هلي ٿي.

انفرادي جهيڙا جهڳڙا ۽ مقابلا اهڙا فعل نه آهن، جن سان حڪومت قائم ٿي سگهي. باقي رهيون آهي 'خانگي' يا نجي لڙايون، جهڙيون فرانس جي بادشاهه، لوئي نائين، جي خواهش مطابق شروع ٿيون هيون ۽ هن جي ئي عائد ڪيل ”خدائي عهدنامي“(٣) جي ڪري بند ٿيون هيون، سي ته جاگيرداري نظام جون ئي مصيبتون هيون،

۽ رهنديون، جو دنيا جو هڪ بيحد واهيات نظام آهي ۽ جو فطرت جي سمورن حقن ۽ سڀني قانونن جو دشمن ۽ هر قسم جي نيڪ ۽ مفيد انساني سياست جو ضد آهي.

انهيءَ ڪري، جنگ انسان ۽ انسان جي لاڳاپن جو نه، پر حڪومت ۽ حڪومت جي لاڳاپن جو نالو آهي؛ جنهن ۾ افراد فقط اتفاق سان هڪٻئي جا دشمن ٿين ٿا، ۽ سي به انسانن جي حيثيت ۾ نه ۽ نه وري شهرين جي حيثيت ۾، بلڪ محض سپاهين جي حيثيت ۾؛ ۽ نه ئي وري خالص پنهنجي وطن جي رهواسين جي حيثيت ۾، پر آن جي بچاءَ ڪندڙن جي حيثيت ۾. مطلب ته هڪڙيءَ حڪومت جي دشمن بي حڪومت ئي ٿي سگهي ٿي ۽ نه ماڻهو؛ ڇو ته جي شيون فطري طور علحده علحده آهن تن ۾ ڪو به حقيقي ناتو قائم ٿي ئي نٿو سگهي.

ازانسواءِ، هيءُ اصول هر زماني جي تسليم ٿيل قاعدن ۽ سمورين سڌريل قومن جي مستقل طور طريقن جي عين مطابق آهي ته جنگ جي اعلان جو ڇتاءُ حڪومت ڪان وڌيڪ رعيت جي فائدي لاءِ هوندو آهي. هڪ غير ملڪي، پوءِ آهو بادشاهه هجي توڙي قوم يا ڪو به شخص، ڪنهن حڪومت جي خلاف جنگ جي اعلان ڪان سواءِ، آن جي رعيت کي ڦري يا قتل ڪري، ته آهو 'دشمن' نه چئبو، ڌاڙيل چئبو. پر خود جنگ ۾ به عادل بادشاهه دشمن جي ملڪ ۾ آنهن سمورين شين تي قابض ٿيڻ جي باوجود، جي مملڪت جي ملڪيت هجن ٿيون، عام ماڻهن جي جان ۽ مال جو احترام ڪري ٿو: هو آنهن حقن جو احترام ڪري ٿو، جن تي خود سندس پنهنجن حقن جو بنياد قائم آهي. جڏهن جنگ جو مقصد مخالف مملڪت جو خاتمو آهي، تڏهن بيءَ ڌر کي آن جي دفاع ڪندڙن جي قتل ڪرڻ، مارڻ، جو حق فقط تيستائين آهي جيستائين هنن جي هٿن ۾ هٿيارآهي؛ مگر جڏهن هٿيار ڦٽي ڪري آهي آڻ مڃين ۽ وڌيڪ دشمن يا دشمن جو هٿيو بڻيا نه رهن، تڏهن هنن جي حيثيت ڦيري، عام انسانن جي ٿي پوي ٿي. پوءِ

ڪنهن به شخص لاءِ آنهن جو رت وهائڻ جائز نه آهي. بعضي ته ائين به ممڪن آهي ته ڪنهن هڪڙي ساٿيءَ جي مارڻ کان سواءِ ٿي مملڪت جو خاتمو عمل ۾ اچي وڃي؛ ۽ جنگ سان يا فتح سان انهيءَ حق کان سواءِ پيو ڪو به حق حاصل ڪو نه ٿو ٿئي، جو جنگ جي مقصد لاءِ ضروري آهي. هي آهي اصول ته واقعي نه آهن، جي گروٽيس ۽ هن جي همخيال دوستن قائم ڪيا آهن: هيءُ جنگ يا فتح جي حق جو اصول شاعرن جي سند تي به نه، پر سڌو سنئون فطري حقيقتن ۽ عقل تي ٻڌل آهي.

در اصل "سڀ کان ڏاڍي جو حق" ٿي فتح جي حق جو، بنياد آهي. هاڻي، جيڪڏهن جنگ فاتح کي مفتوحن جي مارڻ جو آنهن کي قتل ڪرڻ جو، حق نٿي ڏئي، ته آنهن کي غلام بنائڻ جي حق جو آهو 'حق' بنياد ڪيئن ٿو بڻجي سگهي، جنهن جو پنهنجو ڪو وجود نه هجي! ڪنهن کي به دشمن کي مارڻ جو حق ڪونهي، سواءِ آن حالت جي، جو آن کي غلام بنائڻ هن لاءِ ناممڪن هجي: انهيءَ ڪري دشمن کي غلام بنائڻ جو حق آن جي مارڻ جي حق مان پيدا نٿو ٿئي. تنهنڪري آن کي پنهنجي آزاديءَ جي عوض پنهنجي جيئدان وٺڻ يا جان خريد ڪرڻ تي مجبور ڪرڻ، جنهن تي فاتح کي ڪو به حق نه آهي، سراسر بي انصافيءَ وارو سودو آهي. زندگيءَ ۽ موت جو حق غلاميءَ جي حق تي ۽ غلاميءَ جو زندگيءَ ۽ موت جي حق تي بيهارڻ — سوچ جو هيءُ هڪ بيسود ۽ بي بنياد چڪر آهي جنهن مان ڪو به معقول نتيجو نٿو نڪري سگهي.

جيڪڏهن اسين فاتح لاءِ مفتوح کي مارڻ جو هيءُ پيانڪ حق ائين تسليم به ڪريون، ته به منهنجو خيال آهي ته اهڙن غلامن تي، جي جنگ ۾ گرفتار ٿين ٿا، يا ڪنهن سڄيءَ مفتوح قوم تي پنهنجي ڪنهن فاتح آقا جي فرمانبرداري فقط ايستائين ٿي واجب ٿئي ٿي جيستائين هو فرمانبرداريءَ تي مجبور هجن ٿا — ڇوته جيئدان جو عوض يا جان جي قيمت ائين دائمي غلاميءَ جي صورت ۾

وصول ڪرڻ سان، فاتح پنهنجي غلام تي ڪو احسان نٿو ڪري. هو ته غلام کي بيسود ساري ڇڏڻ بدران پاڻ اهڙيءَ طرح لاڳيتو ماري ٿو، جنهن ۾ ڪيس پنهنجو ذاتي فائدو نظر ٿو اچي. تنهنڪري فاتحُ بجاءِ اِن جي، جو مفتوح جي مٿان پنهنجي زور ڪان بالاتر ٻيو ڪو اختيار يا حق قائم ڪري وڃي، هنن ٻنهي جي وچ ۾ ته آها ئي ساڳي جنگ جي صورت قائم رهي ٿي! ڇو ته ٻنهي جو پاڻ ۾ تعلق وري به آن ئي باهمي جنگ جي موجودگيءَ جو قائم رهي ٿو! ۽ "جنگ جي حق" جي اهڙي لاڳيتي ۽ جاري رهندڙ استعمال جي متابل ٻنهي جي وچ ۾ ڪو صلحنامو ممڪن ئي ڪونهي. هڪ قسم جو راڌاويد يا سمجهوتو برابر عمل ۾ اچي ٿو، پر ان راڌاويد يا سمجهوتي سان ٻنهي جي وچ ۾ جنگ جي صورت ختم ڪانه ٿي ٿئي؛ آهو سمجهوتو يا راڌاويد ته پاڻ ڌرين ۾ جنگ جي قائم هجڻ جي علامت آهي.

مطلب ته اسين هن مسئلي کي جنهن به نقطي نظر کان ڏسنداسين، ته غلامداريءَ جو حق اسان کي باطل نظر ايندو؛ ۽ اهو فقط اِنهيءَ ڪري نه ته آهو ناجائز آهي پر اِنهيءَ ڪري به ته آهو فضول ۽ بي معنيٰ آهي. غلام ۽ حق ٻه لفظ آهن، جي هڪ ٻئي جا ضد آهن، ۽ هڪٻئي جا رقيب پڻ — ڇو ته جتي انهن مان هڪڙو موجود هوندو، آتي ٻئي جو وجود ناممڪن آهي. ساڳيءَ طرح، هڪ شخص جو ڪنهن ٻئي شخص يا قوم کي ائين چوڻ هر طرح ۽ هر حالت ۾ بيوقوفي ئي ٿيندي ته "آءٌ توهان سان هڪ سمجهوتو ٿو ڪريان، جو پوريءَ طرح توهان لاءِ نقصانڪار آهي ۽ مون لاءِ فائديمند آهي؛ ۽ آن جي پابندي جيئن آءٌ چاهيندس تيئن ۽ جيستائين آءٌ چاهيندس تيستائين ڪندس، پر توهان کي آن جي پابندي منهنجي مرضيءَ موجب ڪرڻي پوندي!"

---

(١) رابيلاس — فرانسيسي مصنف، جنهن جي لکڻي مزاحيه انداز جي هئي؛ لڳ ڀڳ ١٤٩٠ع ۾ ڄائو ۽ ١٥٥٣ع ۾ وفات ڪيائين.
(٢) جڳ مشهور يوناني مصنف هومر جي "آڊيسي" ڪتاب

باب پنجون

ٻهرڳين اجتماع ذاتهن موڙڻ هميشه ضروري آهي

جيڪڏهن آءٌ اهو سڀڪجهه قبول به ڪريان، جنهن کي مون هيستائين رد پئي ڪيو آهي، تنهن هوندي به آپيشاهيءَ جي طرفدارن کي ان مان ڪو فائدو ڪو نه ٿيندو.

ڪنهن وڏي انبوهه جي زير ڪرڻ ۽ ڪنهن جماعت يا سماج تي راڄ ڪرڻ جي وچ ۾ هميشه وڏو فرق رهندو. جيڪڏهن الڳ الڳ ۽ ڇڙوڇڙ ٿيل ماڻهن کي ڪو هڪڙو شخص پنهنجو غلام بنائي ٿو، پوءِ اهي تعداد ۾ ڪٿي ڪيترا به هجن، تہ ان صورتحال کي آءٌ هرگز هڪ قوم ۽ ان جي حاڪم سان مشابهت ڪونه ڏيندس، پر رڳو هيترو چوندس تہ انهن جو هڪڙو آقا آهي ۽ ٻيا سڀ ان جا غلام آهن. انهن جي حيثيت وڌ ۾ وڌ هڪ انبوهه جي يا هڪ ولر جي ٿي سگهي ٿي ۽ نہ هڪ راڄ جي يا هڪ وڳر يا جماعت جي، ڇو تہ ان صورت ۾ منجهن نہ تہ ڪنهن مشترڪ يا اجتماعي مفاد جوڪو تصور قائم هوندو ۽ نہ ڪنهن سياسي وجود جو. اهڙي ڪنهن شخص جي حيثيت، توڙي جو ان اڌ دنيا کي ائين غلام ڇو نہ بڻايو هجي، بهر صورت انفرادي رهندي: هن جو مفاد ٻين جي مفاد کان الڳ، خالصتاً هڪ ذاتي يا انفرادي مفاد رهندو. هن جي موت تي سندس سڄي شهنشاهت ائين ئي ڇڙوڇڙ ۽ بي ربط رهندي ۽ ڪٿا ڪٿا ٿي ويندي، جيئن ڪنهن شاهه بلوط جي وڻ کي باهه ساڙي ڇڏي ۽ ان جي جاءِ تي رک جي ڍير کان

نائين" ۾ آيل قصي جي سورمي، يوليسس، جي سائين ذاتهن اشارو آهي، جيڪي سائيڪلوپس ديو وٽ ان جي غار ۾ وهي قيد ٿيا هئا.

(٣) فرانس جي بادشاهه، لوئي نائين (١٢٢٦ع کان ١٢٧٠ع تائين) پنهنجن اميرن جي خانگي لڙاين کي ختم ڪرڻ لاءِ چاليهن ڏينهن جي عارضي صلح جو حڪم ڪڍيو هو، جنهن کي هن "خدائي عهدنامي" جو نالو ڏنو هو. (٩-٨-١٩٨٤ع)

سواءِ پيو ڪين رهي.

گروٽيس چوي ٿو ته هڪ قوم پنهنجو پاڻ ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪري سگهي ٿي. ان جي معنيٰ ته، هن جي خيال ۾، قوم پنهنجو پاڻ بادشاهه جي سپرد ڪرڻ کان اڳ به قوم جي حيثيت رکي ٿي. ڪنهن قوم جو ائين تحفي طور پنهنجو پاڻ ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪري ڇڏڻ خود هڪ سياسي عمل آهي، ۽ ظاهر آهي ته ان عمل کان اڳ قوم جو اجتماعي مشورو عمل ۾ آيو هوندو. انهيءَ ڪري، ان کان اڳ، جو ان ٻئي سياسي عمل جي تحقيقات ڪئي وڃي. جنهن سان ڪا قوم پاڻ کي ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪري ٿي، مناسب هيءُ آهي ته اول اُن پهرئين عمل جي تحقيقات ڪئي وڃي، جنهن سان خود اها قوم وجود ۾ آئي، ڇوته هيءُ عمل ذڪر ڪيل ٻئي عمل کان لازمي طور اڳ ظاهر ٿيو آهي، ۽ انهيءَ ڪري اهوئي سماج جو اصل بنياد آهي.

حقيقت ۾، اهڙي ڪنهن پهرئين اجتماع نه هجڻ جي حالت ۾، جتي چونڊ يڪراءِ ٿي هجي، هڪ اقليت تي اهو فرض ڪيئن ٿو عائد ٿي سگهي ته هوءَ اڪثريت جي فيصلي کي قبول ڪري؟ ڪن هڪ سؤ شخصن کي، جي پاڻ لاءِ ڪو آقا پسند ٿا ڪن، باقي ڏهن جي طرفان اهڙي قسم جي فيصلي يا راءِ (ووٽ) جو ڪهڙو حق آهي، جيڪي اهڙي راءِ يا خواهش نٿا رکن؟ راءِ جي اڪثريت واري قانون جو بنياد خود به اجتماع جي اصولن تي ٻڌل آهي، ۽ ان لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڀيري جو مڪمل اتفاق ضروري آهي. (١٣-٩-١٩٨٤ع)

پرستش مردن جي ۽ زندن جي

(محمد ابراهيم جويو)

عام طرح ائين چيو ٿو وڃي ته اسان جو سنڌي سماج مُرده پرست آهي. اُن مان هيءُ به مطلب ٿو نڪري ته آهو زنده پرست

باب پنجون

ٻهرڳين اجتماع ڏانهن موڙڻ هميشہ ضروري آهي

جيڪڏهن آءٌ اهو سڀڪجهہ قبول بہ ڪريان، جنهن ڪي سون هيستائين رد پئي ڪيو آهي، تنهن هوندي بہ آپيشاهيءَ جي طرفدارن کي ان مان ڪو فائدو ڪو نہ ٿيندو.

ڪنهن وڏي انبوهہ جي زير ڪرڻ ۽ ڪنهن جماعت يا سماج تي راڄ ڪرڻ جي وچ ۾ هميشه وڏو فرق رهندو. جيڪڏهن الڳ الڳ ۽ ڇڙوڇڙ ٿيل ماڻهن کي ڪو هڪڙو شخص پنهنجو غلام بڻائي ڏو، پوءِ اهي تعداد ۾ ڪٿي ڪيترا بہ هجن، تہ ان صورتحال کي آءٌ هرگز هڪ قوم ۽ ان جي حاڪم سان مشابهت ڪونہ ڏيندس، پر رڳو هيترو چوندس تہ انهن جو هڪڙو آقا آهي ۽ ٻيا سڀ ان جا غلام آهن. انهن جي حيثيت وڌ ۾ وڌ هڪ انبوهہ جي يا هڪ وِلر جي ٿي سگهي ٿي ۽ نہ هڪ راڄ جي يا هڪ وڳر يا جماعت جي، ڇو تہ ان صورت ۾ منجهن نہ تہ ڪنهن مشترڪ يا اجتماعي مفاد جوڪو تصور قائم هوندو ۽ نہ ڪنهن سياسي وجود جو. اهڙي ڪنهن شخص جي حيثيت، توڙي جو ان اڌ دنيا کي ائين غلام ڇو نہ بڻايو هجي، بهر صورت انفرادي رهندي: هن جو مفاد ٻين جي مفاد کان الڳ، خالصتاً هڪ ذاتي يا انفرادي مفاد رهندو. هن جي موت تڻ سندس سڄي شهنشاهت ائين ئي ڇڙوڇڙ ۽ بي ربط رهندي ۽ ڪٺا ڪٺا ٿي ويندي، جيئن ڪنهن شاهہ بلوط جي وڻ کي باهہ ساڙي ڇڏي ۽ ان جي جاءِ تي رک جي ڍير کان

نائين" ۾ آيل قصي جي سورمي، يوليسس، جي ساٿين ڏانهن اشارو آهي، جيڪي سائيڪلوپس ديو وٽ ان جي غار ۾ وڃي قيد ٿيا هئا.

(٣) فرانس جي بادشاهہ، لوئي نائين (١٢٢٦ع کان ١٢٧٠ع تائين) پنهنجن اميرن جي خانگي لڙاين کي ختم ڪرڻ لاءِ چاليهن ڏينهن جي عارضي صلح جو حڪم ڪڍيو هو، جنهن کي هن "خدائي عهدنامي" جو نالو ڏنو هو. (٩-٨-١٩٨٤ع)

سواءِ پيو ڪي ڪين رهي.

گروٽيس چوي ٿو ته هڪ قوم پنهنجو پاڻ ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪري سگهي ٿي. ان جي معني ته، هن جي خيال ۾، قوم پنهنجو پاڻ بادشاهه جي سپرد ڪرڻ کان اڳ بہ قوم جي حيثيت رکي ٿي. ڪنهن قوم جو ائين تحفي طور پنهنجو پاڻ ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪري ڇڏڻ خود هڪ سياسي عمل آهي، ۽ ظاهر آهي ته ان عمل کان اڳ قوم جو اجتماعي مشورو عمل ۾ آيو هوندو. انهيءَ ڪري، ان کان اڳ، جو ان بئي سياسي عمل جي تحقيقات ڪئي وڃي، جنهن سان ڪا قوم پاڻ کي ڪنهن بادشاهه جي حوالي ڪري ٿي، مناسب هيءُ آهي ته اول اُن پهرئين عمل جي تحقيقات ڪئي وڃي، جنهن سان خود اها قوم وجود ۾ آئي، ڇوته هيءُ عمل ذڪر ڪيل بئي عمل کان لازمي طور اڳ ظاهر ٿيو آهي، ۽ انهيءَ ڪري اهوئي سماج جو اصل بنياد آهي.

حقيقت ۾، اهڙي ڪنهن پهرئين اجتماع نه هجڻ جي حالت ۾، جتي چونڊ يڪراءِ ٿي هجي، هڪ اقليت تي اهو فرض ڪيئن ٿو عائد ٿي سگهي ته هوءَ اڪثريت جي فيصلي کي قبول ڪري؟ ڪن هڪ سؤ شخصن کي، جي پاڻ لاءِ ڪو آقا پسند ٿا ڪن، باقي ڏهن جي طرفان اهڙي قسم جي فيصلي يا راءِ (ووٽ) جو ڪهڙو حق آهي، جيڪي اهڙي راءِ يا خواهش نٿا رکن؟ راءِ جي اڪثريت واري قانون جو بنياد خود بہ اجتماع جي اصولن تي ٻڌل آهي، ۽ ان لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڀيري جو مڪمل اتفاق ضروري آهي. (١٣-٩-١٩٨٤ع)

پرستش مردن جي ۽ زندن جي

(محمد ابراهيم جويو)

عام طرح ائين چيو ٿو وڃي ته اسان جو سنڌي سماج مُرده پرست آهي. اُن مان هيءُ بہ مطلب ٿو نڪري ته اهو زنده پرست

هجي ته ڇڱو، يا زنده پرست به هجي ته ڇڱو! هونئن پرستش پنهنجيءَ جاءِ تي اهڙي ڪا ڇڱي شيءِ به ڪانهي، جو اُن لاءِ افسوس ڪجي ته آها مُردن لاءِ، يا زندن لاءِ يا پنهي لاءِ، ڇو نه آهي! ڇو ته پرستش يا پوڄا نه فقط غلاميءَ جي نشاني آهي، پر خود غلامي آهي. ۽ اڄ سمجهان ٿو ته اڄ اسين، يعني اسان جو سنڌي سماج، غلام ئي آهي- نه رڳو مُردن جو پر مُردن کان وڌيڪ زندن جو. درحقيقت، جي اسان جو سنڌي سماج مرده پرست به آهي، ته آهو رڳو اِنهيءَ لاءِ ته اُن مان اسان وٽ زنده پرستيءَ جو جواز يا سبب موجود رهي. جيئن بُتن جي پوڄا ۾ ڪنهن پنڊت، پروهت يا اُن جي ڪنهن جيئري مهاپلي اَن داتا جو مفاد لڪل هوندو آهي، تيئن هر غيب يا غائب عجوبي جي پرستش ۾ پڻ ڪنهن حاضر اقتدار ۽ آقائيت جي پرستش ۽ غلاميءَ جو بنياد يا راز موجود هوندو آهي.

اِئين هر پرستش، پوءِ اها بتن جي هجي، مُردن جي هجي، ماضيءَ جي يا ڪنهن غيب يا غائب شيءِ جي هجي- ڇو ته مُردا ۽ ماضي به غائب آهن ۽ غيب جي ئي صورت ۾ آهن- مطلب ته هر پرستش پنهنجي نتيجي ۽ اثر ۾ زندن جي پرستش آهي، حاضر زندن جي، يعني جيئرن شخصن جي، وس وارن ۽ وسيلن جي صاحبن جي، صاحب اقتدار شخصن جي. ۽ انهيءَ ڪري اسين، جو مُرده پرست مشهور آهيون، سو اسان جي مُردهپرستي يا خود زندهپرستي، خالص شخص پرستي آهي، ۽ اسان جو سماج درحقيقت شخص پرست سماج آهي- ڇوته اُن ۾ هرهنڌ رڳو شخص جي ثنا ٿئي ٿي. شخص کي پڏائجي ٿو، شخص جي بندگي، اُن جي ذات جي بندگي، ٿئي ٿي، ۽ ان جي ننڍي ناڻي جي ساڻها ڄڃجي ٿي- ۽ ان جي خيالن، عادتن ۽ عملن جو اُن ۾ دخل نٿو رهي. اسان وٽ همٿ ٻڌجن ٿا، پٽ تي ويهجي ٿو، پيرين پئجي ٿو، بلڪ پيرڏوئي پيئجن ٿا. ”ڏن“ ڏجن ٿا، سائين سائين ڪجي ٿو، ليلائجي ٿو، ۽ ائين جيڪي ماڻهن کان مٿيرا ماڻهو آهن آنهن کان سيڪجهه گهرجي ٿو، بلڪ آنهن

جو ماڻهو ڏيٺو پوي ٿو، انهن کان ڊڄجي ۽ ڪنبجي ٿو- وڏيري کان ۽ سردار کان، سيد کان، شيخ ۽ پوليس کان، ۽ پير، فقير، درويش کان، ۽ حاڪم کان ۽ حاڪم کان وڏيڪ حاڪم جي پلي يعني انجي عام مختيار کان، ۽ انهن جي سڄي سماجي ۽ سياسي ماندياڻ کان، جيڪو هنن پنهنجي بچاءَ لاءِ ۽ پنهنجي عمل ۽ اختيار جي بساط طور پنهنجي چوڌاري اڏيو آهي. ۽ اسان مان جيڪي به ”صاحب“ يا ڪامورا يعني ”ڪم“ وارا- عملدار- سڏجن ٿا، آهي به آنهن جي آن ماندياڻ جا ئي هٿ- پڌا نوڪر آهن، آنهن جي آن بساط جا ئي مهرا آهن- هوئنئن آهي پاڻ به پنهنجي هر ”زيردست“ جا ”بالادست“ ئي آهن. اِنهيءَ طرح انساني مساوات، خود اعتمادي ۽ بي خوفائي اسان ۾ ڪانهي. اسين پاڻ کي هيٺو ۽ هيچ ٿا سمجهون، ۽ چئون ٿا، ”اسان ۾ رکيو ئي ڇاهي!“ ۽ سيڪجهه واقعي هو پيا آهن، جيڪي اسان کان مٿيرا آهن: هو جيڪي ائين آهن تن کي اسين پڇي به نٿا سگهون. تن جي آڏو اسان جا چپ سبيل رهن ٿا ۽ اسين ڪڇي به نٿا سگهون. هو اسان تي آڪڙجن ٿا، اسان تي آڪڙيا آهن، ۽ رڳو پاڻ پڙڻ ۽ پاڻ سکي رکڻ ۾ پورا آهن، ۽ آن لاءِ رڳو غيب وٽ جوابدار آهن يا قبول پيل پهرئين درجي جي غلامن وانگر پنهنجن آنهن مهابلي آقائن وٽ جيڪي اسان وٽ هتي پنهنجي اندروني بينڪيت قائم ڪيو ويٺا آهن. ائين اسان جو سنڌي سماج سچ پچ تہ اڄ غلامن جي غلامن جو هڪ غلام سماج آهي.

۽ هيڏانهن اسين اديب ۽ شاعر ۽ عالم، جن جو فرض هو تہ اسين انهن پنهنجين مرده پرستين ۽ زنده پرستين جي بنيادن کي اکوڙيون ۽ آنهن جي تهہ ۾ جيڪو ڪوڙ لڪل هو تنهن کي پڌرو ڪيون، ۽ آنهن جي سماجي ۽ سياسي ماندياڻن جو اونهو مطالعو ڪيون، ۽ آنهن جي اصل فريب کان پنهنجي ويساه وسوڙيل، ڏتڙيل ۽ ڏکويل سماج کي واقف ڪريون، تہ جيئن هو پاڻ کي سڃاڻي، ۽ پاڻ ۾ ڀروسو پيدا ڪري، ۽ پنهنجي قسمت جو پاڻ

ڏٺي ٿئي.... آن سڀ جي بدران اسين آهيون، جو نون نون درگاهن، آستانن ۽ مُرده پرستين جي پيدا ڪرڻ ۾ پورا آهيون، ۽ انهي ارمان ۾ گهري رهيا آهيون تہ افسوس، جو اسين فقط مرده پرست آهيون، زنده پرست ڇو نہ آهيون!

اصل ۾، هيءَ اسان لاءِ مُرده يا زنده پرستيءَ جي وچ ۾ مقابلي جي ڳالهہ ڪانهي. هيءَ ڳالهہ اسان لاءِ پنهنجي غلاميءَ کي سڃاڻڻ ۽ آن مان پنهنجي جان ڇڏائڻ جي آهي. برابر، اسين نہ مُردن مان نہ زندن مان، نہ ماضيءَ جي "قبول پيلن"، "رحمت کيلن" ۽ "سلام پاتلن" مان ۽ نہ حال جي "مولانائن" ۽ "مرشدن" ۽ "مالڪن" مان ترت جان ڇڏائي ٿا سگهون - پر اسين آنهن جي پرستش ۽ پوڄا مان، آنهن جي بت پرستيءَ مان، جان ڇڏائي سگهون ٿا. اسين آنهن کي آنهن جي اصليت ۾ سڃاڻي سگهون ٿا. ڇو تہ پوڄا ۽ پيار، پرستش ۽ پيرويءَ، بت پرستيءَ ۽ قدردانيءَ ۾ بہ فرق ٿئي ٿو. ڪنهن خيال، ڪنهن شيءِ، ڪنهن ماڻهوءَ جي ڳڻ اوڳڻ، ڪمائيءَ نڪمائيءَ ۽ چڱائيءَ مٺائيءَ کي، يعني آن جي افاديت کي، آن جي وٿ کي، خيال ۾ نہ آڻيندي، آن جي پرک نہ رکندي ۽ آن جي ڪنهن موهوم يا غير موهوم چڱائيءَ جي حاصلات لاءِ خود جاکوڙ نہ ڪندي، رڳو آن جي نالي جو ورد ڪرڻ، ۽ آن جي چوڌاري بيهي ڦيريون پائڻ يا آڏو ويهي چپٽيون وڄائڻ ۽ متا نيڪ ڪرڻ، ۽ ائين سمجهڻ تہ ائين اسان جي هر حاجت روائي ٿي ويندي ۽ آن جي هر آها موهوم يا غير موهوم چڱائي ۽ فضيلت اسان کي حاصل آهي يا حاصل ٿي ويندي، اها بت پرستي آهي، اها آن خيال، آن شيءِ، آن ماڻهوءَ جي پوڄا آهي - اهو آن جو پيار، اها آن جي پيروي يا قدرداني ڪانهي - ڇاهي اهو ماڻهو، آها شيءِ، آهو خيال ڪير بہ هجي، ڇا بہ هجي ۽ ڪهڙو بہ هجي.

سنڌي سماج، جو ڪجهہ بہ آهو اڄ آهي، آن مان اسين مطمئن نہ آهيون. اسين ان ۾ تبديل ڏسڻ چاهيون ٿا. اسين

چاهيون ٿا تہ آن ۾ آزادي هجي، جمهوريت هجي ۽ سماجي انصاف هجي.

آن لاءِ اسين ڇا ٿا ڪري سگهون؟

برابر، دعائون بہ گهري سگهون ٿا، سرڪار کي منٿون بہ ڪري سگهون ٿا، سرڪار ۽ سماج جي ٺلهن ٺيرن-مَلن، پيرن ۽ "وڏيرن"-کان بيک بہ پني سگهون ٿا. ۽ هيستائين اسان ائين ئي پئي ڪيو آهي. پوءِ ڇا آزاد ٿيا آهيون، اسان جي عزت وڌي آهي، اسين سکيا ٿيا آهيون؟ جي نہ، تہ هاڻي اسان کي ڳالهہ کي سمجهڻ گهرجي. دعائن سان، منٿن سان، بيک گهرڻ سان ڪجهہ نٿو ٿئي ۽ نہ ڪجهہ ٿيڻو آهي- ڇو تہ سهڻي ڏاهن جو، سهڻي ڪتابن جو ۽ سچيءَ تاريخ جو چوڻ آهي تہ "انسان کي ڪوشش کان سواءِ ڪجهہ نٿو ملي"، ۽ "قومون جيسين پنهنجي حالت کي بدلائڻ جي پاڻ ڪوشش نٿيون ڪن، تيسين سندن حالت نٿي بدلجي."

دراصل دنيا جو انسان سان واسطو آهي، ۽ دنيا انسان جو ذمو آهي. "اقتدار جو اصل مالڪ خدا آهي"- ائين چوڻ سان انسان، يعني اسين، پنهنجي ذميداريءَ کان آجا ٿي ڪو نہ ٿا وڃون. آهي جيڪي ائين چئي، اقتدار جا مالڪ بڻجي ويهن ٿا، آهي رڳو ڌرتيءَ تي خدائون بڻجي ويهڻ گهرن ٿا، ۽ ڪين ايتري پڌري ڳالهہ بہ مغز ۾ نٿي ويهي تہ، جيڪڏهن خدائي اقتدار جا پاڻ دارا بڻجي سگهن ٿا، تہ پيا انسان بہ ڇو نہ آن جي دارائيءَ جي دعوا ڪن.... ڇوتہ خدا جي وحداني نظريي ۾ ڪوبہ مخصوص انسان، ۽ ڪي بہ مخصوص انسان، خدا جا ڏِريان ئي ڏِٺيل يا پيشگي منتخب ٿيل ڪونهن. ۽ اهوئي اصل ۾ ناقابل ترديد تاريخي بنيادِ آڌيل آهي آقائيت جي خلاف بغاوت جو، جمهوريت جو، مساوات ۽ آزاديءَ جو، يعني اقتدار جي انساني منتقليءَ يا ڏي-وٺ جو ۽ پڻ آن جي انساني استعمال جو. "شورائيت" يا "شُورا ڪرسي" يا "شُوريڪ" ۾ اقتدار جي انساني منتقليءَ جو اصول يا ڏس موجود ڪونهي- محض شورا يا شورائيت آمريت ڏانهن، اقتدارجي غاصبيت

ڏانهن، ئي نيئي سگهي ٿي. محض ”شورائيت“ ارضي آقائيت جي پيڙهه جو پٿر بہ ٿي سگهي ٿي ۽ ان جي حفاظت لاءِ هڪ مضبوط قلعو بہ: اُن جي برخلاف، جمهوريت هر صورت ۾ ۽ هرطرح ارضي آقائيت جــو ضد آهي. هر غاصب اقتدار غصب ڪرڻ لاءِ پنهنجن رفيقن سان مشورت ڪري ٿو، ۽ آهي اُن جي شُورا آهن. ۽ اُن کان پوءِ هو پنهنجي پسند جي اهڙي ئي شورا قائم ڪري پنهنجي اقتدار جو تاحيات بچاءُ بہ ڪري سگهي ٿو. شُوروڪيرَسِي ائين آهي. ڊيموڪرسي اِئين نـہ آهي. ڊيموڪرسي، ڊيموڪرسيءَ ڏانهن نئي ٿي، جمهوريت جمهوريت ڏانهن نئي ٿي — ڇــو تـہ اُن ۾ اصل ۽ صحيح شورا بہ آهي ۽ شورا جي شورا سان تبديل جي انساني يعني اجتماعي رضا تي مبني وات بہ آهي— ڇوتہ اُن ۾ پرستش ڪانهي، مُردن جي توڙي زندن جي، يعني اُن ۾ شخص پرستي ڪانهي. اُن ۾ شخص يا شخصن جي غلامي يعني اُن ۾ ارضي آقائيت جــي گنجائش ڪانهي.

جمهوريت کــان محروم پنهنجي مجبور ملڪ لبنان کي اهڙيءَ ئي اڏيتنا ۾ ورتل هڪ حالت ۾ ڏسندي، خليل جبران چيو هو—

هو مون کي چون ٿا:
”جي تون ڪو غلام ستل ڏسين تہ ان کي نہ جاڳاءِ،
”ممڪن آهي تہ هو آزاديءَ جو خواب ڏسندو هجي!“
آءٌ انهن کي چوان ٿو:
”جي اوهين ڪو غلام ستل ڏسو، تہ ان کي جاڳايو،
”۽ هن کي آزاديءَ جي ڳالهہ ٻڌايو!“

خليل جبران پنهنجن هموطنين کي، اسان وانگر، پنهنجن ۽ پراون، مُردن ۽ زندن، جي پوڇا پاٺ ۽ پرستش ۾ محو ڏسندي ۽ انهن جي پوئلڳيءَ ۽ پاڻهپ ۾ هڪٻين سان مقابلي بازيون ۽ شرطون پڄائيندي ڏسي، انهن کي چيو هو—

”اي منهنجا هموطنو!

”سون کان اوهين ڇا ڏا گهرو؟
”اوهين چاهيو ٿا تہ آءٌ اوهان سان
”لفظن جي عظيم محل اڏڻ جو ڪوڙو واعدو ڪريان!
”۽ پڻ پوڇا-ڳهرن جي اڏڻ جو، جن تي خوابن جون
ڇتيون وڏل هجن!
”پر عزيزو!
”زندگي زندگي آهي—
”جوانيءَ جو ارادو
”ڦوهہ وهيءَ جي جاکوڙ
”۽ پيرسنيءَ جي ڏاهپ!
”پر توهين منهنجا ساده دل معصوم هموطنو!
”پوڙها ۽ ڪمزور ڇاوا—
”وڏي مغز ۽ ڳهنج ڳهنج ٿيل ڇمڙيءَ سان.
”اوهين وڏي پار ٿي پيا آهيو
”۽ هڪبين تي پٿرن اڇلائڻ ۾ پورا آهيو!“
ڪاش، ڪوئي خليل جبران هجي، جو اڳتي وڌي، اسان
پرستارن کي اڄ انهن ئي لفظن ۾ مخاطب ٿئي—اسين، جيڪي پرستش
تي ناز ڪريون ٿا، ۽ پراون لاءِ هٿن ۾ گل جهلي ٿا بيهون ۽ پنهنجن
لاءِ پٿرا! (۲۷-۷-۱۹۸۴ع)

انسان شين جي دنيا ۾
(محمد ابراهيم جويو)

وڏندڙ ضرورتون جن تہ هڪ چڙهندڙ ڏاڪڻ مثل آهن. ان
ڏاڪڻ جي هيٺين ڏاڪن تي بنيادي يـا حياتياتي ضرورتون آهن،
جيڪي ساٿهوءَ جي طبعياتي فطرت جي ڪري پيدا ٿينديون آهن.
انهن کان مٿي جا ڏاڪا سڀني ڪپڙي لٽي، سڀني کاڌي پيتي، گهرو
آسائش ۽ صحت جي سارسنڀال جا هوندا آهن. انهن کان بہ مٿانهان

ڏاڪا اعليٰ ضرورتن، جهڙوڪ ذهني خوراڪ، تخليقي ڪم، انساني عظمت جي تسليميءَ سان لاڳاپيل فرد جي هرطرفيءَ تهذيبي اوسر ۽ سماجي انصاف ۽ اخلاق جي سلسلي جا هوندا آهن.

ضرورتن جي اهڙيءَ ريت ٿي اوسر ٿي آهي. پر ان جو سلسلو ڏاڍو منجهيل ۽ متضاد آهي.

دستور آهي ته ماڻهو نئيي هوندي جيڪي قدر قبولي ڏو انهن مطابق ئي سندس هلت چلت ٺهي ٿي ۽ رهي ٿي. هو پوءِ آهي ئي بيٺل ۽ قائم ٿيل رسمون يا رهت سهت جا نمونا پنهنجي نئين نسل لاءِ ڇڏي ويندو آهي، ۽ ائين هڪ نسل نه پر ڪيترن نسلن کان پوءِ، اهڙين عادتن ۾ ڪنهن قدر ٿورو يا ڪڏهن ڪو بنيادي ڦيرو ٿيڻ سگهن ٿي سگهندو آهي. مثال طور، کاڌي جي عادت کي ڏسو. صديون اڳ صورت هيءَ هئي ته روايت، مذهب ۽ مجبوريءَ جي اثر هيٺ ڪافي ڪي ڏينهن کاڌي کان پرهيز ٿيندي هئي، ۽ ٿورا ئي پيا ڪي ڏينهن دعوتن، جشنن ۽ خوب کاڌن پيتن ۾ گذرندا هئا. پيو ته سڀ خلق يا خلق جي وڏي اڪثريت صبح کان شام تائين جسماني پورهئي ۾ رڌل رهندي پئي آئي. مطلب ته گهٽو کاڌو يا وڌيڪ کائڻ ڪو سماجي مسئلو نه هو. اڄ جي اِن نئين اصطلاح- ”گهٽو کاڌو“، ”وڌيڪ کاڌو“- جو تصور به ڪونه هوندو هو. ضرورت کان وڌيڪ کائڻ جي ڪري جيڪي خوفناڪ ۽ هاڃيڪار نتيجا نڪرن ٿا، آهي هن زماني ۾ ئي ظاهر ٿيا آهن.

اڄ سخت ۽ گهٽي جسماني پورهئي جي گهٽائي کان جيئن پوءِ تيئن انسان آجو ٿيندو ٿو وڃي، ۽ هرهنڌ دنيا ۾ ڪوششون ڪيون پيون وڃن ته هُن تان اهو ڳهه ڳهان جو بار وڌ ۾ وڌ هلڪو ٿئي ۽ وڌ ۾ وڌ هُن کي فرصت جو موقعو ملي ته جيئن هو سوچي سگهي، پڙهي لکي سگهي، زندگيءَ جو سچو لطف ماڻي سگهي ۽ پنهنجي انسانيت جا قدر سجاڻي ۽ وڌيڪ اوچا ڪري سگهي.

اسان وٽ به شهرن توڙي ٻهراڙيءَ ۾ ڪي سکيا ستابا ۽ شاهوڪار ماڻهو گهڻو وقت واندا ويهي گذارين ٿا، ۽ نڪمائيءَ ۾

بسترن، ڪرسين ۽ ڪوچن تي ليٽي پيٽي ۽ پاسا ورائي فضول وقت ڪاٽين ٿا. پر اها مفت جي فرصت، ائين بيڪار ۽ بيسود وڃائڻ هڪ غيرفطري ڳالهه آهي. آنهن مان تمام ٿورا ڪي ماڻهو آهن جيڪي رڳو پنڌ ڪري، ڊوڙون پائي يا رانديون رونديون ڪري به بت جي آن سستيءَ مان جان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، ۽ ساڳئي وقت آهي ئي ماڻهو ڏينهن ۾ ٽي ڀيرا صبح، ٻپهر ۽ شام، ۽ پڻ وچ وچ ۾ ايترو ته ڪائي پيٽ کي ڏيندا آهن، جو پيا اوڳرايون ۽ ڏاڪارون ڏيندا آهن ـــ چاڪاڻ ته آهو سندن ضرورت کان گهڻو گهڻو وڌيڪ ثابت ٿئي ٿو. پوءِ اهڙن ماڻهن ۾ ٿولهه وڌي ويندي آهي ۽ پنهنجو ڳرو بت پاڻ سان کڻي هلڻ به هنن لاءِ مشڪل ڳالهه بڻجي ويندي آهي.

دنيا ۾ هيءُ ٿولهه جو ٻهريون حملو آباديءَ جي ويهين حصي تي (جيئن اسان وٽ ۽ ٻين غريب ۽ پوئتي پيل ملڪن ۾)، ۽ پوءِ (جيئن اسان جي خاص طرح وڏن شهرن يا ٻين شاهوڪار ملڪن ۽ سماجن ۾) ڏهين حصي تي، پنجين حصي تي ۽ پوءِ ته سڄي ساري چوٿين يا ان کان به وڌيڪ حصي تي ٿئي ٿو ـــ جنهن جو دارومدار گهٽيءَ هوندَ تي ۽ گهٽ ڪم يا بلڪل نڪمائيءَ ۾ ويهي گهٽي کائڻ تي هوندو آهي. ان حصي ۽ حساب سان، مالدارن جي ٻارن کي به گهرن ۾ سندن جسماني ضرورت کان وڌيڪ کاڌو ملي ٿو، چوته هو، جيئن ٻين ڳالهين ۾ تيئن کاڌي کائڻ ۾ به، پنهنجن گهڻ کائو ۽ ٿوني وڏن جي مثال تي هلن ٿا. گهڻي کاڌي ۽ گهٽ ڪم ڪري اها ٿولهه وچينءَ عمر ۽ خاص ڪري وڏيءَ عمر جي ماڻهن ۾ خوفناڪ بيمارين جو ڪارڻ ٿئي ٿي، جن جي ڪري آهي پنهنجي وقت کان اڳ گذاريو وڃن. ٻي ڳالهه ته اها ٿولهه پوءِ موروثي آزار به بڻجي ٿي.

هاڻي وري هڪ ٻئي رسمي طريقي کي وٺو. آهو هيءُ ته ماڻهوءَ لاءِ هڪ وقت هڪ وڳي کان وڌيڪ وڳا پائڻ واقعي هڪ ڏکيو ڪم آهي! ساڳيءَ طرح هڪ وقت ماڻهوءَ لاءِ هڪ جوڙي

جٽيءَ کان وڌيڪ پائڻ ته بلڪل اڻٽيڪي ڳالهه آهي! انهيءَ هوندي به ماڻهن ۾ ضرورت کان وڌيڪ ڪپڙن ۽ بوٽن جي جوڙن جسي وڏي ڌانگهه ۽ وڏو قدر پئي رهيو آهي. هن گهڻ - پوشاڪيءَ ۽ خوشپوشاڪيءَ جي اوسر ۾ به صدين جو عرصو گذريو آهي، ۽ اها عادت انسانن جي خود پسند حصي ۾ ۽ خاص طرح وري به هوندَ وارن ماڻهن ۾، اٿين هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين پهچندي ۽ وڌندي رهي آهي، ۽ اڄ انهن مان شايد ئي ڪو فرد هجي، جو هر هفتي اِن طرح جي پهرڻ ۽ واپرائڻ لاءِ ڪانه ڪا نئين شيءِ خريد نه ڪندو هجي! اٿين هو هڪبئي پنيان پنهنجا ڪٻٽ، پيٽيون ۽ وارڊروب شين سان ڀريندا ۽ سٿيندا ويندا آهن. هن قسم جي ماڻهن وٽ رڳو سندن بوٽن جا جوڙا، گهڇيءَ ۾ ٻڌڻ لاءِ ٽائيون ۽ ڪن وٽ رڳو هلڻ مهل هٿ ۾ ڪٽڻ لاءِ لڪڻ گڏ ٿيل، سوَن جي تعداد ۾، ڏسبا آهن ته حيرت وٺي ويندي آهي ته واري سان ڪنهن وڳي پهرڻ، ڪنهن جوڙي بوٽن کي پائڻ، ڪنهن ٽاءِ ٻڌڻ يا ڪنهن هڪ لڪڻ کي هٿ ۾ ڪڻڻ جو وجهه گهڻن ڏينهن، هفتن يا مهينن کان پوءِ هنن کي ملندو هوندو!

وري شهرن ۾ گهرن (فليٽن ۽ بنگلن) کي جهڙيءَ طرح ماڻهو ٺاهين ۽ سينگارين ٿا ۽ سامان سان ڀرين ٿا، ان کي ڏسي، لڳندو آهي ته آهي گهر ٺاهيا ئي سامان لاءِ ويا هئا، يعني اِن لاءِ ته ماڻهو اُتي نه رهن، پر سندن سامان ئي فقط اُتي رهي ۽ سامان جا ئي اُهي گدام هجن! ڳالهه رڳي نماءَ يا ڏيکاءَ لاءِ گهرن سينگارڻ کان به مٿي چڙهي وڃي ٿي. ٻين جي ريس تي، بلڪ هڪبئي جي سلسلي ۾، عام مسهپ کان، گهرن ۾ غيرضروري ۽ اجاين شين جا اُئين ڍيرن تي ڍير ڪيا وڃن ٿا ۽ اٿين سمجهيو وڃي ٿو تہ انهن مان سندن ترقيءَ، ڪاميابيءَ ۽ وڏ ماڻهپ جي خبر پوي ٿي.

پڪ آهي ته وقت گذرڻ سان جيڪا انسان پسند سوچ پيدا ٿيندي ۽ جيڪي اجتماعي سک ۽ سهوليت ڏيندڙ سماجي تبديليون ايندين، انهن جي اثر هيٺ غيرضروري گهرجون (جن کي ٺلهيون

حرص ۽ ترڙائپ ئي ڇنجي تہ ڇگو) آهستي آهستي گهٽبيون ويندبون، ۽ ثيون نسلن کان پوءِ مهذب سماج ۽ مهذب گهرن ۾ انهن جو نالو نشان بہ باقي نہ هوندو. مهانگي ۽ جهجهي کاڌي ۽ هڪ ئي وقت قسمن قسمن جي کاڌي ۽ نئين پوشاڪ ۽ پوشاڪن مٿان پوشاڪ، فضول کان فضول قيمتي سينگاريل ۽ سامانن مٿان سامان سان ڀريل گهرن وغيره کي پوءِ ڪا خاص ڳالهہ نہ سمجهيو ويندو، بلڪ اهي ڳالهيون سکڻن ماڻهن، تنگدل ۽ حرص سان ڀريل ماڻهن ۽ خسيس ۽ خالي ماڻهن جون ئي فقط نشانيون شمار ٿينديون. ۽ ان جي بدران ماڻهو عام صحت تي ڌيان ڏيندا، ماڻهن سان ماڻهو ٿي هلندا ۽ هڪبئي کان متيرائي ۽ هڪبئي سان سينہ ڪشيءَ کي غيرانساني روش سمجهندا، پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ خوشي ۽ فخر محسوس ڪندا، سوڪلون ماڻيندا، پاڻ وندرائيندا، پنهنجي انسانيت کي اڀاريندڙ ڳالهين ۾ — علم ۾، ادب ۾، فنون لطيف ۾، چڱائيءَ ۾ — ۽ هڪبئي جي ڳالهين ٻڌڻ ٻڌائڻ ۾، خوشي محسوس ڪندا، پاڻ سڃاڻندا، ۽ پنهنجو ۽ پنهنجي انسانيت جو شرف ۽ منصب سمجهي، سڀني کي ۽ سڀني جي انسانيت جي شرف ۽ شان کي سڃاڻندا ۽ ان جو ئي احترام ڪندا.

دراصل گهڻ - خرچائو مالدار ۽ خوشحال گهرن ۾ ڏٺو ويو آهي تہ اهي رڳو خريداريءَ جي شوق ۾ ئي هڇندا رهن ٿا — ايتري قدر، جو هو پنهنجي زندگيءَ جي عام گهرجن ۽ اصلي ضرورتن کي بہ اڪثر وساري ويهن ٿا. ان سان تہ بيوقوفيءَ جي حد تائين سندن شين جي چاهت ئي ظاهر ٿئي ٿي، ۽ معلوم ٿئي ٿو تہ هو شين کي ئي زندگي سمجهن ٿا! خريداريءَ جي هن غيرمعقول شوق جي تہ ۾ نقلي فيشن جي رچ جي ڪشش ئي موجود ڏسجي ٿي. سرمائيداري سماج ۾، جنهن ۾ دولت جا انبار آباديءَ جي اڻڪمائيندڙ حصي وٽ ئي وڃي جمع ٿين ٿا — ۽ ان ڪري ئي، انهيءَ ئي دولت کي "اڻ ڪمايل دولت" سڏجي ٿو — فيشن جي ان اڃ کي ئي شين جي لاڳيتي ۽ اڻ ڳڻت گهرج جو هڪ ذريعو بڻائي ڇڏيو

آهي— چوٿين آباديءَ جو اهو حصو محض پيداوار حصو آهي ۽ آن جو سواءِ پيداواريءَ جي پيو سماج ۾ ڪو مثبت ڪارج يا رول ڪونهي. آباديءَ جو اُپتڪار حصو، ڪمائيندڙ حصو، پنهنجي ”ڪمايل دولت“ کان محروم ڪيو ويجي ٿو، ۽ آن جي اها ”ڪمايل دولت“ ٻي آباديءَ جي پيداوار حصي جي ”اڻڪمايل دولت“ بڻجي ٿي، جيڪا ٻي هو پوءِ خريداريءَ جو فيشن قائم ڪرڻ ۾ صرف ڪن ٿا، ۽ ان سان ٻي سرمائيداري سماج ۾ پوءِ شين جي دائمي گهرج، رچ مثل، ماڻهوءَ يا ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي ۽ ڊوڙائيندي رهي ٿي، ۽ ائين سڄو سماج پيداواريت جي اڻ-پرجندڙ خلا ۾، جيڪا هڪ ڏيڻ به آهي، پڇندو ۽ غار ٿيندو وڃي ٿو— حرص هوس ۽ لامحدود بک جي خلا ۾، حيوانيت جي ڏيڻ ۾.

بنيادي، حياتياتي، فطري انساني گهرجن جي پيٽ ۾، ٿلهي شين جي چاهت، محض خريداريءَ جو شوق، ڪڏهن به پورو ٿي نٿو سگهي. جيئن جيئن شيون حاصل ڪبيون تيئن تيئن نين فيشني، ۽ حد کان وڌيڪ فيشني، شين حاصل ڪرڻ خاطر، ”اڻڪمايل دولت“ کي پاڻ ڏانهن ريڙهڻ خاطر، پيداواريت جو پوت ڪاپي لاءِ اپاريندو رهندو. مارڪيٽ ۾ هڪبئي پٺيان سامان پيو ايندو. نيون موٽرڪارون، ٽي-ويون، ريفريجريٽر، بجليءَ جون جوجائون، ڪپڙن ڌوئڻ جون مشينون، فرش صفا ڪرڻ جا پائوڊر ۽ پالشون، ڪاڏي جا ۽ پيتي جا قسمين قسمين نمونا ۽ چسڪولا وغيره وغيره.

آخر ايتري ساري سامان کي، ايترين سارين شين کي خريد ڪري، گڏ ڪري، اڪين آڏو رکي، بلڪ اڄ خريد ڪري سڀاڻي اڇلائي استورن ۾، گهرن جي ڇتين تي، بالڪنين ۾، سيڙهين جي هيٺان خالي جاين ۾ ڦيٽي ڪري ڇڏڻ سان ڇا ورتو آهي؟

غيرسرمائيدار سماج ۾، سڌي سماج ۾، انساني سماج ۾ گهٽيءَ اپت جي ڪري اِهي پاڻ پرائيءَ جا غيرمعقول مظاهرا رونما نه ٿيندا آهن، چوٿين آتي فيشن کي، ٿلهيءَ پيداواريت کي، اقتصادي ترقيءَ لاءِ استعمال ڪونه ڪيو ويندو آهي. اِن جو مطلب

اهو ڪونهي تہ اُتي ماٺهوڪائڻ پائڻ، رهڻ ۽ پنهنجي فرصت ۽ واندڪائيءَ کي سڦلي بڻائڻ ۾ دلچسپي ڪانہ ٿا رکن، يا اُنهن لاءِ ڪن مڙهيل اصولن تي يا ڪن عائد ڪيل احڪامن ۽ فرمانن تي، مجبور ٿي، عمل ڪندا آهن. فطري ڳالهہ آهي تہ اُتي بہ رڌ پچاءَ جي سٺن طريقن، دسترخوان جي سينگارڻ، فضيلت وارين ۽ وڻندڙ پوشاڪن پائڻ، گهرو آسائش ۽ سونهن صفائيءَ وغيره کي خاص اهميت ڏني ويجي ٿي. انسان دوست سماجن ۾ وڏي ڳالهہ هيءَ هجي ٿي تہ اُتي نِري خريداريءَ جي چاهہ کي، ڪپتڪاريت جي حيواني شوق کي، هرگز زندگيءَ جو مقصد ڪري نہ ٿو ليکيو وڃي ۽ نہ ڪڏهن ليکيو ويندو. آءٌ، جيڪو فلسفي ماديت کي مڃيندڙ آهيان ۽ روحانيت وارن جي طرفان مون تي الزام آهي تہ رڳو کائڻ پيڻ ۽ چوڙڻ ماڙڻ ئي مون لاءِ زندگيءَ جو مقصد آهي — اهي ڳالهيون ڪري دنيا کي ترڪ ڪرڻ جي صلاح ڪونہ ٿو ڏيان. آءٌ رڳو اِن هڪ نقطي تي زور ٿو ڏيڻ گهران تہ اڄ جي هڪ مهذب انسان جو اعليٰ تصور اهو آهي تہ هن جي انساني شخصيت جو اظهار ٿئي، هن جي خالص ۽ خاص اِها خواهش هوندي آهي تہ عقل جي قانونن مطابق، سڀ جي فائدي ۾ زندگي ڪارائتي، صالح، صحيح ۽ سادي بسر ٿئي.

هڪ شخص جيڪو پنهنجي سموري چمار فيشن جي پٺيان ڊوڙندي وڃائي ڇڏي ٿو، جيڪو ڏيان ڇڪيندڙ پوشاڪ جي ذريعي خود نمائيءَ جي ڪوشش ڪري ٿو، آهو اصل ۾ ڪل جهڙو ۽ رحم جوڳو شخص هوندو آهي.

خريداريءَ جي چاهت، محض ڪپتڪاري، سماجي اخلاقي اصولن جو ضد هوندي آهي. آن جي ڪري انيڪ خرابيون ۽ حيواني بدعتون پيدا ٿينديون آهن. ان سان انسان بدعمل، بي نفسو ۽ آستَنِشُ بڻجي ٿو. اِن کي ڪهڙيءَ طرح ہنجو ڏيئي سگهجي ٿو؟

روشن خياليءَ سان، ڪشاده دليءَ ۽ خنده پيشانيءَ سان، ڏيکاءَ، ڪوڙ ۽ منافقت جي پردي ـ ڪول سان، شين جي معقول

استعمال ۽ مناسب ڪاپي ڪي همٿائڻ سان، اجاين ضرورتن جي پيٽ ۾ معياري ۽ فضيلت ڀرين ضرورتن جي ماپن ۽ ماڻن قائم ڪرڻ سان.

اڄ جي پنهنجي سماج جي حالتن جي چند چاڻ سان پڌرو ٿئي ٿو ته اهڙيون اجايون ضرورتون جهڙوڪ تماڪ ڇڪڻ، بوتلون پيڻ، گهٽو ڪاڏو ڪائڻ، گهرج کان وڌيڪ ڪپڙا ۽ جتيون ۽ پيون شيون خريد ڪرڻ، گهرن جي گهٽي ناهم نوهم ڪرڻ ۽ انهن جو نامعقول نوع سان سينگارڻ، فطري نه پر غير فطري ضرورتون آهن. ۽ اهي ضرورتون فقط بي انصافيءَ تي ٻيٺل ۽ بي انصافيءَ سان هلندڙ سماج ۾ پيدا ٿين ٿيون ۽ موجود رهن ٿيون. بي انصاف سماج کي بقا ۽ دائميت جو پروانو انساني تاريخ جي ڪنهن ۾ دور ۾ ميسر نه رهيو آهي. اهو بدلجندو آيو آهي، بدلجڻ لاءِ آهي، ۽ بدلجڻوئي آهي. بيماري رهي پر بيماريءَ جي علامتن کان آجائي ٿئي، ائين نه ٿيندو آهي ۽ نه ٿي ٿي سگهي ٿو. (١٩-٧-١٩٨٤ع)

آنند - ون

(آرُون چيڪَو)

پهريون ڀيرو جڏهن نوجوان مرليڌر ديوداس آمٽي سخت ڪوڙهه ۾ ورتل هڪڙي مريض کي ڏٺو هو، تڏهن ڊپ ۾ هن جون وايون ٻتال ٿي ويون هيون. ڪوڙهئو ساٿهو سور ۾ پئي لڇيو ۽ هڪڙيءَ گپ ڀريل کڏ ۾ پيو هو. ان جي منهن ۾ نڪ جي جاءِ تي ٻه ڪليل ننگ ڏسڻ ۾ ٿي آيا، ۽ آڱرين بدران ان جي هٿن ۾ رڳو سڙيل ڪانين جا ٿُڪ ٿي ڏٺا. ان ڀيانڪ نظاري جي ڏسڻ جي آمٽي ۾ همت ڪا نه هئي، ۽ هن هڪڙو ڪپڙو ان ساٿهوءَ تي اڇلي وڌو ۽ پوءِ هو اتان وٺي ڀڳو هو.

ان وقت ڪو ٻه ڪونه ٿي چئي سگهيو ته اهو ساڳيو آمٽي اڳتي هلي، ڊيمئن-ڊٽن عالمي انعام کٽيندو، جيڪو جڳ مشهور

انعام بيلجم جي پادريءَ فادر ڊيمئن ۽ هن جي آمريڪي ساٿيءَ ڊٽن جي ياد ۾ قائم ٿيل آهي، جن پئسفڪ وڏي سمنڊ جي سولوڪائي ٻيٽن تي ڪوڙهين جي علاج لاءِ ۽ انهن جي کاڌ خوراڪ ۽ سنڀال لاءِ هڪ ڪالوني قائم ڪئي هئي. فيبروري ١٩٨٤ع ۾ جڏهن دهليءَ ۾ بين الاقوامي ڪانگريس دنيا ۾ ڪوڙهه جي ختم ڪرڻ لاءِ گڏ ٿي، ته ستر سالن جي پيرسن بابا آمتي کي ڪانگريس جي پهرئين ئي ڏينهن اهو عالمي انعام ڏنو ويو.

آمتي هڪڙي شاهوڪار برهمڻ زميندار جو پٽ آهي، ۽ جوانيءَ ۾ هن پنهنجي زندگي هڪ خوش نصيب سٺي وڪيل جي حيثيت سان شروع ڪئي هئي. هو وڪيل مان قري ڪوڙهه جي مريضن جو شيوڪ ڪيئن بڻيو ۽ انهن سان گڏ وڃي رهيو — اها تبديلي هن ۾ آهستي آهستي آئي ۽ ان لاءِ هن کي ڪافي مشڪلاتن مان گذرڻو پيو. ننڍپڻ ۾ جڏهن هو ڇوڪرو ئي هو، ته پنهنجي شوخ طبع پيءُ جي منع هوندي به هو پنهنجن اڇوت نوڪرن سان گڏجي ويهي کائيندو هو. اڳتي هلي، آزاديءَ جي تحريڪ ۾ حصي وٺڻ جي ڏوهه ۾ هو انگريز سرڪار جي ڪاوڙ جو شڪار بڻيو ۽ هن کي ڪيئي سال جيل ۾ رهڻو پيو، جنهن لاءِ مهاتما گانڌيءَ کيس مبارڪون ڏنيون ۽ سندس ڪم تي پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو.

١٩٤٨ع ۾ آمتي پنهنجي وڪالت جي سند جا ڪاغذ ڦاڙي ڦٽي ڪيا ۽ پنهنجي خانداني ملڪيت تان لادعوائيءَ جو اظهار ڪيو. تنهن کان پوءِ هو اتي ئي پنهنجي شهر ۾ وڃي ڀنگين جي وچ ۾ رهيو ۽ انهن سان گڏجي هنن جهڙو ڪم ڪرڻ لڳو. آخر ۾، هن ڪوڙهين جي وچ ۾ رهڻ ۽ انهن جي خدمت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. دنيا جي ڏيڍ ڪروڙ ڪوڙهين مان اٽڪل چاليهه لک هندستان ۾ رهيا ٿي، ۽ هنن جي حالت، خاص طرح آمتي جي ملڪ ۾، بيان کان وڌيڪ ڏکي هئي.

آمتي پوءِ ڪلڪتي ۾ گرم ملڪن جي بيمارين جي علاج

۽ روڪ لاءِ قائم ٿيل اسڪول ۾ داخلا ورتي، ۽ آتي هن پنهنجي
ٻت ۾ ڪوڙهه جا جيوڙا نڪن جي ذريعي داخل ڪرايا، ۽ ائين
ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن هن ڏٺو ته هو ڪوڙهين سان گڏ رهڻ
۽ ڪم ڪرڻ لاءِ پوريءَ طرح تيار هو، هو وڏيڪ وقت اسڪول
۾ امتحان پاس ڪرڻ ۽ ڊگري وٺڻ لاءِ ڪونه ترسيو. جون ١٩٥١ع،
۾ هن هڪ جماعت ”مهاروگي شيوا سميتي“ جي نالي سان قائم
ڪئي ۽ ان جي سهاري هيٺ هو شهر کان ٻاهر، هڪ ٢٥ ايڪڙ
زمين جي ٽڪري تي، هڪ ڳئون ۽ پنجاه روپين جي موڙي سان
رکي، وڃي جتي ڪوڙهين سان گڏ الڳ رهڻ لڳو. هن پنهنجي
ان آشرم کي شروع کان ئي ”آنندون“ (سک جو باغ) نالو ڏنو.
نالو ته ان پٽ جو اهو هو، پر سچ پچ اهو جهنگ جو هڪڙو
غير آباد ٽڪرو هو، جنهن ۾ قدرتي قسم جي ڪنهن دائمي وهندڙ
پاڻيءَ جو به نشان ڪونه هو ۽ زمين به ان جي ڪنهن سيوي يا
اناج جي فصل لاءِ ٺيڪ نه هئي. پر اڄ لڳ ڀڳ ٽيهن سالن کان
پوءِ اها غيرآباد ٿيٺ زمين سرسبز ۽ سڄي آباد آهي.

اڄ ڪيئي هزار ماڻهو وڏين وڏين لانڍين ۾ اتي گڏ رهن
ٿا، جن کي پنهنجا پنهنجا گڏيل رڌ پچاءَ جا بندوبست ۽ ڪاڏي جا
”هال“ آهن. هر اهڙي ”هال“ ۾ ست سؤ کن ماڻهو گڏجي ويهي
ڪاڏو کائين ٿا. آنندون ۾ واڍا آهن، درزي آهن، هاري آهن، ڪاريگر
۽ ڪاسبي آهن، جن مان اڪثر اهڙا آهن، جن جي هٿن ۽ پيرن
جا آڱوٺا ۽ آڱريون ڪوڙهه ۾ ڳري ڪري پيون آهن. ۽ چاڪاڻ
ته اهي آئين پنگلا آهن، انهيءَ ڪري سيني اتان جي ڪاريگرن
۽ پورهيتن کي اهڙا بدليل ۽ خاص نهيل اوزار مليل آهن، جن کي
هو پنهنجن آڱوٺن ۽ آڱرين کان خالي هٿن سان جهلي سگهن ٿا
۽ هلائي سگهن ٿا. هر سال لڳ ڀڳ هڪ هزار ڪوڙهيا چڱا ڀلا
ٿي اتان نڪرن ٿا ۽ آنندون ۾ ئي اهي نئين سر آباد ٿي ويهن ٿا.
ان نئين آباديڪاريءَ جي رهت سهت جي تربيت ڏيڻ لاءِ اتي هڪ
”آنندون جنرل اسپتال“ قائم آهي، جيڪا آمتي جو وڏو پٽ وڪاس

هلائي ٿو.

اڄ بابا آمٽي پاڻ پيرسن آهي ۽ هن جي مٽي جا وار اڇا آهن، ۽ هن جي ڪرنگهي ۾ ڳوڙها ڳوڙها نڪري پيا آهن جنهن ڪري هن کي ويهڻ ۾ تڪليف ٿئي ٿي. پر هو تڏهن به پنهنجي سونهيل ڪم تي چست ۽ چؤبند رهي ٿو. هن جي زال، سڌانتاپائي، هن جي سڄيءَ زندگيءَ جي ساٿياڻي ٿي رهي آهي، ۽ هن جا ٻه پٽ، وڪاس ۽ پرڪاش، جيڪي پيئي ڊاڪٽر آهن، هن سان گڏ اتي پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ مصروف رهن ٿا.

آنندون اڄ پاڻ-پري بستي آهي. ان ۾ مڪاني خيال کان رٽيل سرن جا ٺهيل گهر ۽ جايون آهن، پنهنجي هڪ بئنڪ آهي ۽ هڪ پوسٽ آفيس آهي. پر هتان جي سڀ کان وڏي ڳالهه اها به ناهي ته اتي ڪوڙهين جو علاج ٿئي ٿو ۽ انهن جي سنڀال لهجي ٿي ۽ انهن کي نئين سر آباد ڪرڻ جا اپاءَ ورتا ويا — جيتوڻيڪ اهو ڪم، هندستان ۾ ڪوڙهه ۾ ورتل ماڻهن جو چوڻ کان ٻاهر برو حال ڏسندي، هڪ تمام وڏو ڪم آهي. پر ان کان به وڏي ڳالهه هن مرڪز جي اها آهي، جو هتي ملڪ جي ديهي آباديءَ ۽ سڌاري جي وسيع ڪم لاءِ سائنسي زراعت وسيلي هڪ گهڻ-پاسائينءَ رٿا تي ڪم ٿي رهيو آهي. ايتريقدر، جو ديهي آباديءَ ۽ سڌاري جي سڄي مسئلي ڏانهن بلڪل هڪ نئون رخ ۽ نئين هڪ جامع ڪوشش سرتب ٿي رهي آهي.

شروع وارا ۲۵ غيرآباد ۽ ٺوٺ زمين جا ايڪڙ وڌي، هاڻي ۳۰۰ ايڪڙن جي نهري آبپاشيءَ تي آباد ٿيندڙ هڪ وسيع علائقي ۾ بدلجي ويا آهن، جتي ڪڻڪ، چانور، مڪائي، ميويدار وڻ ۽ قسمين قسمين ڀاڄيون پوکجن ٿيون. آنندون پنهنجن رهواسين لاءِ لڳ ڀڳ سڀ ضرورت جون شيون اپائي ٿو، سواءِ لوڻ ۽ کنڊ جي. ان جي پاڻيءَ جي حاصلات ۽ استعمال جو ڪم ايتريءَ ته مڪاني قسم جي ڏاهپ سان ۽ ضرورت سارو ٿئي ٿو، جو اهو

طريقو سڄي ملڪ جي ٻين اهڙين ايراضين ۾ به ڪم آڻي سگهجي ٿو. پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو به زيان ڪونه ٿو ٿئي. پهريان سال آنندون جا ايذا تہ پاڻيءَ جي اڻاٺ ۾ گذريا هئا، جو ان مان هنن پاڻيءَ جو پورو قدر سکي ورتو آهي. ڪنڌ ۽ گند ڪان سواءِ ٻيو سمورو گهر ۾ ڪم ايندڙ پاڻي آشرم جي زرعي زمين ۽ باغن لاءِ خرچ ڪيو وڃي ٿو.

اڄ اتان جا اڳوڻا ڪوڙهم جا مريض پنهنجي ملڪ جي صحتمند ماڻهن کي اعليٰ تعليم جون سهوليتون مهيا ڪن ٿا. آنندون ۾ هڪڙو زرعي ڪاليج آهي ۽ ان کان سواءِ ٻيا آرٽ جا، سائنس جا، ۽ تجارت جي تعليم جا اتي مرڪز آهن. سڄي مهاراشٽر اسٽيٽ جا شاگرد اتي اچن ٿا. هي تعليمي مرڪز ٻين ڳالهين جي علاوه، به نهايت اهم ڪارج ادا ڪن ٿا. هڪ هيءُ تہ اهي پنهنجي موجودگيءَ سان ۽ پنهنجي ڪم سان ثابت ڪن ٿا تہ جيڪي پنگلا آهن، اهي به وڏا وڏا ۽ مفيد ڪم ڪري سگهن ٿا، ۽ ٻيو تہ جيڪي دک ۾ ورتل ماڻهو آهن، اپاهج آهن، تن جي هيڪلائپ جو احساس ۽ ويچار ڪيئن ختم ٿي سگهي ٿو.

آنندون جي ٻي وڏي ڪوشش هيءَ آهي تہ اتي، جيتري قدر ٿي سگهي ٿو، بيمارن ۽ رهواسين کي گهريلو ماحول موجود ٿي ملي ٿو. سڀ آمتي هڪڙيءَ ذميواريءَ جو بار پاڻ تي هيءُ به کنيو آهي تہ جيڪي ڪوڙهم جا مريض چڱا ڀلا ٿي وڃن، تن جون پاڻ ۾ شاديون ٿين. هي جوان جوڙا پوءِ ڪنهن ٻئي پاڻ جهڙي اڳوڻي مريض پيرسن مرد يا عورت کي پيءُ يا ماءُ جي جاءِ تي پاڻ وٽ رکن ٿا، ۽ ائين اهي صحتمند پيرسن اپاهج لوڪ گهرو ماحول ۾ خوش گذاري سگهن ٿا ۽ ان مان نوجوانن کي به ماڻٽائيءَ محبت جو پرُ ۽ ساءُ ملي ٿو.

٢٥ ڪن سال اڳ ١٩٦٠ع ۾ سئٽزرلئنڊ جو هندستان ۾ سفير آنندون جي ياترا لاءِ اتي ويو هو، ۽ اتان جو ڪم ڪار ۽ ماحول ڏسي حيرت ۾ پرجي چيو هئائين: ”هي سڀ ڪيئن ممڪن

آهي؟ هتي تہ رڳو ڪلنڊڙ چھرا ۽ ٻھڪندڙ ماڻھو پيو ڏسان!"

"ماڻائتا دوست!" بابا آستي هن ڪي جواب ڏنو "چاھ اوهان ڪي اهو نہ ٻڌايو اٿن تہ آنندون جي خوشيءَ ان جي بيماريءَ کان وڌيڪ وچڙندڙ آهي؟" (١٩-٧-١٩٨٤ع)

[ورلڊ پيپر، جون ١٩٨٤ع تان شڪريي سان. — م.ا.ج]

سقراط

[چارلس فرئنڪلن جي انگريزي ڪتاب "ورلڊس فيمس ٽرايلس" جي هڪ باب جو ترجمو]

(امان الله بلوچ)

سقراط جو شمار دنيا جي سڀ کان وڏن ڏاهن ماڻھن ۾ ٿئي ٿو. هن ڪڏهن هڪ سٽ بہ ڪانہ لکي هئي، البت ٻين ماڻھن، خاص طرح سندس شاگرد افلاطون، سندس باري ۾ جو ڪجھہ لکيو آهي، تنھن ڪيس فلسفي ۾ اهم ۽ ممتاز جڳھہ ڏياري آهي.

جڏهن اٿينس جي رهاڪن قومي هنگامي دور ۾ هلايل مقدمن دوران ڪيس موت جي سزا ڏني، تہ گويا انهن پاڻ کي اهڙي سزا ڏني، جو هنن هميشه شرم محسوس ڪيو هوندو. سقراط انتهائي قاتل زهر جو پيالو اهڙيءَ طرح پي ويو، ڄڻ تہ اهو ڪو معمولي شراب جو گلاس هو، ۽ ثابتقدميءَ ۽ بيڊپائيءَ سان موت کي قبولي ورتو. سندس دوست افلاطون لکيو آهي تہ "اسان جيڪي انسان ڏٺا، انهن ۾ هو بهترين ۽ ڏاهي ۾ ڏاهو انسان هو."

سقراط هڪ سنگتراش جو پٽ هو ۽ عيسوي سن کان انڪل ٤٧٠ سال اڳ پيدا ٿيو هو. سندس والد ڪافي رقم ڇڏي فوت ٿي ويو هو، ۽ ان ڪري ڪيس علم حاصل ڪرڻ ۾ ڪافي آساني ٿي. هو اٿينس جي مارڪيٽ واري هنڌ تي نهايت عظيم ۽ ناسور

شخصيت ٻنجي ويو، جتي هرڪو ذهين شخص اچي گڏ ٿيو هو ۽ پوءِ اهي پاڻ ۾ بحث مباحثا ڪندا هئا. اهو وقت يوناني فلسفي جو شاندار دؤر هو.

اٿينس جي رهاڪن کي علم ۽ ڄاڻ ۽ زندگيءَ جي سڀني شين بابت معلومات حاصل ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو، ۽ اتي آهي ”سافِسٽ“ (سوفسطائي) پيدا ٿيا، جيڪي ناسور استادن جي حيثيت ۾، بحث مباحثن ذريعي، نوجوانن کي سکيا ڏيندا هئا. بعد ۾، انهن جي ڪري، ”سافسٽ“ جو لفظ به شاناٿتي معنيٰ اختيار ڪري ويو ۽ سافٽسن کي سندن همعصرن ۾ مٿانهون سمجهيو ويندو هو — ۽ سقراط به انهن مان هڪ هو.

جسماني طرح سقراط ڪو پرڪشش ماڻهو نه هو. سندس قد ننڍو، ٿلهو ۽ ڇهنبيارو نڪ، ويڪريون نـاسون ۽ ٿلها چپ هوندا هئا. هـو هميشه پيرين اگهاڙي گهمندو هو، ۽ نهايت حليم ۽ ڌيرج وارو شخص هو. سندس ذهن جي تيزي ۽ خيال جي صفائيءَ ڪري ڪيترائي معتقد ۽ چيلا سندس چوڌاري ويٺا هوندا هئا.

سقراط کي هميشه انساني چال چلت بابت ڳڻتي رهندي هئي، جو هو قطعي سچ ۽ مطلق حقيقت جو ڳولائو هـو. حقيقي ڄاڻ کي اينتريقدر اهم سمجهندو هو، جو سندس نظر ۾ آهوئي بهترين اخلاقي قدر هو. هو اهو يقين رکندڙ هو ته صرف ڏاهن ماڻهن کي ئي حڪومت ڪرڻ گهرجي. سندس بحث مباحثا منطق ۽ خيال سان پريل هوندا هئا ۽ هو انهن ذريعي پنهنجن مخالفن سان منهن ڏيندو هـو. تنهن هوندي به، هن ڪنهن کي به دشمن ڪونه بنايو، ڇوته سقراط اهڙو شخص هـو، جنهن سان سندس ذاتي صفتن جـي ڪري ماڻهو پيار ڪندا هئا. هو ڪو سنت يـا درويش ڪونه هـو. جيتوڻيڪ هـن بدڪاريءَ جي زندگيءَ جي مذمت ڪئي هئي، مگر هو هرڪنهن سان گڏجي کائيندو پيئندو هو.

سندس عظيم دوستن مـان پيريسليس جـو ڳود ورتل پٽ، حسين نوجوان السيپاڊيس هو، جنهن جي ذهانت ۽ حسن تي اٿينس

وارا رشڪ ڪائيندا هئا، پر هو نهايت بدنام ۽ بياصول نوجوان به هو. السبيادِيس سقراط جي ڌاهپ ۽ گڻن کان ڏاڍو متاثر هو، ۽ خود سقراطهن آيرندڙ ذهين نوجوان کي اهڙيءَ طرح سڌارڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن هو اٿينس جي مفادن جي بهترين خدمت ڪري سگهي. مگر انهيءَ ۾ ناڪام ٿيڻ بعد، اگتي هلي، سقراط کي پنهنجي حياتي به قربان ڪرڻي پيئي.

سقراط عظيم وطن دوست ۽ عملي انسان هو. هن پيلوپونيشيا واريءَ جنگ ۾ حصو ورتو ۽ بهادريءَ سان وڙهي، السبيادِيس جي جان بچائي ورتي، ۽ آن ۾ وري السبيڊيس کي ٿيوا ڪاٿيو ويو ــ ۽ سقراط انهيءَ عام جي فيصلي سان مڪمل اتفاق به ڪيو.

پنهنجي سپاهيانه زندگيءَ دوران سقراط جسماني طرح نهايت حيرت انگيز برداشت جو مظاهرو ڪري ڏيکاريو ۽ سمورو سيارو برف وسندي جبلن ۾ پيرين اگهاڙو لڙائيءَ ۾ مصروف رهيو، حالانڪ سندس بين سائين ڪي سرديءَ سبب معمول کان وڌيڪ ڪپڙا ۽ مضبوط بوٽ پاتل هوندا هئا. جڏهن سپاهي سخت جنگ لڙڻ ڪري ۽ پنڌ ڪرڻ ڪري ٿڪجي پاڻ کي ميدان تي اڇلائي سمهي پوندا هئا، ته ان وقت به سقراط بنان ڪنهن ٿڪ جي بحث ۾ مشغول ٿي ويندو هو يا وري ڪنهن فلسفي جي مسئلي کي حل ڪرڻ ۾ رڌل رهندو هو.

پنجاهه سالن تائين سقراط اٿينس جي سڀ کان نامورشخصيتن مان هڪ رهيو. هن شادي ڪئي ۽ کيس ٽي پٽ ٿيا. سندس زال، زينٿپ، ڪجهه چڙدي قسم جي عورت هئي، جيڪا کيس سمجهي نه سگهي؛ پر سقراط ان جي جهيڙن جهگڙن کي فلسفيانه ڌيرج سان قبول ڪيو. جيئن جيئن سقراط جي عمر وڌندي ويئي، نڪته چيني ڪندڙن مٿس سخت چٿرون ۽ ٽوڪون ڪيون، خاص طرح آرسٽوفينس پنهنجي ڊرامي "دي ڪلائوڊس" ۾ سقراط تي سخت تنقيد ۽ طنز ڪئي.

پيريڪلس جو شاندار زمانو پورو ٿيو، ۽ سندس وفات جي ڪري اٿينس ۾ تباهي ۽ بربادي ڦهلجي ويئي. پيلوپونيشيا واريءَ

جنگ جي نتيجي ۾ اسپارٽا وارن هٿان اٿينس وارن کي تباه ڪن شڪست نصيب ٿي، ۽ اسپارٽا وارن نام نهاد "ٽيهن حاڪمن" کي اٿينس جي تباهه ٿيل شهري رياست کي غلام بڻائڻ ۽ ان جي تعليمي نظام کي برباد ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. انهن ٽيهن ظالم حاڪمن جو اڳواڻ ڪرٽياس هو، جيڪو نوجوانيءَ جي وقت ۾ سقراط جي دوستن ۽ پوئلڳن مان هڪ هو. السبيادِيس اڳيئي دغا ڪري اسپارٽا وارن سان ملي چڪو هو، ۽ اٿينس جي شڪست کان پوءِ هن نامقبول انتها پسندن سان ساز باز ڪرڻ ڪري، جن اٿينس جي جمهوريت کي تباهه ڪيو هو، پاڻ کي بدنام ڪري ڇڏيو هو. ان وقت سقراط هڪ سرڪاري عهدي تي هو ۽ هڪ اهڙي شهريءَ کي گرفتار ڪرڻ کان انڪار ڪري، جنهن "ظالمن" کي ناراض ڪيو هو، هن ڪرٽياس کي پنهنجو مخالف ڪري ڇڏيو هو.

حاڪمن جي بدنظميءَ خود سندن زوال آندو ۽ عيسوي سن کان ٤٠٣ ورهيه اڳ اٿينس ۾ هڪ دفعو وري جمهوري حڪومت بحال ڪئي ويئي. ظالمانه دهشت پسنديءَ جو دور جنهن مان اٿينس جا باشندا گذري چڪا هئا، تنهن اونها زخم ڇڏيا هئا ۽ جيڪي برايون منجهن انهيءَ دور ۾ پيدا ٿيون هيون، تن جي پاڙ پٽڻ ۽ هيلينا جي دور واري زندگي بحال ڪرڻ لاءِ پڪو ارادو منجهن پيدا ٿيو.

براين کي صاف ڪرڻ جي وڏي سهم، جيڪا ڪجهه رجعت پسنديءَ واري جذبي جي پيداوار بڻهئي، تنهن شهري رياست کي بيلوڙي ڇڏيو. انهيءَ دوران ڪيترن ئي ماڻهن کي قتل ڪيو ويو. ظالمن جو اڳواڻ ڪرٽياس، جيڪو پنهنجي ظلم ۽ لوبي لالچ جي ڪري پنهنجي ساٿين ۾ نشانبر هو، آهو ٤٠٤ قبل مسيح ۾، ميونيچيا جي لڙائيءَ ۾ مارجي ويو ۽ ساڳئي سال السبيادِيس جنهن اسپارٽا وارن سان ملي اٿينس جي ماڻهن سان دغا ڪئي هئي، تنهن کي اسپارٽا وارن جي هدايت تي فيريگيا ۾ قتل ڪيو ويو. جيتوڻيڪ پلوٽارچ جو چوڻ آهي ته ڪيس انهيءَ خاتونءَ جي ڀائرن قتل ڪيو هو، جنهن

سان هن جا ناجائز ناتا هئا.

جيئن ته سري ويلن کان بدلو وٺڻ ناممڪن هو، تنهنڪري اٿينس جا مشتعل عوام ڦيري سقراط کي وڪوڙي ويا، جنهن جي اثر هيٺ ڪرٽياس ۽ السبيادِيس پنهنجي جواني ۽ واري وقت ۾ رهيا هئا. سقراط جيڪو هاڻي ستر سالن جو پوڙهو ٿي چڪو هو، تنهن تي اٿينس جي نوجوانن کي بگاڙڻ جو الزام مڙهيو ويو ۽ مٿس ڪيس هلائي ڪيس موت جي سزا ڏني وئي.

جنهن عدالتي سرشتي هيٺ سقراط تي مقدمو هلايو ويو هو، اهو موجوده زماني جهڙي ۽ ڪنهن قانوني عدالت جهڙو نه هو. يونان جي قديم جمهوريت ۾ پيشه ور مستقل جج ڪونه هوندا هئا. قديم دنيا ۾ عدالتي ڪارروائن جو اهو عام دستور هوندو هو. مثال طور، روسي قانون به مستقل عدالتي سرشتي کان سواءِ ئي نڀيو ۽ آسريو هو.

اٿينس جا ماڻهو سمجهندا هئا ته هرهڪ شهري جڏهن بلوغت کي پهچي ٿو ته هو جج بنجڻ جي لائق ٿي وڃي ٿو، ۽ ائين هر سال ڇهن سالن کان مٿي چار وارن ڇهه هزار ماڻهن جي ”عدالت“ کي پڪن ذريعي چونڊيو ويندو هو. انهن سان به هزار ماڻهن جي عدالتي بينچ بنائي ويندي هئي، جيڪي وٽهي هر قسم جي مقدمن جا فيصلا ڪندا هئا ۽ ووٽ ذريعي تڪرار نبيريندا هئا. گهٽ ڪري انهن فيصلن خلاف اپيل ڪانه ٿيندي هئي. اهي بينچون مقدما پاڻ ۾ عام بحث مباحثي وسيلي نبيريندڙ هيون، ۽ صدارت ڪندڙ مئجسٽريٽ کي به نهايت معمولي اختيار هوندا هئا ۽ نبيري واري واڌو ووٽ جو حق به نه هوندو هو.

انهي ۽ وقت جي مڪمل جمهوري انصاف جو اهو نمونو هو، ۽ اهو ڪلي طرح ماڻهن جي هٿن ۾ هوندو هو. اهو ياد رکڻ گهرجي ته اٿينس هڪ ننڍڙي رياست هئي ۽ تڪراري ڌرين کي گهڻو ڪري ججن سان ڄاڻ سڃاڻ هوندي هئي. ججن کي ڪا قانوني تربيت به مليل نه هوندي هئي ۽ ڪيس جي حقيقتن بابت اڳواٽ قائم ڪيل راءِ سان

بينچ ۾ شريڪ ٿيندا هئا. اهڙين حالتن ۾، جوابدارن کي مڪمل انصاف ملڻ جا گهٽ امڪان هوندا هئا.

عوامي جمهوريت ۾ عوامي انصاف جو خيال بيشڪ ڪو نئون نه آهي. اهو ايترو قديم آهي، جيتري خود جمهوريت. انهيءَ خيال کي نه ترڪ ڪيو ويو آهي، ۽ نه وري ان کي ڪامل بڻايو ويو آهي. انصاف جي انتظاميه، پنهنجن سمورين انساني پيچيدگين سميت، هڪ اهڙو مسئلو آهي، جنهن کي انساني سماج هميشه حل ڪرڻ ڏکيو پئي سمجهيو آهي.

ائٿينس ۾ ڪوبه شخص، ڪنهن به پئي ماڻهوءَ تي ڪوبه الزام مڙهي سگهندو هو. پر جيڪڏهن فريادي کي سندس ڪيس جي فائدي ۾ پنجن کان گهٽ ووٽ ملندا هئا ته مٿس ڳرو ڏنڊ وڌو ويندو هو. انهيءَ سرشتي جي ڪري ڪوڙن مقدمن کان عوام جو بچاءُ به ٿي ويندو هو.

سقراط تي فرياد ڪندڙن ۾ ميليٽس نالي هڪ شاعر، اينيٽس نالي هڪ سياستدان ۽ لائيڪون نالي هڪ عام شخص هو. الزام هيٺين ريت مٿس مڙهيو ويو هو: ”ميليٽس ولد ميليٽس پيٿين، ساک تي هيٺين معلومات فراهم ڪئي: ’سقراط برائيءَ جو پرچار ڪري رهيو آهي. هو انهن ديوتائن ۾ ايمان نٿو رکي، جن کي شهر وارا مڃين ٿا، بلڪ هن پنهنجا نوان ديوتا ڦاهيا آهن. هو نوجوانن کي بگاڙي ٿو. سزا: موت‘.“

اها نامنهاد تهمت ڪنهن قانوني عدالت ۾ فرد جرم پيش ڪرڻ کان وڌيڪ هڪ عام بحث جي تجويز جيان هئي. وچئين دور واري اونداهي ۽ اٺ سڌريل يورپ ۾ به جيڪڏهن ڪنهن تي ڪو الزام هڻجي ها، ته ان لاءِ ڪافي ثبوت ڏيڻا پون ها. جون آف آرڪ تي مقدمو هلائڻ وقت، ڪيس ڏوهاري ڪري پيش ڪندڙن به ايترو ضرور پڌايو هو ته سندس ڏوهه ڪٿي ۽ ڪڏهن عمل ۾ آيو هو.

سقراط تي مقدمو هلائڻ جو اصل سبب هو ڪرٽياس ۽ آلسبياڊيس جهڙن نفرت جوڳن ماڻهن سان سندس واسطو، جيڪو

ڪلهيءَ طرح بيان ڪري نٿي سگهجي، جيڪا ته ”خوف ۽ ڌهڪاءَ واري دور“ جي پڄاڻيءَ تي، ٣٠٤ قبل مسيح کان اڳي عمل ۾ آيل ميڙني ڏوهن لاءِ معافي ڏجي چڪي هئي. وڏ-گهراڻن ۽ اميرن جي نام نهاد پارٽي، جيڪا ”ظلم“ واري دور دوران اقتدار ۾ هئي، ۽ جنهن انتهائي سختيءَ وارو طريقو اختيار ڪيو هو، تنهن جا سقراط سان گهڻا لاڳاپا هئا، ۽ ان مان ڪيترا ته سقراط جا شاگرد به هئا. سقراط تي ڏوهه مڙهڻ وارن ڪيس سندس ڏوهن جي سزا پوئڻ جوڪو ارادو ڪري ئي ڇڏيو هو. تنهن سان گڏ، گهڻن پهن جيان، سقراط ”ظلمي دور“ ۾ اٿينس کي ڇڏي به نه ويو هو، بلڪ هو رياستي جمهوريت خلاف هڪ سخت تنقيد ڪندڙ مشهور هو.

سقراط تي هلايل مقدمي جا تفصيل اسان وٽ افلاطون ۽ زينوفان جي ذريعي پهتا آهن ۽ اهي ڪيتريقدر صحيح آهن، تنهن تي صدين کان وٺي رائزني ٿيندي رهي آهي. سمجهيو وڃي ٿو ته هن مقدمي ۾ اصل چرچ ڪرڻ وارو ماڻهو اينيٽس هو، پر شرم وچان هو پاڻ اڳيان نه آيو ۽ ميليٽس کي عدالت اڳيان دانهن لاءِ آڀاريائين، جيڪو هڪ نوجوان، غير معروف، ۽ چڙواڳ خيالن وارو شاعر هو. مذهب جي باري ۾ الزام ته احمقپڻو هو، جاڪاڻ ته سقراط کي ڪوبه ماڻهو مذهب جي خلاف نٿي ڪوٺي سگهيو ۽ مقدمي جي دوران به ڏسجي ٿو ته ان معاملي تي گهڻو زور نه ڏنو ويو.

سقراط، جيڪو وڏيءَ ڄمارجو هو ۽ غربت جو به ماريل هو، اڳهاڙن پيرن ۽ قانل ڪڙتي سان عدالت ۾ مٿس ڏوهه مڙهيندڙن کي سنهن ڏيڻ لاءِ هلي ويو، جتي ۱۰۵ ڄڻن جي ٽربيونل سندس قسمت جو فيصلو ڪرڻ واري هئي. فرياد ڪرڻ وارن ٽن ڄڻن پهرين پنهنجو مقدمو پيش ڪرڻ وقت ڏار ڏار تقريرون ڪيون. ان کان پوءِ شاهد پيش ٿيا. شاهد ڪير هئا ۽ انهن جون شاهديون ڇا هيون، سا خبر نه پئجي سگهي آهي، پر ايترو معلوم ٿيو آهي ته انهن جي الزامن جو تت اهو هو ته ’سقراط انهن ديوتائن کي نه مڃڻ جو ڏوهاري هو، جن کي رياست مڃيو ڏي، ۽ هن پنهنجا نوان ديوتا

متعارف ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، ۽ نوجوانن کي اهڙي سکيا ڏيئي، هن کين ذهني ۽ اخلاقي طرح گمراهه ڪيو هو.

سقراط پنهنجو جواب ائين چئي شروع ڪيو ته هو ُهن کان اڳ ڪڏهن به ڪنهن عدالت اڳيان پيش نه ٿيو آهي، تنهنڪري ڪيس معاف ڪيو وڃي، جو هو ڪابه عدالتي مهارت نٿو رکي. پر ان کان پوءِ هن مٿس ڏوهه مڙهڻ وارن کان وڌيڪ عدالتي مهارت جو مظاهرو ڪيو. هن ڪانئن سندس خلاف اٿيل تهمتن جي صورتحال بابت ڏاڍيءَ ذهانت واري آڏي پڇا ڪري، کين مڪمل طرح منجهائي ڇڏيو.

هن ميليٽس کان پڇيو ته ”اهي ڪهڙا ماڻهو آهن، جيڪي نوجوانن کي سڌاري رهيا آهن!“ميليٽس منجهي پيو ۽ جواب ڏنائين ته ”جج صاحبان.“ سقراط پوءِ مختلف سوال ڪري ميليٽس کان اهو قبول ڪرايو ته ايٿنس جي سڄيءَ رياست ۾ رڳو هڪڙو سقراط ئي هو جيڪو نوجوانن کي بگاڙي رهيو هو، ۽ باقي هرڪو فرد نوجوانن کي سڌاري رهيو هو! سقراط چيو، ”آءٌ ايٿنس وارن کي اهڙيءَ خوشنصيبيءَ تي مبارڪ پيش ڪريان ٿو.“

سقراط چيو ته”هيءَ ڳالهه ظاهر آهي ته خراب ماڻهن جي وچ ۾ رهڻ کان سٺن ماڻهن جي وچ ۾ رهڻ چڱو آهي، تنهنڪري پاڻ سان گڏ رهندڙ شهرواسين کي بگاڙڻ جي سوچ ڪرڻ به بيوقوفي آهي. ان ڪري ميليٽس جيڪي چيو آهي، سو هڪ قسم جي نصيحت ته آهي پر دليل نه آهي.“

سقراط جا اهي معقول جواب ڪورٽ سڄيءَ کي متاثر ڪري نه سگهيا، جنهن جا جج گڏ ئي ڪيس سزا ڏيڻ لاءِ ٿيا هئا.

سقراط، ميليٽس کان هيءَ ڳالهه به قبول ڪرائي ته سندس خيال ۾ سقراط جو ڪنهن به ديوتا ۾ ويساهه ڪونه هو. سقراط ان تي جواب ۾ چيو ته پوءِ ته مٿس ديوتائن جي ڪفر جو الزام هڻڻ خود الزام جي ابتڙ هو. پوءِ هن پنهنجا مذهبي عقيدا بيان ڪيا: ”آءٌ ديوتائن ۾ اهڙو ويساهه رکان ٿو، جهڙو مون تي الزام هڻڻ وارن

مان ڪوبہ نٿو رکي.“ هن چيو تہ ”خدا مون کي پنهنجي پاڻ ۾ ۽ ٻين انسانن ۾ ڪيس ڳولڻ واري اعليٰ مقصد جي بجاآوريءَ جو حڪم ڏنو آهي. پنهنجي انهيءَ فرض کي ترڪ ڪرڻ جنگ ۾ پنهنجي مورچي کي ڇڏي ڀڄڻ جي برابر آهي. موت کان ڊڄڻ ۾ ڪا بہ ڏاهپ ڪانهي، جيستائين اِها خبر نٿي پوي تہ موت زندگيءَ کان بهتر نہ آهي.“

هن رحم جي درخواست کان نفرت ظاهر ڪئي. هن چيو تہ جيڪڏهن ڪيس ان شرط تي ڇڏڻ جي آڇ ڪئي ويندي تہ هو پنهنجي آدرشي ڳس تان هٽي وڃي، تہ پوءِ هو چوندو تہ ”اي اٿينس جا رهواسيو، مون کي اوهان لاءِ اٿاهہ عزت ۽ پيار آهي، پر آءٌ اوهان جي ڀيٽ ۾ خدا جي تابعداري ڪندس، ۽ جيستائين جيئرو ۽ سگهارو آهيان، تيستائين حقيقت تي پاڻ هلڻ ۽ ٻين کي ان کان واقف ڪرڻ جي ڪم کان ڪڏهن بہ باز نہ ايندس.“

هن جڏهن ائين چيو تہ ديوتائن لاءِ سندس ڪيل خدمتن کان وڌيڪ اٿينس شهر ۾ ڪا بہ نيڪيءَ جهڙي ڳالهہ نہ ٿي آهي، تہ ان تي سموري عدالت هن جي خلاف ڪاوڙ منجهان سخت رڙيون ڪيون. هن سڀني کي صبر سان سندس ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ عرض ڪيو، ۽ پوءِ کين چيو تہ ”جيڪڏهن اوهين مون جهڙي ماڻهوءَ کي ماريندا، تہ ائين ڪرڻ سان دراصل اوهين مون کي نقصان رسائڻ بدران پنهنجي پاڻ کي نقصان ۾ وجهندا.“

”مون کي ڪا بہ شيءِ نقصان نٿي پهچائي سگهي“، سقراط انتهائي سڪون سان چيو، ”نہ ميليٽس ۽ نہ وري اينيٽس — مون کي ڪوبہ ڪجهہ بہ ڪري نٿو سگهي. ڇاڪاڻ تہ هڪڙي خراب ماڻهوءَ کي اجازت نٿي ڏيئي سگهجي تہ هو پاڻ کان ڪنهن بهتر ماڻهوءَ کي تڪليف پهچائي.“ اينيٽس ڀل تہ ڪيس ماري ڇڏي، يا ملڪ بدر ڪري ڇڏي، يا ڪانئس سندس شهري حق کسي وٺي، پر ائين ڪرڻ سان هو پاڻ تمام وڏيءَ برائيءَ جو ذمہ واري ٿيندو.

هن چيو تہ ”آءٌ اهو مکو آهيان، جيڪو رياست کي خدا وٽان

سليو آهيان، ۽ منهنجو ڪم هي آهي ته رياست جي ٻڌائتي تازي گهوڙي ڪي پنهنجيءَ زوردار پون ـ پون سان هر وقت هوشيار رکندو اچان ته جيئن اهو هلندو ڏي رهي."

ڪورٽ سڳوريءَ سندس خلاف فتوا ڏني. ٥٠١ مان ٢٨١ ججن ڪيس ڏوهاري ٺهرايو.

فريادي ڏر سقراط لاءِ موت جي سزا جو مطالبو ڪيو، ۽ ججن ڪيس پنهنجي لاءِ آن مطابق ٻيءَ سزا جي تجويز ڪرڻ لاءِ چيو.

ان جي موت ۾ سقراط جنهن بيپرواهيءَ سان عدم تعاون ۽ عدم دلچسپيءَ جو مظاهرو ڪيو، تنهن ڪورٽ سڳوريءَ کي ميڙائي وڌو. هن پنهنجي طرفان ڏنڊ طور ٣٠ منا (يوناني سڪا) پري ڏيڻ جي آڇ ڪئي، جنهن لاءِ هن چيو ته مٿس مقدمي هلائڻ لاءِ رياست کي ضرور ڪجهه خرچ ته ڪرڻو پيو هوندو! پوءِ هن چيو ته ڪيس ڏوهاري ٺهرائڻ بدران، رياست کي سڃاڻڻ کپي ته هوءَ منجهانئس فيض حاصل ڪري رهي آهي، تنهنڪري ڪيس اهو مرتبو ڏئي، جو سرڪاري خرچ تي سندس سنڀال ڪئي وڃي!

سندس انهيءَ خودداريءَ جي گُٿتن ڪيس ڪوفائدو ته ڪو نه ڏنو، مور گهو، ڊاياجينس لارٽس جي بيان مطابق، ٨٠ وڌيڪ جج هن جي خلاف ٿي پيا.

هن پوءِ خاموشيءَ ۽ سڪون سان پنهنجي خلاف موت جي سزا جو اعلان ٻڌو، ۽ جن ڪيس ڏوهاري ٺهرايو هو، تن کي پنهنجو آخري خطاب ڪيو: "اوهان لاءِ، جيڪي منهنجا قاتل آهيو، آءٌ اها پيشنگوئي ٿو ڪريان ته اوهان جيڪا سزا مون کي ڏني آهي تنهن کان تمام ڳري سزا اوهان کي منهنجي مرڻ کان پوءِ پوڳڻي پوندي." هن ڪين ٻڌايو ته ائين سڃاڻڻ سندن پل هئي ته ماڻهن کي مارڻ سان هو پنهنجن برن ڪرتوتن جي عيوضي پرڻ کان بچي ويندا.

"منهنجي موڪلائيءَ جو وقت اچي ويو آهي"، هن آخر ۾ چيو، "۽ اسين پنهنجيءَ پنهنجيءَ وات تي روانا ٿي رهيا آهيون ــــ

آڻ مرڻ لاءِ ۽ اوهين جيئڻ لاءِ: ڪهڙي وات ڀلي آهي، سا خبر رڳو خدا کي ئي آهي."

سقراط جي ڪردار جي اصل وڏائي سوت جي فتوا ملڻ کان پوءِ سندس هلت مان ظاهر ٿئي ٿي. ڪيس جيل ۾ وڌو ويو، جتي ڪيس پنهنجن دوستن سان ٻنان روڪ ڳالهائڻ جي موڪل ڏني ويئي، جن مٿس لڳاتار زور وڌو ته هو فرار ٿي وڃي، چاڪاڻ ته پهريدارن کي رشوت ڏيئي پنهنجو ڪرڻ ڏکيو ڪم نه هو. پر سقراط ائين ڪرڻ کان صاف انڪار ڪيو. هن چيو ته اها ڳالهه قانون جي خلاف ٿيندي، ۽ جيتوڻيڪ سزا ڏيڻ ۾ صاف بي انصافي ڪئي ويئي هئي، پر ان طرح رياست جي اختياريءَ جي ڪا به وقعت نه رهندي، ۽ هن نٿي چاهيو ته اهڙو ڪو ڪم سندس هٿان ٿئي.

اٿينس ۾ عام طرح سوت جي سزا مليل ماڻهن کي چوويهن ڪلاڪن اندر زهر جو پيالو پياريو ويندو هو، پر سقراط جي معاملي ۾ هڪ مهيني جي دير پئجي ويئي، چاڪاڻ ته اهو مقدس جهاز جيڪو هر سال ڊيلاس ڏانهن ديوتائن لاءِ ڀيٽا کڻي ويندو هو، سو اڃا نه موٽيو هو، ۽ ان جي موجود نه هجڻ جي حالت ۾ سوت جي سزا تي عمل ڪرڻ جي اجازت نه هئي. هوا جي خرابيءَ ڪري جهاز جي موٽڻ ۾ دير پئجي ويئي هئي.

جيئن جيئن ڏينهن مٿان ڏينهن گذري رهيا هئا، تيئن تيئن سقراط جي دوستن کي انتظار جو عذاب ڪانئس وڌيڪ محسوس ٿي رهيو هو، پر هو پاڻ پنهنجيءَ پڇاڙيءَ تي بيحد پرسڪون هو.

نيٺ طوفان جو سٽيل مقدس جهاز پائروز بندرتي اچي لنگرانداز ٿيو — ۽ آهو سنحوس ڏينهن به اچي ويو. سقراط جي زال زئنٽپ، سخت دلگير ٿي پيئي، چاڪاڻ ته هوءَ هن تمام عظيم پڊي کي پنهنجن جهيڙن جي باوجود گهڻو پسند ڪندي هئي.

افلاطون، ڪرائٽو ۽ فئڊو آخر تائين سقراط سان گڏ رهيا، ۽ سچ لهڻ مهل ونس هڪ عملدار اهو ٻڌائڻ لاءِ آيو ته

سنڌس وهم جي ونئي پيئڻ جو وقت اچي ويو هو.

پوءِ انهيءَ عملدار سقراط کي چيو، ”مون هيترو وقت سڀ کجهه پئي ڏٺو آهي. تون بيشڪ سڀني کان وڌيڪ معتبر، شان وارو، رحمدل ۽ اعليٰ انسان آهين، جنهن جهڙو هتي ڪو به نه ٿيو آهي. مون کي پڪ آهي ته تون مون تي رنج نه ٿيندين، بلڪ انهن کي مياري سمجهندين، جن لاءِ تون ڄاڻين ٿو ته قصوروار آهن.“

سقراط جا دوست روئي رهيا هئا، پر هُن کين زهر جو پيالو کڻي اچڻ لاءِ چيو — جيتوڻيڪ اڃان ڏينهن جي روشني هئي، ۽ عام طرح ڏوهاري رات ٿيڻ تائين پيالو نه پيئندا هئا.

ڪرائٽو سقراط کي منٿ ڪئي ته هو پيالو دير سان پيئي، ڇو ته سج اڃان پهاڙين کان مٿي هو، پوءِ ايتري تڪڙ ڇالاءِ؟

”جيڪي موت ۾ دير ٿا وجهن، تن وٽ ڪو سبب هوندو آهي،“ سقراط وراڻيو. ”هو سمجهندا آهن ته ان ۾ سندن فائدو آهي. مون وٽ ائين نه ڪرڻ لاءِ بهتر سبب آهي. زندگيءَ سان چهٽيل رهي خود پنهنجي روح کي بيمانو ڪرڻ ۽ رڳو پيالي کي پريل رکڻ کان سواءِ، مون کي ائين ڪرڻ مان ڪو به فائدو ڪونهي. نه — جلدي ڪريو، زهر جو پيالو کڻي اچو!“

ايتري ۾ جيل جو هڪ شخص زهر جو پيالو کڻي آيو، جيڪو سقراط خوشيءَ سان هٿ ۾ ورتو.

”تو کي انهن ڳالهين جي خبر آهي، دوست“، سقراط زهر آڻڻ واري کان پڇيو، ”ٻڌاءِ، مون کي ڇا ڪرڻو آهي.“

هن ٻڌايس ته کيس پهرين پيالو پيئڻ کپي، پوءِ هلڻ کپي، جيستائين سندس ٽنگون مٿ ڇڏڻ لڳن. پوءِ کيس ليٽي پوڻ کپي، ۽ وڌيڪ ڪم زهر پاڻيهي ڪندو.

سقراط موت جي پيالي کي اکين اڳيان جهليو، ان کي پنهنجين گنڀير اکين سان گهوريو، ۽ پوءِ جيل جي ماڻهوءَ کان پڇيو، ”تنهنجو ڇا خيال آهي، ايترو وزن انسان کي آرام ڏيڻ

لاءِ ڪافي آهي؟" هن جواب ڏنو، "اسين گهربل مقدار کان وڌيڪ تيار نه ڪندا آهيون."

"ته پوءِ آءٌ دعا گهران ٿو،" سقراط چيو، "ته اها هيءَ آهي ته هن دنيا کان ٻيءَ دنيا ڏانهن سفر سٺائو ٿئي."

پوءِ هن پيالو چپن تائين آندو، ۽ دوستن جي پيڙا پريل اکين اڳيان ڪڙي ۽ قاتل جو آخري ڦڙو به پي ڇڏيو.

دوست بي اختيار روئڻ لڳا، ته سقراط انهن کي نرميءَ سان تنبيهه ڪئي: "منهنجا دوستو، هي اوهين ڇا ڪري رهيا آهيو. مون ٻڌو آهي ته ماڻهوءَ کي آرام سان مرڻ ڏجي. خاموش رهو ۽ دل ڏاڍي ڪريو."

پوءِ هو ڪجهه دير لاءِ جيل واريءَ پنهنجيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ هلڻ لڳو. جڏهن سندس ٽنگون ايڏيون ڳريون ٿي ويون، جو هو وڌيڪ هلي يا بيهي نه سگهيو، تڏهن کٽ تي ليٽي پيو ــ ۽ پوءِ هوريان هوريان سندس بت ساهه ڇڏڻ لڳو.

مرڻ کان چند گهڙيون اڳ هن جهيڻي آواز ۾ ڪرائٽو کي چيو، "اپولئس مون کان هڪڙو ڪڪڙ لهڻي. اها ڳالهه نه وسارج."

سقراط جي موت جو احوال سندس شاگرد ۽ دوست افلاطون ايندڙ نسلن لاءِ قلمبند ڪيو، جيڪو ڳنڍريل پن هزار سالن کان ورجايو پيو وڃي. افلاطون، جنهن کي به ٻگاڙڻ جو الزام سقراط تي هو، تنهن پنهنجي استاد جي خيالن ۽ نظرين کي دنيا سان روشناس ڪرايو، جيڪو ائين امر ۽ عظيم ترين فيلسوف بڻجي ويو.

سقراط تي مقدمو ايمانداريءَ سان هلايو ويو يا نه، سا ڳالهه هڪ تاريخي بحث بڻجي وئي آهي. ڪن جو خيال آهي ته آهو هڪ 'عدالتي قتل' هو. پر جو چوڻ آهي ته رياست جا مفاد هر ڪنهن معاملي کان آتم آهن، تنهنڪري سقراط کي ائٿنس جي سلامتيءَ ۽ استحڪام خاطر مارڻ ضروري هو. اهي خيال تڏهوڪي زماني جي ماڻهن جا هئا، پر اهڙيون شاهديون

خير ڪي مليون آهن جن مان خبر پوي ٿي ته ائينس جي ماڻهن پنهنجي انهيءَ ڪڏي ڪم تي ڪو پڇتاءُ به ڪيو هو يا نه.

جيتوڻيڪ هن اڄوڪي زماني جا قانوندان انهيءَ ڳالهه کان انڪار ڪندا ته سقراط تي مقدمو انصاف سان هلايو ويو هو، پر تڏهوڪي زماني ۾ اهوئي انصاف هو. جيتوڻيڪ اها هڪ رياستي يا سرڪاري ڪارروائي هئي، پر تڏهن به گهٽ ۾ گهٽ ڪليءَ طرح ۽ باضابطي ڪئي ويئي ۽ ملزم کي پنهنجي بچاءَ ڪرڻ کان روڪيو نه ويو. سزا تي عمل مهذب ۽ انساني طريقي سان ڪرايو ويو، ۽ ڪو به اجايو تشدد نه ڪيو ويو، جيئن ڪيترين حالتن ۾ وچئين دور ۾ ڪندا هئا ۽ هن جديد دور ۾ به ڪن ٿا.

سقراط تي جيڪڏهن وچئين دور ۾ ڪنهن مذهبي عدالت پاران مقدمو هلايو وڃي ها ته مٿس بيحد بيرحميءَ سان تشدد ڪيو وڃي ها ۽ سندس سنڌن پڳل جسم کي جيئري جلايو وڃي ها. اسٽوئرٽ ۽ جارجئن دور واري انگلنڊ ۾ ڪيس تمام اذيتناڪ نموني ۾ ڦاسي ڏني وڃي ها.

سقراط جي هموطنن ساڻس اهڙي سلوڪ کان وڌيڪ ماڻهپي وارو سلوڪ ڪيو، جهڙو هوند ڪانئس پوءِ وارا ماڻهو ساڻس ڪن ها. هنن ساڻس ايمانداريءَ واري هلت ڪئي. جنهن ۾ ڪا به منافقت ڪانه هئي. آخر ۾، ان ڪري، ڪجهه آنهن جي بچاءَ ۾ چوڻ مناسب ٿيندو.

ائينس وارن جا سقراط بابت خيال اسان جي خيالن کان ٻيءَ طرح هئا. افلاطون اچان هن جا قول اقوال قلمبند نه ڪيا هئا. هنن جي نظر ۾ هو هڪ جهيڙاڪ پوڙهو هو، جيڪو قديم روايتن ۽ سنڌن وهمي سماج کي رد ڪرڻ تي ڪمر ڪشي بيٺو هو، ۽ جنهن پنهنجيءَ خودساخته سياسي تعليم وسيلي ائينس تي "ٽيهن ظالمن واري دور" جو عذاب آندو هو. سنڌن خيال موجب، هن جي نظرين ڪرٽياس جهڙا ماڻهو پيدا ڪيا. هنن نتي چاتو ته سقراط جي هرو پرو اها مرضي ڪانه هئي ته هرڪا سياسي ڳالهه

سندس تعليمات مطابق پڙهي يا سمجهي ويچي.
عالمن ائين به چيو آهي تہ ائينس جي ماڻهن جنهن شخص کي ڏوهاري ٺهرايو، تنهن جي اصل طبيعت ۽ ذهنيت کان هو ايمانداريءَ سان اڻڄاڻ ۽ واقعي پلپل هئا. ۽ ائين به آهي تہ هن اهو سقراط ڏٺو هو، جيڪو سندن اکين اڳيان هو ۽ اسين رڳو انهيءَ شخص کي ڄاڻون ٿا، جيڪو افلاطون جي قلم وسيلي اسان جي ذهن ۾ اڀريو آهي، بلڪ ڪيترن کي تہ افلاطون بابت اهو شڪ بہ آهي تہ هن پنهنجي استاد واتان خود پنهنجا ئي ڪيترا رايا ۽ خيال چوارايا هوندا. (١٢-٩-١٩٨٤ع)

ڪلچر ۽ عقيدو

(فضل احمد بچاڻي)

خالق حقيقيءَ سان منهنجو شعوري تعلق ان وقت ٿيو، جڏهن منهنجي عنصري وجود ۾ روح پيو ۽ مون "الستبربڪم" جي جواب ۾ "بليٰ" چئي، ويڙهيچن کي وچن ڏنو؛ هن ڌرتيءَ سان منهنجو ناتو ان وقت قائم ٿيو، جنهن وقت حضرت آدم عليہ السلام هن پرٿويءَ تي قدم ڌريو؛ تاريخ ڇهہ هزار سال اڳ کان وٺي سون سان گڏجي سفر شروع ڪيو؛ پڪيءَ پختيءَ تهذيب ۽ ثقافت جو سنجوڳ مون سان انهيءَ دور کان ثابت آهي، جنهن دور کان موهن جي دڙي جي تهذيب ۽ ثقافت جا پڪا پختا اهڃاڻ ثابت آهن؛ ۽ — دين اسلام سان منهنجو ناتو چوڏهن سؤ سال اڳ جڙيو، جڏهن مون ان جي اطاعت ۽ پيروي قبول ڪئي- اپکنڌ ۾ آءٌ پهريون قبيلو هوس جنهن هي پيغام قبوليو.
هن الله جي سچي دين مون کي هر طرح جي بديءَ ۽

ٻچڙائيءَ کان روڪيو ۽ ناحق، انياءَ، بداخلاقيءَ، ڪوڙ، دغا، دوکي، فريب، منافقت، حق تلفيءَ ۽ ٻين اکيچار ٻچڙاين کان منع ڪئي ۽ حقوق الله ۽ حقوق العباد تي ڪاربند رهڻ جو حڪم ڏنو، پر ـــ ڪنهن به طرح ڪنهن به موقعي تي سون کي پنهنجي تهذيب، پنهنجي ثقافت ۽ پنهنجي ٻوليءَ کي تياڳڻ جو حڪم نه ڏنو. عربيءَ کي الله ج ۽ رسول صہ جي ٻولي چيو ويو، پر سون کي ڪڏهن اهو نه چيو ويو ته تنهنجي ٻولي ڪافرائي آهي، اها ڇڏي الله ج جي ٻولي (عربي) اختيار ڪر. نه قرآن جو ترجمو ڪرڻ ۽ پڙهڻ گناهه ٺيو، نه دعائن جو مقامي ٻوليءَ ۾ گهرڻ گناهه ٺيو، نه ڪنهن يڪسان لباس (Uniform) جو حڪم ٺيو. نه ئي اهو حڪم ٺيو ته هاڻي سڀڪو ئي عمامو ٻڌي. هر قبيلو پنهنجي مخصوص نالي سان سڏيو ويو. اڄ بہ اسين پنهنجي نبي پاڪ صلعم جن کي مکي، مدني، عربي، قريشي، هاشمي ۽ مطلبي ڏاڍيءَ عقيدت سان سڏيون ٿا. حج جي موقعي تي هڪ کان وڌيڪ انداز سان احرام ٻڌڻ ۽ قرأت قران جا بہ هڪ کان وڌيڪ انداز اختيار ڪرڻ جي اجازت آهي.

سون پنهنجي قبل اسلام تهذيب ۽ ثقافت ۾ جيڪي بہ رسمون دين حنيف جي خلاف ڏٺيون سي سڀ ڇڏي ڏنيون؛ پر پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت قائم رهي. مذهب جي نفاذ ۽ سياسي تبديلين ۽ حڪومتن جي عروج ۽ زوال انهيءَ ثقافتي ورثي کي ڪو نقصان نہ رسايو، ڇاڪاڻ تہ مذهب هڪ آفاقي ۽ همہ گير ضابطو آهي ۽ سياست ماڻهن جي قوميتن کي تسليم ڪرڻ جي حڪمت عمليءَ جو نالو آهي.

ثقافتي قدر وحي، الهام ۽ آسماني احڪام جي نتيجي ۾ قائم نہ ٿيندا آهن. انهن جو پنهنجو مقامي طور تي ارتقائي عمل جاري هوندو آهي. تهذيب ۽ ثقافت جو وجود علاقي ۽ نسلي گروهہ (Ethnic Group) جي وجود ۽ حقيقت سان مخصوص هوندو آهي، جڏهن تہ مذهب جو وجود ۽ قيام ڪنهن بہ جاگرافيائي

حدود سان مشروط ۽ ڪنهن ڪڙم قبيلي (Clan Organisation) تائين محدود نه هوندو آهي. مذهب جو بنياد الاهيات تي آهي ۽ ثقافتي قدرن جو عقليات يا معقولات تي — ڪا به قوم يا قبيلو يا نسلي گروهه پنهنجي علائقائي، تهذيبي، لساني ۽ تمدني حدن جي اندر قائم رهندي، مذهب اختيار ڪري، ان تي ڪاربند رهي سگهي ٿي ۽ مذهب جو سياسي پهلو به فقط تڏهن ئي دائم قائم ۽ نافذ رهي سگهي ٿو، جڏهن ان جي پيروڪارن وٽ آهي تمدني ثقافتي ورثا ۽ وسلائون اڳ ئي موجود هجن. مطلب ته مذهب جي سياسي تسلط ۽ اثر رسوخ لاءِ تهذيبي، لساني، ثقافتي ۽ علائقائي ايڪائي (يا ايڪايت) جو هئڻ ضروري آهي، جڏهن ته انهن ذڪر ڪيل ورثن ۽ قدرن جي بقا لاءِ مذهب جو هئڻ ۽ نه هئڻ ڪو فرق نٿو پيدا ڪري. هڪ ثقافتي گروه (قوم) خدا جي دين جي جيتري ترويج ۽ نفاذ ڪري سگهندو سو هڪ فرد نه ڪري سگهندو. آخرت جي نجات ۽ فلاح ڪان قطع نظر، دنياوي وجود جي لحاظ کان مذهب لاءِ قوم ضروري آهي، جڏهن ته قوم لاءِ مذهب جي ضرورت هڪ جدا اهميت رکي ٿي. چيني قوم وٽ پنهنجي قديم تهذيب ۽ ثقافت جو ورثو محفوظ آهي؛ پر هنن وٽ ڪو مذهب مخصوص ناهي. هندو قوم وٽ پنهنجو ڌرم هوندي پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت سلامت آهي — بلڪ چيو وڃي ٿو ته هندو ڌرم بذات خود ڪو ڌرم ناهي بلڪ هڪ جامع ۽ مڪمل ڪلچر آهي. مسلمان امت دنيا جي چاليهن پائنتاليهن ملڪن ۾ پنهنجي پنهنجي مخصوص تهذيبي ۽ تمدني ۽ جاگرافيائي حدن سان تقسيم ٿيل آهي پر انهن ثقافتي تقسيمن جي نتيجي ۾ ان جي مذهبي عقيدن تي ڪو به فرق يا اثر نه پيو آهي. مذهب تهذيبي، يا ثقافتي بنياد تي ڪا بندش يا شرط وجهي ها ته اڄ سڄيءَ ڌرتيءَ تي هر مذهب جو هڪڙو ئي ملڪ هجي ها (يا نه هجي ها). هنن جا مخصوص ۽ محفوظ تمدني لساني ۽ علائقائي ويڇا ۽ فرق هنن جي مسلمان هئڻ تي ذرو به اثر انداز نٿا ٿين، نه ئي هنن جو مسلمان هئڻ هنن جي ڪلچر کي ڪو بدلائي ٿو.

مطلب تہ هڪ مسلمان چاهي موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي تهذيب ۽ تمدن سان ناتو رکندڙ هجي يا بابل ۽ نينوا جي ثقافت سان، سميري تهذيب سان رشتو هجيس يا چيني ۽ مايا ثقافت سان — هو هرهنڌ ۽ هر حال ۾ مسلمان رهي ٿو. جيڪڏهن ائين چئي سگهجي ٿو تہ مذهب سان رشتو تہ هن جو پيدائش کان وٺي آهي، چاڪاڻ تہ مذهب معنيٰ آهي روح ازلي يعني خدا جي شناس، تنهن جو مطلب تہ روحاني رشتو ازلي آهي — تہ هي سچٿو پوندو تہ دنيا ۾ جيئن تہ روح کي جسم جو لباس پائي ظاهري زندگي بہ گذارڻي پوي ٿي، تہ ان کي پنهنجي شناس لاءِ ڪونہ ڪو قومي گروهي تشخص اختيار ڪرڻو ئي پوي ٿو جيڪو هن کي تمدن وٽان ئي ميسر ٿئي ٿو. مذهب خدا کي سڃاڻڻ ۽ ان سڃاڻپ جي نتيجي ۾ هن کي ۽ هن جي حڪمن کي مڃڻ ۽ انهن جي پيروي ڪرڻ جو هڪ فارمولو ۽ ضابطو آهي. اسين هتي اهو بڌائي رهيا آهيون تہ مذهب ڪنهن بہ ڪلچر کي ڪٿي بہ ڪليتاً تبديل نٿو ڪري، البت ان (ڪلچر) تي پنهنجو اثر نفوذ ضرور رکي ٿو. دين اسلام عرب کان سڄيءَ دنيا ۾ پکڙيو، اُن مختلف ثقافتن ۽ تهذيبن تي پنهنجا اثرات ضرور قائم ڪيا، پنهنجي روحاني پهلوئن ۽ آفاقي محرڪات سان رنگ ضرور رچايائين، پر ڪنهن بہ اهڙي گروه کي، جنهن وٽ پنهنجو تهذيبي، لساني ۽ تمدني ورثو موجود هئو، ان کي نہ ٽڙي ڪڍيائين نہ مغلوب ڪيائين، نہ نابود ڪيائين، بلڪ هرڪو نسلي گروهہ، پنهنجي ڪلچر سان پنهنجي پنهنجي جاگرافيائي حدن اندر پروان چڙهندو رهيو. مذهب اختيار ڪرڻ کان پوءِ بہ آهو پنهنجي انهيءَ مخصوص تهذيبي ۽ تمدني وجود (Entity) کي برقرار رکندو اچي ۽ رکندو ئي ايندو، چاڪاڻ تہ اهو هڪ قدرتي معنوي عمل آهي. (پنڀور بابت ٿيندڙ تحقيق تي نظر وجهو تہ معلوم ٿيندو تہ وچين دور جي صديءَ ۾ تباهہ ٿيندڙ اِهو شهر پنهنجي قبل مسيح جي قديم تهذيب ۽ تمدن جي قدرن کي پنهنجي تباهيءَ تائين سانڍيندو رهيو، جڏهن تہ مسلمان آتي صدين تائين رهيا ۽

شهر دين اسلام جو گهوارو هئو.) مذهب اسلام جي چوڏهن سؤ سالن جي تاريخ مان اهو ثابت آهي ته مذهب ڪنهن به تهذيب تمدن کي ڪٿي به ڪو هاڃيڪار ڌڪ نه رسايو آهي. البت اهو ضرور ثابت آهي ته مذهب انهي لساني ۽ تمدني گروهه کي وڌيڪ اجاري اڃو ڪيو آهي، وڌيڪ وڌيڪ مضبوط ۽ پختو ڪيو آهي. مذهب تهذيبن جي اصلاح ڪئي آهي ۽ تهذيبن مذهب جي علمبرداري ڪئي آهي. ٻئي هڪ طرح هڪبئي جا معاون ۽ مددگار رهيا آهن، نه ڪي متضاد ۽ مخالف.

بلڪ نوان نوان سياسي، سماجي، عمراني ۽ اقتصادي نظريا ۽ نظام به انهيءَ Antity کي ڪٿي به ختم نه ڪري سگهيا آهن، بلڪ انهيءَ کي تسليم ڪري ئي اڳتي وڌي سگهيا آهن. جاڪاڻ ته انساني وجوديت جي ابتدا انسان سان آهي ۽ دنيوي زندگيءَ جي انتها به انسان تي ٿيندي. انهن ڪٿي چئجي ته سڀيتا ۽ ثقافت انسان جو مادي بنيادي وجود ۽ تشخص آهي ۽ مذهب سندس لباس ۽ سينگار. سڀيتا زمين آهي ته مذهب آسمان.

ڌرتيءَ تي پهرين انسان آيو ۽ مختلف سڀيتائي، تمدني ۽ لساني گروهن جي شڪل ورتائين ("..... ۽ اسان اوهان کي قومن ۽ قبيلن ۾ ورهايو.....". القرآن) ۽ پوءِ مذهب هڪ راهه عمل ۽ دستور جي شڪل ۾ انهن گروهن تي نافذ ٿيو — ڪٿي اسلام جي شڪل ۾، ڪٿي عيسائيت جي شڪل ۾، ڪٿي هندومت جي شڪل ۾ ۽ ڪٿي ٻڌ ڌرم جي صورت ۾. اڃا به ائين چئجي ته تمدني تشخص هڪ تاريخي ارتقائي عمل جو نتيجو آهي، ۽ انهيءَ سبب لازوال آهي، ۽ مذهب هڪ نافذ ٿيندڙ عقيدو آهي جو هڪ واجب الوجود هستيءَ طرفان انهي سماجي جاندار (انسان) تي وحي ۽ الهام جي ذريعي پيغام ڪيو ويو ٿو. ثقافتي قدر پنهنجي پنهنجي مخصوص ماحول ۾ تدريج سان ارتقائي مرحلن ۽ منزلن مان گذرندا، جڙندا ۽ قائم ٿيندا رهندا آهن. اها جوڙ ۽ اپج انسان جي شعورسان لاڳاپيل ۽ ان جي ماتحت هوندي آهي. جيئن

مفڪر جو قول آهي: ”ثقافت دراصل انسان جي تحت الشعور ۾ ماٽ ميٽ ۾ ڪم ڪندي ويندي آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن ساهه ڪڻڻ، هلڻ چلڻ ۽ جسم جي ٻي چرپر انساني شعور جي تحت چپ چاپ ٿيندي رهندي آهي—“. گويا ثقافتي شعوري اپچ هڪ جبلي حقيقت آهي، جڏهن ته مذهب جي نفاذي ۽ حڪمي.

توڙي مذهب جي بنيادي عقيدن ۾ ڪنهن به قسم جي ترميم ۽ تبديل جي اجازت نه هوندي آهي، يعني اتي مثان جي الهامي حڪمن جي تابع رهڻو آهي، چاهي انساني شعور اهڙي تبديليءَ يا ترميم لاءِ ڪيترو به خواهشمند ٿئي ۽ اها تبديلي هنن جي ڪيڏي به فائدي وارن هجي؛ پر ثقافتي قدر وقت، حالات ۽ انساني طبع جي ڦير گهير جي نتيجي ۾ بدلجي سگهن ٿا، ڪي منسوخ ٿي سگهن ٿا، ڪي نوان پيدا ٿي سگهن ٿا. مطلب ته مذهب انسان لاءِ اختياري (Optional) شيءِ آهي ۽ ثقافتي قدر لازمي. انسان مذهب کان باغي ۽ منڪر ٿي سگهي ٿو، پر ثقافتي قدرن کان ڪنڌ نٿو ڪيرائي سگهي. هو مذهب قبولڻ يا نه قبولڻ ۾ في زمانه آزاد آهي، پر ثقافتي قدرن ۽ ضابطن سان في زمانه ٻڌل رهڻو اٿس. معاشري جي هڪ فرد جي حيثيت سان هن جي قومي شناخت ثقافت جي حوالي سان آهي نه ڪا مذهب جي حوالي سان.

۽ جي اهو تسليم ڪجي ته انسان پنهنجي عنصري وجود يعني Elemental Entity ۾ ايندي ئي (يا پڻ ان کان اڳ روحي وجود جي شڪل ۾ به) مذهب سان لازمي طور تي لاڳاپيل هو، جڏهن، بقول شاهه لطيف رح جي، ”نڪا ڪن فيڪون هئي....“ يا ”.... تڏهين تت ڪيوم وچن ويڙهيچن سان،“ يا ”جا اسلام کان اڳ هئي سا ٻڌائون ٻانگ....“ وغيره، ته پاڻ ڳالهه اچا وڌيڪ چٽي ٿئي ٿي ته ساڳهوءَ جو تمدن ۽ تهذيب ۽ مذهب هڪٻئي جا ضد Opposite نه آهن، بلڪ هڪٻئي جا ازل جا ساٿي ۽ سهڪاري آهن. ان مان ئي ثابت ٿئي ٿو ته مذهب ڪنهن به قبيلي يا قوم جي ثقافتي تشخص کي ناس ۽ نابود ڪرڻ جي بجاءِ ان کي سڌاري،

سنواري، اجاري، اڳي کان وڌيڪ مضبوط، مستحڪم ۽ سهڻو ڪيو آهي. مذهب قومن جي سهپٽائي خرافات کي ضرور پري ڪيو آهي، جنهن سبب اهي قومون نکريون آهن، پر جتي مذهب جي اثر جو نفوذ نہ آهي آتي ثقافتي قدر وري بہ موجود آهن ۽ رهندا. ۽ ڪن قومن ۾ تہ مذهب جي نفاذ کان پوءِ بہ سندن اڪثر ثقافتي ريتيون رسمون سئون ۽ رواج (Traditions) مذهب جي احڪامات جي برخلاف بہ موجود آهن، جيئن اسان جي اپکنڊ ۾ ميلا ملاکڙا، مزارن ۽ مقبرن تي حاضريون، نذر نياز ۽ پيون اهڙيون تقريبون جيڪي انهن علائقن جي قديم ثقافتي قدرن جو حصو آهن، اها انهن ئي جذباتي بنيادن تي رائج آهن ۽ انهن روايتن کي مذهبي رسوم Rituals ڪري ورتايو ۽ ادا ڪيو وڃي ٿو. انهن کي تيا ڳيو نہ ويو آهي، بلڪ آهي ڪم مذهب کان ئي ثابت سمجهيا وڃن ٿا. تنهن جي معنيٰ تہ پختن ثقافتي قدرن جي ايتري مادي اهميت آهي، جو اڪثر حالات ۾ تہ مذهبي عقائد کي انهن قدرن ۽ رسومات جو يا تہ تابع سمجهيو وڃي ٿو يا محرڪ ۽ معاون. ائين کٽي چئجي تہ ماڻهو ديني اصولن کي نظرانداز ڪريو وڃي پر تمدني قدرن کان نٿو لنوائي سگهي.

ڳالهہ وري بہ آتي ئي ٿي اچي بيهي تہ قومن ۽ قبيلن جو بنيادي اساس وري بہ تمدني قدر آهن ۽ مذهبي عقائد آنهن لاءِ هڪ جدا اختياري توڙي روحاني توڙي ماديت کان ماورا حيثيت رکن ٿا، ۽ انهن عقائد جي حيثيت ان وقت تائين خارجي آهي جيستائين فرد ان کي پنهنجي مڪمل باطني ۽ ظاهري وجود ۾ ڪامل طرح سان نہ جذب ڪري. اهو عمل بہ هو انفرادي حيثيت ۾ ڪري ٿو، نہ ڪي اجتماعي گروهي لحاظ کان: پوءِ اهو انفرادي عمل نيٺ اجتماعي صورت اختيار بہ ضرور ڪري ٿو، پر اهو قبيلو يا اها قوم انهيءَ مذهبي رنگ ۽ شڪل سميت پنهنجي تمدني ۽ سهپٽائي دائري ۾ ئي رهي ٿي. پوءِ مذهب انهيءَ دائري مان نڪري، آن قوم مان ترڪ بہ ٿي سگهي ٿو پر اهو ثقافتي قومي گروه قائم رهي ٿو. ڪميونسٽ ملڪن مان مذهب نڪري ويو پر اهي قومون پنهنجن تمدني لاڳاپن سان

مربوط ۽ مستحڪم آهن. البانيا وارن ته ”رند ڪري رند رہے هاتھہ سے جنت نہ گئی.“ وارو ڪم ڪري ڏيکاريو.

عربن جو ٻي مثال ونو. سنڌن ڪلچر جون آهي خاصيتون، جي منجهن قديم ڪان نهنديون، اڀجنديون پئي آيون، سي دين اختيار ڪرڻ کان پوءِ به قائم رهيون. هنن جي عمومي اخلاقيات مفقود نہ ٿي، بلڪ وڌيڪ اسري ۽ نسري. هنن جا ڪي اخلاقي قدر بدليا ضرور پر ڪلچر نہ بدليو. اصل ۾ دين جا اخلاقي قدر آنهن ئي بنيادي انساني اخلاقي قدرن جي حسي ۽ سڌريل شڪل هئا. هنن ۾ دين جي نفاذ کان اڳ جيڪا شجاعت، مهمان نوازي، رواداري، ڪشاده دلي، عهد انجام جي پاسداري، عورتن جي محافظت ۽ ٻيون اهڙيون وصفون موجود رهيون، تان جوهنن جا هٿيار ۽ ٻيا ساز سامان (Tools) وغيره به نہ بدليا، ۽ نہ لباس ۾ فرق آيو بلڪ اهوئي قديم لباس هاڻي اسلامي لباس ٿي پيو. البت معاشري جون بدڪاريون نڪري ويون، جي هونئن به معاشري لاءِ هاڃيڪار هونديون آهن. يعني مذهب معاون ثابت ٿيو نہ ڪي غاصب.

هن سڄي بحث جو مطلب ۽ مقصد هي ٿيو تہ ۱- مذهب ضرورتمند آهي ڪنهن نہ ڪنهن نسلي انساني گروه جو جنهن تي اهو نافذ ٿئي: ۲- انهيءَ انساني نسلي گروه وٽ اڳ ئي پنهنجا پڪا پختا ارتقائي عمل جي نتيجي ۾ گهڙيل ڦهيل ۽ سنواريل تمدني، تهذيبي ۽ لساني قدر موجود هوندا آهن؛ جي نہ، تہ اهو هڪ نسلي گروه يا قوم ٿي نہ سگهيو: ۳- اهو تمدني جٿو مذهب کان سواءِ بہ هوندو آهي ۽ مذهب جي هوندي بہ ٿي سگهي ٿو يعني روحاني ۽ آخرت جي فلاح جي تصور کان قطع نظر بہ اهو قبيلو يا قوم ڌرتيءَ تي قائم رهي ٿي: ۴- مذهب ڪنهن قوم جي تمدن ۽ سڀيتا ۽ ٻوليءَ کي سنوارڻ اچي ٿو نہ ڪي انهن جي وجود کي ختم ڪرڻ، ڇاڪاڻ تہ آنهيءَ صورت ۾ خود مذهب بہ نافذ ۽ جاري نہ رهي سگهندو: ۵- مذهب ڪنهن فاتح جي ذريعي اچي، يا ڪنهن مبلغ جي ذريعي اچي، ان جو سياسي تسلط رهي يا اقتصادي، ان کي

مقامي ثقافت سان Identify ٿي رهڻو آهي؛ خود فاتح طبقو يا فاتح قوم مقامي ثقافت ۾ جذب ٿي ويندي آهي يا واپس موٽي ويندي آهي يا ختم ٿي ويندي آهي؛ مقامي ثقافت جو ڪجهه نہ بگاڙي سگهندي آهي: ٦- ڪوبہ مذهب اختيار ڪرڻ جو مطلب پنهنجي تمدني ۽ سياسي قدرن توڙي ٻوليءَ ۽ جاگرافيائي حدن تان دستبردار ٿيڻ نہ آهي، بلڪ مذهب معاشري جي مادي ۽ روحاني اصلاح جو وسيلو سمجهي قبول ڪيو ويندو آهي: ٧- مذهب ڪنهن بہ قوم يا قوميت يا نسلي گروه کي تسليم ڪرڻ کان انڪاري نٿو ٿئي، البت ان جي خرافات، توهمات ۽ خرابين جي بيخ ڪني ڪري، وڌيڪ ان کي مادي ۽ روحاني استحڪام ٿو بخشي: ٨- مذهب سان ناتو جوڙڻ پنهنجي ڪلچر ۽ ثقافتي تشخص کان ناتو ٽوڙڻ جي مترادف نہ آهي، مذهب خرافات کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ ثقافتي قدر تي ڪاپ رنڊڪ نہ وجهي آهي: ٩- مذهب ۽ ثقافت جو پاڻ ۾ هڪبئي سان ڪنهن بہ قسم جو عناد ۽ جهيڙو نہ آهي، نہ ئي آهي پاڻ ۾ متضاد، متصادم ۽ متحارب آهن؛ جي نہ تہ سڄيءَ ڌرتيءَ تي هڪڙي ئي قوم ۽ (مذهب جي قبوليت جي صورت ۾) هڪڙو ئي مذهب هجي ها؛ جيئن نسل انساني مختلف ثقافتي گروهن يا قومن ۾ لازمي ۽ قدرتي طور تي ورهايل آهي تيئن اهو مختلف مذهبي طبقن ۾ بہ ورهايل ۽ جدا آهي؛ توڙي جيڪڏهن دنيا ۾ هڪڙوئي مذهب هجي ها يا ڪوبہ مذهب نہ هجي ها، تہ بہ ثقافتي گروه ۽ طبقا موجود هجن ها، جو خود قدرت جي اها مصلحت آهي: ۽ ١٠- جيئن تہ مذهب هڪ آفاقي ۽ همہ گير شيءِ آهي تيئن مذهبي ثقافت يا ثقافتي مذهب جهڙين شين جي ڪاپ اهميت، معني ۽ مطلب نہ آهي، ان ڪري ڪنهن بہ قوم جو تشخص محض مذهب جي بنياد تي متعين ڪرڻ اجائي ڪوشش ٿيندي. اهو بہ واضح آهي تہ ”قوم“ ۽ ”امت“ جي اصطلاحن ۾ وسيع مفهوم جي لحاظ کان وڏو فرق آهي. امت مختلف قومن يا قوميتن جي مجموعي کي چئي سگهبو مذهب جي بنياد تي، جڏهن تہ قوم فقط انهيءَ گروه کي چئبو جنهن

جو پنهنجو مخصوص ثقافتي نقشو يـا آدرش Cultural Pattern هجي، چاهي مذهب ڪهڙو به هجيس يا نه ئي هجيس. (٢٥-١٠-١٩٨٤)

سنڌ جو سماجي فڪر

(لعل جسڪاڻي)

سماجيات جا ماهر چون ٿا ته سماجي فڪر تجريدي ٿئي ٿو، ان ڪي شڪل شباهت ڪانه ٿئي، پر اهڙو فڪر سماجي رڌابنديءَ ۽ سماجي عمل وسيلي پنهنجو ڀرپور اظهار ڪري ٿـو: جيئن عام رواجي سوچ جيڪا روزمره جي ڪمن ڪارين ۾ عملي طور ڪم ته اچي ٿي، ۽ چالو هجڻ ڪري عام ماڻهو ان ڪي جلدي قبول به ڪري وٺي ٿـو، پر اهڙيءَ سوچ ۾ گهرائي گهٽ ملي ٿـي. ان سان گڏ ڪي عام ڏاها ۽ سچيت ماڻهو پنهنجي غيرمعمولي سوچ ۽ فڪر جو وقتائتو عملي اظهار ڪري، صديـن کـان جوڙيل رسمون، رواج ۽ روايتون ٽوڙي، ڏسڻ ۽ ٻـڌڻ وارن کي حيرت ۾ وجهيو ڇڏيـن! مطلب تـه اهـڙي فڪر کي روزمره واريءَ جيوت جـي ”هرواسي سوچ“ (Popular thinking) چئجي تـه مفهوم وڌيڪ واضح ۽ وزنائتو ٿيندو. هـن ڏس ۾ سنڌ جـي سماجي فڪر جي حوالي سان ڪجهه اهـڙا واقعا ڏجن ٿـا، جن جا مرڪزي ڪردار اسان جـا مسڪين مارو ٽڙا، ڀهراڙيءَ جا عام ماڻهو آهن، جن جي سورهيائي، سچائي، وقت جي حاڪم کي بيباڪيءَ سان سچ چوڻ، وطن دوستيءَ جـي روايت، جاگيرداري سماج جي پيداواري رسمن ۽ رواجن خلاف نفرت ۽ ڌڪار ۽ پين اهڙن غير معمولي رد عملن کي رواجي حالتن ۾ سنڌي سماج جو بالائي تـهـڪ گهٽوتڙو قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهي.

بهرحال هيءَ هڪ ڪوشش آهي ته اسان جي عـام ماڻهن جي ڪارنامن يا انهن جي سماجي رواجن (Social norms) سان ٽڪراءَ جي صورتحال کي پڙهندڙن آڏو آندو وڃي، جيئن سنڌ جي

تاريخ کي هڪ عوامي رنگ ۾ رڱيو ويو.

سماجي رڪاوٽن جي ڀڃڪڙي ۽ عورتن جي آزادي

انگريزن جي آخري دور وارن ڏهاڪن ۾ سنڌ جي جن شاعرن ڪلاسيڪي روايتن کي جاري ۽ ساري رکيو، انهن ۾ صوفي رکيل شاهه فتح پور واري جو نالو پڻ اچي ٿو. هڪ پاسي انگريز جديديت ۽ علم جي روشني ڪٺي سنڌ جي ڪند ڪڙڇ تائين وڃي پهتا ۽ هڪ نئين سنڌ اڏڻ ۾ ڏينهن رات مصروف هئا ۽ ٻئي پاسي رکيل شاهه جيڪب آباد ضلعي جي هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ پنهنجي ميخاني تي ويٺي سنڌ جي بنيادي شاعريءَ جي آبياري ڪئي ۽ سنڌ جي مخصوص صوفياڻي فڪر جو پرچار ڪيو. انسانذات جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيترا ماڻهو مان ٿا، جن کي سماجي حالتن آزاد ڪري ڇڏيو يا هنن پاڻ کي آزاد ڪري ورتو. دولت جي هوس ۽ جيوت جي روزمره جي ڏکن ۽ ڏجهن کان پاڻ کي آجو ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي، پر ڪي ماڻهو پنهنجي سڄي حياتي سچ سچاڻ ۽ ان جي ڳولا ۾ پوري ڪري ڇڏين- ۽ سنڌ اهڙن ماڻهن کان وانجهيل ڪانهي.

جيئن ته رکيل شاهه سنڌ جي صوفياڻين روايتن مطابق هڪ انسان - دوست، سچاڻ، مذهبن جي جهنجهٽ ۽ ڪٽرپڻي کان ٻاهر پري، صوفي منش، ذات پات ۽ هٽ ٺوڪين طبقن ۾ ويساهه ڪونه رکندو هو، ان ڪري سڀني طبقن جا ماڻهو، جن ۾ هندو ۽ مسلمان جيڪي سچ ۽ سونهن جا ڳولائو هئا، اچي سندس ميخاني تي مڙيا هئا. سنڌ جي صوفياڻي اصطلاح ۾ اهڙن ماڻهن کي ”فقير“ چيو وڃي ٿو، ۽ وسند فقير انهن مان هڪ هو، جنهن پڻ لالچ ۽ لوڀ ڇڏي اچي رکيل شاهه جو قرب حاصل ڪيو هو، ۽ ان ڪري پاڻ کيس ڏاڍو ڀائيندا هئا.

هڪ ڏينهن، معمول مطابق رکيل شاهه جي ميخاني تي محفل متل هئي. علم ۽ عرفان جي ڳالهيون نڪتي هئي. انسان جي

عظمت ۽ سپ ڪان وڏي سچ ۾ ويساهه جي واڪاڻ هلي رهي هئي. مذهبي ويڇن، ظلم، ڏاڍ ۽ پرماري طبقن ڪي نندڻو ٿي ويو، تہ ايتري ۾ هڪ ماڻهو ٻاهران ٻوڙندو انـدر داخل ٿيو ۽ اچي رڪيل شاهه جي ڪن ۾ ڪا ڳالهه ٻڌائي پاسي ۾ ويهي رهيو. ان بعد رڪيل شاهه مائڪ ۾ اچي ويو. محفل کي ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو. گهڻا فقير آئي هليا ويا ۽ باقي ٿورا ماڻهو وڃي بچيا. تـڏهن رڪيل شاهه ٻڌايو تہ هاڻي جيڪو ماڻهو آيو هو تنهن ٻڌايو تہ اسان جي پياري وسند فقير جي ڪنواري ڌيءَ پنهنجو گهر ڇڏي ڪنهن ماڻهوءَ سان هلي ويئي آهي! ان وقت وسند فقير سامهون ويٺو هو، تنهن اها ڳالهه ڏاڍي خاموشيءَ سان ٻڌي ۽ هڪ لفظ بہ نہ ڪڇيائين. نـہ وري رڪيل شاهه هـن واقعي تـي ڪا وڌيڪ ٽڪا ٽپڻي ڪئي، جو تہ سنڌ جي صوفين جي اها روايت آهي تـہ هو رسمن ۽ رواجن جي پچڪڙين کي ڪا بہ اهميت نہ ڏيئي، پاڻ کي روشن خيال ۽ پنهنجي وقت کان پاڻ کي اڳيرو سمجهن ٿا.

پوءِ هن واقعي کي انڪل ويهہ سال گذري ويا. ان وچ ۾ وسند فقير جي ڌيءَ ان ماڻهوءَ سان شادي ڪري ورتي ۽ ڪيس جهجهو اولاد پڻ ٿيو هو. ان وچ ۾ ڌيءُ ۽ ڌيءَ پاڻ ۾ ملي نـہ سگهيا هئا. هڪ ڏينهن رڪيل شاهه پنهنجن فقيرن کي ساڻ وٺي ڀر پاسي واري ڳوٺ جـي شاديءَ ۾ شريڪ ٿيو ۽ وسند فقير پڻ ٻين فقيرن سان گڏ آتي موجود هو. هڪڙو ماڻهو وسند فقير وٽ آيو ۽ ڪيس چيائين تہ ”تنهنجي ڌيءُ، جنهن پنهنجي مرضيءَ سان شادي ڪئي هئي، اڄ هت موجود آهي ۽ تو ساڻ ملڻ جي ڏاڍي سڪ اٿس. جلدي ڪر، توکي گهرايو اٿس.“

ڌيءُ ۽ ڌيءَ جي مقدس محبت ۽ ڪومل جذبن جي اثر هيٺ، وسند فقير پنهنجي ذهن ۾ هڪ زلزلي جا جهٽڪا محسوس ڪيا ۽ هو ٻوڙي وڃي پنهنجيءَ ڌيءَ جـي سنڌن ـ مقابل ٿيو. ڪجهہ ديـر لاءِ هو هڪٻئي کي پٿر بڻجي ڏسندا رهيا ۽ وڏي ڌيءُ وڏي پنهنجيءَ ڌيءَ جا پير چميا ۽ کيس چوڻ لڳو: ”منهنجي منڙي ڌيءُ، تـوکي

تہ تنھنجو ساٿي ملي ويو آھي، ھاٿي دعا ڪر تہ سون کي بہ پنھنجو يار ملي!“

ھن واقعي کان تمام گھڻا سال اڳ، سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪرڻ کان ھڪدم پوءِ سنڌين جون جاگيرون کسيون ۽ ان سان گڏ جاگير واري ثقافت جي اھم نشانيءَ، ”ڪارو - ڪاريءَ“ جي رسم، کي سنڌي سماج لاءِ ھاڃيڪار قرار ڏنو ھو ۽ پيچڪڙيءَ جي صورت ۾ ان لاءِ موت جي سزا وارو قانون نافذ ڪيو. جنھن تي سنڌ ۾ گوڙ ٿيو ھو تہ انگريزن سنڌ جي صدين پراڻين رسمن ۽ رواجن سان ھٿچراند ڪئي آھي! ان جي نتيجي ۾ سر چارلس نيپئر جھڙي فاتح بہ سنڌ جي ھڪ طبقي اڳيان گوڏا کوڙيا ھئا ۽ ڪارو - ڪاريءَ واري قانون ۾ موت جي سزا کي ختم ڪري، ان کي ٽيپ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو ھو. نيپئر پنھنجي صلاحڪارن جي زور ڀرڻ تي سنڌين کان وفاداريءَ جا وعدا ورتا ھئا، ۽ کين جاگيرون بہ واپس ڪيون ھئائين! اھڙيءَ طرح، اسان جي ھڪ طبقي انگريزن جي بيٺڪي راڄ ۾ پنھنجين ڪيترين سماجي رسمن ۽ رواجن کي مضبوط ۽ محفوظ بڻائڻ جي ڪوشش بہ ڪئي ھئي.

حاڪم ۽ عوامي ورثو

خيرپور ضلعي ۾ ڪونڌيجيءَ جي تاريخي کنڊرن کان اولھہ طرف، چئن ميلن جي پنڌ تي، ڪراچي - سکر روڊ جي ڪناريءَ تي، ڪلھوڙن جي وقت کان ھڪ ڳوٺ ٿالي جسڪاڻي آباد آھي. ھن ڳوٺ جي اتر طرف ھڪ وڏو قبرستان موجود آھي، جنھن کي ”شھيدن جو مقام“ سڏيو وڃي ٿو. ھن مقام ۾ ڪجھہ پڪيون قبرون آھن، باقي گھڻو تڻو ھيڊي رنگ جي پٿرن جون ڪچيون قبرون آھن، جي وقت گذرڻ سان ڏٺل حالت ۾ آھن يا غائب ٿي ويون آھن.

اڄ بالڪ اوستا ۾ ھوس تہ پنھنجن وڏڙن ۽ وڏڙين کان ان مقام جي ستل سورھيہ سرواڻن بابت ڪيئي داستان اڪثر ٻڌندو

رهندو هوس. سنڌ جي تاريخ جا گهڻا باب اڄ به سنڌي ماڻهن جي سينن ۾ محفوظ آهن. انهن مان هڪ واقعو هت ڏجي ٿو.

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان ڪجهه سال اڳ، شاهه شجاع ڪاهه ڪئي ۽ سنڌين مٿان اچي جنگ مڙهي، جنهن کي انگريز تاريخدانن "افغان ويڙهه" جو نالو ڏنو. جيئن ته اها جنگ سنڌين ۽ پٺاڻن جي وچ ۾ سکر جي ڀر پاسي "ڪرڙيءَ" جي ميدان تي لڳي ان ڪري سنڌي تاريخدانن هن کي "ڪرڙيءَ جي جنگ" جو نالو ڏنو. هن جنگ ۾ شاهه شجاع جي مقابلي لاءِ حيدرآباد ۽ خيرپور رياست مان جدا جدا ٻه لشڪر ڪرڙيءَ جي ميدان تي اچي گڏ ٿيا. هن جنگ ۾ سنڌ جو عوام وڏيءَ سورهيائيءَ سان وڙهيو، ۽ نتيجي طور جنگ جا تمام آگرا اثرات سڄيءَ سنڌ ۾ محسوس ڪيا ويا، جنهن ۾ تمام گهڻو جاني ۽ مالي نقصان ٿيو هو. سنڌ جي ٻين علائقن جيان، خيرپور واري لشڪر لاءِ جسڪاڻي ڳوٺ جي تمام گهڻن ماڻهن ڌارين سان مهاڏو اٽڪائي، پنهنجي رت سان سنڌ جي سينڌ سنواري، وطن دوستي جي روايت کي قائم رکيو. جيئن ته خيرپور جاگرافيءَ جي لحاظ کان هڪ ننڍي رياست هئي ۽ ٽالپر حاڪم شريف ۽ روادار هئا، ان ڪري لڳي ٿي چڱي راڄن ۾ اٺ - ويهڻ ۽ پٽ - برادريءَ جو رستو رکندا هئا. ان وقت مير رستم خان خيرپور جو حاڪم هو ۽ سندس ديرا (بيگمات) ڪرڙيءَ جي شهيدن جي عذرخواهيءَ لاءِ جسڪاڻي ڳوٺ ۾ پهتا. ڳوٺاڻين عورتن سان عذرخواهي ڪندي، ميرن جي بيگم صاحبه فرمايو ته "اسان کي تمام گهڻو افسوس آهي جو هن ڳوٺ مان جسڪاڻي قوم جا گهڻا ماڻهو جنگ ۾ شهيد ٿي ويا آهن." تنهن تي جسڪاڻي قوم جي هڪ وڏڙيءَ وراڻيو: "اسان کي ان ڳالهه تي فخر آهي ته هن هڪڙي ڳوٺ مان پريل ڪارو نڪ جو لٿو آهي (سنڌ ۾ رواج آهي ته جنهن عورت جو مڙس مري ويندو آهي، اها سڄيءَ طور هڪدم پنهنجا زيور لاهي ڇڏيندي آهي)، جنهن لاءِ اسان کي افسوس بلڪل ڪونهي، جو هو پنهنجي وطن لاءِ وڙهيا هئا." وڏڙيءَ

وڏيڪ چيو ته ”افسوس فقط هن ڳالهه جو رهجي ويو، جو اسان جي ٻيوادن جي لٽل نٽن جي پريل ڪاري ۾ ڪا هڪڙي نٽ ڪنهن ميرياٽيءَ جي ٻه هجي ها!“ اهو ٻڌي، ٽالپر حاڪمن جون زالون چپ ٿي ويون ۽ ڪو جواب نه ڏيئي سگهيون. شايد اهو محسوس ڪيو هجين ته وطن دوستي حاڪمن جو نه پر اهو فقط عوامي ورثو هوندو آهي.

عوامي غيرت

اڳوڻي رياست خيرپور جا حاڪم گهڻو ڪري شريف، نيڪدل ۽ نهايت خوش طبع هوندا هئا. پاڻ سوچ ۾ هوندا هئا ته اڪثر عام ماڻهن سان چرچا گهڻا پڻ ڪري ونندا هئا ۽ سوٽ ۾ سخت جملا پڻ ٻڌڻ لاءِ تيار هوندا هئا. سنڌن رعايا مان ڪو ماڻهو وقت جي حاڪم کي اهڙو وڏو سچ منهن تي چئي ڏيندو هو، جيڪو رواجي حالتن ۾ هڪ عام ماڻهو به ٻڌڻ لاءِ تيار نه ٿئي، ته ٻه اهو سڀ ڪجهه کِل خوشيءَ سان ٻڌي، هو ڪڏهن ڪڏهن ته خوشيءَ وچان اهڙن سچارن کي انعام پڻ ڏيندا هئا.

مطلب ته سنڌ جي هن ننڍڙيءَ رياست ۾ حاڪم ۽ رعايا جا پاڻ ۾ سڌا سنوان لاڳاپا ڏاڍا دلچسپ ۽ وڻندڙ هئا. عام ماڻهوءَ جي ڀلائيءَ ۽ معاشي سڌاري لاءِ حاڪمن کي خاص اپاءَ ڪين ٿي ورتا، ۽ خاص طرح چيڙ جو آزار عام هو، تڏهن به ماڻهو نهايت سادا، ايماندار، غيرت مند، محنتي، سچار، رکي سکي کائي خوش رهڻ وارا، ۽ پاڻ ۾ هو ڀائيچاري ۽ ميٺ محبت جي جذبن سان سرشار رهندا هئا. جنهن جي نتيجي ۾ هتان جي سنڌي سماج ۾ سماجي ڳانڍاپو ۽ سماجي ضبط نهايت مضبوط ۽ مثالي هو.

تاريخ ۾ چڙواڪ بادشاهن هميشه عوامي ڀڳهر جي پورهئي تي نٽ ۽ ٽانگر پئي ڪيا آهن. پئسي جي گهٽائيءَ ڪري منجهن عجيب ۽ غريب عادتون هيون. اهڙيون عادتون پڻ وقت جي حاڪم لاءِ هڪ لازمي معمول ۾ شامل هيون.

خيرپور جي هزهائينس مير علي مراد خان ٽالپر (پهرئين) جي صاحبيءَ جو دور هو. آخر هو به هڪ بادشاهه هو، تنهن ڪري ڪيس به شڪار جو ڏاڍو شوق هو. ملڪي معاملن مان اڪثر جان ڇڏائي ڪجهه ڏينهن لاءِ شڪار جو شغل ضرور ڪندو هو.

هڪ لڳا، هن ڪڇي جي ايراضيءَ ۾ شڪار جي سانگي اچي منزل ڪئي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ چيڙ عام هئي، سو ڳوٺن جي وڏيرن ۽ مير صاحب جي ڪارندن جي تڙ پيڙ تي راڄ ماڻهن جا مير وڏي جي انتظام لاءِ اچي پهتا. شڪار واري ٻيلي جي هڪ ڪنڊ ۾ وڏي منجهه جو پيهو ڏاهيو ويو جنهن تي ميرصاحب بندوق ٻري سوئر جي تاڙ ۾ ويهي رهيو. چاٺو شڪاري ۽ سگهارا ماڻهو مير صاحب جي پيهي جي ڀر ۾ ٽي بيٺا ته جيئن حاڪم سان ڪو حادثو پيش نه اچي. جهنگ جي باقي ٽن پاسن کان چيڙ وارا ماڻهو ۽ شڪاري لڳيون ۽ ڪهاڙيون هٿن ۾ ڪيو، اندر ڪاهي پيا، جيئن لڪل سوئر ٻاهر ڀاڄ ڪائي ته مير وڏو ان کي گوليءَ جو نشانو بڻائي. سوئر کي تڙڻ وارن ماڻهن ۾ ڳوٺ ڏاڪي جو نالي گهنور خان مرڪنڊ پڻ شامل هو. گهنور خان قد جو ڊگهو ۽ بنهه سگهارو مڙس هو. هونئن هيءُ هڪ فقير گهراڻي جي اولاد مان هو ۽ ڳوٺاڻن لاءِ سڀو ڏاڍو ڪرڻ، نانگ منڊڻ، جانورن جي دوا دارونءَ ۽ ڏاهپ جا ڏس ڏيڻ ۾ ڏاڍو مشهور هو، تنهنڪري تر جا ماڻهو ڪيس گهڻو مان ڏيندا هئا. مير وڏو ڪيس ذاتي طور سڃاڻندو هو، تنهنڪري گهنور خان مرڪنڊ به مير وڏي جي سلام خاطر چيڙن سان گڏجي آيو هو.

شڪار شروع ٿي چڪو هو، چيڙا جهنگ سٽيندا اڳتي وڌندا رهيا. ايتري ۾ اوچتو هڪ هڙهيءَ مان سوئر ٻل ڏيئي ٻاهر نڪتو ۽ ڀڄڻ لڳو، ۽ اتفاق سان گهنور خان سوئر جي سامهون اچي ويو. پرڀان مير وڏو جيڪو پيهي تي ويٺو هو، تنهن سوئر کي گهنور خان ڏانهن ڊوڙندي ڏٺو ته هڪل ڪري

چيائينس، ”اڙي گهنور، متان پٺاڻن کي ڇڏيو اٿئي!“

پنهنجي سرهيات پيءُ تي هيءَ گار پڌي، گهنور خان ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو ۽ سٺ ڏيئي پٺتي، هٿن سان وڃي سوئر جي ڪنن کي جهليائين. ساٿين ڏٺو ته متي آڏاٽي، سوئر هيٺان ۽ گهنور متان، پٺي وڃي ڪامي ۾ ڪريا. ٿوريءَ دير ڪان پوءِ سوئر سٺ ڏيئي ڇڏائي وٺي ڀڳو. مير وڏي اهو سڀ ڪجهه متي پيهي تان ويٺي ڏٺو ۽ وري گهنور خان کي رڙ ڪري چيائين، ”اڙي پٺاڻن کي جلدي ڏنئي!“ مير وڏي جو اهو جملو پڌي، گهنور خان جي اکين ۾ رت پرجي آيو ۽ هڪدم پنهنجا پٺي هٿ متي ڪري هوا ۾ لوڏيائين، جن ۾ ڪيس سوئر جا پٺي ڪن هٿن ۾ مضبوطيءَ سان جهليل هئا. ۽ رت سندس هٿن تان هيٺ لهي پانهن ڏانهن وڌڻ لڳو هو. ۽ نهايت ڪاوڙ ۽ حقارت سان مير صاحب کي وراڻيائين ته ”پٺاڻن جا ڪن ته اجهو هٿن ۾ اٿم، باقي اهو پٺاڻ، سو اهو ڀڳو ٿو وڃئي!!“

جاگيرداري مفاد ۽ سنڌي جذبي

سنڌ جي هڪ خاص طبقي پنهنجي دولت ۽ طاقت وڌائڻ خاطر سنڌ ۽ ان جي عوامي مفادن کي هميشه پٺي هڪ صدقي جي ٻڪري جيان قربان ڪيو آهي. پر هن بااثر طبقي ڪي اهڙا ماڻهو موتيءَ داڻا به پيدا ڪيا، جيڪي پنهنجي گهڻين ڪمزورين يا اوڻاين جي باوجود به ڪن اهم خوبين جا مالڪ هئا. هر سماج ۾ ڪي ڪي ماڻهو سخت قسم جي روايت پسنديءَ ۾ ورتل هجن ٿا. پر جيڪڏهن ساڻيهه جي سڪ سان گڏ هڪ مخصوص سماج جي بيضرر رسمن ۽ رواجن تي سختيءَ سان پابندي يا پنهنجي تهذيب ۽ سڀيتا سان ڪنهن جو سچو سنڌ هجي، ته اهڙي ماڻهوءَ جو ذڪر نه ڪرڻ سخت ناانصافي ٿيندي، پوءِ ڀلي ڪٿي هو هڪ طرح ڪنهن خاص ناپسند طبقي سان ڇو نه لاڳاپيل هجي.

اتر سنڌ جي سکر ضلعي ۾ جاڳڻ خان پيو هڪ بااثر زميندار ۽ پنهنجي قوم جو سردار ٿي گذريو آهي. انگريزن جي حڪومت جو دور هو ۽ ان وقت ڪوڏاوالا سکر ضلعي جو ناليرو ڪليڪٽر

هو. جاگيردار طبقي ۽ وڏن ڪامورن جا مفاد هڪجهڙا ٿين، ان ڪري مرحوم جاڳڻ خان پيو ۽ ڪوٽا والا پاڻ ۾ ٻنهي گهاٽا دوست هئا يا ائين ڪٿي چئجي تہ هو ٻئي پاڻ ۾ پڳ مٽ يار هئا. هڪ دفعي سنڌ جي انگريز گورنر اتر سنڌ جي دوري تي وڃڻ جو ارادو ظاهر ڪيو، جنهن ۾ سکرضلعي جو دورو پڻ شامل هو. ننڍا ڪامورا پنهنجي روايتي چاپلوسيءَ وسيلي، پنهنجن وڏن ڪامورن کي خوش ڪرڻ خاطر، پنهنجي حد جي جاگيردار طبقي تي ذاتي اثر رسوخ هلائي، گورنر صاحب جي دعوت ڪرڻ لاءِ زوربار وجهڻ لڳا، جيئن انگريز حاڪم خوش رهن ۽ ڪامورن ۽ ان سان لاڳاپيل پرماري طبقي جي مفادن جي حفاظات پڻ بهتر نموني ٿي سگهي. هن موقعي تي ڪوٽا والا پنهنجي پياري دوست جاڳڻ خان پيءُ جي ڳوٺ هلي ويو ڪيس گورنر بهادر جي دعوت ڏيڻ لاءِ چيو. جاڳڻ خان سنڌ جي هڪ روايتي مهمان نواز جي حيثيت ۾ گورنر صاحب جي دعوت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو.

انگريز گورنر جي دعوت ڪرڻ ڪا رواجي ڳالهہ ڪانہ هئي. هن ڪم لاءِ وڏو پئسو ٿي ڪتو ۽ اُن خرچ کي تہ ڪو جاڳڻ خان پيو يا سندس طبقي وارو ٻيو اهڙو وڏو ماڻهو ئي منهن ڏيئي ٿي سگهيو.

باقي جهڙو تهڙو زميندار تہ هن وڏيءَ دعوت جي سڌ ٻـڌ نٿي ڪري سگهيو. جاڳڻ خان پنهنجي دوست ڪليڪٽر جي عزت خاطر ۽ پنهنجي شان ۽ شوڪت ڏيکارڻ لاءِ ٻنهہ گهڻو پئسو ڏوڪڙ خرچ ڪري هڪ تمام وڏيءَ دعوت جو بندوبست ڪيو ۽ اُن ڏس ۾ سڄيءَ سنڌ جي جاگيردار طبقي ۽ ٻين معززن کي دعوت ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ نينڊ پڻ ڏياري سوڪلي.

دعوت جي رٿيل پروگرام موجب مقرر تاريخ کان ٻہ ڏينهن پهرين ڪوٽا والا صاحب دعوت جي انتظام کي آخري شڪل ڏيڻ لاءِ جاڳڻ خان جي ڳوٺ اچي پهتو. وقت جي لحاظ کان جاڳڻ خان هن دعوت تي پئسو پاڻيءَ وانگر وهايو هو. هڪ غيرمعمولي ۽

شاندار دعوت جو انتظام ڏسي، ڪوٽا والا جون ڏندين آڱريون اچي ويون. پاڻ نهايت خوشيءَ ۾ گهمنڊ وچان جاڳڻ خان کي چيائين، ”جاڳڻ خان! منهنجي دوستن ۾ سنڌ جي مڙني جاگيردارن ۾ بيشڪ توهان کي مٿانهين جاءِ والارڻ جو حق آهي، توهان جهڙا سنڌي سردار ئي مهمان نوازيءَ جي رسم کي جاري رکي سگهن ٿا.“ اهو چئي، جاڳڻ خان جواب ۾ هڪ وڏو ٽهڪ ڏيئي، ڪوٽا والا کي ڪٽي پاڪر ۾ وڏو ۽ وٺي اچي ڪيس پاسي واريءَ ڪرسيءَ تي ويهاريو.

پيئي ڏاڍا خوش هئا ۽ گورنر صاحب جي آجيان جي باري ۾ ڳالهائڻ لڳا. جاڳڻ خان هڪ جاگيردار هجڻ سان گڏوگڏ نهايت سادو ۽ روايتي سنڌي ماڻهو پڻ هو، تنهنڪري ڪوٽا والا کيس لباس جي باري ۾ سمجهاڻي ڏيندي چيو، ”جاڳڻ خان سون کي خبر آهي ته توهين هميشه سنڌي جتي پيرن ۾ پائيندا آهيو، چا، توهان دعوت واري موقعي لاءِ ڪو انگريزي قسم جو بوٽ ورتو آهي؟“

اهو چئي، جاڳڻ خان ٿوريءَ دير لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو. گنڀير ٿي، وراڻيائين، ”ڪوٽا والا! اسان جا ابا ۽ ڏاڏا سنڌي جتيون پائي مري ويا، سچ پڇو ته مون حياتيءَ ۾ بوٽ پائڻ لاءِ سوچيوئي ڪونهي. مان سنڌي جتي پائي گورنر صاحب جي آجيان ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪيان ٿو.“

اهڙو جواب ٻڌي ڪوٽا والا ڏاڍو پريشان ٿيو ۽ کيس وري چيائين، ”جاڳڻ خان! ضد ڇڏيو، مهرباني ڪري اٿو ۽ هن وقت مون سان گڏ سکر هلو ته مان پنهنجي پسند مطابق توهان کي هڪ سهڻو انگريزي بوٽ پارائيندس، جيئن انگريز حاڪم اهو محسوس ڪن ته سنڌي قوم سنڌن سهڻي لباس کي پڻ قبول ڪري ورتو آهي.“ اهو ٻڌي، جاڳڻ خان ڪاوڙ ۾ باهه ٿي ويو ۽ ٽپ ڏيئي ڪرسيءَ تان اٿي بيٺو. ڪوٽا والا کي وراڻيائين، ”مهربان توهان مون کي اڄ سنڌي جتي لاهڻ لاءِ چيو آهي، ٿوريءَ دير کان پوءِ منهنجي پڳ به مٿان لاءِ چوندا. تنهنڪري هيءَ دعوت ختم سمجهو!“

۽ هڪل ڪري دعوت جي انتظام ڪرڻ وارن ماڻهن کي چيائين، ”اڙي لاهيو هي تنبو ۽ تالان، سڀ انتظام ختم سمجهيا وڃن. هاڻي ڪوبہ گورنر جاگڻ خان جي دعوت ۾ نه ايندو.“ ڪم ڪرڻ وارا اڄ حيرت مان ڪم مان هٿ ڪڍي، جاگڻ خان ڏانهن ڏسڻ لڳا ۽ ڪليڪٽر ڪوٺا والا وائڙو ٿي ويو ۽ پنهنجي دوست کي ٽڪ ٻڌي گهوري ڏسڻ لڳو: شايد اهو به سوچيو هجيس ته ’جاگڻ خان پيو هڪ سخت قسم جو روايتي سنڌي ضرور آهي، پر سا گڏ وقت ڪيترو نه سادو ماڻهو آهي، جنهن پنهنجن جاگيرداري مفادن تي سنڌي جتيءَ کي ترجيح ڏني هئي!‘ (۱۴-۱۰-۱۹۸۴ع)

سنڌ جي مدنيت جو جائزو ۽ مطالعو

(هي غا تنوشي)

سنڌ جو هوائي نظارو

ڪنهن به طاقتور ملڪ جي سئٽالائيٽ جي مٿان بيٺي سنڌ کي ڏسي سگهجي ٿو — اڪين مان نه، ته انهن ڪئميرائن ۽ انهن اوزارن جي مدد سان، جيڪي سنڌ جي ڊگهائيءَ ۽ ويڪرائيءَ کي رڳو انچ - ڏيڍ جي هڪ فوٽوءَ ۾ ڏيکاري سگهن ٿيون. اڄڪلهہ سنڌ جو اڀياس ۽ مطالعو ڪجهہ انهيءَ طرح به ڪيو ٿو وڃي. موسمياتي سيارا سنڌ جي مزاج جي باري ۾ ڳالهائين ٿا ۽ سنڌ جي موسم جي باري ۾ نه رڳو تازو اڀياس ڏين ٿا بلڪ اهي ته اهڙي اڳڪٿي به ڪري سگهن ٿا ته سنڌ جي مدنيت، سماجيات، نسلي حالت، سياسي صورتحال، جاگرافي، تاريخ، اڳتي ڪهڙو رخ اختيار ڪنديون.

اهڙيون طاقتور اکيون اهو به ٻڌائين ٿيون ته هڪ طرف ۱۱۸ ڊگري حرارت ۾ سنڌ جي عورت شلوار کي ڇٽي، صبح جو سٿين وڳن کان منجهند جي هڪ وڳي تائين پاٽيءَ ۽ گپ ۾ روزبو ڪري رهي آهي. هو اهو به ڏيکارين ٿيون ته روزبي ڪندي دنيا جي هن مقدس انسان جي جسماني حالت ڪهڙي رهي ٿي. هوءَ، جنس کان بي‌نياز، مردن سان گڏو گڏ ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ڪم

کري ٿي. اهي اکيون اهو به ڏسن ٿيون ته سنڌ جي ڪچن گهرن ۾ هي عورتون باقي وقت ۾ کهڙو ڪم ڪار ڪن ٿيون، ۽ رات جي وڳڙي ۾ تارن جـي هيٺان، مچرن ۽ گرميءَ جي پوسٽ جـي حالت ۾، هي عورتون، موسم جـي حالتن کـان بنهه بي خبر، ايندڙ صبح جي روشنيءَ جي انتظار ۾ آرام ڪن ٿيون.

هنن اکين کي ڪارين ۽ موٽر سائيڪلن جو هڪ حيرت ۾ وجهڻ جيترو هجوم سنڌ جي ڏورن شهرن ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڪارين کي عورتون به هلائين ٿيون، ۽ مرد به: ۽ سڀ ڪاريون ۽ موٽرون سعادت، خوش نصيبيءَ، سرهائيءَ، سدورائپ، بهشت جـي يقين ۽ اسلام جـي نعمت جـي رستن تـي تيز رفتاريءَ سان ڊوڙندي نظر اچن ٿيون.

اهڙيون طاقتور اکيون اهو به ڏيکارين ٿيون ته چنڊ رات جي خريداريءَ واري جوش ۽ مزي ۾ رات جي ٽين وڳي تائين حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي عورت دڪانن جي بلبن جي هيٺان چوڙيون پائي رهي آهـي، سبيل ۽ تيار ٿيل لباس خريد ڪري رهـي آهي، نئين فيشن جون جتيون ۽ سئنڊلون وٺـي رهي آهـي، مينديءَ جا ٽيوب خريد ڪري رهي آهي، ٽهڪن ۽ چرچن گهڻن ۾ رات جـي پوئين وڳڙي ۾ عيد جي آمـد تـي جوش ۽ جذبي سان هڪٻئي کي عيد جون اڳواٽ مبارڪون ڏيئي رهي آهي. رڳو هڪ رات ۾ ڪروڙين روپين جي مٺا سٺا جو هـي واحد وسيلو عورت، ملڪ ۽ سنڌ جي مدنيت ۾ هڪ اهم ڪردار ادا ڪري رهي آهي. هن جا ننڍڙا ٻارڙا به رات جو پوئين پهر تائين هن جي اڳيان ٽينگ ٽپا ڏيندا ۽ کيڏندا هلندا ٿا رهن.

بلڪل اهڙيءَ ئي هڪ رات ۾، بيل گاڏيءَ تـي يا گڏهه گاڏي تي سـياري جي اکين کي آهي عورتون ۽ آهي مرد به نظر اچن ٿا، جيڪي خدا جي خوف ۾ روئندي ۽ توبهه زاري ڪندي پنهنجين پنين ڏانهن انهيءَ اميد ۾ وڃي رهيا آهن ته رات جو واهڻ ۾ پاڻي چڙهيو هوندو ۽ ڏورو پنيءَ جو ٽڪرو ريج هيٺ آيو هوندو، ۽ هي ان طرح ويسو به ويسا ٿي سگهي، روزبي لائق ٿيا هوندا، ۽ هو قدر رات

جو نمازون ادا ڪرڻ کان پوءِ وري صبح جو روزي کي لڳي ويندا.

سياري جي اڪين کي عيد جي رات جي پوئين پهر ۾ ڀلا ڀو ڇا ٿو نظر اچي؟ هنن اکين کي ڀيو اهو ٿو نظر اچي ته وڏن شهرن جي گهرن جي بند ڪمرن ۾ ڪي وڏنار هيبتناڪ ماڻهو ڏند ڪرٽي ڇتي رهيا آهن ته "......ڪي ڇڏيو ته پاڻ کي دربدر ڪن، هڪبئي کي ڪهن، مارين ۽ اوهين خدا جو نالو وٺي نند ڪريو ۽ پنهنجن بنگلن کي، ۽ بيگمن کي، سينگاريندا هلو."

آباديءَ جي منتقلي يا لڏپلاڻ

سنڌ جي آباديءَ جو وڏو حصو هميشه ڳوٺن ۾ پئي رهيو آهي. اها صورتحال ايتري پراڻي آهي، جيتري سنڌ جي تاريخ. سنڌ کان ئي وٺي سنڌ جي ماڻهن جو گذارو يا ته مال تي هو يا پنيءَ ٻاري تي. مال جوگذارو ٻهگاهه جي ميدانن ۽ فصلن تي ئي هوندو آهي، سو سڀ کير ڏيندڙ، هرڪاهيندڙ، مال ڍوئيندڙ يا مال لڏيندڙ جانور— جهڙوڪ گڏهه، خچر، آٺ، يا سواريءَ جا جانور، جهڙوڪ گهوڙا— سڀ اهڙيءَ ئي سر زمين تي رهي سگهن ٿا، جتي سندن کاڌي لاءِ چارو ۽ رهائش لاءِ موزون وٿاڻ موجود هجي.

سنڌ جي زمين ميداني علائقن کان سواءِ ڪڇي جي انهن علائقن واري زمين به آهي، جتي جانورن جي پالنا ۽ رهائش يا گذاري جو جوڳو بندوبست طبعي طور تي موجود آهي ۽ اهڙيءَ طرح ميداني علائقن تي پاڻيءَ جي فراوانيءَ جي ڪري— جيڪا بعد ۾ سنڌوءَ تي ٻراجن جي ڪري حاصل ٿي— ماڻهن جي گذاري جي لاءِ کيتيءَ جون سهوليتون رهيون آهن، جتي اڄ جديد ۽ قديم وسيلن سان اناج پيدا ٿي رهيا آهن. ٻراجن کان اڳ به ڪڇي جا علائقا آباد ۽ خوشحال هئا. انهن کان سواءِ، چرخيءَ ۽ بارانيءَ جي وسيلن سان سنڌ اڳ ۾ ئي زرعي زمين جي ڪري خوشحاليءَ جو علائقو هو.

اهڙيءَ حالت ۾ آباديءَ جــو تمام وڏو حصو پرانهن ئــي ڳـٺـن تي رهندو هو، جتي زراعت جون سهولتون موجود هيون ۽ جتي کير، لحميات ۽ ان جي پيداوار سان لاڳاپيل جانور موجود هئا. اهــڙن ڳـٺـن ۾ بار ڪـڍڻ ۽ ڊوڙڻ وارا جانور بــہ موجود هئا. اڄ سوڌو اِنهن ئــي مدنيت جي حالتن ۾ سنڌ ۾ آدم جو تمام وڏو حصو اهــڙن ئــي هنڌن ۾ رهي ٿــو، پــر هيءَ تمام وڏي حقيقت ڪڏهن بہ جديد دور جي ماهرن ۽ منصوبي بند حضرات جي ذهن ۾ نہ آئي آهي تہ منصوبي بندي سڄي ماڻهن جي لاءِ ڪئي ويندي آهي ۽ انهن جي سهوليت ۽ آسانيءَ يا بهتر مدنيت ۽ سماجي زندگيءَ لاءِ ڪئي ويندي آهي.

انگن اکرن مان ئي پڌرو آهي تہ شهري علائقن کي بهتر ۽ وڌيڪ سهولتون مهيا ڪيون پيئون وڃن، ۽ هر سال پيداوار جو عام وڏو حصو شهري علائقن ۾ روڊن، نقل ـ حمل جي وسيلن، پاڻي ۽ گئس ـ بجليءَ، بهتر رهائش جــي سهولتن، صفائيءَ جــي انتظام، تعليم، صحت ۽ آمدرفت جي وسيلن تي خرچ ڪيو ٿو وڃي. هــن ڳالهہ جو هڪ وڏو سبب اهــو آهي تــہ صاحب اقتدار، ڪامورو، حڪومتن جو ڪرتا ڌرتا ۽ هنرمند استحصالي اڪثر ڪري شهرن ۾ ئي رهڻ پسند ڪري ٿو. انهن سڀني جي ڪري شهرن کي بهتر انتظام مهيا ڪري ڏيڻ سان هــو هڪ نموني ۾ ذاتي فائدن کي حاصل ڪري سگهن ٿا. صنعت ۽ حــرفت جي ادارن کي بہ شهرن ۾ ئي مرڪوز ڪيو ويو آهي. ان طرح، سرمايي جي ميڙپ جا بهتر وسيلا بہ شهرن ڏانهن ئي ويا آهــن ۽ مزدوريءَ ۽ پورهئي جي لاءِ موقعا بہ شهرن ۾ ئي ملن ٿا.

هن طرح طبعي ۽ هٿرادو مدنيت جا بہ نمونا سنڌ جي مدني زندگيءَ ۾ هڪبئي سان ٽڪراءَ جي حالتن ۾ اچي ويا آهن. طبعي مدنيت جي تقاضا پٽاندر، ڪارخانا ۽ نقل حمل توڙي آمدرفت جــا وسيلا ۽ اهڙيءَ طرح بهتر معاش جــا سڀ وسيلا انهن علائقن ۾ موجود ڪري ڏيڻا هئا، جتي طبعي وسيلا اڳوات موجود هئا. هــن

بندوبست جو هڪ وڏو فائدو اهو ٿئي ها ته ملڪ جي آدم جو وڏو حصو ۽ ايراضيءَ جي خيال کان تمام وڏو علائقو هڪ رڻ پٽاندر وڏيڪ بهتر علائقو بڻجي پوي ها. ان سان هڪ طرف مجموعي آمدنيءَ ۾ اضافو اچي ها ته ٻئي طرف مالي، سماجي ۽ عمومي طور تي خوشحاليءَ جا امڪان وڌن ها. پر افسوس، ٻيءَ طرح هڪ پريشان ۽ پريشان حال مدنيت جي پيدا ڪرڻ سان اهڙيون حالتون پيدا ڪيون ويون آهن جو سک ۽ آرام جي گهڙين جي لاءِ روزانو سون ماڻهن کي فطري، قدرتي ۽ طبعي وسيلن کي ڇڏي، شهرن ۾ اچڻو ٿو پوي. هن حقيقت جي ڪري هر سال ڪروڙين روپين جا طبعي ۽ قدرتي وسيلا رڳو سنڌ ۾ تباه ٿيندا ٿا رهن. مثال طور، هاليجي، ڪلري، لنگهم ۽ ڍگهم جهڙين ڍنڍن جي تباهيءَ جو ڪارڻ اهو آهي جو گهربل سهولتن نه ملڻ ڪري آتان جا ماڻهو وڏن شهرن ڏانهن منتقل ٿي ويا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح دنيا جي بهترين غذا يعني سنڌ جي مڇيءَ جا غذائي وسيلا جيڪي سنڌ کي حاصل هئا، سي تباهه ٿي ويا آهن. اهڙيءَ طرح، گوشت، کير ۽ پين اهڙن وسيلن، جهڙوڪ مال جي چاري جا ذخيرا، ڏسندي ڏسندي، هٿ سان ناپيد ڪيا ويا ۽ ڪيا پيا وڃن.

هٿرادو مدنيت، ان طرح هڪ سازشي ذهن جي پيداواري قوت آهي، جيڪا طبعي ۽ حقيقي مدنيت جي مخالفت ۾ هڪ اهڙو هٿرادو بندوبست ڪري چڪي آهي، جنهن مطابق هڪ خاص طبقي کي ورسايل طبقو بڻائڻ سان سنڌ جي ۽ ملڪ جي تمام وڏي حصي کي انهن نعمتن کان محروم رکيو ويو آهي، جيڪي جديد سنڌ ۽ جديد پاڪستان ۾ هر فرد جو حق آهن.

هن حالتن ۾ فطري، قدرتي ۽ طبعي آسودگيءَ جو پهڪندڙ نظام نابود ٿي رهيو آهي، ۽ هوڏانهن شهرن ۾ رڳو هڪ خاص ورسايل طبقي جي ڪفالت بلڪ آسودگيءَ تي ڪروڙين روپين جا خرچ ٿي رهيا آهن.

هن طرح گهٽو ڪري پاڪستان جي سڀني صوبن کي هڪ

سازشي ۽ عوام - دشمن، ڪفور ۽ جنوني منصوبي بند ذهن جي حوالي ڪري، ان کي آپاري، اهو سمجهايو ويو آهي ته ڪئي هاٿيءَ جيان جيئن ڪيس وڌي ۽ جيترو هو ڪري سگهي، هو پاڪستان جي فطري ۽ واقعي ۽ حقيقي مدنيت کي تباهه ڪرڻ جي سازش ڪندو رهي ۽ اهڙيءَ طرح پاڪستان ۾ فطري استحڪام ۽ سماجي آسودگيءَ جو جيترو نقصان ٿئي، ٿيڻ ڏجي.

ظاهر آهي تہ هنن حالتن ۾ ماڻهن جي لڏپلاڻ هڪ فطري امر آهي، ۽ ان مان ملڪ جو جيڪو نقصان ٿئي ٿو، اهو لازمي آهي. هي سيڪجهه بي بنياد، غير سائنسي ۽ غيرحقيقي انهيءَ پلاننگ جو نتيجو آهي، جيڪا پاڪستان جي خلاف هڪ وڏو سازشي ذهن رکڻ وارا رڳو ڪي چند ماڻهو ڪري رهيا آهن.

ڇا اِها آهي انهن جي وطن دوستي، جنهن جو پرچار اسان جي خرچ تي هلندڙ ابلاغ جا وسيلا سالن کان ڪندا آيا آهن؟

پرجيڪڏهن فرض ڪجي تہ منصوبہ بنديءَ جو تعلق اهڙن سوالن سان نہ آهي تہ ڪهڙا علائقا آباد ڪيا ۽ ڪهڙا علائقا آباد نہ ڪيا بلڪ برباد ڪيا، تہ بہ اهو ضرور سمجهڻو پوندو تہ هيءَ نام نهاد مهارت منصوبہ بنديءَ جي باري ۾ ايتريءَ ۽ ايڏيءَ تہ جهالت جو شڪار آهي، جو هڪ عام ۽ سادي حقيقت بہ — هتي اها حقيقت تہ ملڪ جا قدرتي وسيلا ئي آهن، جيڪي ملڪ جي مدنيت ۽ اقتصاد جي ترقيءَ جا بنياد بڻجن ٿا — هن ٽولي کي اڄ سوڌو سمجهہ ۾ نہ آئي آهي.

ڇا اها حقيقت نہ آهي تہ منصوبہ بنديءَ سان تعلق رکڻ وارن نام نهاد ماهرن سنڌ جي مڇيءَ، چراگاهن، جانورن، ڪپهہ، معدنيات، تيل ۽ گوشت جي عظيم وسيلن کي رڳو ڏسڻ جي لاءِ سفر ڪرڻ جي تڪليف بہ ڪڏهن نہ ڪئي آهي؟ (۲۶-۷-۱۹۸۴ع)

خوشي ۽ خريد

(هي غا توشي)

١- خوشيءَ جو خريد يا خريداريءَ سان ڪهڙو واسطو آهي؟ اهو جيڪڏهن ڪو بنيادي سوال آهي، ۽ آهي، ته پوءِ ان جو تعلق رڳو اقتصاد يا اقتصادي حالتن يا اقتصادي ڪيفيتن سان آهي. اقتصادي حالتن اندر اها ڳالهه تمام چٽيءَ طرح ڏسي ڏي سگهجي ته هرڪو ماڻهو جنهن جي هٿ ۾ ڏوڪڙ آهن، سو خريداري ڪري ٿو. گهٽي ڏوڪڙ وارو ماڻهو گهٽي خريداري ڪري ٿو. سو اهو سچ آهي ته "هوند تي هونگ آهي"، يعني هوند جي ڪري ماڻهو خريداري ڪن ٿا ۽ خريداري ڪري ماڻهو خوش ٿين ٿا ۽ خوشي مائين ٿا. هنن لفظن ۾ سمايل جيڪو تصور آهي، سو بلڪل فطري نه آهي ۽ انسانذات جي معاش جي سادن اصولن جي بلڪل ابتڙ آهي. پر پوءِ به اهو تصور هڪ حقيقي ۽ عملي تصور آهي. ان ڪري انسان جي معاملن ۾ ۽ انسان جي معاشرت ۾ خوشي، هوند ۽ خريد، يا هوند، خريد ۽ خوشيءَ جو هڪ 'نيڪڙو' ڏاڍي زورشور سان ڪم ڪري ٿو: هي نيڪڙو غريب توڙي امير معاشرن جو هڪ اقتصادي معاملو آهي.

هي معاملو (جيڪو هوند، خريد ۽ خوشيءَ جو معاملو آهي) هڪ طرف کان دلچسپ آهي ته ٻئي طرف کان ڏاڍو هاڃيڪار آهي. اسين پهريائين ان جي دلچسپيءَ وارو طرف بيان ڪريون ٿا، ۽ پوءِ، ان جي ابتڙ، ان جي هاڃيڪار هئڻ جو بيان ڪنداسون.

انسان وٽ پئسو آهي ته چئبو ته انسان 'خوش ماڻهو' آهي. انسان وٽ پئسو آهي ته چئبو انسان 'سکيو ستابو' آهي: انسان وٽ پئسو آهي تہ چئبو تہ انسان 'مچيءَ مانيءَ' وارو آهي. انسان وٽ پئسو آهي ته چئبو ته 'ڪائي ٿو ۽ اوباري ٿو'. انسان وٽ پئسو آهي ته چئبو ته 'اٺ ڏڏيون ٿيون چڙنس'. هاڻي رڳو هنن ٿورڙين

حالتن يا ڪيفيتن تي ئي ويچار ڪنداسون ته معلوم ٿيندو ته هوند يا آسودگيءَ جا نتيجا چار نڪرن ٿا: (۱) خوشي، (۲) سک يا آرام جي زندگي، (۳) غذائي شين جي فراواني، جنهن ۾ پروٽين يعني گوشت مڇيءَ جي حاصلات به شامل آهي، ۽ (۴) غذا جي ضرورت کان وڌيڪ خريداري.

هن طرح رڳو سنڌي سماج جي مزاج يا سماجيات جي حالتن ۾ ئي نه پر عام طور تي دنيا جي هونديءَ وارن سماجن ۾ به هيٺيون يا پئسن جي فراوانيءَ جي ڪري ڇهن صورتن مان هڪ ته گهٽ ۾ گهٽ اهڙي آهي، جنهن کي ”صورت خرابيءَ جي“ چئي ٿو سگهجي، جنهن جو تعلق انهيءَ صورت سان آهي، جنهن ۾ غذا جو گهٽ ۾ گهٽ به چوٿون حصو برباد ڪيو ٿو وڃي، يا اجايو ٿو وڃي. هن طرح رڳو سنڌي زبان جي دائري يا سنڌي سماج جي معنيٰ جي دائري جي اندر رهي به * سنڌ جهڙن اسرندڙ علائقن توڙي دولتمند سماجن ۾ به انهيءَ ڳالهه کي پليءَ پٽ سمجهي ٿو سگهجي ته پئسي جي پئيان جيڪڏهن ڏي نيڪيون آهن ته ان جي پويان هڪڙي بدي به آهي.

پرعجب جهڙي ڳالهه آهي جو جيڪڏهن هنن ڇهن اقتصادي صورتن ۾ رڳو پنجين وڌيڪ صورت ”اَٺَ ڏڏيون ڇڙَٽ“ واري، تي ملائجي ته پوءِ سڄي صورتحال ڪافي مختلف بڻجي ٿي وڃي. اهو اجهو هن طرح ته اِها هڪ وڌيڪ صورت جيڪا جوڙ ٿا ڪريون، سا صورتن جو ڪل تعداد پنج تہ بڻائي ٿي پر نيڪين جو تعداد پوءِ بہ رڳو ٿي رهي ٿو. البت جيڪو تعداد وڌي ٿو، سو

* سنڌي زبان جي محاورن کي اصل اقتصادي صورتحال کي سمجهائڻ جي لاءِ هن مضمون ۾ هڪ وسيلي طور ڪم آندو ويو آهي، پر محاورن جي هن معنيٰ جي دائري ۾ آهي سڀ اقتصادي حقيقتون اچي سگهن ٿيون، جن کي ”غيربرابريءَ واري اقتصاديات“ چيو ويو آهي.

بدين جو ٿو وڌي — يعني بدين جو تعداد ٻـه ڀـو ٿئي ۽ نيڪين جو تعداد بلڪل ٿي نٿو وڌي. هن صورتحال جا اقتصادي ۽ منطقي نتيجا هيٺيان ٿا نڪرن:

(١) هڪ دولتمند سماج ۾ پئسي جي هوند جي ڪري چئن مثال ڏنل حالتن مان ٽي نيڪيءَ ڏانهن مائل آهن ۽ هڪ بديءَ ڏانهن مائل آهي.

(٢) هڪ دولتمند سماج ۾ پئسي جـي هوند جـي ڪري پنجن مثال ڏنل حالتن مان ٽي نيڪيءَ ڏانهن مائل آهن، ۽ ٻه بديءَ ڏانهن.

اِن طرح جيڪي مفروضا وڌيڪ تحقيق لاءِ منطقي طور تي اڳيان اچن ٿا، سي هن هيٺ ڏيون ٿا:

(١) هونديءَ واري سماج ۾ جتي پئسو گڏ ٿئي ٿو ۽ خرچ ۾ ٿئي ٿو، اتي ڪن ٻـه چئن چونڊيل ماڻهن مان جيڪڏهن ٽـي خوش آهن ته چوٿون خوش نه آهي، جو اهو هڪ ماڻهو اجايو ٻه عمل اختيار ڪري ٿو.

(٢) هونديءَ واري سماج ۾ جتي پئسو گڏ ٿئي ٿـو ۽ خرچ ۾ ٿئي ٿو، اتي ڪن ٻـه پنجن چونڊيل ماڻهن مان جيڪڏهن ٽي خوش آهن ته ٻه ماڻهو خوش نه آهن.

(٣) هونديءَ واري سماج ۾ جتي پئسو گڏ ٿئي ٿو ۽ خرچ ۾ ٿئي ٿو، اتي مطالعي لاءِ ماڻهن مـان جيترا وڌيڪ مثال کڻبا، اوترا وڌيڪ ماڻهو امڪاني طـور تـي ناخوش نظر ايندا ۽ ناخوش هوندا.

(٤) اهي سڀئي ماڻهو جيڪي ٽئين مفروضي ۾ اچـن ٿـا، سي سڀ پئسي جي خرچ ڪرڻ ۽ ڪمائڻ سان تعلق رکن ٿـا ۽ اها خوشي ۽ ناخوشي جيڪا هنن حالتن ۾ ڏسڻ ۾ اچـي ٿي، تنهن جو تعلق ٻه خرچ ڪرڻ يا خريد ڪرڻ جـي اقتصادي صورتحال سان آهي.

(۵) خرچ ڪرڻ جي معنيٰ آهي خريد ڪرڻ. خرچ ڪرڻ سان خوشي حاصل ٿئي ٿي، ته ان جو مطلب آهي ته خريد ڪرڻ سان به خوشي حاصل ٿئي ٿي، ۽ ان جي ابتڙ مفروضو بہ ايترو ئي درست آهي.

٣— ڪن به پنجن ماڻهن سان يعني ڪن به پئسي وارن معاشرن ۾ پنجن دولتمندن سان، هر هڪ پنجين جو قصو هن طرح بيان ڪيو ويو آهي ته "اڻ ڏٺيون ٿيون چيزون." هي ڪُليو تمام اهم ڪليو آهي، جو جتي چوٿون ڪليو رکيو اهو ٿو پڌائي تہ ڪجهه خرچ اجايو ۽ ڪجهه سجايو به ٿئي ٿو، آئي پنجون ڪليو اهو ٿو پڌائي ته ڪن به پنجن چونڊيل ماڻهن جي سيٽ سان هر ڪو پنجون ماڻهو پنهنجي دولت ناحق، اجائي، ۽ سواءِ ڪنهن به حاصلات جي خرچ ڪري ٿو— يعني هر ڪو پنجون ماڻهو دولت کي ڪنو ڪري ٿو. *

هن طرح دولتمند سماج يا هونديءَ يا هوند واري سماج ۾ جيڪڏهن ڪن بہ پنجن ماڻهن (مثال ورتل ماڻهن) سان ئي ماڻهو دولت کي خرچ ڪري خريداري ڪن ٿا ۽ خوشي حاصل ڪن ٿا ته انهن مان هڪ ماڻهو خرچ ڪرڻ سان خوشي حاصل نٿو ڪري سگهي، يا نٿو ڪري، جو ڪنهن به شيءِ کي يا خريد ڪيل شيءِ کي ضرورت کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ جو مطلب آهي ان شيءِ کي اجايو خرچ ڪرڻ، جيڪو هڪ اجايو عمل آهي ۽ اجايو عمل خوشيءَ جو نہ پر ناخوشيءَ جو "سبب ضروري" آهي. **

وري هن طرح هونديءَ واري سماج يا هوند واري سماج ۾

* سنڌي زبان جي معنيٰ جي مزاج پٽاندر هي پنجون ماڻهو اهو آهي، جنهن وٽ خريد ڪيل مال ايترو آهي، جو هن جي پنهنجي استعمال جي سگهه (Consumption Power) ايتري نہ آهي، جو آن مال مان هوڪو فائدو وٺي سگهي. ان ڪري ان جون سڀ مينهون ڏيڻ کان سواءِ ئي جهنگ چرڻ ٿيون وڃن.

** سبب ضروري: Necessary cause

ڪن ٻه پنجن چونڊيل ماڻهن مان پنجون ماڻهو ايتري خريداري ڏو ڪري، جو ان جي ڪاپي جي سگهه خريد ڪيل مال مان ڪوبه فائدو حاصل ڪري نٿي سگهي، يا هي پنجون ماڻهو اهڙيون شيون به خريد ڪري ڏو جن ڪي هو ڪم آڻي نٿو سگهي.

هي پنجون ماڻهو (اسان جي نظر ۾) اهو ماڻهو آهي، جيڪو

(١) قرض ڏئي ڏو پر قرض واپس وٺڻ جي ڪوشش نٿو ڪري ۽ ڪن حالتن ۾ معاف ڪري ڏو ڇڏي يا مدي وڌائڻ سان قرضدار جي نظرن مان نڪري ڏو وڃي.

(٢) امداد ڏئي ڏو ۽ موٽ ۾ پئسو نه پر ڪي ٻيا فائدا حاصل ڪري ڏو، جو پئسو ان وٽ فاضل آهي، جيئن پهرين ۽ حالت ۾ آهي.

(٣) هن پنجين ماڻهوءَ جي خرچ ۽ آمدني جي وچ ۾ جيڪا نسبت آهي، سا غيرموزون آهي ۽ غيرمتوازن آهي.

(٤) هي پنجون ماڻهو خريد ۽ هونديءَ جي دنيا ۾ هڪ نرالو مثال بڻجي ڏو پوي ۽ ظاهري طور تي هي ماڻهو عيش ڏاڍهن مائل رهي ڏو.

(٥) هي پنجون ماڻهو فاضل ۽ فالتو دولت جي بنياد تي نيڪين کي حاصل ڪرڻ جي بجاءِ ڏوهن کي حاصل ڪري ڏو، ان ڪري انسانذات جي لاءِ رڳو ان ڪري هڪ مسئلو بڻجي ڏو پوي، جو ان وٽ دولت وڌيڪ يا ضرورت کان وڌيڪ آهي.

(٦) هي پنجون ماڻهو جيڪو دولت جي بنياد تي اجايو خرچ ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهي، سو پنهنجي معاشري ۾ (جيڪو اسان جي تحقيق ۾ رڳو "پنجن ماڻهن" جو معاشرو آهي) ساٿين کي پنهنجي گناهه جو شڪار بڻائڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهي، ان ڪري هو انهن جي وچ ۾ تباهيءَ جا طريقا آزمائي ڏو، ۽، ان ڪري، هي پنجون ماڻهو هڪ ئي وقت ڇڱن امن پسند معاشرن کي تباهه ڪرڻ لاءِ دولت خرچ ڪري ڏو ۽ هن طرح پوري انساني سماج ۾ جنگ ۽ قتل جو واحد سبب به هي پنجون ماڻهو آهي.

سو هي پنجون ماڻهو آهو ماڻهو آهي، جيڪو چئن قومن، چئن معاشرن، چئن ساڃين ۽ چئن اقتصادي ڍانچن جي وچ ۾ هڪ ۽ واحد ظالم سماج ۽ ظالم اقتصاد جو حامل هڪ معاشرو آهي. بس اهوئي آهي آهو سماج، جيڪو انساذات جي مستقبل جي لاءِ هڪ وڏو خطرو آهي: ۽ اهوئي آهي اڄڪلهه جي انساني دنيا جي مستقبل جو سوال، جيڪو اقتصاديات جي سادن ۽ عام فهم اصولن جي بنياد تي پنجين ماڻهوءَ کي خطرناڪ ۽ دهشتگرد ثابت ڪري ٿو.

ڏاهپ ۽ انساني صالح ۽ صحتمند سوچ ۽ پختو فڪر جڏهن هن پنجين معاشري کي گناهه جو پيداواري سماج سمجهي ان تي حملو ٿو ڪري، تڏهن هڪ ناسمجهه سماج ۽ ناعاقبت انديش سماج هڪ خاص حڪمت عمليءَ جي بنياد تي، جيڪا گناهگار سماج هن جي مٽي ۾ وجهي ٿو، فڪر جو دشمن ٿي ٿو پوي. ان طرح هو سيڙجي ٿو وڃي، ۽ نتيجي طور دنيا جي مظلوم معاشرن جي لاءِ بچاءَ ۽ زندگيءَ جوکم ڏاڍو مشڪل ٿي ٿو پوي. هيءَ صورتحال ڪيتريقدر هاڃيڪار آهي، ان کي بيان ڪرڻ کان اڳ ۾ هڪ دعو اڇو ته سنڌي سماج جي هڪ ٿلهي ماڻهوءَ سان ملون—

هيءُ ٿلهو ماڻهو اڄهو هيءُ خيال ٿو ڏئي:

عمر! جا تو مل عيد،
سا مون سوءَ ورتي سودرا!
وئي ويچارن وسري،
خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شهيد،
ماڻهو پنهنجي ملڪ جا.

عيد ۽ ماتم جهڙيون ٻه حالتون ٻن سماجن جي وچ ۾ بهم قائم ٿي سگهن ٿيون ته هڪ ئي سماج جي اندر به قائم ٿين ٿيون، هڪ ”عمراڻي“ سماج ۾ اقتصادي وسيلن سان گڏوگڏ انساني وسيلن يعني حسن، جوانيءَ، صبر، نيڪيءَ، حب الوطنيءَ ۽ شرافت

جهڙن وسيلن کي به استحصالي قوتون ذاتي فائدن جي لاءِ هڙپ ڪن ٿيون، ۽ وري انهيءَ ”هڙپ“ کي هو پنهنجو ذاتي مال سمجهي انهيءَ جي حفاظت جي لاءِ طاقت آزمائي ڪن ٿيون: ان طاقت آزمائيءَ جي لاءِ حڪومتن، قانونن، نظامن ۽ فلسفن جا فائدي وارا تصور پيدا ڪن ٿيون، ۽ اهڙن تصورن کي مفيد ۽ جمهور جي ڀلائيءَ وارا تصور ٻڌائي، موت ۾ هو اهو تصور وري به انهن مظلوم سماجن تي مڙهين ٿيون، جيڪي سماج سخت ڇڙت جي ڪري اڳ ۾ ئي نبل ۽ نستا آهن. ان جي ”پنجين“ ۽ پهرين ”ٿن“ جي وچ ۾ ”چوٿون“ به موجود هوندو آهي، جيڪو ڪائي به ٿو پر اوباري به ٿو ۽ پوءِ جڙ ڏڳي جيان ڏاچيون به ڏئي ٿو ۽ اکيون به هڻي ٿو. هن جو پيچ ڪنڌي تي هوندو آهي، ۽ گور ٿيو پڄندو وتندو آهي. هي گروهه سماجن جي وچ ۾ يا معاشرن مان ڪو به هڪ اهڙو گروهه يا معاشرو هوندو آهي، جنهن جي پيداوار جو ڪو واجبي ۽ ڪو جائز وسيلو نظر نه ايندو آهي. اهڙو سماج يا گروهه راتورات شاهوڪار ٿي پوندو آهي، ۽ پوءِ آهي گروهه پنهنجي ذاتي صلاحيت، خانداني ۽ ڪڙسي فطرت، شاهوڪار ٿيڻ جي قابليت ۽ تمدني برتريءَ جون دعوائون ڪري، اهو مشهور ڪندو آهي ته خدا هن جي هر عمل ۾ هن جي ئي فائدي ۾ آهي ۽ پيو ته هن جي مقابلي ۾ ٻيا گروهه جيڪي پٺتي پيل هوندا آهن، تن کان خدا ئي ناراض هوندو آهي، ۽ پيو ته هن جي زبان جهڙي ڪا زبان ڪانهي ۽ هن جي تمدن جهڙو ڪو تمدن ڪونهي.

ان طرح زبان، تمدن، مذهب، شرافت ۽ صلاحيت جا اهي تصور قوت خريد جي اقتصادي سوال سان ئي ڳنڍيل رهن ٿا. هن طرح ناڻو ڪي قدر پيدا به ڪري ٿو ۽ ڪن جو طرفدار به بڻجي ٿو. عام طور تي سماجيات ۾ اهوئي گروهه وچئين گروهه يا مڊل ڪلاس جي نالي سان آهي سڀ حرڪتون ڪري ٿو، جيڪي هڪ هونديءَ واري سماج ۾ تفريح ۽ مذاق جي نالن سان ڪوٺيون وينديون آهن.

هنن ۾ مخالفن جي مقابلي ۾ باقي ٻي گروهه، جيڪي گهڻو ڪري هڪجهڙا گروهه آهن، سي قوت خريد وڃائيندا ٿي رهن ٿا، ۽ آخر اهي ٻي پاڻ وڃائي، انهن حالتن جي وچ ۾ اچن ٿا، جن ۾ هنن جي اڳيان نرو سوال جيڪو رهي ٿو سو صرف جيئڻ جو ئي سوال هوندو آهي.

جيئڻ جي ڪوشش ڪن حالتن ۾ صلاحيتن يا محنتن جي ڪري هڪ مضبوط بلاڪ بڻجي ٿي وڃي ۽ پوءِ ٽڪراءَ واري اها صورتحال پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي ”جيئڻ جي جرئت“ (Courage to live) جو نالو ڏيئي ٿو سگهجي.

جيئڻ جي جرئت جي نمايان صورت آها هوندي آهي، جنهن کي ”انقلابي“ صورت چيو ويو آهي. پر آها حقيقت ۾ رڳو هڪ سلسلي عمل جي ڪڙي آهي، جيڪا تصادم جي ڪري ظاهر ٿئي ٿي.

هن طرح ”سکڻ“ يا نراسائيءَ مان ڏاڍي جي شفقت ۽ سخا ڏانهن واڌارڻ جي ڪيفيت ترقي ڪري پنهنجيءَ آنهيءَ صورت کي پهچي ٿي، جنهن کي ”شهادت“ يا اهڙي سعادت چئجي ٿو، جنهن ۾ انسان پنهنجي پورهئي جو ڦل پنهنجين اکين سان ڏسي ٿو.
(۲۷-۹-۱۹۸۴ع)

جمهوريت جا امڪان

(مدثر حيات عارباڻي)

پاڪستان ۾ هڪڙي معتبر اڳواڻ نظربنديءَ جي حالت ۾ هڪڙو بيان جاري ڪري اهو چيو ته پاڪستان ۾ جمهوريت جي آخري اميد کي به ختم ڪيو پيو وڃي. هن بيان کي، جيڪو بي بي سيءَ جي طرفان نصرالله خان ڏانهن منسوب ڪيو ويو هو،

ان کي پاڪستان جي عوام جي لاءِ هڪ وڏي اهميت حاصل آهي. ان ڪري هر اهو ماڻهو جيڪو ملڪ کي زنده رکڻ لاءِ جمهوري روايتن کي زنده رکڻ جو حامي آهي، سو هن صورتحال کي اهميت ڏئي ٿو ۽ قطري طور اهو محسوس ڪري ٿو ته جمهوريت جي تابوت ۾ آخري ڪوڪي لڳڻ کان پوءِ ملڪ جي صورتحال ڪهڙي ٿيندي، تنهن تي سوچڻ گهرجي. حقيقت ۾ پاڪستان جي سياست جو سوال هاڻي سياستڪارن جو نه پر آهي به عوام جو.

جيئن جيئن جمهوريت جا آخري ڏينهن قريب اچي رهيا آهن، تيئن تيئن پاڪستان جي نه رڳو سياست ڪار طبقي ۾ پر هڪ عام ماڻهوءَ ۾ به اهو احساس جاڳي رهيو آهي ته ملڪ جو مستقبل خطري ۾ پئجي رهيو آهي ۽ پاڪستان جا پنهنجا ملڪي مفاد غير ملڪي جمهور دشمن قومن جي هٿان گهڻا گهڻا ضربجي ۽ نقصانجي رهيا آهن.

جمهوريت مخالف تحريڪ ڪيترن ئي مرحلن مان لنگهي آهي. انهن مرحلن ۾ پارليامينٽ کي معطل ڪرڻ، آئين کي بيجان ڪرڻ ۽ فوجي حڪومت قائم ڪرڻ جهڙا قدم ته سياسي قدم هئا ۽ هر ماڻهوءَ انهن جو نظارو ڏينهن ڏٺي جو ۽ ويجهڙائيءَ کان ڪيو هو، پر هنن قدمن کان سواءِ ڪي اهڙا قدم به کنيا ويا هئا جن جي نتيجي ۾ ملڪ لاءِ اهڙي مرحلي تي پهچڻ اٽل ٿي پئي ڏٺو، جتي سڀ عوام پسند روايتون سڪي ڏوٽ ٿي ويون ۽ انهن ۾ عمل جي ڪا به گرمائش باقي ڪانه ٿي رهي.

سمجهيو ٿي ويو ته هي قدم برنڊڙ جبل جي انهيءَ مواد جهڙا هئا جيڪو اندر ئي اندر قائمي نڪرڻ لاءِ وڏيڪ گرم ٿي رهيو هو. انهن قدمن ۽ تدبيرن جو تعلق وڏيءَ حد تائين ملڪ جي اقتصادي پاليسين سان هو. اهڙيون پاليسيون ملڪ جي لاءِ جمهوري ادارن جي خاتمي کان به وڌ خطرناڪ ثابت ٿيڻ جهڙيون لڳيون ٿي.

حقيقت ته اها آهي ته اهي جمهور دشمن ٻاهريون قوتون جيڪي قومي خوداعتماديءَ ۽ خود ڪفالت کي زور وٺائيندڙ ادارن

جون دشمن هيون، اصل ۾ وڏو زور آنهن اقتصادي پاليسين جي دشمنيءَ واريءَ حالت کي مضبوط بنائڻ تي ڏيندڙيون رهيون. هي قوتون انهيءَ ڳالهه تي متفق هيون ته ڪو به معاشرو جيڪو اقتصادي طور ڪنگال نه ٿو ٿئي سو محتاج به ٿي نه ٿو سگهي ۽ آخر طور تي نزاع جي حالت تي به پهچي نٿو سگهي. ان ڪري هنن دشمن قوتن جي لاءِ اهڙي حالات جي پرنڌڙ جبل جي تري واري مواد ۾ وڏيءَ دلچسپيءَ جو ڪارڻ موجود هو، جيڪو قوم کي ۽ ملڪ کي پنهنجي قريب آڻي ۽ پوءِ اوچتو عوام جي سڄي سنڀاري ۽ اميد کي به انهيءَ لاوا جي زد ۾ آڻي ختم ڪري ڇڏي، جيڪو آنهن ٻاهرين استحصالين تيار ڪري اهڙيءَ ساعت لاءِ ٿي ڪيو.

اسان وٽ، جيئن ڏٺو ويو آهي، سڀ اقتصادي پاليسيون انهيءَ طرح عوام دشمنيءَ جي اصول تي ٻڌل رهيون، ۽ اهو ئي ڪم ڪنديون رهيون، جنهن ۾ جمهور ۽ عوام پنهنجي جيئڻ جي بنيادي ضرورتن جي پوري ڪرڻ جي لاءِ ئي سڄو رخ پنهنجي روزمره جي بنيادي مسئلن ڏانهن رکي ۽ حڪومت جي ڪاروبار کان سڄو پنهنجو توجهه هٽائي پري ڪري ڇڏڻ لاءِ مجبور رهي. هڪڙو عوام ۽ هڪڙو سماج جيڪو اهڙيءَ طرح بيمار، مفلس، صحيح اطلاع ۽ معلومات کان محروم ۽ انساني حقن کان محروم رهيل آهي، ظاهر آهي، ته جمهوريت جي لاءِ جدوجهد ڪرڻ جي پوزيشن ۾ ئي نه هو. ان ڪري جمهور مخالف قوتن کي اڄ سوڌو ڪنهن به انقلابي قوت جو مقابلو ڪرڻو نه پيو، تان جو صورتحال اتي اچي پهتي جتي جمهور لاءِ ڪا به اميد نه رهي، ۽ اڄ اهو چئو پيو وڃي ته ڪنهن هنگامي بحراني صورتحال ۾ ڪير هوندو، جيڪو ڪجهه قدر پاڻ لاءِ ۽ ڪجهه قدر پنهنجي ملڪ لاءِ ڪري سگهندو!

ڏٺو وڃي ته هيءَ صورتحال ڪا ازلي نه هئي. هيءَ صورتحال ته بنايل ۽ تيار ڪيل صورتحال هئي، جنهن جي سڄي ذميواري انهن عالمي قوتن (Powers) تي عائد ٿئي ٿي، جيڪي اڳ ۾ ته دنيا کي جمهوريت سيکارڻ نڪتا، پر پوءِ چالاڪ ته سندن گهرن

۾ اندر ٿي سنڌن پنهنجي نظام ۾ زوال پذيريءَ جون قوتون موجود هيون، هو ڪٿي جمهوريت ڏاهي ته نه سگهيا پر انهيءَ لاءِ مجبور ٿيا ته هو ڪوشش ڪري دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن مان جمهوريتن کي ختم ڪن. هنن قوتن جي لاءِ به مسئلا اهڙا موجود هئا، جن جو حل انهن جي پنهنجن نظامن ۾ موجود ڪو نه هو: هڪڙو مسئلو ته انهيءَ غير منصفاڻي نظام جي زوال پذيريءَ جو هو، جيڪو اهڙين قوتن جي تمام گهڻين ڪوششن کان پوءِ به زوال ڏانهن مائل رهيو ۽ جيئن پوءِ تيئن ڪمزور ٿيندو ويو. ان ڪري اهو فطري هو ته اهڙن ملڪن جا حڪمران جمهوريت کي قائم ڪرڻ جي سوال تي ڪمزوري ظاهر ڪن. اصل ۾ اهو انهيءَ غير منصفاڻي نظام جي ڪمزوريءَ جو ئي نتيجو آهي، جنهن کي اڄ آسريل ملڪ اختيار ته ڪن ٿا پر انهيءَ جي اندروني بيماريءَ جي شدت کان غافل رهن ٿا، جو اڄ ڪيترن ئي ملڪن ۾ جمهوريت آخري پساهن ۾ آهي، ۽ پاڪستان انهن مان هڪ آهي. ٻيو مسئلو جيڪو هنن جمهور دشمن قوتن جي لاءِ آيل هو، سو اهو هو ته اسرنڌڙ ملڪن ۾ عوامي سطح تي جابراڻي ۽ استحصالي نظام جي لاءِ محبت جي بجاءِ نفرت جو جذبو ڪارفرما هو. هن صورتحال کي جمهور دشمن قوتن غور سان ڏٺو ۽ هنن جي ”ماهرن“ اهو فيصلو ڪيو ته مظلوم عوام کي ڪنهن به ڪمزور ۽ زوال پذير نظام جي معرفت دوست بڻائي نه ٿو سگهجي؛ ان ڪري اهو ضروري هو ته انهن کي طاقت جي زور تي قبضي ۾ رکي، پنهنجا مفاد پورا ڪجن. انهيءَ فيصلي جو اظهار به ڪيو ويو آهي ۽ ائين چيو ويو آهي ته جتي به جمهور دشمن قوت جا مفاد آهن، اتي انهن کي حق آهي ته اهي قوتون انهن مفادن کي پنهنجو ”قومي مفاد“ تصور ڪن ۽ ان ڪري کين اهو حق آهي ته آهي آزاد ۽ خودمختيار ملڪن جي اندروني معاملن ۾ مداخلت ڪرڻ لاءِ طاقت جي آزمائش وارا رستا اختيار ڪن. جڏهن اها ڳالهه ظاهر ٿي ته جمهور دشمن قوتن جا قومي مفاد ٻين قومن جي حدن اندر به ٿي سگهن ٿا، تڏهن هر

ماٺهوءَ اهو سمجهيو ته جمهوريت جا ڏينهن پورا ٿي رهيا هئا، جو طاقت جي ذريعي مداخلت جو اصول جمهوريت جي سڄي وجود جي ئي خلاف هو.

هن ڏاڪي تي پاڪستان جي صورتحال اهاهئي جوآن جو جمهور ۽ عوام نا انصافيءَ جي اقتصادي پاليسين جي ڪري انتهائي مشڪل ۾ ورتل هئا. ان ڪري آهي غير منظم هئا ۽ ان ڪري عوام جي طرفان ڪنهن به متحد ۽ طاقتور مزاحمت جو مظاهرو نه ٿيي سگهيو. ڪن حلقن، جيئن پاڪستان جي مضبوط ۽ وڏي طاقتور صوبي جي حالت هئي، هن صورتحال ۾ اقتصادي خوشحاليءَ کي قائم رکڻ لاءِ سياسي معاهدي بازي ڪئي، ۽ هنن هن طرح پنهنجي زرعي جنسن جا اگهه وڌايا، نوڪرين ۾، خاص ڪري نيم سرڪاري ادارن جهڙوڪ ريلوي، واپڊا، گئس ۽ ٽرانسپورٽ جي شعبن ۾، خصوصي مراعات حاصل ڪيون، ۽ ان کان سواءِ ٻاهرين ملڪن ۾ ناڻي ڪمائڻ جي سهولتن وٺڻ جي پڪ پڪائي به ڪيائون. اهڙيءَ طرح ڪن اقتصادي مفادن حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنجاب جي حڪمران گروهن جمهوريت جي ڳالهه کي پاسيرو ڪري ڇڏيو ۽ اهڙيءَ طرح جمهوريت جيڪا هوندي پنجاب جي ئي مفاد ۾ حق ۾ هجي ها، اج بيجان آهي. ننڍا صوبا ڪا به معاهدي بازي ڪري نه سگهيا، جو انهن جي جمهوري قوت اڳ ۾ ئي غربت جي ڪري ۽ ناجائز دٻاءَ جي ڪري ڪمزور هئي ۽ انهن ۾ شخصيات جي هڪ ”پرستش“ (Cult) به هئي رستي ۾ عوام جي خلاف موجود هئي. اهڙيءَ طرح جمهور دشمنيءَ جي انهيءَ وڏيءَ قوت کي پاڪستان ۾ به پير ڄمائڻ جو سٺو موقعو مليو، جيڪا دنيا جي ٻين پٺتي پيل ملڪن ۾ به پنهنجن مفادن جي بچاءَ جي لاءِ طاقت آزمائي ڪري رهي آهي.

هاڻي سوال ٿو اٿي ته هن سڄي عرصي ۾ جنهن ۾ جمهور دشمن قوتون پنهنجو ڪم ڪري رهيون هيون، اسان جون سياسي پارٽيون ڇا ڪري ٿي سگهيون، ۽ انهن ڇا نه ڪيو، حقيقت

تہ اِها آهي تہ ملڪ جون گهڻو ڪري سڀ سياسي پارٽيون، سواءِ ڪن عوام دوست پارٽين جي، انهيءَ اقتصادي سازش جي مخالفت ڪري نہ ٿي سگهيون جيڪا عوام جي تہ خلاف هئي پر نوابن، ڪارخانيدارن، وڏن زميندارن ۽ وڏن واپارين جي ظاهري مفاد ۾ هئي. ان ڪري اهڙا "سياستڪار" اندروني طور عوام جي خلاف هن سازش ۾ دل ۽ جان سان شريڪ هئا. اهڙيءَ نفسياتي حالت آنهن جي حلقن مان عوام دوستيءَ ڪي ڪيڏي ڇڏيو هو ۽ اِن ڪري عوام بہ اهڙن سياستڪارن ڪي پنهنجو دشمن سمجهي پاڻ کان جدا ڪري ڇڏيو هو. هن طرح عوام ۽ سياسي پارٽين جي وچ ۾ عدم تعاون جي فضا جي لاءِ اها سياست ئي ذميوار آهي، جيڪا عوام سان مخلص نہ هئي. هن ڳالهہ ڪي سياستڪارن جي بدنصيبي ئي چئبو، جو اُهو اقتصادي نظام، جنهن ڪي سياستڪار پنهنجي پنهنجي مفاد ۾ ئي سمجهي رهيا هئا هميشہ حڪمران طبقي جي لاءِ هوندو آهي ۽ حڪومتن جي دوستيءَ ۾ ڪم ڪندو آهي. هاڻي ڇاڪاڻ تہ سياستڪار حڪمران نہ هئا، اهڙو اقتصادي سرشتو انهن جا مفاد پورا ڪري نہ سگهيو ۽ نتيجي ۾ سياستڪارن جا ٽولا بہ اقتصادي بدحاليءَ جو شڪار ٿي ويا. هن ڳالهہ سياسي پارٽين ڪي وڌيڪ ڪمزور ڪري ڇڏيو. ٻين ڳالهہ جيڪا سياستڪارن جي مفاد وڏان هوندي بہ سندن مفاد جي خلاف ٿي بيٺي، سا هئي اسلامي نظام جي. پاڪستان جو سياستڪار جيڪو اسلام جو شيدائي آهي، سو اسلامي نظام جو پاڻ بہ دعويدار هو ۽ هن ١٩٧٣ع واري آئين جي باري ۾ بہ اِهو ئي چيو هو تہ آهو اسلامي نظام جي نفاذ جي لاءِ موزون آئين هو. اهڙيءَ حالت ۾ سياست جي تقاضا بہ اِها هئي تہ جنهن ڳالهہ تي سڀ دشمن متفق هجن، تنهن جي حمايت جي لاءِ پاڻ بہ جهنڊو کڻجي ۽ پوءِ پنهنجو ڪاز يا مشن اهڙيءَ طرح پيش ڪجي، جو مخالفن لاءِ دليل ئي موجود نہ هجي. سياست جي هن هنرمنديءَ پاڪستان

جي سياستڪارن کي جيڪو ڪاپاري ڌڪ هنيون آهي، ان جي رت بند ڪرڻ لاءِ به هاڻي ڪين تمام ڊگهي عرصي جي آرام جي ضرورت پوندي. اسان ته پنهنجي ملڪ جي سياستڪار بزرگن کي اهو ئي مشورو ڏينداسون ته آهي پاڻ ڊگهي عرصي وارو آرام ڪن، ۽ سڀني غذاجو پاڻ لاءِ بندوبست ڪن. (١٤-١-١٩٨٤ع)

هيڏي هوڏي، جاڏي تاڏي

(جـوت علي)

اڙدو اخبارين انهيءَ سلسلي ۾ خوشنصيب آهن، جو ڪين حضرت پير سائين پاڳاري جون مزيدار، چٽپٽيون ۽ تازيون ”لٽڪن چٽڪن“ جهڙيون خبرون پڙهڻ لاءِ ملي وڃن ٿيون. سنڌي اخبارون پڙهندڙ ويچارا هونئن ئي انهيءَ سلسلي ۾ ايترا ئي مظلوم آهن، جيترا ڪي بلو لائين توڙي عـام بسن جا پاسينگر، جيڪي پـاڙو پري انهن سوارين ۾ ويهن ٿا ۽ پوءِ آهن ڊرائيورن جي رحم ڪرم تي: وٽين ته نعتن، قوالين ۽ جلال چانڊئي جون ڪيسٽون ٻڌائين، وٽين تـه ڪنهن ڪنڌ ۾ ڪيرائين. پنهي ڏرين ڪان ڪو بـه پڇڻ وارو ڪونهي، سول مقصد آهي پيسو ڪمائڻ ۽ پنهنجو شان رکڻ.

سائينءَ جي ”لغڙ بازيءَ“ واري اهم خبر لاءِ به اسان سڀني (مريد، نامريد) کي اڙدو اخبارن جو سهارو وٺڻو پيو ۽ ٻيڏي اک ڪري، خبر پڙهي، سحظوظ ٿياسين. سائين ته آهي بادشاهه ـــ ڪڏهن ”بانگن“ جي، ڪڏهن لـذيذ ڪاڏن جي، ڪڏهن جنم ڏينهن تي ”ڳري ڪيڪ“ جـي، ڪڏهن ريس ڪورس ۾ ”گهوڙن“ جـي شرط ڪٽڻ جي، ته ڪڏهن مسلم ليگ جي ”مقدر“ ۾ حڪومت هجڻ جي ڳالهه ٿو ڪري. هڪ دفعو جڏهن صدر جنرل ضياءُالحق صاحب سعودي عرب جي دوري تي ويو، تـه سائين وزارت ڏاهڻ ۾ مصروف ٿي ويو. هاڻي، ايترين ۽ ايڏيون وڏيـون خبرون سنڌي

اخبارن وارا ڪٿي ٿا ڏيئي سگهن! ٿورو وقت پـرو چانڊئي جون خبرون ڏيئي دڪان چمڪايو ويٺا هئا، پـر اهو بـه بي موت مري، سندن ڏنڏي ۾ مائي وجهي ويو. وري بہ شاباش آهي اڙدو اخبارن کي جو سائينءَ جون سياسي جهلڪون، پنهنجي ئي رنگ ڍنگ ۾ ڏيکاريندا رهن ٿا.

ڪجهہ وقت اڳ، جڏهن اجا اسان جي پياري پاڪستان ۾ سياسي خبرن ڏيڻ تي ڪي پابنديون نہ ٿي هئي، تہ سائينءَ توڙي ٻين سياستدانن جا بيان جام پڙهڻ لاءِ ملندا هئا ۽ هڪ دفعو "جنگ" اخبار جي ڪارٽون ڏاهيندڙ هڪ گهريلو جانورن جو ڪارٽون ڏنو هو، جـن جون شڪليون مختلف سياستدانن سان ٺهڪندڙ ڏاهيون هئائين ۽ انهن جي هيٺان سڀني جا نالا ڏنل هئا: سائينءَ جي شڪل واريءَ مينهن جي هيٺان هيٺن لکيل هو— "چارو گهٽو ٿـي کائي، کير جي سٽي بہ ڪانہ ٿي ڏئي."

ون يونٽ جـي زماني ۾ سنڌ جـي چرين ماڻهن (اديبن ۽ نـوجوانن) "سنڌيءَ کـي سنـڌ جـي سرڪاري ٻـولي بڻايو" جي تحريڪ هلائي هئي، ۽ ان جي مدد جو هڪ صحيحن جو طومار ڏاهيو هئائون، جنهن تي هزارين ماڻهن جون صحيحون ورتيون ويون هيون، جن ۾ پاڪستان جـي ڪيترين ئـي اهم شخصيتن (سياسي توڙي غيرسياسي) جون صحيحون هيون، جـن ۾ سڀني صوبن جـا ماڻهو— بنگالي، پنجابي، پٺاڻ، بلوچ— شامـل هئا. مگر سائينءَ ان وقت بہ لغڙبازي ڪندي، صحيح جي گهر ڪندڙن کـي ٽونٽ تان گهمائي، سائين نادر شاهہ ڏانهن روانو ڪيو، جـن فرمايو تـہ "اسان جا ٻار انگريزي ۽ اڙدو ٿـا پڙهن"— ۽ پوءِ صحي ڪانہ ڏنائون. اوهين ڏسندا تہ پير سائين ڪيتري وقت کان، ڪيتري نہ اڙدوءَ جي خدمت ڪندا ٿـا اچن. تنهن کان پوءِ بہ "جنگ" وارا سندن باري ۾ ائين لکن، سا ڪيڏي نہ ناشڪري ۽ احسانفراموشي آهـي!

ڪجهہ ڏينهن کان پير سائينءَ جـون "لغڙبازيءَ" متعلق

”جنگ“ اخبار ۾ خبرون اچڻ لڳيون ته مرحوم رشيد احمد لاشاريءَ وانگر، جنهن کي هر بيت مان روحاني راز ڳولڻ جو خفت هوندو هو، جوت عليءَ به انهن خبرن جي تهه تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي، جو ته ڪيس يقين هو ته سائينءَ جن ائين اجائي سجائي ڳالهه ڪانه ڪندا آهن، ۽ بقول سندن، ”هيڊڪوارٽر جي ماڻهوءَ“ هجڻ جي حيثيت ۾ ته تهان ئي آنهيءَ خبر جي اهميت وڌي ڏي وئي. تنهن کان سواءِ، پاڻ نه رڳو سياستدان آهن، بلڪ ساڳئي وقت روحاني پيشوا به آهن، جنهنڪري مريدن تـوڙي مسلم ليگين ۾ انهيءَ ”لغڙبازيءَ“ واري روحاني راز ۽ سياسي سوچ متعلق لوچ ٿيڻ گهرجي. پيو ڪجهه نه ڪن، ته گهٽ ۾ گهٽ پاڻ ئي لغڙ ٺي اڏامن، لغڙبازي ڪن يا لغڙ فروشي ڪن، پر ڪجهه نه ڪجهه ته ڪين ڪرڻ ئي گهرجي.

اڄڪلهه اولمپڪ راندين جو زمانو آهي، ۽ سياسي خبرن تي بندش آهي، تنهنڪري، راند روند جي وندر چڱي ڳالهه آهي. پير سائينءَ جن جڏهن ولايت مان تازو واپس ٿيا هئا ته هر آچر تي خيرپور جا ڪرڪيٽ جا ڪيڏاري ڪوٽ ۾ گهرائي، انهن سان ڪرڪيٽ جو شوق پورا ڪندا هئا. ڏورن ڏينهن کان پوءِ، پيري مريديءَ جي مشغلي سان گڏوگڏ، ريس ڪورس جو شوق ڪرڻ لڳا، ۽ آخرڪار سياسي آکاڙي ۾ لهي پيا— ۽ هاڻ پاڻ ”اصل تي وڌي“ مسلم ليگ جا مالڪ آهن، جيتوڻيڪ سياسي مبصرن جو چوڻ آهي ته مسلم ليگ ’مثل گهوڙي‘ مثل آهي. ’مثل گهوڙي‘ جي واڳ وٺڻ مان ڪهڙو فائدو، تنهن جي تـه سائينءَ کي خبر، پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سائينءَ جن پنهنجيءَ پر ۾ خوش آهن ته ’واڳ‘ ته وس ۾ آهي، پوءِ اها پلي ڪٽي مثل گهوڙي جي ئي هجي. گهوڙا اڇي وڇي شيءِ آهن، هڪڙا مرندا پيا ايندا، رڳو واڳ هٿ ۾ هجي. جيڪڏهن گهوڙن جو ذڪر پيو تـه اها واڳ ٻئي جي وس ڪري ڇڏبي ۽ پوءِ شاهه جي ڪلام جي هيءَ سٽ—

واڳ ڏني تنهنجي وس، آءٌ ڪا پاڻ وهيٺي!

ڳائي دل پيئي خوش ڪبي.

ڪتابن اٿلائڻ پٿلائڻ مان خبر پيئي ته ’لغڙبازي‘ ڪا تمام تمام قديم راند آهي، جيڪا حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان ٤٠٠ ورهيه اڳ يوناني لوڪ ڪيڏندا هئا ۽ ايشيا جي ملڪن ۾ ته الائجي ڪيتري زماني کان اها راند ڪيڏي ٿي وڃي. پرچيني ماڻهو سڀا لغڙباز آهن. تازو پاڪستان ٽي-ويءَ تان چينين جي لغڙبازيءَ جو ميلو ۽ ڏڌو ويو. چيني اسان جا دوست آهن، انهن سان مقابلا ڪونه ڪبا، پر دوستي نباهڻ خاطر ساڻن ”لغڙبازي“ ڪيڏي سگهجي ٿي. هونئن ته پاڪستان جي ننڍي وڏي شهر ۾ لغڙ اڏايا وڃن ٿا، ۽ لاهور ۾ ته هر سال لغڙبازيءَ جو وڏو مقابلو ٿيندو آهي، تنهنڪري اٿين چوڻ ۾ ڪو به هرج ڪونهي ته چيني جيڪڏهن وڏا لغڙباز آهن ته اسين به گهٽ ڪين آهيون. سائينءَ جن جيئن ته لنڊن پلٽ سان گڏوگڏ لاهورباز به آهن، تنهنڪري لغڙبازيءَ جي داٺن پيچن کان چڱيءَ طرح واقف آهن. ويتر جو لاهورين سان سندن ناتا جو گهرا آهن، تنهنڪري لغڙبازيءَ ۾ ڪين ڪمال حاصل ٿي ويو آهي ۽ اها هڪ مڃيل حقيقت آهي ته لغڙ هميشه هوا جي رخ جي مناسبت سان اڏامندا آهن، ۽ رنگبرنگي لغڙن کي ڏسندڙ اکيون آسمان ۾ ڏسنديون آهن. مگر ويچارن جي ڏور هٿي ڪنهن جي هٿ ۾ هوندي آهي، ۽ هو اوپارا نه پر رڳو لهوارا ئي آڏامندا آهن. اهوئي سبب آهي، جو قديم زماني کان وٺي هوا جي رخ معلوم ڪرڻ لاءِ لغڙن کان ڪم ورتو ويندو آهي. ڏسجي ائين پيو ته لغڙبازيءَ ۾ سائينءَ جن وڏا فنڪار آهن، تنهنڪري يقيناً سائينءَ کي لغڙبازيءَ جي ٽيم جو ڪپتان نامزد ڪرڻ گهرجي، جيئن پاڻ چين ۽ ٻين دوست ملڪن مان دوستاڻيون ميچون ڪيڏي ملڪ جو نالو مٿي ڪري سگهن. انهيءَ لاءِ سائينءَ کي هٿي ڪنهن کان پاڻ کي نامزد ڪرائڻ جي هرويرو ڪا ضرورت ڪانهي، ڇو ته اهڙو اختيار هو پاڻ وٽ محفوظ رکن ٿا. مثلاً، يونين ڪائونسل، صوبائي ۽ قومي اسيمبليءَ جي ميمبرن ۽

هوڏانهن خليفن ۽ حر مجاهدن جون نامزدگيون سائينءَ جن پاڻ ئي ڪندا آهن. پوءِ اها ٻي ڳالهہ آهي تہ سندن نامزد ڪيل ميمبرن مان سائين غوث علي شاهہ پارا وزير ٿيڻ کان پوءِ صفا هٿن تي ڪانئن ڦري وڃن.

ڪتابن ۾ اچي ٿو تہ پتنگ بازيءَ جو شوق مغل بادشاهہ بہ ڪندا هئا. دهليءَ جي ”قلعہ معليٰ“ جي پتنگ بازي اردو ادب ۾ شد مد سان آيل آهي. چون ٿا تہ وچينءَ ويلي، سليم ڳڙهہ ۾ پتنگ باز اچي مڙندا هئا. هڪ پاسي بادشاهي پتنگ باز ۽ ٻئي پاسي معين الملڪ نظامت جنگ خان جي ڏراچي بيهندي هئي، ۽ پوءِ پتنگ اڏايا ويندا هئا. بادشاهہ سلامت پنهنجيءَ شاهي سواريءَ ۾ ايندا هئا ۽ جيڪڏهن ڪين پتنگ اڏائڻ جو شوق ٿيندو هو تہ سڀ کان پهرين پاڻ شاهي سواريءَ تان لهندا هئا، سندن پتنگ باز، سچيءَ جي چلرن وارا دستانہ سندن هٿن مبارڪن تي چاڙهيندا هئا، پوءِ بادشاهہ سلامت جي هٿ ۾ ڏور ڏيندا هئا ۽ هوهڪ بہ پيچ لڙائي راند مان محظوظ ٿي، شاهي محلات ۾ هليا ويندا هئا. چون ٿا تہ مرزا ياور بخت شهزادي جو پتنگ ڪوبہ ڪاٽي نہ سگهندو هو، ۽ پنهنجو پتنگ پاڻ ڏاهيندو هو ۽ مانجهو بہ پاڻ هٽندو هو. جوت عليءَ کي اها خبر ڪانهي تہ پتنگن (لغڙن) تي سائينءَ جن پاڻ بہ ايتري محنت ڪندا آهن يا نہ، پر نتيجي مان ائين ٿو لڳي تہ ايتري محنت ڪن ها تہ سندن هڪڙو لغڙ بہ ڪاٽا نہ ٿئي ها. اسان کي اها بہ خبر ڪانهي تہ لغڙ اڏائڻ وقت سندن هٿن مبارڪن تي سچيءَ جي چلرن جا دستانا هئا يا اَن کان بہ وڌيڪ نازڪ، سهڻا ۽ قيمتي ڪي پيا دستانا هئا، باقي هڪ ڳالهہ هڪجهڙي آهي تہ مغل بادشاهہ ”قلعہ معليٰ“ ۾ پتنگ بازي ڪندا هئا ۽ سائينءَ جن سندن ”وڏي ڪوٽ“ ۾ ڪئي هوندي، جنهن جي ڪري ڪين ڪيٽ-ڏٽي بہ احتراماً مريد چوندا آهن.

ڪتابن ۾ اها ڳالهہ بہ پتنگ بازيءَ جي سلسلي ۾ آئي آهي تہ قديم زماني ۾ پنهنجن گهرن مان برائيءَ کي يا جنن-ڀوتن کي

پچائڻ لاءِ ساٿهو رات جو گهرن جي ڇتين تي پتنگ اڏائيندا هئا. ۽ هيءَ ڳالهه به ڪتابن ۾ پڙهي ويئي آهي ته چپان جي ڌاڙيلن يا ڪانڙين هڪ وڏو پتنگ (لغڙ) ڏاهيو ۽ پوءِ انهيءَ وسيلي جپان جي ”ڪئسل ٽاور“ مان هيٺ لهي ويا ۽ اتي جيڪي تمام گهڻا قيمتي سچيءَ جي صورتن جهڙا زيور رکيل هئا، اهي اتان چورائي ويا.

ايم. آر. ڊيءَ جي تحريڪ ۾ پير سائين شامل ڪونه ٿيو ۽ پاڻ چيائون ته پر امن طريقي سان تحريڪ هلائڻ لاءِ صرف ”پانگون“ ڏجن. جيئن ته انهيءَ ڳالهه تي پارٽيون متفق نه ٿيون، تنهنڪري سائينءَ ايم. آر. ڊي کي ”چورن ۽ ڌاڙيلن جي تحريڪ“ سڏيو. هاڻي ٿي سگهي ٿو پاڻ پتنگ باز تحريڪ چالو ڪئي هجين- ”پاڇيءَ جي پاڇي ۽ ٽيوڻ جو ٽيوڻ“، راند جي راند ۽ پاڪستان جي عوام کي جمهوريت به ملي ويندي! جيڪڏهن ائين ناهي ته پوءِ اوچتو هن پتنگبازي شروع ڪرڻ سان ڪهڙو ڪارج حاصل ٿيندو؟— جو ته هن وقت اسانجن گهرن ۾ نه ته ڪنهن برائيءَ واسوڪيو آهي ۽ نه وري جپاني قسم ڪنهن ”ڪئسل ٽاور“ سان ڪنهن کي ڪي سچيءَ جهڙا قيمتي سونا زيور چورائڻا آهن— چاڪاڻ ته هتي چوريءَ جي سزا ۾ ڪاپو هٿ ڪپڻ جهڙن سفارشون پيون ڪيون وڃن. يقيناً نه جوت علي ۽ نه سائين خود اهڙو ڪڇو ڪم ڪندو. سائين ته چورن، ڦورن ۽ ڌاڙيلن جي مقابلي لاءِ ”حر مجاهد“ اڳ ئي موڪلي چڪا آهن!

جوت عليءَ اهو به ڪٿي ڪتابن ۾ پڙهيو آهي ته گذريل اڳ پتنگن (لغڙن) وسيلي آبهوا جو اپياس ڪيو ويندو هو ۽ لغڙ ۾ ڪئميرا ٻڌي سڃاڻيين جاين ۽ اهم هنڌن جا فوٽا به ڪڍيا ويندا هئا ۽ جنگ جي زماني ۾ پنهنجين فوجن کي خطري کان آگاهه ڪرڻ، اڳتي وڌڻ ۽ سامونڊي جهازن کي اطلاع ڏيڻ لاءِ پتنگن (لغڙن) ۾ مختلف رنگن جون بتيون ٻاري مٿي اڏائيندا هئا ۽ دنيا جي ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ ۾ جرمن فوجن به پنهنجن سامونڊي جهازن

تي اهڙا لغڙ ڪتب آندا هئا.

اها خبر اڃا تائين اڙدو اخبارن ۾ نہ آئي آهي تہ حضرت پير سائين پاڳاري جن لغڙ (پتنگ) مٿي اڏايا تہ انهن ۾ بہ ڪي رنگ برنگي ٻتيون ٻڌل هيون يا نہ؟ پتنگ‌بازيءَ مان هوا جي رخ يا آبهوا جي سرد گرم هجڻ جي ڪهڙي ڄاڻ حاصل ڪيائون ۽ ڪي ڦوڏا بہ ڪيڏيائون يا نہ؟ پاڻ رڳو اهو ٻڌايو اٿائون تہ سنڌ پتنگ تمام اوچا اڏاڻا آهن. سڀني پاڪستاني قومن تي پير سائينءَ جو احسان ٿيندو، جيڪڏهن پتنگبازيءَ جي تجربن کان ”اڙدو اخبارن“ رستي آگاهہ ڪن، جيئن سنڌ لائحہ عمل جي پروڙ پئجي سگهي، جيئن سنڌي جي روحاني توڙي سياسي رهنمائي ٿي سگهي.

سون منهنجن وڏڙن کان اهو بہ ٻڌو هو تہ حضور پير صبغت‌الله شاهہ سائينءَ جن جڏهن مريدن وٽ دعوتن ۾ ايندا هئا تہ ”ماڻي“ ۾ سوار هوندا هئا ۽ جنهن بہ مريد يا خليفي جي گهوڙيءَ تي لانگ ورائيندا هئا تہ ان تي پوءِ پيو ڪو بہ سواري ڪو نہ ڪندو هو، يا جنهن ٿلهي تي ويهي ديدار ڪرائيندا هئا، انهيءَ کي محفوظ ڪيو ويندو هو ۽ پيو ڪو بہ ان تي نہ چڙهندو هو. هاڻي سوال ٿو اٿي تہ پير سائين پاڳاري پتنگ بازيءَ جو شوق ڪيو آهي تہ مريد ويچارا لغڙ اڏائين يا نہ، يا جيڪي لغڙ پاڻ پير ڳوٺ ۾ اڏايا اٿن، انهن کي تبرڪ طور، جنهن بہ حالت ۾ آهي آهن، سالم، ڦاٽل ٽٽل صورت ۾، سانجهن سميت، محفوظ رکن يا نہ؟

پير سائينءَ جي لغڙ بازي مان اهو بہ هڪ نڪتو نڪري ٿو تہ جيستائين سياسي موسم سازگار ٿئي، تيستائين سڄيءَ قوم کي لغڙ اڏائڻ گهرجن ۽ جيڪو بہ قوم جو فرد لغڙ نہ اڏائي يا انهي عمل جي مخالفت ڪري، ان کي اهڙيون تہ لغڙيون لائجن جيئن ڇٺيءَ جو کير ياد اچي وڃيس. (١٣-٩-١٩٨٤ع)

(٢)

مٿي تي گيڙو پڳڙي، جسم تي سادو پهراڻ، هيٺ تي ڳاڙهي گوڏ، پيرن ۾ پشوري سئنڊل ۽ ڪلهي تي انگوچو — اهو هو

سلو فقير. هلڻ ـ هلڻ ڪجهه وکون ڪٿي وري بيهندو ۽ انگوڇي سان سڱنڊل چنڊيندو. اهـا سندس صفائي پسند ونـدر هوندي هئي. هونئن بہ تمام چنڊيل ڦوڪيل تيل ڦليل ڪيل ۽ ڪن ۾ عطر ڀڙو هڻي نڪرندو هو. صبح ۽ منجهند جو هاءِ اسڪول جي دراڳيان وڃي بيهڻ ۽ خيرپور جو هزهائينس جڏهن تازي هوا خوريءَ لاءِ اتان ڪار ۾ گذري تہ سلو فقير جهڪي سلام ڪري ۽ ديدار ڪري. سلو فقير ڪيترا ئي ڏينهن ائين ڪندو رهيو ۽ نيٺ هڪ ڏينهن هزهائينس، گاڏي روڪرائي، ڪانئس اهو گلدستو ورتو ـــ آنهيءَ ڏينهن همراهہ ڪپڙن ۾ ئي نـہ پيو ماپي ۽ جتي ويهي اتي آهـا ڳالهہ ۽ پوءِ اهو بہ سندس روزانو معمول ٿي ويو. هيءَ ڳالهہ ٢٥ ـ ٣٠ سال اڳ جي آهي. هاڻي مون کي خبر ناهي تـہ سلو فقير جيئرو آهي يـا پرلوڪ پڌاري ويو، مگر اهـا ڳالهہ پڪ سان چئي سگهان ٿو تہ هيءُ هزهائينس جو عاشق جيئڙو، سپاهيءَ مان صوبيدار ڪو نہ ٿيو، جيتوڻيڪ اهـڙو انگل ڪري ها تـہ هزهائينس ڪيس نوازي ڇڏي هاـــ مير صاحب لاءِ آها ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي. چو تہ اسين ڇاٽون ٿا تہ وڏن مير صاحبن، جي ڪنهن جي مٿي ٿي ٻاجهہ جو هٿ رکيو تہ انهن جـو گولن مان سرائي، سرائيءَ مان جعفري وغيره ٿيڻ ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي.

مگر هاڻي تہ سياستبازيءَ جو دور آهي، ۽ سياست هڪ اهڙي راند آهي، جنهن ۾ مير، پير، فقير ۽ وڏيرا ننڍيرا سڀ پيا وڙڪن، ڦڙڪن ۽ ٻانت ٻانت جون ٻوليون پيا ٻولين: چي، ”پنجن هـزارن ۾ مهانگو نہ آهيان، ستارا پڌائين ٿا تـہ حڪومت جو ملڻ مسلم ليگ جي نصيب ۾ لکجي چڪو آهـي، ڇا جون ڇونڊون ڇا جون ٻونڊون، بس توهين بادشاهہ ٿي ويهي رهو.“

اڃا اهـڙا انڪشافات اخبارن ۾ سياستدانن پڙهي بس لاٿا هئا، تہ مير صاحب پاڪستان جو وزير دفاع ۽ سنڌ جو مها دانشور هڪ نئين تجويز سان نمودار ٿيو آهي تہ مرڪزي ڪئبينٽ صدارت جي عهدي لاءِ اميدوارجو نالو ڏئي، ۽ پوءِ سڄي ملڪ جي ماڻهن کان ان لاءِ

ووٽ ورتا وڃن (يعني رفرينڊم ڪرايو وڃي). آهو اميدوار ڪامياب نه ٿئي تــه وري ٻيو اميدوار، ۽ ٻوءِ ٽيون، ۽ اهــو سلسلو ايستائين جاري رهي، جيستائين ڪئبينٽ جــي پسند جــو اميدوار ڪامياب ٿئي. پلا جي ائين نه ٿئي ته ٻوءِ چوٿون مارشل لا يا پنجون مارشل لا يعني مارشل لا تي مارشل لا هلجي! انهيءَ دهلي ۾ دهليءَ واري ڪرتب مان ٻيو ڪجهه حاصل ٿئي نه ٿئي، پر گهٽ ۾ گهٽ مير صاحب جي وزارت ته قائم رهندي! واه جي تجويز آهي سرڪار، بادشاهي برقرار! ٻيڙا ئي پار!!

انگريز سنڌ کي ريگستاني علائقو سڏيندا هئا، پــر هاڻي قدرت جا لک لک شڪر آهن، جــو پاڪستان کان ٻــوءِ زرخيز علائقو ئي ٻيو آهي، نه صرف اِهو مگر هاڻي جتي ٿا کوهه کوٽين اتي ڏو تيل نڪري. اميد ته اهان بــه وڏيڪ کوهه کوٽبا ۽ مزيد سنڌ جو تيل نڪرندو. ايترو ته تيل نڪرندو، جو موجوده N.L.C جون موجود ٽانڪيون پوريون ڪو نه پونديون ۽ مزيد گهرائيون پونديون. پاڪستان تيل جي سلسلي ۾ خود ڪفيل ٿي ويندو. هاڻي سنڌ نه صرف زرعي توڙي معدني طور تي پنهنجي شاهوڪاريءَ جو ڏاڪو چڙهي چڪي آهي، مگر ذهني طور ته به سنڌ جــا نامڪنيا مدبر ۽ دانشور پنهنجو مٽ پاڻ آهن، يعني "نظريه ضرورت"، "بادشاهت" ۽ "صدارت" جي سلسلي ۾ هنن دانشورن جون خدمتون عالم آشڪار آهن.

انگريزن خواهه مخواهه پنهنجون لياقتون ۽ قوتون ٻڪريءَ ۽ شينهن کي هڪڙي تــڙ تان پاڻي پيئارڻ لاءِ خرچ ڪيون. هنن کي سنڌ جي هيڙن دانشورن جون خدمتون حاصل ڪرڻ گهربيون هيون. ائين ڪن ها تــه سنڌن هتان بسترا گول نــه ٿين ها ۽ اسان جن دانشور حضراتن جا به جاوا هجن ها. شينهن ٻڪري هڪڙي تڙ تان پيئن نه پيئن، وڃي ڪڏ پون— شينهن ٻڪريءَ کي ڪُرن سوڌو ڳڙڪائي وڃي، انهيءَ سان اسان جي مير صاحب جهڙن دانشورن جو ڪهڙو واسطو؟ گهٽ ۾ گهٽ اسان

جي دانشورن جو سياسي دڪان ته چمڪندو رهي ڏو!

هن سڄي سلسلي ۾، مون کي هزهائينس جو عاشق جيئڙو سلو فقير بيوقوف ڏو لڳي، جيڪو هزهائينس سان سپاهيءَ مان صوبيدار جو به انگل ڪري نه سگهيو، ۽ وري جي هوڏيو ته به سليمان مان سلو فقير ٿيو— مگر سائين منهنجا، اڄڪلهه ڏوم مان زعفران ڏيڻ ۾ ماڻهو دير ئي ڪو نه ٿا ڪن.

اڇو ته ڀڳوتي ناواڻيءَ سان سر ملائي ڳايون:

— منهنجو ڪاڏو به اگهاڻو،
— منهنجو گنجو به اگهاڻو،
— منهنجو ڦڏو بـه اگهاڻو،
— منهنجو پيٽو بـه اگهاڻو،

مگر توهان کي ياد رکڻ گهرجي ته ڀڳوتي ناواڻيءَ سان گڏجي ڳائيندا، ته پاڙيسري ملڪ جي ايجنٽ جي لقب سان نوازيا ويندؤ. اهڙو جوکو ڪير ڏو کڻي، تنهنڪري اچو تـه پنجن دريائن واري ديس جي پياريءَ ٻوليءَ ۾ گانو ڳايون:

— سڻ وي بلوري اک واليا!
— اسان تيري نـال دل لايـا!

(٢٧-٩-١٩٨٤ع)

ادب

اي ليکڪو! توهان ڪنهن سان آهيو؟

(فيض احمد فيض)

جيڪي هن دور ۾ سچي عوام سان وفادار آهن، انهن جو ڪم آهي ته اهي عوام جي دشمنن ۽ دوستن جي وچ ۾ فرق ڪن، عوام کي انهن جي سڃاڻپ ڪرائين ۽ انهن کي ٻڌائين ته ڪير انهن کي آزاديءَ ڏيارڻ، انهن جي آزاديءَ ۾ سونهن ۽ پاڪائي آڻڻ ۽ انهن جي هرقسم جي قرلت جي خاتمي لاءِ ڪوشان آهن، ۽ ڪير انهن کي غلام بڻائڻ، انهن کي ڦرڻ، انهن کي خراب ڪرڻ ۽ انهن جي ڪمزورين مان فائدي وٺڻ ۾ رڌل آهن، ۽ ڪير آهن جي انهن سان دوکو ۽ ڌاڍ ڪن ٿا، ۽ فقط پنهنجي حاڪميت ۽ اقتدار جي عمر وڌائڻ ۾ لڳل آهن.

پاڪستان جي سنجيده ليکڪن کي، بغير ڪنهن روڪ ٽوڪ ۽ ڊپ ڊاءَ جي، سڌي سنئين سچي ڳالهه ڪرڻ گهرجي، ۽ اظهار راءِ جي آزاديءَ تي عمل ڪرڻ گهرجي. انهن کي ڌاڍن جي ڌاڍ ۽ ظالمن جي ظلم کي بي نقاب ڪرڻ گهرجي، جيڪي نا انصافيون ٿي رهيون آهن تن کي اگهاڙو ڪرڻ گهرجي، ۽ سماجي، معاشي ۽ ثقافتي منافقت جو پڻ پردو چاڪ ڪرڻ گهرجي.

هاڻي ليکڪن تي اهو فرض آهي ته هو سامراج، نسل پرستي، بينڪي نظام ۽ جديد بينڪي نظام جي مخالفت ڪن، اوير ۽ اولهه جي عوام سان محبت ڪن، ۽ آزاديءَ، جمهوريت ۽ انساني حقن لاءِ جدوجهد ڪندڙ عوام جي ڀرپور حمايت ڪن.

انهن کي سامراج جي مداخلت، سازش، تباهڪاريءَ ۽ جنگي تيارين جي مخالفت ڪرڻ گهرجي، قومن جي آزاديءَ ۽ عالمي امن جي حمايت ڪرڻ گهرجي.

اسان جي ليکڪن کي آزادي ملڻ گهرجي ته هو پنهنجي

چونڪاري جي وات ﭘاڻ ڳولين، ۽ آنهن تي ڪنهن به خاص سياسي نظام ڪي مڃڻ جي ﭘابندي نه هجڻ کپي.

ﭘر اسان کي اهو چوڻ ڪان نه ڪيٻائڻ گهرجي ته مٿي ذڪر ڪيل ڳالهيون اهي گهٽ ۾ گهٽ نقطا آهن، جن کي سڀني ليکڪن کي قبول ڪرڻ گهرجي. اسين چاهيون ٿا تہ ﭘاڪستان جا سڀئي ليکڪ مٿي لکيل لفظن تي بحث ڪرڻ لاءِ گڏجي ويهون ۽ ﭘنهنجي تخليقي ڪم لاءِ هڪ نئون ﭘڌرناسون تيار ڪريون، جيڪو اج جي ليکڪن جي رهنمائي ڪري ۽ نئين نسل لاءِ فڪري لاڙن ۽ تخليقي ڪمن ۾ مشعل راه بڻجي.

اسان جي نهيءَ جا ليکڪو! اسين تـوهان کي گذارش ٿا ڪريون ته ڇا توهين ﭘاڪستان ۾ ٿيندڙ تخليقي ڪم کان مطمئن آهيو؟ ڇا، هاڻ ليکڪن وٽ ساڳي سروفروشي ۽ ساڳي تڙپ موجود آهي، جا آزاديءَ کان اڳ هن نندي ڪنڊ جي اديبن وٽ موجود هئي. (جن ۾ شايد توهين به شامل هئا؟)

ڇا، سندن لفظن ۾ ساڳي ترتيب جي سونهن ۽ تخيل ۾ ساڳي اوچائي ۽ شخصيت ۾ ساڳيو وقار ۽ حوصلو موجود آهي؟ ڇا، انهن وٽ تجربي ۽ شخصيت جي ساڳي هم آهنگي، ساڳي جرئت ساڳي سچائي، ساڳي محبت ۽ ساڳيو خوشحال مستقبل ۾ ﭘر اميد اعتماد موجود آهي؟

ڇا توهين محسوس نٿا ڪيو ته جيڪي ڪجهه هاڻي لکيو ﭘيو وڃي، ان جـو وڏو حصو بي مقصد ۽ سطحي آهـي، نظرياتي مونجهارن سان ﭘريل آهـي، ۽ آنهيءَ ۾ جن جذبن جـو اظهار ٿيل هوندو آهي سو خلوص کان وانجهيل آهي، ان ۾ لالچ ۽ هوس ڇلڪن ٿا، ان ۾ ڊپ ۽ مصلحت ٻيئي نظر اچي ٿو!

ڇا، اسان جي ادب ۾ يقين ۽ اعتماد جي اڻا کوٽ ڏينهون ڏينهن وڌندي نه ﭘئي وڃي، ڇا اسان جي ادب ۾ منافقت ۽ زندگيءَ کان بيزاريءَ وارا لاڙا ڪافي ڪجهه گهڻا ﭘريل نٿا ڏسجن؟

جي ڀهرئين سوال جو جواب انڪار ۾ آهـي ۽ ﭘئي سوال

جو جواب هاڪار ۾ آهي ته ڇا، هاڻ وقت نه آيو آهي، جو اسين سڀ گڏجي ويهون ۽ اِن صورتحال جي تدارڪ بابت ڪجهه ڪيون! سوچڻ جي ڳالهه اها آهي ته ڇا ڪيو وڃي؟ اسان جو خيال آهي ته اسان ايڪڙن کي، ليکڪن لاءِ ڪي بنيادي اصول جوڙڻ کپن، ته جيئن هو پنهنجيءَ انفراديت کي ڳولي سگهن ۽ پنهنجي گڏيل ذميوارين کي نڀائي سگهن.

هڪجهڙي سوچ رکڻ وارن جي وچ ۾ پيهر ڳانڍاپو پيدا ڪيو وڃي ۽ انهن ۾ سنگت قائم ڪئي وڃي، ته جيئن ليکڪ بيزاريءَ واري خول مان ٻاهر نڪري اچن. اسان کي پڪ آهي ته هرسنجيده ليکڪ وٽ اعليٰ مقصد سان وفاداريءَ جو امنگ آهي، ۽ پنهنجي وجود ۽ فن سان جذباتي وابستگي به. اسان کي اها وفاداري پنهنجي وجود ۽ فن سان نڀائڻ گهرجي، ۽ ڪنهن به قسم جي دٻاءَ ڪان پنهنجي وفاداريءَ ۽ موقف کي نه ڇڏڻ گهرجي. اِن ۾ اسان کي ڪنهن به صورت ۾ موقعي پرستي نه ڏيکارڻ گهرجي. اسان کي ڪجهه سڪن عيوض پنهنجو فن ۽ نظريو هرگز وڪرو ڪرڻ نه گهرجي. اسان کي پنهنجن تجربن ۽ مشاهدن سان بي وفائي نه ڪرڻ گهرجي ۽ نه ئي اسان کي مصالحتي رويو اختيار ڪرڻ گهرجي ۽ نه ئي ڪو خارجي دٻاءُ قبول ڪرڻ گهرجي.

ليکڪ پنهنجي ملڪ ۽ عوام سان وفادار هوندو آهي، ۽ هو عوام جو دوست ۽ ان جو رهبر هوندو آهي. هن جو ڪم آهي عوام کي جهالت، وهمن، ۽ ريتن رسمن ۽ نفرتن جي انڌيري مان ڪڍي، علم ۽ دانش جي روشنيءَ ڏانهن وٺي وڃڻ. هن جو ڪم آهي ته عوام کي ڏاڍ کان آزاديءَ ڏانهن ۽ مايوسيءَ کان اميد ڏانهن وٺي وڃي!

(٢٥-١٠-١٩٨٤ع)

(ترجمو: بشير سيجو)

["جفاڪش" جنوري - فيبري ١٩٨٤ع
جي ٿورن سان]

لطيف جو پورٽريٽ

(عبدالرحيم ناگوري)

[شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي پورٽريٽ جي نقاب ڪشائيءَ تي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ ٢٩ اپريل ١٩٨٤ع تي ڪيل تقرير.]

.... سڀ کان پهرين تہ آءٌ پنهنجي ڳالهائڻ جي نموني لاءِ معافي وٺندس، ڇاڪاڻ تہ ڳالهائيندو ائين آهيان جيئن پينٽ ڪندو آهيان ۽ لکندو ائين آهيان جيئن ڳالهائيندو آهيان: تنهنڪري مون مان ڪنهن عالمائيءَ گفتگو جي اميد نہ رکندا.

شاهه لطيف جي پورٽريٽ ۽ محمد عليءَ جي فن تي ڳالهائڻ کان اڳ، ڪجهہ لفظ آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ جي فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ بابت، فن ڏي عام بي‌پرواهيءَ بابت، علائقائي رجحانن بابت، ۽ ڪجهہ فردن جي ذاتي مجتا طور، ۽ خود پورٽريٽ جي سرسري تاريخ بابت، چوڻ پسند ڪندس.

هڪ حساس چترڪار طور ڪپندو تہ ائين هئم، جوهن گڏجاڻيءَ ۾ شرڪت کان ٿي پاسوڪيان ها، جنهن ۾ هڪ چترڪار ڪي ٿي خراج پيش ڪيو پيو وڃي ۽ خاص طرح اهڙيءَ صورتحال ۾ جت پنهنجي هڪ همڪار ۽ ساٿيءَ بابت مون کي ٿي اظهارخيال لاءِ چيو ويو آهي.

فن يا فنڪارن تي راءِ جو اظهار نهايت گنڀير ۽ نازڪ مرحلو آهي، ۽ خصوصاً جڏهن حقيقت جو اظهار بہ ضروري سمجهجي، ۽ جنهن لاءِ هڪ پارکوءَ کي پهرين پنهنجن ذهني روين بابت ڏي سوچ رکڻ ضروري هجي ٿي.

هن گهڙيءَ آسڪر وائلڊ جو طنزيہ قول بہ منهنجي سامهون آهي تہ "ڪنهن ڪتاب تي تبصري ڪرڻ کان اڳ تنقيد نگار کي آهو پڙهڻ نہ گهرجي ڇاڪاڻ تہ آن سان سندس ذهن اڳوات ٿي متاثر ٿي پوندو!"

بهرحال، پنهنجي دوست ۽ ساٿيءَ تي ڳالهائڻ نهايت ئي تڪليف ڏيندڙ امر آهي، ۽ خاص طرح جڏهن هو پنهنجي ذات ۾ سگهارو ۽ ٻئي طرف الڳ اسڪول آف ٿاٽ، سان تعلق رکندڙ به هجي!

پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي فائن آرٽس جي شعبي جي استاد جي حيثيت ۾ اهو مون تي اڄ فرض ٿو عائد ٿئي ته شاهه لطيف، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ مسٽر محمد ابراهيم جويي لاءِ پنهنجي عقيدت جو اظهار ڪيان، ۽ اهو مون لاءِ فقط هن صورت ۾ ئي ممڪن هو.

فن تي ڳالهائڻ، خاص طور آن دور ۾ جڏهن آزاديءَ واري فضا نه هجي، ۽عام ماحول ۽ سرڪاري رجحان تخليق کي ڪچلڻ جي ڪوشش ۾ هجن، ته نهايت ئي جوکائتو ڪم آهي.

فن سان کهڙي ويڌن پيئي ٿئي، ڇا پيو وهي واپري، ان لاءِ آءٌ هت پنهنجي ڊپارٽمينٽ ۽ ان سان لاڳو مسئلن جو ذڪر ڪندس.

سنڌ يونيورسٽيءَ جو فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ هن پرڳڻي اندر واحد ادارو آهي، جت تربيت يافته ۽ قابل استاد فن جي تعليم جي ڏس ۾ جاکوڙ وٺي رهيا آهن. پر افسوس، جوفنڊن جي ڪميءَ سبب سندن محنتن تي پاڻي پيو هاريو وڃي. اسان جي سڀني ڪوشش جي باوجود، هيءَ ڊپارٽمينٽ هڪ مفلس جيان زندگيءَ جي جدوجهد ۾ مصروف آهي ۽ بدقسمتيءَ سان اڳوڻن وائيس چانسيلرن (جن ۾ هڪ شاعر ۽ هڪ اقتصادي ماهر به هئا) جي ذاتي ويچارن جو شڪار پڻ، جن هن ڊپارٽمينٽ جي گهرجن کي ڪنهن نه ڪنهن سبب ڪان ۽ طريقي سان نظرانداز ڪرڻ جي ئي ڪوشش پئي ڪئي ۽ هن شعبي کي رانديڪو يا رڳو هڪ بار ئي سمجهيو.

جڏهن ته ٻئي طرف هڪ سڄاڳ دماغ اقتصادي ماهر پروفيسر ڪينٿ گيلبريٿ ”رياست جي اقتصادي رٿابنديءَ“ واريءَ پنهنجيءَ هڪ تحقيق ۾ فنڪار کي اهم حيثيت ڏيندي، آن کي سائنسدان ۽ انجنير جي برابر قرار ڏنو آهي.

هت آهه پنجاب يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي وائيس چانسلر، ميان افضل حسين، کي به وساري نه ٿو سگهان جيڪو آتي منهنجي شاگرديءَ جي زماني ۾، اڪثر شام جي وقت فائن آرٽس جي شاگردن آڏو سادل طور اچي ويهندو هو. ۽ ان سان گڏ پوءِ جي وائيس چانسيلر پروفيسر حميد احمد خان، کي به جنهن جي مدد جا دروازا فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ لاءِ هميشه کليل هوندا هئا.

هن وقت به پنجاب اندر ڪن خانگي ۽ انفرادي تنظيمن جي هردم تعاون جي حاصل هجڻ کان علاوه، وفاقي حڪومت جو وزير تعليم ئي لاهور ڪاليج آف فائن آرٽس بورڊ جو چيئرمن آهي ۽ ٻيا وزير پڻ ڪنهن نه ڪنهن حيثيت سان ان جا ميمبر آهن، ۽ ڪاليج جي مالي امداد فراهم ڪرڻ جي ڏس ۾ ڪوششون وٺن ٿا. وفاقي امداد کان سواءِ صوبائي حڪومت پڻ ڪين مدد ڪري ٿي. هاڻي ته يو جي سي به انهن جي پٺڀرائي ڪري رهي آهي. هن وقت پنجاب جي ڪيترن ئي ڪاليجن اندر فائن آرٽس جا شعبا موجود آهن، جن سان ڪي ايم اي جا ڪورس پڻ ڪرائين ٿا. ان سان گڏ، جديد آلات ۽ سازوسامان جي ميسر هجڻ سميت آتي جدا پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ به فائن آرٽس جو شعبو موجود آهي.

۽ اهو به ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته جلد ئي اسلام آباد ۾ هڪ اڪيڊمي آف آرٽس قائم ڪئي ويندي. ان کان سواءِ وفاقي وزير تعليم فائن آرٽس جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ هڪ خاص سيل پڻ شروع ڪيو آهي، جنهن جو هڪ مقصد سڀني صوبن اندر فن جي ترقي هئڻ گهرجي، پر ان بابت ڪا به ڄاڻ اسان جي شعبي کي هتي نه موڪلي وئي آهي.

سنڌ ۾ پنجاب جي مقابلي جو هڪ به ان قسم جو ڪاليج يا يونيورسٽي ناهي، ۽ نتيجي ۾ هن ميدان ۾ پنجاب جا پنجانوي سيڪڙو گريجوئيٽ سنڌ اندر نوڪريون حاصل ڪن ٿا. پر جي اسان سنڌ جي ماڻهن کي اها تربيت ۽ اهي ئي سهوليتون ڏنيون وڃن ته ڪنهن کي ڪهڙو نقصان ٿو پهچي سگهي؟

هن وقت اسان جي شعبي کي ١٥٠٠ روپيا سالانہ ڪانٽيجنسي ملي ٿي (ڪيئن، آهي نہ چرچي جي ڳالهہ!) پر جي لاهور ڪاليج آف فائن آرٽس جوهڪ سيڪڙو بہ اسان جي ڊپارٽمينٽ تي لڳايو وڃي، تہ آءٌ خاطريءَ سان چئي سگهان ٿو تہ مقابلي ۾ اسين ڪجهہ وڌيڪ اڳتي اچي سگهنداسين.

هن وقت بہ اسان جي مهراڻ يونيورسٽي پنهنجي آرڪيٽيڪچر واري شعبي ۾ فائن آرٽس جي قابل ۽ باصلاحيت استادن کان محروم آهي، ۽ اُن ڪري اسان جي ئي ڊپارٽمينٽ جي عملي ڪسي سندن مدد ڪرڻي پوي ٿي.

فائن آرٽس جو شعبو ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي هن علائقي جي فن ۽ ثقافت جي ڏس ۾ ساڳيءَ ئي اهميت جا حامل آهن. سنڌالاجي هر اها شيءِ محفوظ ڪري ٿي جيڪا اسين پيدا ڪيون ٿا. جيڪڏهن سنڌالاجي فن جو پنڊار آهي تہ اسين فن جا اپائيندڙ آهيون. "حفاظت" جي ڀيٽ ۾ اپائڻ کي نظرانداز ڪرڻ ڪٿان جو انصاف آهي! فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ کي بہ ساڳئي ئي قرب ۽ همدرديءَ جي ضرورت آهي، جا اوهين سنڌالاجيءَ لاءِ چاهيو ٿا يا ماڻهو گهرو ٿا. اسلام آباد جي تازي سنڌ جي ثقافت ۽ فن جي نالي ۾ ارهان جي اداري سان محبت ڪن فردن لاءِ فائدي جو باعث تہ ضرور آهي، پر هن علائقي جي ماڻهن لاءِ هاڃيڪار بہ ٿي سگهي ٿي.

جيڪڏهن سنڌ جي ثقافت سان ڪٿي واقعي ڪا محبت آهي، تہ چا مان پڇي سگهان ٿو تہ چار سال اڳ وارين، سنڌ ۾ فائن آرٽس ڪاليج قائم ڪرڻ بابت نئشنل ڪلچر ڪميٽيءَ جي سفارشن جو ڇا ٿيو؟ علائقائي ادارن جي ڊيسينٽرلائيزيشن بابت پڪراءِ فيصلو ٿيو هو. صحيح ڪندڙن ۾ مان بہ اُت موجود هئس، ۽ چا مان هيءُ بہ سوال ڪري سگهان ٿو تہ منهنجيءَ ان رٽ جو ڇا ٿيو، جا فائن آرٽس ڊپارٽمينٽ ۾ سنڌ جي لوڪ فن جي مرڪز قائم ڪرڻ بابت هئي؟ اسان کي مرڪز جي سهڪار ۽ مدد جي ضرورت آهي، پر شيواجيءَ ۽ افضل خان واري نہ، جنهن ۾ پٺ جو خنجر

هنئيو وڃي.

اسين هت سنڌ گورنمينٽ ڪلچر ڊپارٽمينٽ کي، ملٽري پريڊ ۾ سنڌي ثقافت واري فلوٽ تي انعام کٽڻ لاءِ، واڌائي ڏيون ٿا، پر ڇا سنڌن لاءِ اهو بهتر نه ٿيندو ته هن خطي جي ثقافت جي واڌاري جي ڏس ۾ ڦڏيڪ کو سالم ۽ ٻقادار ڪم ڪن!

حڪومت جو ٻيوادارو، اوپن يونيورسٽي، پڻ مختلف علائقائي ثقافتن جي نشونما ۾ اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو. مثلاً اوپن يونيورسٽي فائن آرٽس جي مختلف شعبن ۽ هنرن بابت ڪورس شروع ڪرائي سگهي ٿي.

فائن آرٽس جي دائري ۾ اسين پنهنجي حاصلات تي تڏهن خوش ٿينداسين جڏهن اسان جي سماج جا وڏيرا به فنڪارن جي تخليقي ڪارين لاءِ سوڙي سيڙائيندا، ۽ اسين اُن ڏينهن لاءِ واجهائي رهيا آهيون، جڏهن ثقافتي ڊويزن جا آفيسر ميوزمن ۽ آرٽ گئلرين ۾ فن جا نمائش ڏسڻ اچن ۽ فنپارا خريد ڪن.

اسان جي عوام ۽ آفيسرن ۾ حسن ۽ سونهن جو شعور جاڳائڻ لاءِ ۽ هن علائقي، جي فن کي وڌائڻ لاءِ، ڪي ساٿهو انفرادي طور ڪوششون وٺي رهيا آهن. هت آءٌ انهن جو ذڪر ڪرڻ به مناسب سمجهندس، جيئن خصوصاً سيد غلام مصطفيٰ شاهه ۽ مسٽر ابراهيم جويو، جن جي محنتن جو ثمر اسان جو هي سنڌ يونيورسٽيءَ جو فائن آرٽس جو شعبو آهي.

١٩٦٦ع ۾ مون مسٽر ابراهيم جويي سان ڪوهاٽ ۾ سنڌ ۾ آرٽس ايڊيوڪيشن سينٽر قائم ڪرڻ بابت ڳالهايو هو، جت ملازمت جي سلسلي ۾ اسين جلاوطنيءَ جي زندگي گهاري رهيا هئاسين. اسان جي انهي جي ٻن ادارن جي وچ ۾ هڪ ديوار هئي، جن ۾ اسان ڪم ڪيو ٿي. هڪ ڏينهن سان آها باڊونڊري وال لنگهي مسٽر ابراهيم جويي وٽ ويس، ۽ ائين هميشه لاءِ مون سنڌ کي پائي ورتو.

هاڻي اچان ٿو پورٽريٽ طرف. پورٽريٽ پينٽنگ ڇو ۽ ڇا جي لاءِ؟ دراصل پورٽريٽ پينٽنگ آڏو ويٺل جي خارجي صورت ۽

داخلي ڪيفيات ڪي چٽڻ جو نالو آهي. پورٽريٽ لاءِ رڳو شڪل جي مشابهت ئي ڪافي نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ شڪل جي مشابهت آڏو وينل کي تہ خوش ڪري سگهي ٿي، پر فن جي پارکوءَ کي ڏڏو ڪيو ڇڏي ۽ ان مان اتساهہ کڻيو ڇڏي. ۽ ان تصوير جي اهميت محض چاڪليٽ باڪسن مٿان ڇاپيل گساڙهن ڳٽن واريءَ ڇوڪريءَ جي وچي بچي ٿي، جا رڳو ”شيءِ“ کپي ڪپرائڻ ۾ مددگار بڻجي ٿي.

ريمبرانٽ جي آها تصوير، جا ڏٺيءَ مشابهت جي ڪميءَ سبب رد ڪئي هئي، سا اڄ هلي دنيا جي شاهڪارن مان هڪ بڻي.

مائيڪل اڻجيلو پڻ Guliano Medicis ۽ Loronzo جا مجسما ٺاهڻ کان پوءِ سا ڳيءَ ئي نااميديءَ جو شڪار ٿيو هو ۽ آن سلسلي ۾ اقتدار وارن جي عدم مروتيءَ جو نشانو بہ بڻيو هوا مائيڪل اڻجيلو انسان کي علامتن هيٺ چٽيندي، ڪوبہ مصلحتي ٺاهہ نہ ڪندو هو ۽ جيتوڻيڪ لاڳاپيل ماڻهو ڪائنس خفا بہ ٿيا هئا، پر اسين سندس شاهڪارن مان اڄ خوش آهيون.

هت آءٌ گويا جي رائل ڪورٽ آف اسپئنش جي ڪنگ ۽ سندس شاهي ڪٽنب جي پورٽريٽ جو ذڪر ضروري ٿو سمجهان، جنهن ۾ هن شاهي خاندان جي اندر جي نفسيات ڪئنواس تي منتقل ڪئي. هو پنهنجي ٺٽ ٺانگر ۽ شان شوڪت جي باوجود بہ ”پسارين جي ڪٽنب“ مان لڳي رهيا هئا، ۽ ”بيوقوفن جو هڪ ٽولو“ ئي محسوس ٿي رهيا هئا!

گويا جي چوائيءَ ”مهانڊو خيالن جو ٿيٽر آهي“.

هسٽري آف آرٽ اهڙن ڪيترن ئي انيڪ مثالن مان ڀري آهي.

هائي، پورٽريٽ ڇو؟ دراصل اها انساني فطرت آهي تہ هو پنهنجو پاڻ کي ۽ پنهنجي تصور کي محفوظ رکي. بادشاهن، اميرن ۽ پادرين وٽ ڪيترا پگهاردار سند يافتہ چترڪار هوندا هئا.

ٻئي طرف اهڙا ڪي ماڻهو بہ هوندا هئا، جيڪي پنهنجن پيارن جا نقش محفوظ رکڻ چاهيندا هئا. جڏهن تہ ٻيان اهڙا بہ هئا، جي پنهنجي فن کي زنده ۽ جاويد رکڻ لاءِ، پنهنجن عزيزن ۽ دوستن کي

پينٽ ڪندا هئا.

پر هنن سيني کان هٽي ڪري، چترڪارن جو اهڙو ٽولو به پيدا ٿيو، جن هارين، پورهيتن ۽ محنت ڪشن کي زندگيءَ جي هڻ-هٿان ۾ مصروف چٽيو. چترڪارن جي هن گروهه ۾ وڏا وڏا مهان چترڪار، جهڙوڪ Van Gogh, Millet, Goya, Velasquez Picasso اچي وڃن ٿا. سچ ته هنن پنهنجي ڪم ذريعي ڇڻ ته ان دور جي سماجي نظام ۾ باهه ٻاري ڇڏي هئي ۽ سچ پچ وڏو انقلاب آندو هو.

هاڻي ڪجهه فن ۽ مذهب جي لاڳاپي جي باري ۾: ٻڌمت ۾ هڪ فرقو گوتم ٻڌ کي انساني روپ ۾ چٽڻ جو حامي هو، جڏهن ته ڪن وري علامتي روپ جي نمائندگي ڪئي ٿي اوائل ۾ ڪرستانن حضرت عيسيٰ جي ماڻهوءَ جي روپ ۾ تصورڪشيءَ کي ننديو ۽ ڪيس علامتن جهڙوڪ روشنيءَ، پکيءَ ۽ گهيٽي وغيره ذريعي اجاگر ڪيو. پر اڳتي هلي پوپ نيٺ شخصيت جي روپ نگاريءَ جي به اجازت ڏني ۽ نه فقط اجازت ڏني پر پڪيرائي به ڪئي.

۽ آءٌ سمجهان ٿو ته اها انسان جي خود اظهاريت واري فطرت هئي، جنهن جي اثر هيٺ اهڙين تصويرن ڪڍڻ جي اجازت ڏني ويئي، ۽ ڪيترن، مقدس ماڻهن ۽ سنتن وغيره لاءِ پادري بذات خود ماڊل به ٿيا. پر حضرت عيسيٰ وارو معاملو ڪافي مدت کان پوءِ به طئي نه ٿيو هو. ايتري قدر، جو ليونارڊو پنهنجي هڪ شاهڪار "Last Supper" ۾ حضرت عيسيٰ جو منهن خالي ڇڏيو هو ۽ جواب ۾ هن وضاحت ڪندي چيو هو ته "ڪامل پاڪائيءَ ۽ معصوميت جو ڪنهن ماڻهوءَ جو اهڙو چهرو مون کي نه ملي سگهيو، جو عيسيٰ جو همشڪل هجي."

نه فقط ايترو، پر جوڊا (Judas) جي تصويرڪشي به هن لاءِ مسئلي جو باعث بڻي، ڇاڪاڻ ته ان وقت هن کي ڪو به اهڙو "دغاباز ماڻهو" نه پئي نظر آيو (شايد اڄ ڪيس اها تصوير پينٽ ڪرڻ ۾ دقت پيش نه اچي ها.) نيٺ هن جوڊا کي Savonarolla

جي روپ ۾ پيش ڪيو، جيڪو ان وقت ۾ هڪ مذهبي پيشوا هو.
مائيڪل انجلو، سسٽائين ديول ۾، بي بي مريم، حضرت عيسيٰ ۽ خدا کي اگهاڙو پينٽ ڪيو آهي، پر پوءِ ۽ جيئن اڄ، آهي اوهان کي اتي ڍڪجن ڏا، آهي ڪپڙن ۾ ملبوس آهن!
تاريخ اهڙي مذهبي معاملي بازين ۽ ڏاندلين سان ڀريل آهي. Botticilli کي پنهنجون سموريون تصويرون Savonarolla جي اثر ڪري ساڙڻيون پيون. جڏهن ته اڻويهين صديءَ ۾ فرانس جي هڪ حقيقت پسند چترڪار Courbet ملائڪن جي تصوير چٽڻ کان انڪار ڪيو، چاڪاڻ ته هن ڪڏهن ملائڪن يا ملائڪنما جيون کي ڏٺو به ڪونه هوا هيءُ هڪ باهمت سوشلسٽ هو. سندس پورهيتن ۽ هارين جون تصويرون، دانشورن، آدرشي ۽ رومان پسندن خلاف هڪ احتجاج هيون.
١٨٧١ع ۾ هن نيپولين جي تباهڪارين کي چٽر جو روپ ڏنو ۽ نتيجي ۾ ڪيس ماڪوڙن ۽ جيوڙن واري سيل ۾ قيد تنهائي مليو، جو سندس موت جو ڪارڻ به بڻيو.
پڪاسو پنهنجي جلاوطنيءَ دوران ڏي جنرل فرئنڪو جي حملي جي تصوير ڪيڏي سگهيو هو چاڪاڻ ته فاشسٽ اظهار خيال جي آزاديءَ خلاف هوندا آهن. ۽ اڄ تائين به جت پوليس رياست آهي يا فرئنڪو جي خيال جا ماڻهو موجود آهن ات ائين آهي.
شايد اسان مان ڪيترن کي اوائلي پورٽريٽ ڪشيءَ جي باري ۾ ڄاڻ نه هجي، چاڪاڻ ته سڀ کان پهرين بهترين ۽ ساراهه جوڳا انسانن ۽ جانورن جا پورٽريٽ، ڪن پين نهن پر اسان جي ابن ڏاڏن، اسان جي سنڌ جي فنڪارن، واديءَ سنڌ جي تهذيب وارن، پيش ڪيا.
پر ڪيڏي نه ڏک جي ڳالهه آهي، جو اسلام آباد ۾ منعقد ٿيل هڪ سيمينار ۾ نئشنل ڪائونسل آف آرٽس جي هڪ گورنر (پريشان خٽڪ) موهن جي دڙي کي اسان جي تهذيب تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو!
Orwell پنهنجي ناول "١٩٨٤ع" ۾ لکي ٿو ته "اوائلي تاريخ

کي ڪٽي اڄ وارن ڏينهن تائين آڻڻ پوندو.“ ۽ ”سچ جي وزارت“ جو هڪ ڪاتو ”غلط بيانيءَ“ جو به آهي، جنهن جو مقصد تاريخ کي ڪوڙو ڪرڻو ۽ ڪوڙو قرار ڏيڻو آهي. بهرحال اها ڳالهه پروسي سان چئي سگهجي ٿي ته سنڌ ئي سڀ کان پهرين رائونڊ، رليف ۽ انٽيگ جي مُنڪاريءَ ۾ پورٽريٽ پيش ڪيا.

شاهه لطيف جي پورٽريٽ جي نقاب ڪشائيءَ جي موقعي تي آءٌ ڪنفيوشس جي خيال جو به سهارو وٺندس، جنهن ڇهه صدي قبل مسيح جي چين ۾ هن راءِ جو اظهار ڪيو هو ته ”اسان کي عظيم ۽ مهان ماڻهن جا پورٽريٽ بنائڻ گهرجن، ته جيئن ايندڙ نسل انهن جي ڪمن کي ياد رکي سگهي.“

منگولن، ايرانين، سلجوقين، ترڪن، مغلن ۽ عربن هميشه پورٽريٽ جي همت افزائي پئي ڪئي آهي.

عرب ۽ پين سرزمين جي مسلمانن پڻ پنهنجن پلارن جا پورٽريٽ مختلف ملڪن جي ميوزمن ۾ فخر سان نماءَ لاءِ پيش ڪيا آهن، جيتوڻيڪ عالمن جي ڪجهه حلقن کي انهيءَ سان اختلاف پڻ هو. ۽ آئهن آهي ڪتاب به ساڙايا جن ۾ پورٽريٽ هئا.

دنيا جي تاريخ ۾ قديم دورن جا پورٽريٽ پاڪ بزرگن ۽ عالمن ۽ تاريخ جي مهان ماڻهن جي وفات کان پوءِ سندن بابت زباني ۽ بياني وضاحتن پٽاندڙ ٺاهيا ويا هئا. حضرت شاهه لطيف جو هيءُ پرتوو، سندن هيءُ پورٽريٽ، به انهيءَ ڪٽيگريءَ سان تعلق رکي ٿو.

هيءَ تصوير پنهنجي اپروچ جي لحاظ کان ۽ فن جي تخليق ڪاريءَ ۾ انفرادي آهي ۽ نمائنده حيثيت جي آهي، ۽ حقيقت نگاريءَ تي مبني آهي-- پنهنجي تصور ۾ مشرقي ۽ ٽيڪنڪ ۾ مغربي آهي، جنهن ۾ آرٽسٽ ريمبرانٽ ۽ وچين دور جي ڪلاسيڪي اطالوي استادن جي مهارت جي رستي سان پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو آهي. تصوير ۾ جسماني بيهڪ ۽ مهانتا ۽ جوڙجڪ محمد

عليءَ چوائي ته پاڻ ڪتابن ۾ آيل بيانن تي ڀيهاري اٿن، ۽ انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته محمد علي ڀهريون چترڪار آهي، جنهن لطيف کي ايڏي وڏي جذبي ۽ حب سان پينٽ ڪيو آهي.

ان سان گڏوگڏ هن شاعر جي موڊ ۽ پسگردائيءَ واري ماحول کي به رنگن ۾ قيد ڪيو آهي، ۽ هيءَ تصوير اڳتي هلي سنڌ جي دور جي صوفيائي ماحول کي سمجهڻ ۽ وڌيڪ اُن جي مختلف پهلوئن جي تخليق ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندي.

(٤-١٠-١٩٨٤ع)

جنهن قلم سچ پچ سگهارو آهي

قلم تلوار کان طاقتور آهي، تنهن جو مثال لئٽن آمريڪا جي اديب ماريو ورگاس لوسا جو هي احوال آهي، جنهن کي پنهنجي ملڪ جي وزير اعظم ٿيڻ لاءِ چيو ويو، پر هن اهو عهدو ٺڪرائي، ادب ۽ فن جي عظمت، پائداريءَ ۽ خودداريءَ کي ثابت ڪيو.

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترائي وزير اعظم اڳتي هلي اديب ٿي پيا، پر گهٽ اديب وزير اعظم ڪونه ٿيا. هڪڙو اهڙو اديب جيڪو وزيراعظم نه ٿيو، اهو ماريو ورگاس لوسا آهي، جنهن هن سال اپريل مهيني ۾ پيروءَ ۾ حڪومت ڏاهڻ جي دعوت ملڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ مئي مهيني جي پهرين هفتي ۾ هو ماڻ ميٽ ۾ پنهنجي ملڪ مان نڪري لنڊن وڃي پهتو، جتي هو ان وقت تائين جلاوطنيءَ جي زندگي گذاريندو، جيستائين فوجي آمرن جي هٿن ۾ پيروءَ جي حڪومت جون واڳون آهن. لنڊن ۾ هن وقت هو پنهنجي زال سميت، هڪ ننڍڙي گهر ۾، ڏاڍيءَ بيپرواهيءَ ۽ شان مان سان رهي ٿو.

سنڌس چوڻ آهي ته پاڻ هت سلامتيءَ ۽ سڪون سان رهي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته لئٽن آمريڪا جي سڀني اديبن سان مصيبت اها آهي ته هنن مان اها اميد ڪئي ويندي آهي ته اهي هرڪنهن ڳالهه جي لاءِ ڪي خيال رکندا هجن، ڪي رايا ڏيندا رهن، ۽ گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن ڪم ڪرڻ جي شروعات ڪندا.

ڏن ۾ ويساهه

هو ٻڌائي ٿو ته صدر بيلاونڊي ٽيريءَ کيس وزير اعظم ٿيڻ لاءِ چيو هو، ڇاڪاڻ ته صدر جي خيال ۾ اقتصادي ۽ سياسي بدامنيءَ واري ملڪ ۾ هڪ آزاد اميدوار جي وزير اعظم ٿيڻ ڪري اينڊز ٻهار جي منڊ ۾ ٽينڊز چونڊن تائين ملڪ ۾ موجود افراتفري ڪي قدر گهٽ ٿي سگهي ٿي. پر ورگاس لوسا اديب رهڻ گهريو ٿي ۽ کيس سياست کان نفرت آهي، جيتوڻيڪ هن کي جمهوريت-دشمن قوتن جي تشدد جو خوف پڻ آهي.

انهيءَ هوندي به اوهين سمجهي سگهو ٿا ته هو لکڻ جي پيشي کي ٿوري وقت جي لاءِ به ڇو نٿو ڇڏڻ گهري. جڏهن کان ويهه ورهيه اڳ هن جو پهريون ناول ڇپيو هو، تڏهن کان هن وقت تائين هن پنج پيا ناول لکيا آهن ۽ ڇهين ناول لکڻ ۾ مصروف آهي. انهيءَ کان سواءِ هن ننڍا ڊراما، ٽيليويزن جي لاءِ پروگرام، تنقيد جا ڪيترا ئي ڪتاب، ڪيترا ئي اخباري مضمون ۽ اسپين ۾ ورلڊ ڪپ تي رپورٽاز وغيره، پڻ لکيا آهن. هن جي عمر ٤٧ ورهيه ٿي آهي، ۽ هو ڪافي تندرست ۽ جوان لڳي ٿو.

ورگاس لوسا جي انهيءَ ادبي پورهئي سبب هن کي به لئٽن آمريڪا جي وڏن اديبن، جهڙوڪ گارشيامارڪوئيز، بورجس ۽ آسٽورياس جي سٿ ۾ شامل سمجهيو وڃي ٿو، جن جي تحريرن کي هن وقت مغرب ۾ بيحد مقبوليت حاصل آهي.

”فنڪار ٿيڻ، ۽ رڳو فنڪار ٿيڻ“، هن هڪ دفعي

لکيو هو، ”اسانجن ملڪن ۾ هڪ قسم جو اخلاقي ڏوهه ۽ هڪ سياسي گناهه سمجهيو ويچي ٿو“. ڇا سچ پچ هيءَ ڳالهه انهن ملڪن جي مفاد وٽان آهي ته، جو هو ليکڪن ۾ ايترو اعتماد ۽ ڀروسو رکن ٿا، جڏهن ته افسانوي ادب جا ليکڪ ”ڪوڙين“ ڳالهين جوڙڻ جو ئي ڪاروبار ڪندڙ آهن؟

”منهنجيءَ راءِ ۾، اِها به هڪ عجيب سوچ آهي ته ليکڪن وٽ هر مسئلي جو حل ٺئي ٿو — هيءَ اها ئي ڳالهه آهي، جيڪا ’رومانٽڪ‘ دور وارا سوچيندا هئا“.

ادب جون پاڙون

اسپين ۾، ۽ انگلنڊ ۾، پنجاهه سال اڳ تائين به اها سوچ برابر هئي. پر اڄ سمجهان ٿو ته انگلنڊ ۾ هاڻي اها ڳالهه ختم ٿي چڪي آهي. هاڻي سمجهيو ويچي ٿو ته ليکڪ اهي ماڻهو ٿين ٿا، جيڪي ڪتاب ته لکندا آهن — پر ڪڏهن اهم ته ڪڏهن غيراهم. انهيءَ هوندي به منجهن ان عام اميد جو گهٽو سٺو اثر ٿيو آهي. ”اوهين ادب کي رڳو هڪ وندر جو ذريعو ڇئي نٿا سگهو، جڏهن ته اوهين هڪ اهڙي سماج ۾ رهو ٿا جتي اهي ماڻهو جيڪي پڙهي به نٿا سگهن سي به ليکڪن کي اهميت ڏين ٿا ۽ سمجهن ٿا ته اهي سندن مسئلن جي حل ڳولي لهڻ ۾ سندن مدد ڪندا“.

پنهنجي هڪ مضمون ۾، جيڪو هن ١٩٧٨ع ۾ لکيو هو، ورگاس لوسا چيو آهي ته لاطيني آمريڪا ۾ سينسرشپ جو مطلب اهو هو ته رڳو افسانوي ادب ئي سماجي علم جي جاءِ وٺي بيهي!

”حقيقت جي باري ۾ به اسان جا ڪي بهترين ليکڪ ادبي فنڪار آهن، جيڪي رڳو خواب ڏسندا آهن“. سچ پچ ته اهو هڪ اهڙو سرسبز ميدان آهي، جنهن ۾ ”جادوءَ جهڙيءَ حقيقت پسنديءَ“ — يعني موجوده لاطيني آمريڪي افسانوي ادب جون پاڙون آهن.

جادو

هو پنهنجي ڪنڊ جي مسئلن کي ”اهم“ چوي ٿو — ’انڊين‘

لوڪن جي حيثيت، مسڪيني، ڦرسار، ثقافتي اختلاف— اهي سڀئي اخبار، ريڊئي، ٽي-وي ۽ ٽي اڳي بيان نہ ڪيا ويا هئا؛ ڇا لاءِ تہ معلومات جا اهي ذريعا گهٽ ڪري يا تہ عوام مخالف ماڻهن جي هٿن ۾ هئا يا وري ڊڄڻ يا وڏن واپارين جي هٿ-وس هئا. اهي مسئلا سماجيات جي وڏن ڪتابن ۾ بہ نہ، پر ناولن ۾ بيان ڪيا ٿي ويا. هن جو خيال آهي تہ انهن بہ انهيءَ ڪري ٿي سگهيو هو، جو اهي مڪاني مسئلا آنهن ليکڪن جي ڌيان تي آيا، جيڪي ٻاهريان ملڪ ڏسي آيا هئا، ۽ انهيءَ سبب جي ڪري ٿي لئٽن آمريڪي ادب دنيا جي نگاهن جو مرڪز ٿي پيو هو.

ادب جي اهاقوت، اها جادوءَ جهڙي حقيقت پسندي، بيان ڪرڻ کان مٿي آهي. ان جي مختصر لفظن ۾ وضاحت ڪرڻ ممڪن ڪانهي. ان جو اثر هر طرفو ٿئي ٿو.

”اسان جي اصلي سوچ تي ڪيترائي اثر پيل آهن— يورپي، آفريڪي ۽ اسپيني دور کان اڳ جو. جيڪڏهن اوهان کي اهڙي سواد تي حقيقت مطابق لکڻو پوي تہ ان جي نتيجي ۾ اها جادوءَ جهڙي حقيقت نگاري ظاهر ٿيندي. ڏکڻ آمريڪا ۾ گڏوگڏ ڪيترين ئي ثقافتون موجود آهن. اتي پٿر جو دور بہ آهي تہ جديد زمانو بہ، ڪمپيوٽر بہ آهي تہ حد کان وڌيڪ جهالت بہ. اڄ لئٽن آمريڪا جي سڀني ليکڪن وٽ يورپي تجربو آهي. آسٽورياس جو چوڻ آهي تہ گوئٽيمالا کيس پئرس ۾ هٿ آيو هو، ۽ مايا وري ساربون ۾ مليو هو. سو، ان طرح، آءٌ سمجهان ٿو تہ سون کي لئٽن آمريڪي ادب انگلنڊ ۾ مليو آهي.“

ورگاس لوسا سنئون سڌو ۽ اثرائتو ڳالهائيندو آهي. هو انگريزي ڳالهائڻ ۾ پڙ آهي. سندس خيال آهي تہ افسانوي ادب ۾ خيال جي ايتري اهميت نہ آهي، جيتري انهيءَ خيال ۾ گم ٿي وڃڻ ۽ اندر جي آچل جي هوندي آهي. هن جي آخري ٽن ناولن جا ڪردار ان خاصيت جي چڱي وضاحت ڪن ٿا. ”آنٽ جوليا انڊ دي اسڪرپٽ رائٽر“ ناول ۾ اسڪرپٽ رائيٽر وارو ڪردار،

پيڊور ڪماچو، ريڊيو جي لاءِ لاڳيتا دلپسند ۽ لوڪ پسند سيريل لکي ٿو، جيڪي هر روز نشر ڪيا وڃن ٿا. هر ٻئي باب ۾ انهن جا حصا ڏنل آهن.

غيبي تربيت

ڪماچو جي ٻڌندڙن ۽ خود سندس اندر جي ڳُهَرَ سبب هو جاڳ جو هڪ منٽ به اجايو نٿو وڃائي، پر لکي ٿو، ريهرسل ڪري ٿو ۽ پاڻ ائڪٽنگ به ڪري ٿو. لڳي ٿو ته ڪيس وقت ئي نٿو ملي، جو ٻاهر نڪري ڏسي ته دنيا ۾ ڇا وهي واپري ٿو. تنهنڪري اسان کي ايئن سمجهڻو پوي ٿو ته سماج جي باري ۾ سندس مشاهدو ڄڻ هڪ غيبي تربيت جو نتيجو آهي!

ڪماچو جي ڪردارسان پنهنجي انتهائي وابستگي ورگاس لوسا کي پسند آهي. هو چوي ٿو: ”منهنجي خيال ۾ ادب ڪا اهڙي ڳالهه ڪانهي، جنهن کي شوق يا راند يا وري پيشو ڪري سمجهجي. آءٌ ته ان کي هڪ علت يا عادت ڪري ليکيندس، جيڪا وڏيڪ ضروري ۽ پرڪشش ٿيندي آهي. آءٌ جنهن شيءِ جي واکاڻ ڪريان ٿو، ڪماچو انهيءَ جو ڪلائيندڙ ڪئريڪيچر يا خاڪو آهي. پر ساڳئي وقت هو هڪ اهڙي به شيءِ آهي، جنهن کان مون کي خوف ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته هو هڪ جنوني آهي، جيڪو پنهنجي ڪنهن به ڪم کي ڪرڻ يا ڪنهن ڳالهه کي مڃائڻ خاطر هرهڪ شيءِ کي تباهه ۽ برباد ڪرڻ لاءِ تيار آهي. مون کي هن کان هميشه ڊپ ٿيندو آهي، ڇا لاءِ ته اهڙي قسم جي ذهنيت جي ڪري ئي جنگيون ۽ بدامنيون ٿينديون آهن.“

پر هن جو سڀ کان وڏيڪ لاڏلو ۽ اهم ڪردار ”ڪئپٽن پئنٽوجا ائنڊ دي اسپيشل سروس“ ناول ۾ آهي، جنهن جي ڪري هن کي احساس ٿيو ته پاڻ هڪ ئي وقت سنجيدو به آهي ته خوش مزاج به. پئنٽوجا جي حوالي اهو ڪم آهي ته هو ڳجهه ڳوڙهه ۾ ملڪ جي پرانهن ۽ مٿين حصن ۾ مقرر ٿيل فوجين جي لاءِ عياشيءَ

جــا گشتي اڏا تيار ڪري. هــو انهيءَ ڪم ڪي مڪمل چاهي ۽ آتساهه سان ڪري ٿو. هو آزسودا ڪري ڏسي ٿو ته هڪ فوجيءَ ڪي سراسري طرح ڪيتري ضرورت ٿئي ٿي تــه جيئن هــو ڪم ڪري سگهي ته ڪيترين عورتن جــي ڪٿي ۽ ڪيتري وقت لاءِ گهرج ٿيندي ۽ هو هنن ڪي اتي موڪلي سگهي.

حقيقت

”انهيءَ ناول ڪي نوڪرشاهيءَ تي ملامت جي مقصد سان پيش ڪيو ويو، پر ان مان اهو مطلب نه ڪڍيو ويو.“ تنهنڪري ان تي بندش وجهڻ لاءِ ڪو به قدم نه کنيو ويو — جيتوڻيڪ اهڙا تائين حڪومت فوجين جي هٿي — ۽ فوجي سرڪارين ان جون ڪاپيون بــه ڪين ساڙيون، جيئن هنن سندن پهرئين ناول ”ٽائيم آف دي هيرو“ کي ساڙيو هو، جيڪو هڪ فوجي اڪيڊميءَ جي ڪئڊيٽن (شاگردن) بابت هو.

پيروءَ ۾ ورگاس جي ڪتابن تي ڪڏهن بــه بندش نه پيئي آهي، جيتوڻيڪ لئٽن آمريڪا جي ٻين ملڪن ۾ انهن جــو پڙهڻ ڏوهه آهــي. هو چوي ٿو تــه ڏکڻ آمريڪا ۾ ليکڪن کي گهڻو ڪري قتل ڪيو وڃي ٿو يا جيل اماڻيو وڃي ٿو. پــر، چند انتها پسندن کان سواءِ، خود ڪتابن جي اچــا تائين هڪ اڻڄاڻ خوف هيٺ حفاظت ڪئي وڃي ٿي.

سندس هرهڪ تحرير وانگر ”پنٽوجا“ نــاول جو پس منظر به حقيقي آهي. اميزان علائقي ۾ سفر ڪندي ورگاس لوسا کي اتي جي ميجريل مڪاني ماڻهن اسپيشل سروس جــي باري ۾ ٻڌايو هو. انهيءَ پــرانهين هنڌ جــي مڪاني ماڻهن کي جنهن ڳالهه ايترو ڪاوڙايو هو، اها هيءَ هئي ته عورتون شهرين جي لاءِ نه، پر رڳو فوجين جي لاءِ آنديون وينديون هيون!

(٩—٨—١٩٨٤ع) [روزانه ”اسٽار“ ڪراچي، ٣١ مئي ١٩٨٤ع، جي ٿورن سان.]

مرضيہ احمدي اسڪوئي

(ايراني شاعره)

نوجوان ايراني شاعره ۽ گوريلا ڇوڪري، **مرضيہ احمدي اسڪوئي**، جنهن ڪجهه وقت اڳ ايران جي عوامي انقلاب کي ڪامياب بنائڻ لاءِ پنهنجي جان جو نذرانو ڏيئي شهادت جو درجو حاصل ڪيو، اُن جي فارسي ٻوليءَ ۾ چيل هڪ انقلابي نظم جو سنڌي ترجمو پيش خدمت آهي. ان سان گڏ سندس مختصر سوانح حيات پڻ ڏجي ٿي.

مرضيہ اسڪوئي نالي دوشيزه هڪ ننڍڙي ايراني ڳوٺ ۾ ١٩٤٥ع ڌاري هڪ هاريءَ جي گهر ۾ جنم ورتو. هوءَ ننڍي پڻ کان ئي ٻنيءَ ٻاري جي ڪم ۾ پنهنجي پيءُ جو هٿ ونڊائيندي هئي. ڳوٺاڻي زندگيءَ جي سختين ۽ هارين جي ڏکن توڙي حياتيءَ جي ڪيس پوري ڄاڻ هئي، ڇاڪاڻ ته هارين جي اڌ بکايل زندگيءَ ۾ اُن جي لاهين چاڙهين مان هوءَ پاڻ به گذري چڪي هئي.

هاءِ اسڪول جي تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ هن ڇوڪرين جي هڪ پرائمري اسڪول ۾ پنهنجي غريب والدين جي خدمت توڙي پنهنجي گذر اوقات لاءِ ماستريءَ جو پيشو اختيار ڪيو. اسڪول ۾ ملازمت جي دوران، هوءَ نه رڳو ٻارن ۽ نياڻين کي پڙهائيندي هئي، پر هُن جي ميٺن مائٽن جي گهريلو زندگيءَ توڙي هُنن جي روزمره جي پين پريشانين ۾ پڻ هُنن جي مدد ڪندي هئي. غريب ٻارن جي مدد ڪرڻ کي هوءَ نه رڳو پنهنجو هڪ منصبي فرض ڪري سمجهندي هئي، پر سندن پين تڪليفن کي حل ڪرڻ ۾ سندن مائٽن کي به هميشه بهتر صلاحون ڏيندي رهندي هئي.

مرضيہ احمدي هڪ دردمند دل ۽ اعليٰ سوچ جي مالڪ هئي، انڪري اڳتي هلي هُن محسوس ڪيو ته اهو ڪافي نه

آهي ته فقط اسڪول يا ڪاليج جي دائري اندر پاڻ کي محدود رکجي. هن جي اندر جي آواز ۽ سندس ضمير جي پڪار کيس مجبور ڪيو ته هوءَ سرڪاري نوڪريءَ کي ترڪ ڪري ڇڏي. هن پڪو فيصلو ڪيو ته هوءَ پنهنجي باقي حياتي فقط پنهنجي وطن جي غريب ۽ ستم رسيده عوام جي حوالي ڪندي. هن چڱيءَ طرح محسوس ڪيو ته ايران جي ٽي ڪروڙ عوام ۽ خاص ڪري غريب طبقي جي فلاح ۽ نجات لاءِ عوامي انقلاب کان سواءِ ٻيو ڪوبه رستو ڪونه هو. انهيءَ نتيجي تي پهچڻ کان پوءِ هن سرڪاري نوڪريءَ تان استعيفا ڏيئي ڇڏي.

نوڪري ڇڏڻ کان پوءِ هوءَ ١٩٧٠ع واريءَ انقلابي تحريڪ ۾ شامل ٿي ويئي، ۽ آن ۾ وڌ ۾ وڌ حصو وٺڻ لڳي. هن پنهنجو نالو ”چيرڪ فداي خلق“ (گوريلا جماعت) ۾ داخل ڪرايو. هن پنهنجي ايراني عوام سان ٿيندڙ زيادتين جي پويان آهي آمريڪي سامراج طرفان هجن يا آن جي ڇاڙتن يا خود شهنشاهه ايران يا هن جي جاسوسي ڪاتي ”ساوڪ“ طرفان هجن- مقابلي ڪرڻ کي ئي پنهنجي حياتيءَ جو اولين مقصد قرار ڏنو، ۽ پوءِ هوءَ سامراجي ظلم خلاف پنهنجو سينو تاڻي بيٺي. ائين هن پنهنجي انقلابي مهم کي جاري رکڻ لاءِ سر ڌڙ جي بازي لڳائي هئي. آن لاءِ هوءَ نه ڏينهن ڏسندي هئي نه رات، پر جتي ڪيس موقعو ملي ويندو هو، هوءَ دشمن تي وار ڪرڻ کان ڪانه گسندي هئي. عورت هوندي به هن ذاتيءَ دليريءَ سان پنهنجي مقصد سان وفاداريءَ جو ثبوت ڏنو، ۽ نيٺ ١٩٧٣ع ۾ هوءَ شاهه ايران جي پوليس سان مقابلو ڪندي مارجي ويئي، ۽ اهڙيءَ طرح هوءَ پنهنجي عزم تي ثابت قدم رهي، ايراني عوام جي آزاديءَ جي تاريخ ۾ پنهنجو نالو امر ڪري ويئي.

مرضيه شاعر ۽ ڪهاڻيڪار هئي، پر هوءَ هميشه چوندي هئي ته ”آءٌ نه رڳو پنهنجي قلم سان پر پنهنجي رت سان آزاديءَ جي تاريخ لکي ويندس!“ ۽ هن ائين ئي ڪري ڏيکاريو.

هتي سندس هڪ فارسي نظم جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

سنڌس هن نظم جو عنوان آهي: ”زنداني“ يعني ”قيدياڻي“.
پنهنجي هن ننڍڙي نظم ۾ هوءَ هيئن چوي ٿي:-
”مان هڪ قيدياڻي آهيان، نهايت ئي ستايل ۽ ستم رسيده.
”مون کي هڪ نهايت ئي خونخوار ۽ خود غرض شهنشاهه پنهنجي بندي خاني ۾ بند ڪري رکيو آهي. هڪ ڪنباءيندڙ ۽ ٿڌيءَ رات ۾ آءٌ جيلخاني جي سخت پٿرن بنا آهيان ۽ پنهنجي وطن جي شاندار مستقبل ۽ سنڌس آزاديءَ جا خواب ڏسي رهي آهيان.“

مان پکي مرغ عاشقم-

”مان هڪ عشق جو پکيئڙو آهيان ۽ هن دهشتناڪ قلعي ۾ بند هجڻ جي باوجود ۽ پنهنجي ڪٽيل ڪنڀڙائين هوندي به هڪ نه هڪ ڏينهن هتان آڏامي وڃڻ جي آس رکان ٿي. مان هن بندي-خاني کان ٻاهر وسندڙ برسات جا چمڪندڙ ڦڙا وڏي پاپوهه سان ڏسي رهي آهيان ۽ اميد اٿم ته هي زوردار طوفاني ڦڙا غلاميءَ جي اونداهيءَ، زنگ آلود ۽ ڪارائيل رات کي هڪ ڏينهن ڌوئي، آزاديءَ جي روشن صبح ۾ تبديل ڪري ڇڏيندا.“

گوش من ڪنم-

”آءٌ ٻڌي رهي آهيان ۽ هن قيد تنهائيءَ ۾ ڪَنَ ڪڙا اٿم. هينئر پري کان آزاديءَ جي متوالن جو شور ۽ ’انقلاب زنده باد‘ جا نعرا ٻڌڻ ۾ پيا اچن. هن بعد منهنجي دماغ ۾ فقط ازاديءَ جو ئي جنون سمايل آهي، فقط آزاديءَ جو.“

من پاڪبازم-

”آءٌ پنهنجي وطن جي هڪ پاڪباز نياڻي آهيان. نفرت ڏياريندڙ ’قصرشاهي‘، (١) جيل خانو ۽ هٿڪڙيون ۽ ڏنڊاپيڙيون،

(١) ايران جي قديم بادشاهن جو شاهي قلعو يا محلات، جنهن کي پهلوي شهنشاهه هڪ وڏي قيد خاني ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو.

هي مضبوط لوهي سيخون ۽ زخمن جا نشان ۽ هي گرم گرم رت،
هي دانهون ڪوڪون ۽ فرياد،
هي راتين ۽ ڏينهن جا ظلم ۽ ستم،
منهنجي عشق جي پکيئڙي کي،
۽ سندس ازلي پرواز کي هرگز روڪي نٿا سگهن.
هيءَ عشق جي ٻٽڻي، جا منهنجي اندر ۾ دکي رهي آهي، آن کي ڪوبه ٺڏو ڪري نٿو سگهي.“

گوش ڪن!

”ٻڌو! ٻڌو! (اين صدا از شهر شب مي آيد!) هيءَ آواز هن اونده نگر مان ٻڌڻ ۾ پيو اچي. هيءَ آواز بيحد اثرائتو آهي، چاڪاڻ تہ هيءَ دل جي حسرتن، ارمانن ۽ ازلي سچائين جو آواز آهي.

”رات جي اونداهين پکوڙي رکيو آهي ’قصر شاهيءَ‘ کي پنهنجين ٻانهن ۾.

”هوڏانهن مانهن جو شور ۽ خلق جي واءِ ويلا جو پڙاڏو پهچي رهيو آهي منهنجي ڪنن تائين، نهايت صاف ۽ سرلو.

”مان هڪ عورت آهيان.
(من يک زنم)
”مان هڪ ماءُ آهيان.
(من مادرم)
”مان هڪ ڀيڻ آهيان.
(من خواهرم)
”مان هڪ وفادار شريڪ حيات آهيان. (من همسري ءِ صادقم)

”آءٌ آها عورت آهيان، جا ازل کان اڄ تائين هرقسم جا ظلم ۽ ڏاڍايون سهندي آئي آهي. آءٌ منديڪان ني اگهاڙي پيرين، صحرائن ۽ رڻن پٽن ۾، تپندڙ ڌرتيءَ تي، ڀٽڪندي رهي آهيان.“

من از روستاهائي کوچڪ شمالم

”آءٌ اُترطرف جي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ رهندڙ هڪ عورت آهيان. جنهن سارين جي کيت ۾، ۽ چانهه جي باغ ۾، منڊيڪان ٿي، محنت ۽ مشقت ذريعي پنهنجين هڏين کي پڳهو ۽ ٽڪرا ٽڪرا پئي ڪيو آهي، صبح کان وٺي سانجهيءَ تائين، پنهنجي ڌيريءَ ڏکيءَ سميت.

”آءٌ اها عورت آهيان، جا اوڇن جبلن مٿان ٻه ٻارن کي جنم ڏيندي رهي آهي، ۽ پنهنجي وڇايل ٻڪري لاءِ ٻه ڳوڙها ڳاڙيندي پئي رهي آهي.“

من يڪ زنم

”آءٌ هڪ عورت آهيان_ مزدور عورت، جنهن جا سخت هٿ ڪارخانن جي لوهي مشينن کي ٻه هلائيندا رهيا آهن؛ هنن مشينن جا ڦيٿا، سيني جي اکين ماسهون، روزانو جنهن مظلوم جي قوت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندا آهن.

”مان هڪ اهڙي عورت آهيان، جنهن جي محنت جي خون ۽ پگهر سان رت چوسيندڙن جا لاشا ڏينهون ڏينهن وڌ ۾ وڌ ڦونڊجي رهيا آهن.

”هن مزدور عورت جي رت جا قطرا، جيتريقدر گهٽبا آهن، سرمايهدارن جي ٽجوڙين ۾ اوترو وڌيڪ منافعو گڏ ٿيندو ويندو آهي.
آءٌ هڪ اها عورت آهيان، جنهن لاءِ حريصن جي شرمناڪ لغت ۾ همدرديءَ جو هڪڙو لفظ ٻه موجود ڪونهي— انهن عورتن مان هڪ عورت جن جا هٿ نرم ۽ صاف، جن جا جسم نزڪتدار، جن جي وارن ۾ ڪشش ۽ خوشبو جا ڪڪرسمايل آهن.

”مان هڪ عورت آهيان جنهن جي هٿن تي محنت ۽ پورهئي جي زخمن جا نشان موجود آهن، انهن عورتن مان، هڪ جن جا سونهري جسم جڻ تہ سچ جا آئينا آهن، پر آنهن جي وارن ۾ ڪارخانن جي دونهين جي بوءِ ٻه سمايل آهي.

”اوهين مرد ڪيتري قدر نه بي شرم آهيو، جو اوهين فقط عورت جي اگهاڙي جسم جا ئي سپنا ڏسندا رهو ٿا.

”مان هڪ عورت آهيان، جنهن لاءِ لغت ۾ ڪوبه اهڙو لفظ ڪونهي، جو عورت جي اهميت جي سمجهاڻي ڏيئي سگهي.

”مان هڪ اهڙي عورت آهيان جنهن جي سيني ۾ ڪاوڙ مان پريل بي شمار زخمن جو هجوم آهي.

”هڪ عورت جنهن جي اکين جو خمار، آزاديءَ جي راهه ۾ وسندڙ گولين جو ڳاڙهو رنگ آهي.

”اج آءٌ هڪ اهڙي عورت آهيان، جنهن هزار مصيبتن سهڻ بعد هينئر بندوق ڪڻڻ جو هنر پڻ سکي ورتو آهي.“

(۴-۱۰-۱۹۸۴ع)

اوهان جو لبنان پيو آ،
منهنجو لبنان پيو آ.

(خليل جبران)

[پهرينءَ مهاڀاري لڙائيءَ (۱۴-۱۹۱۸ع) کان پوءِ ”ليگ آف نيشنس“ جي هڪ فيصلي هيٺ شام ۽ لبنان جا ملڪ فرانس جي هٿ هيٺ ڏنا ويا، ۽ طيءُ ڪيو ويو ته فرانس ڏن سالن تائين هنن ملڪن ۾ جمهوريت جي راهه هموار ڪري، مڪمل اقتدار اتي جي اصل رهاڪن جي حوالي ڪري ڇڏيندو. پوءِ ڏن سالن جي جاءِ تي ڇهه سال گذري ويا، پر فرانس آتي جمهوريت جي راهه هموار ڪرڻ بجاءِ پنهنجا پير پختا ڪرڻ کي لڳي ويو. ڇهن سالن کان پارهن سال گذري ويا، پر ائين محسوس ٿيڻ لڳو، ڄڻ هاڻي لبنان هميشه لاءِ فرانس جي

ڪالوني ٻنجي رهندو. آن صورتحال جي رد عمل طور،
جبران هي مضمون لکيو.]

اوهان جو لبنان پيو آ، ان جون مشڪلاتون ۽ مسئلا به....
سون وٽ منهنجو لبنان پيو آ ۽ ان جون مشڪلاتون ۽ مسئلا، ان جو ڏک درد، سونهن سوڀيا، ڏيک ۽ ويک به پيو آ.... منهنجي دل ۾ جيڪو ان جو خوبصورت ۽ حسين تصور آهي، ان جو رڱو خواب به اوهان وٽ ڪونهي.

اوهان جو لبنان سياسي ڪشتيءَ جو هڪ پرائو سياسي آکاڙو آهي، جتي مغربي ۽ مشرقي قومون هڪٻئي خلاف جنگ جو سنڌرو ٻڌي، هڪٻئي کي ماري مڃائي رهيون آهن. منهنجو لبنان انهن خوبصورت پکين جو ولر آهي، جيڪي آپ جي بلندين تي آزاديءَ سان آڏامندا رهندا آهن، جيڪي پرهه ڦٽيءَ مهل جڏهن ڌرتيءَ جا ڌنار پنهنجين رڍن جا ڌڻ پنهنجي پوين لڳائي ساون چراگاهن ۾ چارڻ لاءِ ويندا آهن، يا شام جي وقت پنهنجي زمين ۽ انگورن جي باغن کان هاري ويچارا ٿڪا ٽُٽا واپس پنهنجن گهرن ڏانهن ورندا آهن، تڏهن آهي پکي خاموش فضائن ۾ پنهنجن سنڌر ۽ مڌر گيتن جا پڙاڏا پکيڙي، انهن جي ٿڪاوٽ دور ڪندا آهن، ۽ انهن جي چوڌاري جهومندا، نچندا ۽ ڳائيندا، زمين کان گهر موٽڻ تي، انهن جو عاليشان استقبال ڪندا آهن.

اوهان کي اوهان جو لبنان ۽ ان جا ماڻهو مبارڪ هجن، جيڪي توهان جا آهن؛ منهنجي لاءِ منهنجو لبنان ۽ ان جا عظيم ماڻهو ۽ شهري گنج آهن. اوهان جا تہ دل گهريا اِهي آهن، جن جا روح مغربي دنيا جي اسپتالن ۾ پيدا ٿيا، جن جو مثل ان ساموهڙي جهاز وانگر آهي، جيڪو ٻنان ڪنهن سڙهه ۽ ناکئي جي سمنڊ جي ڇولين ۽ لهرن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪاهي پيو هجي: اِهي ماڻهو هڪٻئين جي مقابلي ۾ تہ ڏاڍا بهادر ۽ ڪانڪو ۽ سخت زبانيا ٻنجي ٿا پون، پنهنجي ڳچيءَ ۾ پنهنجا ڏي همٿ وجهي بهادريءَ جو مظاهرو ٿا ڪن، پر يورپ وارن جي سامهون اِنهن جي

بهادري ۽ سورهيائپ مات ڪائي ٿـي ويـا، يورپ وارن جي خلاف سندن زبانون گونگيون بڻجي ٿيون وڃـن، سندن سڀ جرئتون ختم ٿي ٿيون وڃن.

اهي بهادر آهن ته صرف پنهنجن لاءِ، آزاديءَ ۽ انصاف جا ڪوڙا دعويدار آهن ته به پنهنجن آڏو ۽ پنهنجن ئي علائقن ۾، نه ته حقيقت ۾ اهي ڏاڍا بـزدل، ننڍيءَ گجيءَ وارا، ڪمزور، هيٺا ۽ ڊڄڻا آهن: هميشه ڌارين جا دلال، يورپي ۽ مغربي قومن جا غلام، تابعدار ۽ ٻانهن ٻڌا ٻانها. انهن جو مثال ڪوهه جي ڏيڏرن وانگر آهي، جيڪي ڀاڻ ته جيئري ئي اونهين ڪڏن اندر دفن ٿيل هوندا آهن، پر رات جي اونداهيءَ ۾ ٽان - ٽان ڪري آسمان سٽي تي کڻي چڙهيندا آهن.

اهي ماڻهو به انهن ڏيڏرن جيان ڏاڍي فخر سان اهڙا اعلان ڪندا آهن ته هُنن پنهنجن قـديم آقائن حڪمرانن ۽ دشمنن جي ڏاڍ، ڌهڪاءَ، ظلم ۽ ستم سان جـان ڇڏائي آهـي، ۽ آنهن جـي غلاميءَ جـو ڳٽ پنهنجي ڳچيءَ سـان لاهي ڦٽو ڪيو آهي. پـر حقيقت هيءَ آهي ته ظالم ۽ جابر دشمن اڄ به انهن تي سوار آهن ۽ هنن جي سيني اندر دلين وانگر ڌڙڪن ٿـا. اڄ به سندن جسم جي پڃري ۽ دماغ جي تخت گاهه انـدر آهي ئي لڪل آهـن. هي اهڙا غلام آهن، جن جي پيرن ۾ وقت پراڻن پنجوڙن ۽ ڪٽ چڙهيل زنجيرن بجاءِ نئين قسم جون جديد ۽ چمڪندڙ ڏنڊا- پيڙيون پارائي ڇڏيون آهـن، تـه جيئن هي پنهنجي پـاڻ کي آزاد ۽ خـودمختيار سمجهڻ واري فريب ۽ ٺڳيءَ ۾ ٺڳيل ئي رهن!

هي آهـن اوهان جي لبنان جـا سپوت! چا، انهن مان ڪو هڪڙو به اهڙو آهي، جنهن ۾ لبنان جي اڏول ڏونگرن جهڙو محڪم عزم، قوت ۽ ارادو هجي، يا لبنان جي اوچن ۽ قداور جبلن جهڙي ارڏائي، عظمت ۽ آنهن جـي هنيلائپ ۽ وڏائيءَ جهڙو آپـو ڪـڏ هجي، جيڪو هتان جـي خوشبودار فضائن جـو عيوضي ۽ نمائندو هجي، جنهن جي وجود جـي نس نس ۾ لبنان - دوستي ۽ هتي جـي

صاف سٿري ۽ شفاف پاڻيءَ جهڙي چمڪ هجي؟ ڪوئي اهڙو به آهي هِن جيڪو وڏي واڪ اها دعوا ڪري سگهي ته جڏهن منهنجيون اکيون بند ٿينديون (جڏهن مان هن دنيا مان ڪوچ ڪندس)، تڏهن به هن منهنجي لبنان جي عظيم ڌرتيءَ جون حالتون اُن جي هاڻوڪين ۽ پڻ اِنهن حالتن کان وڌيڪ بهتر ٿيندس — اِنهن حالتن کان جيڪي مون هن عظيم ڌرتيءَ تي پهريون ڀيرو اکين کولڻ وقت ڏٺيون هيون.

اِنهن منجهان ڪير اهڙو آهي جيڪو اِن ڳالهه چوڻ جي جرات ۽ حوصلو رکندو هجي ته سندس زندگي عظيم لبنان جي رڳن ۾ ڊوڙندڙ رت جي هڪ ڦڙي برابر آهي.... انهن جي اکين ۾ ٽنگيل هڪ قيدي ڳوڙهو آهي، يا انهن جي ڏڪويل چپن تي ٽهي آيل هڪ خوبصورت ۽ من سوهيندڙ مرڪ برابر آهي.

اِهي آهن اوهان جي لبنان جا سپوت؟ اوهان جي نظر ۾ اِهي ماڻهو وڏيءَ عزت ۽ وڏي مان ۽ شان وارا انسان آهن. پر منهنجيءَ نظر ۾ اِنهن جي حيثيت ۽ قدر قيمت ڪمند جي چوسيل چوڀي کان وڌيڪ ناهي— جن پنهنجي لبنان کي اوهان سميت وڪيو، جن پنهنجي ڌرتيءَ ماءُ جو چند سڪن ۾ سودو ڪيو!

هاڻي مون کان ٻڌو انهن بابت ٻڌو ته لبنان جا حقيقي ۽ سچا سپوت ڪهڙا آهن ۽ ڪٿي آهن.

منهنجي لبنان جا سپوت آهي غريب، مسڪين ۽ ڏتڙيل هاري آهن، جيڪي هن سم ۽ ڪلر ۾ وڪوڙيل ڌرتيءَ جي ڇاتي چيري، اُن مان سونا سونا سنگ ٿا اپائين، ويران ۽ اجڙيل ٻنين کي ساوڪ ۽ سونهن سوڀيا ٿا ڏين. اُن جي ڪنڌن جي جاءِ تي سهڻا ۽ سڳند ڀريا گل ٿا اپائين.

منهنجي لبنان جا سپوت آهي ڌنار ۽ ڌنوهار آهن، جيڪي پنهنجي مال جا ڌڻ ۽ وڳ چاريندي، سڄو ڏينهن ٻڪ ۽ اُڄ ۾ هلندي گهارين ٿا، ته جيئن انهن جي رڍن ۽ ٻڪرين جو تازو گوشت اوهان جي دسترخوانن ۽ ڊائننگ ٽيبلن تائين پهچي سگهي، ۽ اوهين

وڏن ماڻهن جون ۽ پنهنجن آقائن جون دعوتون ۽ خوشامدون ڪري پنهنجا جائز ۽ ناجائز فائدا حاصل ڪري سگهو ـــ ۽ انهن جي گرم گرم ۽ نرم نرم آن مان اوهين پنهنجن نڪمن جسمن کي سرديءَ جي سخت سيءَ کان بچائي سگهو.

منهنجي لبنان جا سپوت آهي پورهيت ماڻهو آهن، جيڪي سڄو ڏينهن انگور جي باغن مان انگورن جو رس ڪڍي، انهيءَ کي آباري، اوهان لاءِ مختلف قسمن جو شراب تيار ٿا ڪن، جيئن اوهين زندگيءَ جو مزو ماڻي سگهو.

منهنجي لبنان جا سپوت آهي والدين آهن، جيڪي پنهنجي مظلوم، مسڪين ۽ غلام ٻارڙن جي پرگهور ايئن ٿا لهن، جو هو پنهنجي وجودن جي پاڇي ۾ انهن جي چانو جو بندوبست ٿا ڪن، ۽ مائرون ويچاريون ريشم جو سٽ ڪتي، انهن کي ٿڌ کان بچائڻ جا جتن ڪيون ڪن.

منهنجي لبنان جا سپوت، اکين جا تارا، آهي مڙس آهن، جيڪي تتيءَ ڌپءَ پنهنجين ٻنين ۾ هر هلائي، ڪڻڪ ٿا پيدا ڪن، ۽ آهي سگهڙ زالون آهن، جيڪي آن مان نمتار ول جون پريون پڌي، اگهاڙي پيرين، تتل واريءَ مٿان پنڌ ڪري، وڏيرن جي ديلين ۾ ڏيون پهچائين.

منهنجي لبنان جا عظيم سپوت آهي معمار آهن، آهي تاريخ-ساز انسان آهن، جن پنهنجي قلم ۽ علم سان هن اونداهيءَ ڌرتيءَ تي جاڳرتا جو سج اڀاريو آهي. هي آهي شاعر آهن، جن پنهنجي روح کي نت نون گهاڙيتن ۽ قالبن ۾ گهڙي، انهن ذهنن ۽ دماغن تائين پهچايو، جيڪي علم ۽ عقل جي روشنيءَ کان دور، تمام دور، ٻاٽ اونداهيءَ ۾ ٻٽڪندا پئي وتيا.

منهنجي عظيم ڌرتيءَ جا سپوت آهي آسر انسان آهن، جيڪي جڏهن ڌرتيءَ جي سرحدن کان ٻاهر نڪرندا آهن ته عزم ۽ بلند حوصلو ۽ اڏولتا انهن جي دلين جي سونهن بڻجندي آهي؛ تحرڪ، جنبش ۽ جذبو انهن جي طاقت ۽ قوت هوندي آهي، ۽ ان

کان سواءِ ڪجهه به نه هوندو اٿن. ۽ جڏهن واپس ورندا آهن، ته انهن جا هٿ به هنر ۽ دانش سان سون ورنا بڻجي ويندا آهن— اوچا سندن ڳاٽ، فخر، وڏائيءَ ۽ فتح جا نشان بڻجي پوندا آهن— سندن سر فتح جي سوني تاج سان سجيل هوندا آهي.

منهنجي ڌرتيءَ جا ڪردار آهي ماڻهو آهن، جيڪي دنيا جي ڪنهن به ڪنڊ ۾ هليا وڃن ٿا، ته ڪاميابي سندن قدم چمي ٿي، ۽ فاتح بڻجي، هو پنهنجي ڌرتيءَ ڏانهن واپس ورندا آهن. جي دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ هو پنهنجو اجهو وٺن، ته اتي جا اصل رهواسي هنن کي پنهنجين اکين جو سوجهرو سمجهن ٿا، ۽ انهن جي دلين ۾ هو پنهنجي پيار ۽ محبت جا ديرا بڻائي رهن ٿا.

هي آهي ماڻهو آهن، جيڪي دلين جا بادشاهه آهن، جن جون اکيون جڏهن پٽبيون آهن ته غربت جي جهوپڙين جو عڪس انهن ۾ چِلڪندو آهي ۽ جڏهن اکيون بند ڪندا آهن تہ علم ۽ ڄاڻ جا اوچا، اڏول ۽ عظيم الشان محل ماڙيون انهن ۾ اڏيل هو ڏسندا آهن.

اهي آهن منهنجي عظيم لبنان جا فرزند! هي آهي ڏينا آهن، جن کي وقت، حالتن ۽ زماني جا زلزلا ۽ تيز ترين طوفان به ومائي نتا سگهن.... ۽ هي اهو نمڪ آهي، جيڪو صدين تائين حرام نٿو ٿئي. هي آهي عظيم انسان آهن، جيڪي سدا غيرمحسوس طور تي نهايت سنجيدہ ۽ مستقل مزاجيءَ سان آهستي آهستي پنهنجي وجود جي سچائيءَ ۽ پنهنجي ذات جي تڪميل ۽ زندگي جي حقيقت لاءِ پاڻ پتوڙين ٿا— اُن جي سچ ۽ سونهن لاءِ راهه جي طويل ۽ مشڪل سفر ۾ مصروف رهن ٿا.

سؤ ورهيہ گذرڻ کان پوءِ اوهان جي لبنان جي صورت ۽ حالت ڪهڙي بڻبي؟ ڏسيو، مون کي ٻڌايو! ڇا، اهائي اوهان جي وڏيراشاهي، پيري مريدي، ڪوڙ ۽ ڪپٽ، فريب ۽ ٺڳيءَ موجود هوندي؟ ڇا، اوهان کي اها اميد آهي، پڪ آهي، ته زمانو اوهان جي لبنان جي اجوڪيءَ ڪوڙ ڪپٽ، ڪچ، دغا، فريب ۽ ٺڳيءَ کي

پنهنجي ياد خاني ۾ سؤ سالن کان پوءِ به محفوظ رکي سگهندو؟ يا اوهين اِنهيءَ سوچ جي وٽ - ويڙهيءَ ۾ وڪوڙيل آهيو تہ لبنان جي هوائن ۽ فضائن ۾، مورت جي گهري خاموشيءَ ۽ قبرن مان جاڳندڙ لاشن جي پاچن ۾، اوهان کي تڏهن به ساهہ کڻڻ جي مهلت ملي سگهندي؟

سون کان پڌو، مان اوهان کي سچ ٻڌايان ٿو. لبنان جا اوچا ۽ ارڏا پهاڙ ۽ اُنهن جي پناهہ ۾ پلجندڙ زيتون جا وڻ بہ اوهان جي سمورن ڪارنامن کان وڌيڪ اترائيندا آهن، جن کي اوهين تاريخي ٿا سڏيو. ۽ ڪاٺ جو ننڍيل ٽهو هر، جنهن ۾ ڏاند جوٽي لبنان جا اوچا اوچا ميدان آباد ڪيا پيا وڃن، اوهان جي ڪوڙين اميدن، آسرن، ڏٺن، خوابن ۽ خواهشن کان وڌيڪ قيمتي ۽ بي بها سرمايو آهن.

مان اوهان کي ٻڌايان ٿو تہ اج زماني جي باضمير انسان ۽ انساني ذهن منهنجي هنن واڪن ۽ رڙين تي ڪن ڏنو آهي، ۽ منهنجو آواز آزاديءَ جي ايوانن ۾ ڪنهن قومي گيت جيان گونجي رهيو آهي. مان محسوس ٿو ڪريان تہ لبنان ڌرتيءَ جي وادين ۾ جڙي ٻوٽيون چونڊيندڙ هڪ ساديءَ ۽ معصوم لبناني ڇوڪريءَ جي چپن تي، گلاب جي گل جيان ٽڙندڙ گيت جا چند ٻول بہ اوهان جي وڏن وڏن ضمير وڪائل شاعرن کان وڌيڪ پراثر ۽ عظيم آهن. سندن شاعريءَ جي سمورن ڪتابن کان وڌيڪ هڪ معصوم ۽ مظلوم لبناني ڇوڪريءَ جي هڪڙي آها سٽ آهي، جنهن ۾ آزاديءَ جي امنگ جي اڏولتا آهي. مان سمجهان ٿو تہ آها سٺ دنيا جي وڏن وڏن ڪوس - گهرن ۽ غلام رکندڙ ايوانن کي ڏڪائي سگهي ٿي. مان اوهان کي يقين سان چوان ٿو تہ اوهين حڪمرانن جي چاپلوسي ڪري قوم کي وڌيڪ غلاميءَ جي پنجوڙن ۾ ڦاسائي رهيا آهيو.

ڪاش، اوهين اِن حقيقت کان باخبر هجو ها، تہ جيڪر اج منهنجي دل ايڏو نہ رڙي ها. اوهان لاءِ ماتم جي ڳالهہ اها آهي

۽ اوهين ڪجهه به نٿا سمجهو ۽ نه ئي اوهان ڪي ڪجهه سمجهڻ جي خواهش آهي.

اوهان کي اوهان جو لبنان مبارڪ هجي، ۽ مون کي منهنجو لبنان مبارڪ آهي!

(٢٧-٩-١٩٨٤ع) (سنڌيڪار: منصور قادر جوڻيجو)

سسئي - پنهون

حقيقي نه پر هڪ علامتي ڪهاڻي

(مراد علي مرزا)

امرتا پريتم ڀارت ۾ پنجابي ۽ هندي زبانن جي هڪ جڳ مشهور شاعره ۽ اديبه آهي. نظم ۽ نثر ۾ گهڻوئي ڪي لکيو اٿس. شاعري، نـاول، افسانا، مضمون، آپ بيتي، وغيره. ڪيس ڀارت جـو وڏي ۾ وڏو ادبي انعام به مليو. ڪيترن ئي ٻاهرين ملڪن جهڙوڪ روس، جرمني، فرانس، آمريڪا، انگلنڊ، چين، ويٽنام وغيره ۾ سندس ادبي شخصيت ڄاتل سڃاتل آهي. پـاڻ اِنهن ملڪن جـي ادبي ۽ ثقافتي گڏجاڻين ۾ شريڪ به ٿيندي رهي آهي. آمريڪا جي مشهور انگريزي ادبي رسالي ”محفل“ ته سندس ادبي ڪارنامن تي هڪ خاص نمبر به شايع ڪيو هو.

امرتا پريتم پنجابيءَ ۾ شاعري ڪندي آهي، ۽ هنديءَ ۾ نثر لکندي آهي. جيڪي ماڻهو پنجابي ڄاڻن ٿا ۽ جن سندس شاعري پڙهي آهي، اهي سندس شاعراڻي عظمت جي واکاڻ ڪندي ٿڪجن ئي نٿا. هـن جـو نثر بـه سندس شاعريءَ جهڙو ئـي اثرائتو آهـي. افسانن ۽ ناولن کي ڇڏي، نثر ۾ سندس شاهڪار ڪتاب ”رسيدي ٽڪٽ“ آهي. امرتا اُنهيءَ ڪتاب ۾ پنهنجي زندگيءَ جي اهم ۽ يادگار واقعن کي پنهنجي بيحد خوبصورت ۽ شاعراڻي انداز ۾ لکيو

آهي. انهيءَ ۾ هن دنيا جي ڪن مشهور ليکڪن بابت پنهنجا ذاتي تاثرات به لکيا آهن. آهو ڪتاب ادبي لحاظ سان اِن ڪري به اهم آهي، جو ان ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي پڙهندڙ کي شاعريءَ جهڙو اثر محسوس ٿئي ٿو.

امرتا پريتم جو هڪ ٻيو ڪتاب "ميرا ڪمرا" آهي. انهيءَ ۾ وري ڀارت جي ٻرک شاعرن ۽ اديبن جا انٽرويو آهن، جيڪي امرتا پاڻ هنن کان ورتا هئا. ڀارت جي مختلف ٻولين ۾ لکندڙ انهن ليکڪن امرتا کي ٻڌايو ته هنن پنهنجا عظيم ڪتاب ڪهڙن هنڌن ۽ حالتن ۾ تخليق ڪيا. هنن سان امرتا جي انهن انٽرويوئن ۾ انهن شاعرن ۽ اديبن جي ذاتي زندگيءَ جا ڪيترائي دلچسپ ۽ مزيدار واقعا پڻ قلمبند ٿي ويا آهن، جيڪي سندن شخصيت ۽ فن کي سمجهڻ جي لاءِ پس منظر جو ڪم ڏيئي سگهن ٿا.

تازو امرتا جو هڪ ٻيو ڪتاب "شوق صراحي" هنديءَ مان اڙدوءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي. امرتا دهليءَ مان هڪ رسالو "ناگ مڻي" جي نالي سان پڻ ڪڍندي آهي. هن وقت بوقت انهيءَ رسالي ۾ ڏيهي پرڏيهي شاعرن، اديبن، عالمن، فنڪارن، نقاشن، موسيقارن ۽ هنرمندن جا انٽرويو شايع ٿيا ڪيا آهن. انهن ئي انٽرويوئن کي هاڻي ڪتابي صورت ۾ آندو ويو آهي، جنهن جو نواز چوڌريءَ اڙدوءَ ۾ ترجمو ڪري پاڻ ئي لاهور مان ڇاپيو آهي.

"شوق صراحيءَ" ۾ جديد پنجابي ادب جي هڪ ليکڪ، ونجارا بيديءَ، سان ڪيل انٽرويو به شامل آهي. ونجارا بيدي پنجابي لوڪ ادب جو ماهر ۽ اسڪالر سمجهيو وڃي ٿو. هن اِن موضوع تي ويهارو کن ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ "پنجاب ڪا لوڪ ساهتيه" مشهور آهي. ان ۾ هن پنجاب جا مشهور لوڪ گيت ۽ لوڪ ڪهاڻيون ڏنيون آهن، ۽ انهن جي تهذيبي، ثقافتي ۽ ذند ڪٿائي اهميت تي بحث ڪيو آهي. ونجارا بيدي گذريل ويهن ورهين کان لوڪ ادب جي جديد معلومات جي روشنيءَ ۾ علمي کوج ڪندو رهيو آهي، ۽ اِن عرصي ۾ ايترن سارن ڪتابن لکڻ

ڪان پوءِ هاڻي اِنهيءَ موضوع تي ڏهن جلدن ۾ انسائيڪلوپيڊيا مڪمل ڪيو اٿس، جيڪو ڇپجي رهيو آهي. پنهنجي اِنهيءَ علمي پورهئي بابت هن انٽرويو ۾ امرتا پريتم کي ٻڌايو ته ”مون آنهن ڪتابن جا سڀئي صفحا پنهنجي خون سان لکيا آهن. مون لوڪ گيتن کي وري جياريو آهي. آڪاڻين جي اونهائيءَ ۾ وڃي، آنهن کي سڃاڻڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. لوڪ ڪهاڻين مان فهم ۽ فراست حاصل ڪرڻ جي لاءِ هٿ پير هنيان اٿم.“ هن امرتا کي وڌيڪ ٻڌايو ته ”مون کي ائين لڳي ٿو ڄڻ ته آءٌ پاڻ صدين کان مٿي اهو سڀ ’لوڪڌن‘ تخليق ڪندو رهيو آهيان، ۽ هن جنم ۾ وري پاڻ ئي آن کي گڏ ڪندو رهيو آهيان.“

امرتا پريتم جي هڪ سوال ۾ ونجارا بيديءَ هن کي ٻڌايو ته ”پنجاب جون ڪيتريون ئي پريم- ڪهاڻيون مشهور آهن. آنهن مان مون سسئي- پنهون جي باري ۾ تمام گهڻي تحقيق ڪئي آهي. آها ڪنهن مرد ۽ عورت جي پيار جي ڪهاڻي نه هئي. آن جو ازلي روپ چنڊ هو، چندر.... پنهونءَ مان خيال ’پنون‘ هو، ’پورنيما‘— پوري چنڊ جي رات. ’سسئيءَ جو عشق‘ حقيقت ۾ چنڊ جو پاڻ سڃاڻڻ سان عشق هو. پراڻين لوڪ ڪهاڻين ۾ هڪ ڪهاڻي هيءُ به هئي ته هڪ روحاني عالم ناليِ دڪش هوندو هو. هن کي ستاويهه ڌيئرون هونديون هيون، جن جي شادي هن چندرما (چنڊ) سان ڪئي هئي. چنڊ جون آهي ستاويهه زالون ڄڻ ستاويهن گرهن جو پاڇو هيون. چون ٿا ته جڏهن دنيا نئين هئي، تڏهن هر روز رات جو چندرما پورو اڀرندو هو. هر رات چوڏهينءَ جي چانڊوڪي هوندي هئي، ۽ چنڊ پنهنجو پاڻ تي مست هوندو هو. هو پنهنجين ستاويهن زالن ڏانهن به ڌيان نه ڏيندو هو. تنهنڪري سندس زالن کي ڏک ٿيو ۽ هنن وڃي پنهنجي پيءُ کي ڏانهن ڏني. دڪش چنڊ کي پاراتو

ڏنو، جنهنڪري چنڊ هر روز گهٽجڻ لڳو، ۽ ايترو ته
سڪي ويو، جو مرڻ ڪنڌيءَ وٽ وڃي لڳو. اهو ڏسي،
سندس زالن کي مٿس رحم آيو. سڀني گڏجي وڃي پيءُ
کي منٿون ڪيون، جنهن کين ٻڌايو ته ’سون پاراتي
۾ هڪ شرط رکيو هو ته جڏهن هو (چنڊ) ٻنهي سرن
تي هوندو، ته وري جيئرو ٿي اٿندو.‘ اهڙيءَ ريت هر مهيني
جي شروع ۾ چنڊ جيئرو ٿيندو آهي.“

ونجارا بيديءَ جو اهو جواب ٻڌي، امرتا پريتم کيس چيو
ته ”سسئي پنهونءَ جي پريم ڪهاڻيءَ ۾ جيڪو اهو مشهور
آهي ته سسئي هڪ راجا جي ڌيءَ هئي، جڏهن ڄائي ته جوتشين
راجا کي هن جي منهن ڏسڻ کان جهليو ۽ راجا سسئيءَ کي صندوق
۾ بند ڪرائي درياءَ ۾ لوڙهائي ڇڏيو! جوتشين جو اهو اظهار
ڪهڙيءَ ڳالهه جي علامت آهي؟“

اِنهيءَ سوال جي جواب ۾ ونجارا بيدي ٻڌائي ڏنو ته
”اوهان کي ضرور خبر هوندي ته چوٿ جي چنڊ ڏسڻ
جي منع هوندي آهي. چون ٿا ته چوٿ جي چنڊ ڏسڻ سان
بدنامي ٿيندي! اهو وهم سسئيءَ جي ڪهاڻيءَ جو بنياد
آهي. جڏهن آريا هندستان ۾ آيا هئا، تڏهن آهي سچ ۽
چنڊ جي پوڄا ڪندا هئا. هندستان جي اتر ۾ انهن جا
ڏاهيل ڪيترا ئي مندر آهن. آنهن مان هڪ مندر سوهان-
نديءَ وٽ آهي، جنهن کي ’شيش مندر‘ چوندا هئا.
پوءِ جڏهن آها ڪهاڻي ڦري پريم-ڪهاڻي ٿي بيٺي،
تڏهن آن مندر تي نالو ’سسئيءَ جو محل‘ رکيو ويو.“

اِها سموري حقيقت ٻڌي، ونجارا بيديءَ کي امرتا پريتم چيو
ته ”مطلب ته آسمان جو چنڊ ڌرتيءَ جي محبت جي علامت
ٿي پيو!“ ۽ ونجارا بيدي ٻڌائيس ته ”گرو گوبند سنگهه جي
ذهين گرنٿ ۾ هڪ ڪهاڻي هن ريت آئي آهي ته ’دنيا ۾ پهرين
چنڊ نه هوندو هو. تڏهن دنيا جا مرد ۽ عورتون پاڻ ۾ محبت

ڪو نہ ڪندا هئا. اِها چنڊ جي ڪرامت هئي، جو آن جي ايندي ئي دنيا جي مردن ۽ عورتن پاڻ ۾ محبت ڪرڻ سکي."

تہ "سسئي- پنهون" جي پريم ڪهاڻيءَ جو هڪ اِهو رخ، هڪ اِها علامت نہ آهي. هتي اسان وٽ سنڌ ۾ سسئي پنهونءَ جي ڪهاڻي "طلب ۽ ڳولا" جي علامت آهي، ڇو جو سسئيءَ کي ڏيرن ڏکويو آهي ۽ هوءَ پٻ ۾ پنهون- پنهون پڪاريندي پيئي روئي؛ جيئن شاهہ سائينءَ سنديس زباني چوايو آهي:

موں کي ڏيرن آهي ڏکويو،
پيچان راهہ پنهونءَ جي رويو!

(١٩-٧-١٩٨٤ع)

سڪر سي ئي ڏينهن

(عبدالواحد آريسر)

سڪر سي ئي ڏينهن، جي موں گهاريا بند ۾،
وسايم وڏ ڦڙو، مٺي ماڙين مينهن،
نيئر منهنجو نينهن، اجاري اڇو ڪيو.

پٽ ڏٺيءَ پنهنجي هن بيت ۾ انساني جماعت، سوسائٽيءَ، گروهہ ۽ قوم جي حالت هڪ ئي ماحول ۾ رهندي بہ مختلف هئڻ جو هڪ ناقابل ترديد اصول بيان ڪيو آهي. هيءَ هڪ مجيل حقيقت آهي تہ قيد، غلاميءَ، بندگيءَ جا ڪهڙا ئي ڪٺي دل لڀائيندڙ نالا رکيا وڃن، پر آهي هوندي غلامي ئي آهي، هر صورت ۾ لعنت ۽ ملامت جي حقدار. پر جيڪي نگاهون حقيقت کي بنان پردن ۽ بنان سرورڻ سروڙڻ جي ڏسڻ چاهين ٿيون، سي غلاميءَ، بندگيءَ، قيد ۽ پانهپ واري دور ۾ بہ قومن، ملڪن ۽ فردن جا بيپناهہ جوهر آهستي آهستي ئي اپرندي ڏسنديون آهن. آهي جوهر ۽ خوبصورتيون جيڪي غلام فردن، ٽولن ۽ جماعتن ۾ ڏسبا پسبا آهن، سي آهي

هوندا آهن، جيڪي غلام جي زندگيءَ ۾ سونهن، اعتماد ۽ خوبصورت آئيندي جي چڪ پيدا ڪندا آهن، جنهنڪري ٻانهپ جا ڪوٽ ۽ ڪڙا ڇيهون ڇيهون ٿي اچي پٽ تي ڪرندا آهن.

هن بيت ۾ پٽ ڏنيءَ انساني سماج جي ”آقا ۽ محڪوم“ وارن رشتن ناتن کي هڪ نفسياتدان واريءَ حيثيت ۾ ڇيد ڪيو آهي، ۽ اُن ڇيد وسيلي هن زندگيءَ جي محبت، پيار ۽ سچ ۾ جيڪا مضبوطي ۽ پختگي غلاميءَ ۽ قيد واريءَ حالت ۾ پيدا ٿي ٿي، تنهن کي پنهنجي ”موروثي ماروئيءَ“ واتان چورائي، اُن کي عالمي انساني برادريءَ جي ٻاڻ سڄاڻ ۽ ٻاڻ تي پروسي ڪرڻ جي هڪ مڃيل اصول طور پيش ڪيو آهي. انهيءَ اصول جي شڪل صورت، گهاڙيٽو ۽ هئيت فردن کان وٺي قومن تائين ڪٿي ڪهڙيءَ به ريت تبديل ٿئي، پر غلاميءَ ۽ قيد جون ڪرشمه سازيون ۽ حيرت انگيزيون هر وقت هر قيديءَ ۽ غلام انسان کي پنهنجا جلوا ڏيکاريندڙيون رهن ٿيون. بد انتظامين، بدخواهين ۽ نه ـ سهپ جي وسيع سلسلي جي هڪ اٽڪت لعنت جو طوق هوندو آهي، جيڪو سربراه اعليٰ کان وٺي اُن جي پٺ ـ راٺين جي حرامڪارين ۽ سڪارين، رقابتن ۽ رنجشن ذريعي ذهني طرح حاڪم ٽولي جي فردن کي هڪٻئي کان ڌار ۽ ڀري ڪري، هڪٻئي جي رت جو پياسي بڻائي ڇڏيندو آهي.

آهي مطالبا ۽ مشاهدا قيدي مرد يا عورت، جماعت يا قوم کي اِن لائق ضرور بڻائين ٿا ته هو انهيءَ ڀُرندڙ جهرندڙ سماجي ڍانچي جي شڪست تي پنهنجو سدابهار اعتماد ۽ اعتقاد وڌيڪ پختو ۽ وڌيڪ پڪو ڪن، ۽ انهن ڪيريل گُٺن واري سماج جي پيٽ ۾ ڪو اهڙو ٻيو سماج اڏڻ جي ڪوشش ڪن، جنهن ۾ سونهن، سچائيءَ، زندگيءَ ۽ محبت جا اعليٰ ۽ اتم گڻ موجود هجن ــ اهڙا گڻ ۽ قدر، جيڪي حاڪمن جي قدرن ۽ گڻن کان وڌيڪ نوان، وڌيڪ سگهارا ۽ صحتمند، ۽ انساني فطرت کي وڌيڪ ويجها هجن، ۽ جن ۾ انساني ڀائيچارو، پيار، پنهنجائپ، سهپ ۽ اعتماد ڀرپور طريقي سان ڀريل هجي. هڪ قيدي، غلام، ٻانهون ۽ پرـوس ماڻهو انهيءَ

فرق ڪري سمجهندي، حاڪم ٽولن جي گڻن کي رد ڪندي، ٽوان، صحتمند، سگهارا، انساني فطرت کي ويجها، پيار ۽ ساٿهوءَ تي ڀروسي وارا قدر پنهنجا ڪري سمجهندو آهي. بس، آهائي گهڙي هوندي آهي قيدي انسان جي نينهن آجرڻ جي، غلاميءَ ۽ پانهپ وارن ڏينهن جي سکر ٿيڻ جي، ڇوته آنهيءَ احساس اچڻ شرط هو تاريخ جي هڪ وهڪري مان ڇلانگ ڏيئي، هڪ ٻئي وهڪري ۾ پهچي ويندو آهي، جنهن جي وهڻ ۽ مڙڻ ۾ آنهيءَ پانهي انسان جي پنهنجيءَ ڪوشش کي سڀ کان وڌو دخل هوندو آهي. هاڻي هو سمجهندو آهي ته آءٌ آنهن کان بنهه مختلف آهيان، جيڪي منهنجا حاڪم آهن، ڇوته منهنجو "روح" هلڪو ۽ جذبن سان معمور آهي. جڏهن ته "هائنو" قوتن جو روح پريشانين، نفرتن ۽ ڪميڻاين سان، سندن جسمن وانگرئي، پريل ۽ بيڪار هوندو آهي — جنهن ۾ رڳو رشوتون ۽ شهوتون پريل هونديون آهن.

جنهن گهڙيءَ ۾ غلام انسان ۾ اهڙا لمحاتي تبديلي پيدا ٿيندي آهي، آن وقت غلام ۽ هيٺو پاڻ کي هڪ نئين رنگ ۽ نئين روپ ۾ ڏسڻ شروع ڪندو آهي. سموري ڪائنات هن جي سامهون نئين سر جڙندي ۽ راس ٿيندي آهي، جنهن ۾ ڪيترائي ڪردار ۽ ڪيترائي ڪارناما هوندا آهن، جيڪي آن غلام انسان جي هٿان سرانجام ٿيڻ جا منتظر هوندا آهن. پوءِ هو پنهنجي ذهن تان آهستي آهستي، گهڙيءَ گهڙيءَ، ذهني غلاظتن جا غلاف لاهڻ شروع ڪندو آهي. پنهنجيءَ ذلت نفس، احساس ڪمتريءَ، بيوسيءَ، ڪم طاقتيءَ ۽ حاڪم جي بالادستيءَ ۽ سڙيل هجڻ واريون جيڪي پوشاڪون غلام جي ذهن ۽ جسم تي صدين کان پيل هيون، تن کي هو لاهڻ ۽ اڇلائڻ شروع ڪندو آهي.

ٻئي پاسي، آقائيت ۽ پانهپ تي ٻڌل نظام ۾ جيڪو ڪدورت، هٺ ڌرميءَ، ڪميڻپ، سازش، بد اعتماديءَ ۽ شڪن جي دونهن ۾ وڪوڙيل سوچن جو سلسلو هوندو آهي، جنهن ۾ پانهن جا ڪيئي نسل تباهه ٿيا آهن، سوئي نظام ائين پانهن کي نئينءَ

دنيا اڏڻ ۽ نئين جنت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ ۽ جدوجهد ڪرڻ تي آماده ڪندو آهي!
آءٌ سمجهان ٿو، اهوئي مطلب آهي پڇاڙيءَ جي مٿئين بيت جو. (٢٧-٩-١٩٨٤ع)

يهودي يزيد

(عبدالواحد آريسر)

مٿيون عنوان، سنڌ جي هڪ درويش صفت ۽ الله لوڪ شاعر، مراد فقير ڪنڊڙيءَ واري، جي شعر جو هڪ ٽڪرو آهي، جيڪو هن مدد خان پٺاڻ جي سنڌ تي حملي وقت مدد خان لاءِ چيو هو. اِنهيءَ شعر ۾ فقير صاحب، هڪ مسلمان حملي آور لاءِ بي پناهه نفرت، ڌڪار ۽ ڪروڌ جو ڀرپور نمونو اظهار ڪيو آهي. اِن سان گڏ هن وطن پرست قوتن کي اپيل ڪئي آهي ته هو پنهنجي پوري صلاحيت، طاقت ۽ وطن دوستيءَ کان ڪم وٺندي، انهيءَ "يهودي يزيد" کي پنهنجي ڌرتيءَ تان ڌڪي ٻاهر ڪڍن. پورو شعر هن ريت آهي: "ماري مدد کون دور ڪرو، چوڙ وڃي يهودي يزيد، ميان!"

عام طرح صوفين لاءِ اهو سمجهيو ويندو آهي ته هنن جو واسطو صرف ذڪر فڪر، ورد وظيفي ۽ مراقبي سان هوندو آهي. آهي چئن طرفن کان اکيون بند ڪري، مونن ۾ منهن وجهي، تصور کي عرش جي بلندين تي پهچايو، مات ڪريو ويٺا هوندا آهن. دنيا، ملڪ، قوم، انساني رشتا، آزادي ۽ غلامي، ڌڪار ۽ سڪار، آباديءَ ۽ بربادي سان سندن ڪوبه واسطو ۽ لڳ لاڳاپو نه هوندو آهي. آهي هر وسيلي ماڻهن کي ترڪ دنيا جي تلقين، تبليغ ۽ نصيحت ڪندا رهندا آهن، ۽ خود بي عمل ۽ ماڻهن کي بيمار ۽ سست (ذهني طرح) بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اها حقيقت ڪنهن حد تائين درست آهي، ۽ دنيا جي ڌار ڌار خطن ۾ صوفين دنيا جا گهانڊاپا ختم

ڪرڻ جي تبليغ ڪئي آهي، ۽ سندن اِها تبليغ جماليات ۽ اخلاقيات جي دائري ۾ ڪجهه قدر فائديمند، انقلابي ۽ صحتمند به رهي آهي، ته پڻ پاسي سخت نقصانڪار، ڇيهو رسائيندڙ، حاڪم ٽولن کي هٿي ڏيندڙ ۽ رجعت پسند ٿي رهي آهي، جنهن سان خلق خدا کي بي پناهه مصيبتون ۽ تڪليفون سهڻيون پيون آهن.

جڏهن اسلامي ملڪن جا بادشاهه سڳورا، ابتدائي سادگي ۽ عوام پسندي ڇڏي انسان دوستيءَ، محبت، رواداريءَ، سهپ ۽ ماڻهن جي خدمت جون سرحدون اورانگهي، بکين بگهڙن وانگر ماڻهن جو هڏماس کائڻ لڳا، سندن تلوارون اڻ ٿي پهر رت ڳاڙڻ لڳيون، سندن محلاتن مان مظلوم، بيوس ۽ مجبور مردن عورتن جون آهون ۽ دانهون آليءَ ڪاٺيءَ جي دونهين وانگر اڀرڻ لڳيون، خلق خدا جي گذران جي وسيلن تي بادشاهن جا حرامخور بيهوولا جسم پاڏن وانگر سنجڻ لڳا، جڏهن سندن ڏاڙهين مان انگوري شراب گگن وانگر ڳڙڻ لڳو، سندن دربارن ۾ انسان ٻڪرن وانگر ڪسجڻ لڳا، ۽ آفريڪا، يورپ ۽ ايشيا جي مختلف ملڪن مان مرد ۽ عورتون گرفتار ڪري ۽ مردن کي ڪدڙا بڻائي انهن جي پنين تي ڪوڙا وسائڻ لڳا، ۽ وري حرمسرائن ۾ ڌار ڌار رنگن، نسلن ۽ قومن جي عورتن جا ڌڻ داخل ٿيڻ لڳا، ۽ بادشاهن جي گهوڙن مظلوم ڏتڙيل انسانن جي وستين کي چٿڻ ۽ چيپاڻڻ شروع ڪيو: اهڙي وقت ۾، صوفين ترڪ دنيا جي نعري جي وسيلي اهڙن بادشاهن، سندن نظامن، سندن خونخواريءَ، وحشت ۽ حيوانيت، آنهن جي انسان دشمنيءَ، نسل ڪشيءَ، عياشيءَ ۽ درندگيءَ جي خلاف اُئين نفرت، ڌڪار ۽ بغاوت جو اعلان ڪري، ماڻهن کي، سرڪاري فوجن کي ۽ درباري اميرن کي انهيءَ سموري سرشتي سان عدم ـ تعاون، بهشڪار ۽ نانڪوآپريشن جو سبق ڏنو. ڇو ته جنهن نظام حڪومت ۾ انسانيت جي ۽ انسانيت جي اعليٰ گڻن جي اُئين تباهي ٿيندي رهي، ۽ بادشاهي تلوارون، مظلوم، مجبور، سچارن ۽ ڀلارن انسانن (جن کي صوفي حسن ازليءَ جو جلوو سمجهندو آهي) جي سِرين جو

لابارو ڪنديون رهن، آهو ملڪ، آها بادشاهي، آهو نظام، ماڻهن لاءِ زهر آهي، عوام لاءِ قاتل آهي، انسانيت جو ويري آهي، فطرت جي خوبصورت ڳل تي ڪوڙهه جو داغ آهي. انڪري اهڙي نظام سان مهڪارڪرڻ ۽ آنهن حرامخور ۽ قاتل ماڻهن لاءِ ڪنهن جي رت ۽ پگهر وهائڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. جنهن شهر، جنهن ملڪ ۽ جنهن علائقي ۾ "پرينءَ ۽ پنهوار" لاءِ ڪابه گنجائش نه هجي، ته ان لاءِ پٽ ڏٺيءَ چيو آهي:

"پڇاڻان پرين، ڏيان باهه ڀنڀور کي!"

اهڙي دور ۾ صوفيءَ جو ترڪ دنيا وارو نعرو، مٿي ڄاڻايل نظريي موجب، ڪنهن حدتائين فائديمند، صحيح ۽ هڪ حد تائين هڪ قسم جو انقلابي نعرو هو، جنهن جي وسيلي هن پنهنجي باغيانه ۽ سرڪش جذبن جو ڀرپور اظهار ۽ اعلان ڪيو آهي.

پر پوءِ پاسي سڄاڻ ۽ باهمت ماڻهن جي اهڙن خيالن ۽ ويچارن، ڇڙواڳ بادشاهن جي ڪاروائين لاءِ وڌيڪ ميدان تيار ڪري ڏنو ۽ آهي وڌيڪ بيباڪيءَ، مستيءَ ۽ سرجوشيءَ سان انسانيت جي قافلي تي اخلاقي، مادي ۽ مذهبي ڌاڙا هڻندا رهيا. جن تباهين کي ڏسي، صوفي سڳورو ڪناري ڪشيءَ جي تبليغ ڪندو رهيو، تن تباهين ۾ وڌيڪ گهرائي ۽ واڌارو ايندو ويو. جو هاڻي ظالم بادشاهه کي روڪڻ ٽوڪڻ وارا آهستي ٿي، سندس راهه کان هٽندا ٿي ويا. ۽ انهيءَ حيثيت سان صوفيءَ جو ترڪ دنيا وارو نعرو عوام کان ڪناري ڪشيءَ تي بدل، نقصانڪار ۽ ڇيهو رسائيندڙ نعرو ٿي پيو ۽ سخت رجعت پسنديءَ جي نشاني بنجي ويو. اڳتي هلي، ڪن نقلي ۽ بادشاهن جي پيدا ڪيل صوفين ته انهيءَ نعري کي مستقل بنياد بنائي، حاڪمن جي هٿ ۾ هٿيار ڪري ڏنو، جن قومن کي غلام بنائڻ ۽ انسانن کي ذليل ڪرڻ لاءِ آن کي انتهائي ڏاهپ ۽ هوشياريءَ سان استعمال ڪيو.

سنڌ ۾ صوفين تصوف جي انهيءَ هاڃيڪار ۽ عوام کان ڪنيل ۽ حاڪمن جي هٿ ۾ هٿيار ٿي ڪتب ايندڙ روپ کي

سچاتو. انکري مخدوم بلاول کان وٺي سنڌي تصوف جو مزاج ۽ گهاڙيٽو سراسر عوام دوستيءَ وارو ۽ جارحيت جي نندڻ وارو رهيو آهي. سنڌ جا آهي صوفي سڳورا نه صرف نظرياتي ڪٽرپڻي ۽ آنهن جي ڦهلاءَ جي مڙني هٿيارن جا مخالف رهيا، پر جڏهن به ديس-واسين تي آگرين طاقتن حملا ڪيا يا عوام جي گذرمعاش جي وسيلن کي بيدرديءَ سان ڦرڻ ۽ لٽڻ جي ڪوشش ڏٺي ته، تہ بعض حالتن ۾ آهي صوفي سڳورا پاڻ بہ مزاحمت ڪندڙ قوتن ۾ شامل ٿيا ۽ وڙهيا، نہ ڪن حالتن ۾ هنن پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي عوام کي، خلق-خدا کي آنهن ظالمن ۽ غاصبن کي ملڪ مان تڙي ڪيڻ لاءِ اپيل ڪئي ۽ اتساهم ڏياريو.

اهڙوئي هڪ حملي آور مدد خان پٺاڻ بہ هو جنهن سموريءَ سنڌ کي لٽيو، لتاڙيو، ڦريو ۽ ڦٽيو. آن وقت ڪنڊڙيءَ جي بزرگ مراد فقير پنهنجي سموري وطن پرستي ۽ عوام دوستي پنهنجي شاعريءَ ۾ اوتي، سنڌ جي عوام کي للڪاريو تہ هي مسلماني ويس ۾ افغان ندورو حقيقت ۾ پنهنجين ڦرلٽ ۽ قتل ۽ غارت وارين خصلتن جي ڪري يزيد ۽ يهودين کان بہ بچڙو آهي. آن کي ايترو تہ ماريو ڪٽيو ۽ سندس لڪ لانگهو بند ڪريو، جو اهو يهودي يزيد سر-زمين سنڌ کي ڇڏي وڃي. (٢٥-٨-١٩٨٤ع)

شاعري

اڄ تہ اڄ گڏجي هلون...!

(آٽو ريني ڪاسٽيلو)

آٽو ريني ڪاسٽيلو، ۱۹۳۶ع ۾، گئٽيمالا ملڪ جي ڪوزالٽيناگو شهر ۾ ڄائو هو. ۱۹۵۴ع ۾، هو پنهنجي ملڪ جي شاگرد تنظيم ۾ شريڪ ٿيو ۽ ان جو اڳواڻ بڻيو. انهيءَ سال، جڏهن هو سترهن ورهين جي عمر جو هو، هن کي جلاوطن ڪيو ويو. ترت ئي هو لڪي لڪي، پنهنجي ملڪ ۾ موٽي آيو، ۽ ڏهن سالن جو عرصو اتي هن وري جيل ۾ گذاريو ۽ جيل وارن جون انيڪ سزائون ۽ اذيتون سٺيون. وچ وچ ۾ هو گئٽيمالا ۽ لپزگ يونيورسٽيءَ جو شاگرد بہ ٿي رهيو. هو شاعر هو. ۱۹۵۵ع ۾ هن کي سالويڊورملڪ جي شاعر، اوڪ ڊالٽن، سان گڏ، وچ آمريڪائي ملڪن جو بهترين شاعرتسليم ڪيو ويو. آخرين ڀيرو هو، ۱۹۶۶ع ۾، جڏهن هو ۳۰ سالن جو هو، موٽي پنهنجي ملڪ آيو، ۽ اچڻ سان هٿياربند انقلابي محاذ ('هٿلام') ۾ شامل ٿيو. ٻہ سال پوءِ مارچ ۱۹۶۷ع ۾، هڪ موقعي تي جڏهن هو ۽ هن جي ٽولي جا ساٿي پندرهن ڏينهن جي بک تي هئا ۽ هنن کجهہ ڪونہ کاڌو هو، ۽ لڪندي، ڀڄندي ۽ وڙهندي، سڄو وقت هو جهنگ جي ٻوٽن جي پنن، پاڙن ۽ ڇوڏن تي گذاريندا ٿي رهيا، تڏهن هو اوچتو گهيري ۾ اچي ويا، ۽ جهلجي پيا. چئن ڏينهن کان پوءِ، ۱۹ مارچ تي، ڪاسٽيلو کي قتل ڪيو ويو ۽ هن جي لاش کي جلائي، ان جي رک گئٽيمالا جي تيز، کليل هوائن ۾ واوڪر ڪري ڇڏيائون.

هيءَ نظم گئٽيمالا ملڪ جي ان جان نثار شاعر، آٽو ريني ڪاسٽيلو، جو آهي:

گيٽيمالا، منهنجا وطن،
اڄ ته اڄ آئون
۽ گڏجي هلون —
مان ۽ توسان گڏ ٿو هلان
مان توسان گڏجي ٿو هلان. جتي ۽ هلنديس، توسان هلندس
مان توسان تنهنجو زهر ڀريل پيالو پيئندس
مان پنهنجون اکيون توکي ڏيندس، جيئن تو وٽ اکيون هجن
مان پنهنجو آواز توکي ڏيندس، جيئن تون ڳالهائين ۽ ڳائين
آءٌ مرندس، جيئن تون جيئرو رهين —
۽ تنهنجو منهن آجريءَ اُفق تي اسر رهي
۽ گلن جي هر جهڳٽي ۾، جيڪي منهنجي خاڪ مان ڄمندا —
ائين ٿيڻ ئي گهرجي
بحث جي اِن ۾ ڳالهه ڪانهي.
مان تنهنجن ڳوڙهن جا ڦڪ پري، هيٺ هٿ ويندي ٽڪجي
پيو آهيان
هاڻي مان توسان گڏجي هلڻ گهران ٿو
تو سان گڏ تنهنجي ڪم تي
۽ تنهنجي ڪم ۾ تو سان گڏ رهڻ گهران ٿو
ڇو ته مان تنهنجن منجهان هڪ تنهنجو آهيان
تنهنجي هنج ۾ مان ڄائس، اکيون کوليم، دنيا ڏٺيم —
او گيٽيمالا!
هو...... جيڪي تنهنجن رستن تي دنجن ڏا ۽ مٿن ڏا
انهن کي ڀاڙان پٽڻو آهي
۽ ملڪ جي، آڻ ڍڪيل وڻن تان ٽنگڻو آهي
جن جي اڻ ڳڻين آرسين ۾
ماڻهن جا غصي ڀريل چهرا ٻڪندي ڏسبا.
مان توسان گڏ هلڻ ٿو گهران — سدائين
تنهنجن هارين سان، مزدورن سان
۽ هر انهي ماڻهوءَ سان جنهن ۾ همت آهي

تو سان پريت نباهڻ جي
تو سان گڏجي هلڻ جي —
آءٌ تہ گڏجي هلون
مان بہ توسان گڏ ٿو هلان.......

— آنو ريني ڪاستيلو
[”ويو پائنٽ“، ۱۲-۹-۱۹۸۰ع جي شڪريي سان. —م.ا.ج]

انقلاب کان پوءِ

اوهين جن وٽ ڪم ڪونهي، ڳالهايو.
اوهين جن وٽ گهر ڪونهن، ڳالهايو.
اوهان لئہ اسڪول ڪونهن، ڳالهايو.
اوهين جيڪي سرٽين کان ڇوڙن جيان پڇو ٿا، ڳالهايو.
اڇو تہ پنهنجا مسئلا پاڻ ۾ ونڊيون ورهايون.
تہ گڏجي آهي حل ڪري سگهون.
اسان کي ضرور پاڻ چڏائڻ کپي.
اڇو تہ اسين مرد ۽ زالون گڏجي گهر ۾ ڪم ڪريون.
مردن ۽ زالن کي گڏجي ڪم ڪرڻ کپي، گهر ۾ ۽ دنيا ۾ ٻاهر.
اسان جي ٻارن لاءِ پينگها ڪونهن، ٻاراڻا اسڪول ڪونهن، پوڙهن لاءِ گهر ڪونهن،
بيمارن جي خبر لهڻ وارو ڪونهي.
زالن کي پڏي ڪري هنن حقن لاءِ وڙهڻ کپي.
اوهان لاءِ سون رستو کليو آهي.
اوهان کي ضرور اڳتي وڌڻ کپي.

— ڊورا ٽماٽا
[”ويو پائنٽ“ لاهور: انگريزيءَ مان ترجمو: م.ا.ج]

جيئڻ جي ڳولا

سج لهڻ تائين
ڪنو ٿيل ڏينهن
منهنجي نس نس ۾ پيهي وڃي ٿو.
سڄي رات
اوندهه جون پتريون منهنجي اکين ۾ چڀنديون ٿيون رهن.
صبح جي روشني،
منهنجي چاهڻ کان سواءِ،
منهنجيءَ ڪوٺيءَ ۾ گهڙي ٿي اچي:
منهنجي بت تان
رات جي ڪارنهن لاهي ٿي،
۽ مان جيئڻ جي ڳولا ۾ گهران نڪري پوان ٿو.
پر خالي شهر ۾
ٻڪين ڪتن جا اوناڙ
منهنجي ڪيڪر ڪن ٿا.
پوءِ مان اڪيلائپ جي ڪوڏر سان
ڏينهن جي ڊٺل قبر کوٽڻ لڳان ٿو—
۽ منهنجو سڄو وقت
مُڙدن کي اڏاري، پيرن پر ڪرڻ ۾ گذري وڃي ٿو.

اسان کي، اسان جي جيئڻ لاءِ،
گهرن ۾ ويهڻ جو سبق مليو ٿو:
پر اسان جا پار
بس اسٽاپن جي پيڙهه ۾
ڪچليا وڃن ٿا،
اسان جي پيءَ - ماءُ کي

اسپتالن جي اوندهه گهٽندي رهي ٿي،
اسان جا پائر روزگار جي حرص ۾
بيگر جي ڪئمپن ۾ پرتي ٿين ٿا.

سچ اسان تي سايو وجهڻ ڇڏي ڏنو آهي،
۽ ڌرتي اسان جـي حصي جو رزق اسان کي ڏيـڻ ۾
خوش ناهي،
هوا اسان کي ڏسي، منهن ڦيري، هلي وڃي ٿي.
هڻ وٽ اسان لاءِ آئت جو ڪو اکر ڪونهي،
ڪم واري ڪا سيج ڪانهي....
پر هوا وٽ
بزدلن لاءِ، گيدين لاءِ،
ٿي ٻه چا ٿو سگهي؟ جاويد شاهين
[ترجمو: ــ م.ا.ج]

انهن کي ڇا گهرجي

مون فلسطيني پائرن لاءِ اخبار ۾ بيان ڏنو
هنن اهو بيان منهنجي منهن ۾ هنيو
۽ چيائون ـــــ
اسان وٽ هاڻي رڳو مورچا بچيا آهن
عرب پائرن جي بيانن سان اسان جا گهر ۽ گدام پرجي ويا آهن.
مون کين چانور ۽ ڪڻڪ موڪلي، انهن واپس موٽائي ڇڏي
جو کائڻ لاءِ وٽن وقت ناهي
کين رات ڏينهن وڙهڻو پوي ٿو
هوئڻ ۾ خمارآلوده غذا انهن لاءِ مضر آهي.
مون ڪجهه پيسا کين موڪليا

انهن رد ڪري ڇڏيا ۽ چيائون:
اسان کي سڪن جي نه، گولين جي ضرورت آهي
هڪ ڏسٽيءَ آگر جي ضرورت آهي
هڪ سر جي ضرورت آهي
هڪ گورڪن جي ضرورت آهي
پر اسين توکي گورڪن جي طور تي به قبولڻ لاءِ تيار ناهيون.
مان گهر موٽي آيس
۽ فلسطيني ڀائرن لاءِ هڪ نظم لکيم
اهو سوچي ته گوليبازيءَ ۾ سندن شاعري ڍنجي مري ويئي هوندي
۽ کين نظم جي بدران ضرورت هوندي
انهن سنهنجي نظم جو منهن پٽي رکيو
۽ انهيءَ کي اهو چئي ڀچائي ڇڏيائون
ته اسان کي محفوظ رتبي واري شاعر جي شاعري نه گهرجي
جيڪو برف باريءَ ۽ گولا باريءَ ۾ فرق نٿو سمجهي
جنهن جا لفظ نرم وهاڻي تي مٿو رکي سمهن ٿا.
مون انهن لاءِ دعا جا هٿ کنيا
انهن افسوس ڪيو:
ڪاش اهي هٿ سندن دشمن تي کڄن ها.
انهن کي ٻيو ڇا گهرجي؟
مان ته کين پنهنجي ٻار جي ننڍڪ موڪلي سگهان ٿو!
جنهن جي ڇاپي هن ٻيجي ڇڏي آهي!
مان فلسطيني ڀائرن جي مدد ڪرڻ چاهيان ٿو
ڪائنڻ پڇو انهن کي ڇا گهرجي!

—— اصغر نديم سيد

[ترجمو: وليرام ولڀ]

گنگا

(سرهٽي نظم)

پگهر جي سدا وهندڙ گنگا۔
ديس، ڌرم، لهوءَ جي
ديوارين ۽ سهارن کي ٽوڙيندي
ڪاريءَ ۽ اڇيءَ مٽيءَ کي پچائيندي....

پگهر جي سدا وهندڙ گنگا۔
ڏسو، پوريءَ دنيا تي پيئي ڊوڙي،
جيون پيڙي آن مٽان پٽي ڊوڙي.

* 'ڪنچنجنگا' کان جيڪا وڌيڪ حسين،
** 'ڀاگيرٿيءَ' کان وڌيڪ پاڪ،
خدا کان به وڌيڪ انسان جي ڀلائيءَ ۾ رُڌل۔

آنهيءَ گنگا جا پگهر- ڦڙا!
توهان تي اسان جا سلام هجن هميشه!

— ونداڪير نديڪر

---

* ڪنچنجنگا، ۽
** ڀاگيرٿي:
هماليه جبل جي پوتر چوٽيءَ جا به نالا

هيروشيما

هي ڪير ڪَڙو آ ڪُنيءَ تي؟
حيرانُ هوا ۾ ٿَهڪَ ڏئي،
ٿو هيٺ نهاري ڌرتيءَ ڏي!
هيءَ ڪنهن جي آگ لڳي جَر ۾،
جو پنهنجي پنهنجي سوتيءَ سان،
هر سِپ سَڙي وئي ساگر ۾!
ڪنهن مُرڪ پريءَ مَيءِ نوشيءَ ۾
”مان تنهنجي هان“، ”مان تنهنجو هان“،
ٿي رات ڇيو سَرگوشيءَ ۾.
اڄُ تن جي هيجُ ڪٿي آهي؟
جيتِ پاسا پيار وَرايا ها،
سا سُرهي سيجُ ڪٿي آهي؟
ڪنهن ڇيو هو، ”پيارُ امر آهي،
”هي هَر شيءِ اڇٽي وَڃڻي آ“ —
اڄ جڳ ۾ ڪُجهه به امر ناهي.
اڄُ تو ۾ تنهنجي سوتيءَ سان،
ڪا سُرهي سِپ سَڙي وئي آ،
تون جيءُ نه آهين جوتيءَ سان؛
۽ سنهنجي پيار وڃائي آ،
پنهنجي هر آسَ امرتا جي:
هيءَ تنهنجي منهنجي ڪائي آ.
هي ڪير ڪَڙو آ ڪُنيءَ تي؟
هي تون آهين، هي مان آهيان،
جن اُسَن نه آندو ڌرتيءَ تي.
ها، هيءَ اسان جي ڪائي آ....
اِنَ اوچيءَ ڪائيءَ کي گڏجي،
ڇا، تو مان آگ لڳائي آ! — اياز

صبح دور ناهي

اجا رات آهي، ڪٿي آ سويرو؟
اجا دور منزل، اجا دور ديرو!
اجا آدمي آدميءَ تي مسلط،
اجا پنڌ انسانيت جو پريرو.
سسئي پئي رڙي ٿي اڃا روهه بر ۾،
پنهل جو اڃا ڪونه پسجي ٿو پيرو.
نه ڪنهن منهن تي ڏسجي ٿي رونق صبح جي،
اجا رات ڪاري ۽ گهرو انڌيرو.
لکين لاڏليون ٿيون وڪامن هٽن تي،
اڃا عصمتون هت لٽي ٿو لٽيرو.
’عمر‘ پي اڪيچار ۽ ’ماروئون‘ پي،
اجا باز ڏاڍو ۽ ڪمزور گيرو.
فقط ٿوري همت ۽ محڪم ارادو،
نظام تشدد ۾ آڻي ٿو ڦيرو —
ازل کان اهو آهه دستور، ساٿي،
هجي دور منزل ته هلجي سويرو!
نه گهٻراءِ همدم، صبح دور ناهي،
اِجهو دور اوڀر ۾ جاڳيو سويرو!

— عبدالڪريم گدائي

در دريون ڪول

حالتن کان قرار چاجي لاءِ،
سچ سورج مکيءَ جي آڏو جهل:
هي انڌيرن سان پيار چاجي لاءِ،
جبر تي صبر شڪر چاجي لاءِ،
هت هٿيار، هت سرجڻهار:
هت نـاهن رڳو دعا جي لاءِ.

ٻُوٽ ٻُوٽــاڙيل پــلا ڇـــا لاءِ،
ڇڀ آهي جيئي تــه ڀل ڇرڪي:
سوچ آهي تـــه بي صدا ڇـبا لاءِ؟
بند ڪمري ۾ واڙيــل ڇـــا لاءِ،
ٻـــار ڪيڏن پيا گهٽيءَ ۾ رانـد:
در دريون کول، ٻهر جهاتي پـــاءِ!

— امداد حسيني

بم گولو ۽ بارود

هڪ اڪ ايران آ، ۽ ٻـي اڪ عراق،
ٻنهي آجهائڻ ڏو گهري، اولهه جو قزاق.
هو جي منهنجو جسم آ، هي آ منهنجي جان،
بم ڪريو بغداد تي، رتـــو رت تهران.
آرجنٽائين ۽ چلي، گريـــرنيڊا، لـبـنـان،
انسانن جي ٺي هٿان، ڪُسجي پيو انسان.
گهٽيون لاشن سان ڀريل، شهر ٿيا شمشان،
بم گولي بارود جو، ڪهڙو دينُ ايمان؟

— امداد حسيني

سچ جي ٻيڙي

لُڏندي لُڏندي،
سچ جـــي ٻيڙي،
پار اڪاري وجهندي آ.
ڏرندي ڏرندي،
رات ستم جـــي،
سچ آيـاري وجهندي آ.
ڏُکندي ڏُکندي،
ســر جـــي تيلي،

ٻيلا ٻاري وڃهندي آ.
ٻرندي ٻرندي،
اَڪ جي ڪاني،
لوهه پگهاري وڃهندي آ.
ڇهندي ڇهندي،
سنهڙي ڇيڻي،
ڏونگر ڏاري وڃهندي آ.
وڃندي وڃندي،
جهانجهه جيڻ جي،
جوءِ جياري وڃهندي آ.

— استاد بخاري

سچل سائين سچ سهورو

ڪالهه درازن جي ڌرتيءَ تي جيڪو سچ ٻريو،
اڄ به آهه ڌي آتش آهي، ناهي سچ ٺريو.
سچل سائين سچ سهورو، محبت سندو سچ،
جي تون عاشق صادق آهين، آڳ انهيءَ ۾ اچ.
شهر درازن جي ڌرتيءَ تي، سارا سچ سڙيا،
نفرت جي ڪنڊن جي بدران پيار جا گل ٽڙيا.
سونهن، سچائي، الفت، آهي سچل جو پيغام،
اچو ته آڇيون هرڪنهن کي اڄ محبت وارو جام.
ڪالهه درازن ۾ هو گونجيو اناالحق آواز،
عشق وارن ئي آهه پروڙيو اهو انوکو راز.
ڪوڙ جو سڪ آ ڪوڙهه ۾ ورتل، سچ سچو سرهاڻ،
ڪوڙ ڪنارا پڊندا رهندا، سچ ته آ مهراڻ.
ڪالهه درازن جي ڌرتيءَ تي نعرو نينهن لڳو،
اڄ به انهيءَ آواز تي آهي ڪوڙ جو ڪنڌ پڳو.

ڳالهه آهي آ سچ سدائين، جهڪي نه جاتي سُور،
رت ۾ رنگجي ريندو نيندو، سچ ته آ منصور.
سچ جا ساز پرائي جن بہ سونهن جا گيت ڇيا،
نفرت ۽ وحشت جا پاڇا تن جي ڪيد پيا.
ڏرسن جي دستور ڪان آهي عشق جو انگ متي،
”سچل“ جو فرمان اهو آ، ويهي ڪير ڪٽي.
— ادل سومرو

وينتي

هر ڏکي انسان جو درمان ڪر،
اسپتالون سپ خدا! ويران ڪر.
رهزنن ۽ ظالمن کي سڳهه ڏيئي،
سونهن جي ڌرتي نه تون شمشان ڪر.
ڪنڊرن ۾ خواب ويا دبجي سيئي،
ڪنهن جي آسُن کي نه تون لبنان ڪر.
باهه جو بغداد ۾ پنيٺ نه ٿئي،
آڳ کان آجو سچو ايران ڪر.
زندگي بارود جو بڻجي نه ٻڪ،
تون تباهه هر انتمي شيطان ڪر.
ڏک گهاريو آ گهڻو ئي ڏيهه ۾،
سُک جو هن ديس ۾ سامان ڪر.
— ادل سومرو

دعا

ميان مارو ڳڙن ڏي
مهران وسن مهنهن
شل نہ ڏکيا ڏينهن
اڇن آجڙين ڏي
— سچل سرمست

ٻوليءَ جا ۽ فڪر جا آنمول وچن، جي ”هدايت“ ۾ آيا، جي ڪنهن جا ڪينهن، جي سڀني جا آهن.

*”جڏهن به تون مايوس ٿين، تڏهن پاڻ کان فقط هڪڙو سوال پڇندو ڪر: ڇا، تنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙي ڪنهن هڪڙي ماڻهوءَ جو به دخل رهيو آهي، جنهن جي رهڻيءَ ڪرڻيءَ جي طريقو تو لاءِ مثال بڻيو هجي ــ مثال تنهنجي جرئت ۽ همت وڌائڻ لاءِ، مثال تنهنجي پنهنجي پاڻ سان ۽ پنهنجي ڪم سان سچي رهڻ لاءِ، ۽ جنهن جي ڪردار ۽ عالمي نظر تو لاءِ جذبي جو ۽ آتساهه جو ڪم ڏنو، ۽ جنهن جي عقيدن توکي ماڻهن لاءِ عزت جو ۽ خود پنهنجي عزت نفس جو سبق سيکاريو؟“

*”هن دنيا ۾ ڪابه شيءِ ايڏي قيمتي ڪانهي، جيڏو ڪو هڪ نيڪ ڪم، پوءِ آهو ڪيترو به ڪٿي ننڍڙو هجي ــ ڪنهن کي همٿائڻ جو هڪ اکر، ڪنهن جي ڳري هانءَ کي هلڪي ڪرڻ لاءِ ڪو خوشيءَ جو هڪ ٻول، ڪا هڪ پنهنجائپ جي ڳالهه، ڪا دوستاڻي مُرڪ.“

*”گوئٽي چوندو هو ته ڪوبه اثر جيڪو هڪڙو ماڻهو ٻئي تي وجهي ٿو، سو پنهنجي شخصيت معرفت وجهي ٿو. اِن جي معنيٰ ته جيڪا ڪا نيڪي اسان جي اندر ۾ آهي، آها اسان کي ماڻهن کان ملي آهي. بهترين خيال هوا ۾ ڪونه ٿا وجود رکن، آهي سدائين هِن يا هُن ماڻهوءَ جي مثالن سان ئي اسان تائين پهچن ٿا، ۽ آنهن کي اسين ڏسي ۽ محسوس به آئين ٿا ڪري سگهون.“

*”ماڻهوءَ جي سچي وزن جي ثابت ڪرڻ لاءِ دعوائن جي ضرورت ڪانهي، خاص حالات جي ضرورت ڪانهي، ۽ نه بهانن

جي ضرورت آهي. آهو هر حالت ۾ اڏول رهي ٿو. مجموعي طور، ماڻهوءَ جو وزن ثابت ٿئي ٿو ۽ ماڻهو سُلهائتو بڻجي ٿو پنهنجي اخلاقي ذميداريءَ سان- اِن سلسلي ۾ ڪي وڏا سوال يا ننڍا سوال ۾ ڪونه هوندا آهن. ڇو ته سڀ سوال وڏا سوال هجن ٿا."

* "ڪنهن به خيال، رٿا يا نقشي جي جائزگيءَ جو اظهار ان جي عملي صورت، يعني ان جي افاديت يا عدم افاديت، مان ٿئي ٿو— پوءِ اهو خيال، رٿا يا نقشو زمان، مڪان ۽ اوڪاشي دنيا مان واسطيدار هجي يا ان ڪان ٻاهر جي دنيا سان جيڪا انهن وسعتن ڪان خالي يا بالاتر هجي يا ميجي وڃي."

* "اسان مائٽن، استادن ۽ وڏن کي سدا اهـا سوچ هجڻ گهرجي ته اسين ڪهڙي قسم جا ماڻهو پالي ۽ اُپاري رهيا آهيون؟ برابر ڪڏهن ان ۾ اسين سڦل ٿينداسين، ڪڏهن ان ۾ اسان ڪان اوڻايون رهجي وينديون. پر اسان کي وري به ماڻهو ئي اپارڻا آهن، جيڪي پيار ڪري سگهن، جيڪي ڏک جهيلي سگهن، جيڪي سرجڻهار ٿي سگهن ۽ جيڪي سور ونڊي سگهن، ۽ اهي جيڪي زندگيءَ جي هڪ چڱي رچناتمڪ ۽ نياءَ ڀرئي جوڙجڪ لاءِ وڙهي سگهن— آنهن سان جيڪي روحاني طور خالي ۽ سچا آهن پر آڀي ۽ ايمان ۾ پريل آهن ۽ متل مانگر ميڇن وانگر ڏونهيندا ۽ هر شيءِ کي گهڙڪائيندا وتن ٿا، ۽ پاڻ کي ماڻهن ڪان برتر ماڻهو سمجهڻ ٿا ۽ سڏائين ٿا. اسان کي آهي ماڻهو پالڻا ۽ سُپاري وڏا ڪرڻا آهن جيڪي ماڻهن جي حق ۾ انهن منڪرن کي، انهن ابليسن، قارونن ۽ فرعونن کي آٿي منهن ڏين ۽ انهن جي سچي ماندڻ کي مات ڪن."

* انسان هميشه مستقبل جا خواب لڌا آهن، انهيءَ ئي ڪري سماجي مسئلا ۽ سياسي تضاد جيڪي حل نه ٿيا آهن، ۽ علم، تهذيب ۽ اقتصادي عمل جي سلسلن جا وڌندڙ دائرا ۽ آنهيءَ آهر آنهن تي قابض پوڻ جون وڌندڙ مشڪلاتون ۽ صنعتي، سائنسي ۽

تڪنيڪي ترقيءَ جا اپرندڙ ناپسنديده نتيجا ماڻهن کي مستقبل جي امڪانن تي سوچڻ لاءِ آماده ڪندا رهن ٿا ۽ اهڙن نون نون ۽ بنيادي قسم جي طريقن کي دريافت ڪرڻ لاءِ اتساهيندا رهن ٿا، جن سان موجود توڙي اپرندڙ مشڪلاتن کي جيتي سگهجي ٿو. ۽ اهائي حال جي اٽل تقاضا آهي، جيڪا وري وري ۽ سدائين اسان کي پنهنجو توجهه مستقبل ڏانهن نيڻ تي مجبور ڪري ٿي.“

* ”انسان جيڪو انسان ڏانهن ذميدار آهي، تنهن جو آدرش، اٽل مقصد ۽ سدا جيئري اون اج هيءَ آهي تہ ماڻهن جي وچ ۾ امن، دوستي ۽ قومن جي وچ ۾ برابري ۽ سهڪار هجي.“

* ”انسان سائنس ۽ صنعتڪاريءَ کي وڌائي ٿو، پر ادب ۽ فن خود انسان کي سڌاري ٿو. بي ڪابہ شيءِ ڪانهي، جا آنهن جي جاءِ وٺي سگهي، ۽ ان ۾ ئي ادب ۽ فن جي اڻ-گهٽجندڙ اهميت موجود رهي ٿي — ۽ اها ڳالهہ آنهن تي هڪ وڏي ذميداري پڻ عائد ڪري ٿي.“

*”ڪنهن ماڻهوءَ جي اخلاقي زوال پذيري ڏسي، دل مان درد پريل، نراس دانهن ئي نڪري سگهي ٿي.“

* ”اي جوان، تون جو پنهنجي نوخيز وهيءَ مان نڪري، کهريءَ، تڪليفن پريءَ جوانيءَ ۾ قدم رکي رهيو آهين، سفر ۾ پاڻ سان ڪجهہ کڻ: تون سڀ انساني آتساهہ ۽ آمنگ کڻي نڪر، رستي ۾ اِنهن کي ڇڏي نہ ڏي، ڇو تہ پوءِ اهي تون ڪڏهن ميڙي نہ سگهندين.“

* ”اخلاق جو، اخلاقيت جو، اخلاقيات جو وچهي کان ويجهو سٻنڌ ۽ وڌ کان وڌ تعلق وقت جي سڀ کان وڌ صالح ۽ ترقي پسند خيالن سان آهي.“

* ”عزيز دوست، هن دنيا ۾ اسين آندا ويا آهيون انهيءَ لاءِ نہ تہ تباهہ ڪريون، ناس ڪريون؛ پر انهيءَ لاءِ تہ هر شيءِ کي چڱائيءَ ڏانهن وٺي وڃون — خود اُن شيءِ کي بہ جيڪا ماڻهن

برائيءَ ۾ بدلائي نابود ڪري ڇڏي آهي."

* روح جي قرابت خون جي قرابت کان وڌيڪ اهم آهي، ۽ دک جي آواز ۽ پيار جي سڏ جو جواب سڀني انساني وصفن ۾ هڪ اعليٰ ترين وصف آهي."

* "ڪيءَ وهيءَ جي ڏاڪي تي رسيل ڪو جوان مرد ائين ڏسجي ٿو ڄڻ هو سڀڪجهه وڃائي ويٺو آهي — مائٽ، دوست، زندگيءَ جو ذوق ۽ چاهه — ۽ هن جي اکين مان هن جي فقط بيخيالي ۽ بيزاري بکي رهي هجي، پنهنجي جسماني سالميت ۾ ئي هن کي ڪو ڀروسو نه رهيو هجي، ۽ هن جي وجود مان اندروني هڪ بيوقتي ٿڪاوٽ پٽي ڏسجي — ڄڻ پرانهينءَ ڪنهن درس تان ايندي روح جي ڪنهن سفيد پيريءَ ۾ هو داخل ٿي ويو هجي — ڪا تازگي، ڪا پختگي هن ڄڻ ڏٺي ئي نه هئي — ائين ۽ اهو سڀ هُن مان خاص ڪنهن سبب ٿيو هجي يا نه، پر هن جي پنهنجي اخلاقي زوال ۽ من جي سچائيءَ سبب ته پڪ ئي هُن سان ائين ٿيل هوندو آهي."

* "ماڻهوءَ جي اندر جي دنيا جي ڪوڪلائپ ۽ خسيس پڻي کان وڌيڪ زندگيءَ جي سانحن ۾ ٻيو ڪو سانحو ڪونهي."

* "ماڻهوءَ جي عظيم سگهه آهي سُڪي ٽوٽ ٿيڻ کان هن جو انڪار، يا ڦري هن جو ڪو بيجان قالب يا سانچو نه ٿي وڃڻ ته جيئن دنيا جي حماقتن ۽ سڪٿاين جي پٽلن ڏاهڻ تي ئي پاڻ کي وڃائيندو نه رهي. هر انسان ڄمندي خالق آهي ۽ هر ڪنهن کي پنهنجي ميدان ۾ تخليقي طور ڪم ڪرڻ کپي — ته جيئن جو ڪجهه بهترين هن ۾ هو، آهو هُن جي وڃڻ کان پوءِ به باقي رهي."

* ڇا، انسان ئي سياست جو موضوع ۽ مقصد نه آهي؟ جڏهن اسين نوجوانن کي آتساهيون ٿا ته زندگيءَ ڏانهن هو تعميري رويو رکن، ته اهوئي ته اعليٰ سياست جو سچو موضوع آهي، آنهن کي سياسي عمل ۾ شامل ڪرڻ جي اهائي ته هڪ ڪوشش آهي."

* "جيڪو شخص ماضيءَ کي ياد نٿو رکي، آهو نہ فقط ذهن کان محروم پر احسان جي شعور کان پڻ خالي آهي."

* "اسين نہ تہ پيو پلا ڪير سياسي مسئلا ڪولي نوجوانن جي آڏو رکندو— انهيءَ لاءِ تہ هو ڪره ارض جي ۽ پنهنجي ديس جي تقدير تي ڪجهہ سوچين."

* "اسين پڙهندڙن کي سڀ کان اول، ڇا ٿا ڏيڻ گهرون؟

"سڀ کان اول— ڄاڻ، معلومات. سچي ڄاڻ رکندڙ ماڻهو وڏيڪ ڀوڙو ۽ نابين نٿو رهي، هن جو ميڄالو ڪم ڪري ٿو. انهيءَ ڪري ئي اسين سنڌن ۽ دستاويزن جي تلاش کي ايتري اهميت ڏيون ٿا."

* "اسين پنهنجن پڙهندڙن سان احوال ڪرڻ گهرون ٿا— خاص طرح نوجوانن سان: ڇوتہ هو سياڻا آهن، ذهين آهن، پنهنجي ڳالهہ ڄاڻن ٿا، خوش مزاج آهن، انساني عيب ثواب جي ڪمين بيشين کي تسليم ڪن ٿا؛ ويساهہ گهاتي، بزدلي، بي ايماني ۽ دولاب جهڙين بڇڙاين کان پري ڀڄن ٿا. اسين سندن آنهن خصلتن جو قدر ڪريون ٿا— ڇاڪاڻ تہ دنيا کي، اسان جي سماج کي، فضيلت ۽ سياڻپ جي ضرورت آهي. آنهن خصلتن سان هٿياربند ٿي، اسان جا نوجوان بديءَ جي خلاف جنگ ۾ ڀهوينءَ صف ۾ بيهي وڙهن ٿا. هڙا نيڪيءَ، اعتماد ۽ سچائيءَ جا پتلا ئي اسان جي ماڻهن کي شيهي وانگر ملائي هڪ ڪري بيهاريندا— ۽ جي ائين ٿيو، تہ اسان جي ڪوشش ۽ اسان جي محنت ڄڻ ساب پيئي ۽ ڪامياب ٿي."

* "سچ کان مٿي ڪابہ شيءِ ڪانهي، ۽ ماڻهوءَ ۾ چڱائيءَ جي ايڏي وڏي جا طاقت آهي، هر ڀيءَ طاقت کان وڏي طاقت، انهيءَ ڪري سچ وڏي ٿو ۽ پڇي راس ٿئي ٿو— ماڻهوءَ جي بشريءَ دل ۾ بہ— بشرطيڪ آن جي چوار ۾ سچ جي چڻنگ اجهامي نہ ويئي هجي."

* ”آءٌ محسوس ٿو ڪريان تہ اسان جي دؤر ۾ سياسي جدوجهدن کان هٽي پري ٿي ويهڻ هڪ وڏو انساني ڏوهہ آهي.“

* ”ادب جو اعصابي مرڪز ماڻهوءَ جي اخلاقي اصولن جي تلاش آهي — هن جي آجپت روح جي تلاش، اندر جي تنگيءَ خلاف هن جي بغاوت جي تلاش، چڱائيءَ جي اٽل ڪاميابيءَ ۾ هن جي ايمان جي تلاش.“

* ”جڏهن سڀ اخلاقي قوتون ماڻهوءَ ۾ جاڳن ٿيون، تڏهن هن جو ذهن اڳتي وڌي ٿو، ۽ پيار ۽ کھل وڌي هن جون سڀ کان اعليٰ انساني صلاحيتون بنجي پون ٿيون.“

* ”انساني زندگيءَ ۾ پيار کان اوچي ڪا شيءِ ڪانهي. ’پيار‘ جو لفظ سڀني ٻولين ۾ سڀ کان زياده سگهارو، سڀ کان زياده دلپسند لفظ سمجھيو وڃي ٿو. پيار انساني لاڳاپن جو نچوڙ آهي، سنگ آهي، روح آهي. اهو ماڻهوءَ کي جادوءَ جهڙو اتساهہ ڏئي ٿو. سڀ کان پهرين ۽ سڀ کان اڳ، اهو نئين زندگيءَ کي ابتدا بخشي ٿو.“

* ”انسانن جو هڪ نسل گذري ٿو وڃي ۽ ٻيو نسل اچي ٿو، پر پيار هڪ سدا جيئرو سنڌ آهي، ۽ اهو انسان ذات جي سڀني نسلن کي ڳنڍي هڪ ڪري ڇڏي ٿو.“

* ”هر شيءِ ۾ ۽ هر هنڌ اسان کي صاف گوئيءَ ۽ پوريءَ ديانتداريءَ سان پنهنجي جوان نسل کي هڪ خيال سان، هڪ خبر کان، واقف رکڻو آهي: اوهان جي آڏو وڏي هڪ جاکوڙ، وڏو هڪ ڪشالو موجود آهي.“

* روشنيءَ جي مشعل، جيڪا اڄ اسان جي هٿ ۾ آهي، اسان کي انقلابين، عالمن ۽ سائنسدانن، ۽ شاعرن وڏي هٿ ۾ ڏني آهي — جيڪي ڏاها ماڻهو هئا، ۽ چڱا ماڻهو هئا — ۽ هو آنهيءَ ڪري ڪاهوڙي ٻڌيا هئا، جو ڪين عقل جا ۽ نيڪيءَ جا آدرش بچائڻا هئا. هو نلها ڪاهوڙي نہ هئا: پر هو ماڻهوءَ جي سک ۽

ماڻهوءَ جي خوشيءَ ۽ خير جا ڪوڙي ۽ جهونجهار هئا.“

* ”نرملتا، کهل ۽ چيتنتا (حسيت) کي ڪڏهن ’ارادي جي هيٺائي‘ نٿو چئي سگهجي. اڄ جي گهٽ-روپي ۽ چنچل دنيا ۾، جيڪا سدا بدلجندي رهي ٿي، اسان کي اهڙن ماڻهن جي ضرورت آهي، جيڪي سنا، کرا ۽ سچيتا اسريل هجن— جن ۾ خيال جي پختگي ۽ اخلاقي جرئت هجي، ۽ جن جون دليون دک-چانڊاڻ ۽ سڏ اونائيندڙ هجن—اهڙيون دردمند ۽ پڇي پوندڙ ’جهڙيون انساني دليون شايد اڳ ڪڏهن نه هيون.“

* ”اسان جو زمانو دنيا جي هڪ سڄيءَ پڇيءَ ۽ سڀ تي محيط انقلابي ڪاياپلٽ جو زمانو آهي— آهو هڪ زمانو جڏهن ماڻهو هڪ اصلي ۽ لازمي نئين عالمي نظريي ۽ زندگيءَ جي هڪ نئين فهم ۽ نئين ادارڪ جو اعلان ڪري رهيو آهي.

* ”انعام ڪمن لاءِ آهن، پر ڪم انعامن لاءِ نه آهن. سڀ سنجيده ڪم، جن سان يا جن جي ڪري دنيا هلندي رهي ٿي، انهيءَ لاءِ ڪونه ڏنا ڪيا وڃن ته وڏائي ٿئي، واڪاڻ ٿئي يا پوڄا ٿئي. وڏائي پوءِ ڀي ٿئي، ۽ تسليميءَ ۽ احسانمنديءَ جي سوٽ به پوءِ ٿي اچي- انهيءَ لاءِ جيڪو حوصلي ۽ همت پريءَ انسانيت جو مثال قائم ڏو ڪري.“

* ”ڪي ماڻهو چوندا آهن: مون کي ڪو ڀانئين يا نه ڀانئين، پر مون کان هن کي ڏجڻ گهرجي- بس!

”جيڪي ماڻهو انهيءَ سادي ۽ ٺوٺ نسخي ۾ اعتقاد رکن ٿا تن کان تحقيق ماڻهو ڏجن به ڏا، پر آهي سڀ ڏڪاريا به وڃن ٿا. ڪنورتا جي جواب ۾ ڪڏهن به عزت يا پريم ڪونه ڏو ملي، ۽ ڀپ جيڪو ڪنورتا جا ڳاڻي ٿي سو به سدائين نٿو رهي، آهو گذريو وڃي، چاڪاڻ ته ماڻهو ڀپ ڪندي ڪندي ٿڪجي پون ٿا. پر ڪنهن جي سچتا کان، ڪنهن کي ڀانئڻ کان ڪنهن جي عزت ڪرڻ کان ڪو به ڪڏهن ڪونه ڏو ٿڪجي.“

* ”هڪ سچو استاد، ڪاريگر يا ماهر پنهنجي برتريءَ سان ڪنهن کي به ڪڏهن گهٽ ڪونه ٿو ڪري. آن جي بدران هو ٻين ۾ ڪانئس گوءِ کڻڻ جي خواهش اڀاري ڏي، رواجي سطح کان مٿي اڀرڻ جي، پاڻ ۾ نون ممڪنات جي دريافت ڪرڻ جي.“

* دنيا ۾ خودپسنديءَ جهڙي، خودخوابيءَ جهڙي هولناڪ شيءِ ٻي ڪانهي. سنجيده زندگيءَ، حيرتناڪ زندگيءَ جو سچو جوهر اِنهن لفظن ۾ چڪيل آهي. پنهنجي پاڻ کان ناراضگي ئي اڪيلي شيءِ آهي، جا روحن کي ڏونڌاڙي ٿي- جيڪي فطرت جا باڪمال عطيا آهن. ۽ انسان جي ترقيءَ ۾ روح جون ڪي حدون ۽ ڪي ڇيهه ئي ڪونه آهن.“

* ”ڪنهن ماڻهوءَ جي اصل وٽ اِن مان ڪانه ٿي مقرر ٿئي ته هن ۾ ڪيترو انيڪ چڱن گڻن جو آهي پر هن جي ڪم مان مقرر ٿئي ٿي؛ آن ۾ هن جي مهارت مان، آن ۾ هو ڪيترو آتساهه وٺي ٿو تنهن مان. آءٌ سمجهان ٿو ته هر زبان ۾ سڀ کان وڌيڪ عزت ڀريا جيڪي لفظ آهن تن مان هڪڙو لفظ آهي ’استاد‘ ’ڪاريگر‘، ’ماهر‘، جيڪو ئي عزت ۽ قدر جي علامت به ليکجي ٿو.“

* ”ڏپ جي بنياد تي ڪو به اختيار يا ڪا به حاڪمي قائم نٿي ٿئي. ماڻهن جي وچ ۾ ڏپ جو تعلق سڀ کان وڌيڪ غير فطري شيءِ آهي ۽ سڀ کان وڌيڪ مشڪل به. ٻن استادن جي وچ ۾ جن مان هڪ کان شاگرد رکو ڏجن ٿا ۽ ٻئي کان ڏجن ٿا ته ناراض نه ٿي پوي، ٻئي نمبر وارو استاد بهتر ماڻهو ليکي سگهبو.“

* ”جيئن خيال ماڻهن کان ٻاهر وجود نٿا رکن تيئن ماڻهو به خيالن جي ٻاهر وجود ڪونه ٿا رکن.“

* ”ماڻهوءَ لاءِ لازم آهي ته اڳتي وڌڻ لاءِ هن جي آڏو ڪو آدرش هجي، ڪو اعليٰ مقصد هجي— يعني هر آن ماڻهوءَ

لاءِ، جيڪو هوا جي رخ سان ڏڪڻ اڳتي کو نه ٿو وڃي، پر شعوري طور پنهنجي وجودکي وس ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. در اصل ڪو به وجود ثابت قدميءَ کان سواءِ ناممڪن آهي، ۽ ماڻهوءَ لاءِ سڀ کان وڏي ثابت قدمي ڪنهن اعليٰ مثال جي قوت سان ئي هجي سگهي ٿي، جنهن جي پيروي هو پوري يقين سان ڪري، ۽ نه محض ڪنهن حڪم يا فرمان هيٺ."

* "منهنجو عقيدو آهي ته نراسائي، بي همٿي ۽ البيلائي ماڻهوءَ تي حاوي تڏهن ٿين ٿيون، جڏهن اخلاقي مثال هن جي ذهن کان اوجهل ٿين ٿا، ڪو فڪري جهلو هن وٽ نٿو رهي، جڏهن ڪنهن ۾ هن جو ايمان نٿو رهي؛ ۽ پنهنجن عملن جي هو پين جي عملن سان تورتڪ نٿو ڪري."

* "اوچو سڪون، جيڪو خوشيءَ جو بدل آهي، آهو شعور آهي، آهو احساس آهي، ته تون اهڙن ماڻهن جي وچ ۾ وينل آهين، جن جي عملن ۽ راين مان تون زندگيءَ جي جدوجهد لاءِ سرت ۽ سگهه حاصل ڪري سگهين ٿو."

* "اسان جا امنگ ۽ آدما، ۽ اسان جي سچي جا ڪوڙ اسان کي اسان جي وڏن کان ورثي ۾ مليا آهن."

—

نيو فيلڊس جا جلد شايع ٿيندڙ ڪتاب

٠١ قيدياڻيءَ جون اکيون ۽ چنڊ	نورالهديٰ شاه
٠٢ اوهريا جي عميق ڏي (سفرنامو)	الطاف شيخ
٠٣ وهڻ مون نہ وڙاءُ	رسول بخش پليجو
٠٤ سنڌي ادب جو مختصر جائزو	اڪبر لغاري
٠٥ ڪتين ڪر موڙيا جڏهن (ڀاڱو پهيو)	شيخ اياز
٠٦ ڪوٽ لکپت جو قيدي (ڀاڱو ٢)	رسول بخش پليجو
٠٧ شيخ اياز جو چونڊ ڪلام	نور محمد
٠٨ رد ڪيل ڪهاڻيون	امر جليل
٠٩ ننڊ وليون (شاعري)	شيخ اياز
١٠ سورج مکيءَ سانجهه (شاعري)	شيخ اياز
١١ ارائونڊ دي ورلڊ (سفرنامو)	الطاف شيخ
١٢ اندر جنين آڳ (سفرنامو)	ماهتاب محبوب
١٣ گرپ وتي (ناول)	نورالهديٰ شاهه
١٤ منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو	لوڪرام ڏوڏيجا
١٥ ديسي آڏاڻو پرديس (سفرنامو)	آدمخان لغاري

نيو فيلڊس جا تازا شايع ٿيل ڪتاب

٠١ ورهاڱي جو ورجاءُ	ماهتاب محبوب
٠٢ ڪتين ڪر موڙيا جڏهن	شيخ اياز
٠٣ پاپ ۽ پيڙا (ناول)	رشيد ڀٽي
٠٤ خبرون ڪيڙائن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ
٠٥ الودائي گيت (شاعري)	شيخ اياز
٠٦ دل جي دنيا (ڪهاڻيون)	امرجليل
٠٧ پسي ڳاڙها گل	رسول بخش پليجو
٠٨ رهجي ويل منظر (ناول)	طارق عالم ابڙو
٠٩ ٽڪرا ٽٽل صليب جا ۽ واڻون ڦلن ڇانئيون	شيخ اياز
١٠ ڪربلا (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهه
١١ ڪوٽ لکپت جو قيدي (ڀاڱو پهريون)	رسول بخش پليجو
١٢ خط، انٽرويو، تقريرون	شيخ اياز

نيو فيلڊس جا جلد ختم ٿيندڙ ڪتاب

جن جو ٻيون يا ٽيون ايڊيشن نڪتو آهي

۰۱	اونداهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)	آغا سليم	۴۵/-
۰۲	سڌارٿ (ناول)	هرمن هيس	۲۰/-
۰۳	ماڻهو سمونڊ جو (سفرنامو)	الطاف شيخ	۵۰/-
۰۴	سورج هيٺان مرجهايل (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	۳۰/-
۰۵	آزادي خاطر (ڪهاڻيون)	مترجم: سنڌ جا وڏا اديب	۳۵/-
۰۶	ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	۴۰/-
۰۷	همه اوست (ناول)	آغا سليم	۳۵/-
۰۸	اڌورا ماڻهو (ڪهاڻيون)	سراج	۲۵/-
۰۹	ساهيوال جيل جي ڊائري	شيخ اياز	٦۰/-
۱۰	مرڻ مون سين آءُ (ناول)	سراج	٦۰/-
۱۱	ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون	شيخ اياز	۵۵/-
۱۲	جلاوطن (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاه	۵۰/-
۱۳	منهنجو ڏس آسمان کان پڇو (ڪهاڻيون)	امرجليل	۴۰/-

پڙهندڙن لاءِ خوشخبري

نيو فيلڊس اداري جا ۲۰ يا ۳۰ کان مٿي ڪتاب گهرائڻ تي ۳۳٪ رعايت. ۱۵ ڪتابن تي ۲۵٪ رعايت. ۱۰ ڪتابن تي ۱۵٪ رعايت. ۽ ۵ ڪتابن تي ۱۰٪ رعايت ڏني ويندي. ۳ ڪتاب يا ۵۰ رپين کان گهٽ ڪتابن جي آرڊر جي تڪميل نه ڪئي ويندي.

سنڌي ادب جو مختصر جائزو

(سي-ايس-ايس ۽ پي-سي-ايس لاءِ)

— مقابلي جي امتحان ۾ ويهندڙ اميدوارن لاءِ هڪ انمول ڪتاب، جيڪو بلڪل سليبس جي مطابق لکيو ويو آهي. جنهن ۾: سنڌي ٻولي جو بڻ بنياد، سنڌي ادب جي تاريخ، هاڻوڪن توڙي اڳوڻن شاعرن جي ڪلام جو جائزو ۽ ادب جي سڀني اهم صنفن جي ارتقائي تاريخ جو تفصيل سان جائزو ورتو ويو آهي. (جلد شايع ٿيندو)

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جا شايع ٿيل ڪتاب

٠١	بين الاقوامي قانون ۽ تنظيم	فيروز احمد	(ختم ٿيل)
٠٢	جيل ۾ ٢٢ مهينا (ڀاڱو ١)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٠٣	اڌ ملاقات (خط)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٠٤	جيل گهاريم جن سان	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٠٥	جيل ۾ ٢٢ مهينا (ڀاڱو ٢)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٠٦	زندگيءَ جو تنها مسافر (ڪهاڻيون)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٠٧	٤- مارچ ۽ سنڌي جوڌا	—	٢٠/-
٠٨	بهترين ڪهاڻيڪارن جون بهترين ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
٠٩	اونداهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)	آغا سليم	٤٥/-
٠١٠	رات منهنجي روح ۾	غلام نبي مغل	(ختم ٿيل)
٠١١	٣٠ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ١)	—	(ختم ٿيل)
٠١٢	ٽڏا چپ (ڪهاڻيون)	ايشور چندر	(ختم ٿيل)
٠١٣	وايون وڻجارن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٠١٤	٣٠ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٢)	—	(ختم ٿيل)
٠١٥	بندر بازاريون (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٠١٦	شڪليون (خاڪا)	عبدالقادر جوڻيجو	(ختم ٿيل)
٠١٧	يادگار ڪهاڻيون	مختلف ڪهاڻيڪار	(ختم ٿيل)
٠١٨	لين دنيا جون ڪهاڻيون	وليرام ولڀ	(ختم ٿيل)
٠١٩	عظيم ڪهاڻيڪارن جون عظيم ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
٠٢٠	دل اندر درياءُ (ڪهاڻيون)	مدد علي سنڌي	(ختم ٿيل)
٠٢١	دل جو بندر (ناول)	ائورل آئيوبس/نصير اعجاز	(ختم ٿيل)
٠٢٢	رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حسن	(ختم ٿيل)
٠٢٣	درد جي خوشبو (ناول)	قاضي خادم	(ختم ٿيل)
٠٢٤	ڪنهن سان سور سليان	مرتب: فيروز احمد	(ختم ٿيل)
٠٢٥	فڪر جي آزادي	آسٽيفن زوبگ/ابراهيم جويو	(ختم ٿيل)
٠٢٦	منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٠٢٧	غلامن جو بيڙو (ناول)	ايرڪ ڪاربر/دوست محمد پٽي	(ختم ٿيل)
٠٢٨	سي ٿي جوين ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)

٢٩.	عاشي (ناول)	هينري رائڊر هئگرڊ/فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٣٠.	سي ٻيڙيون رکين ٻاجهه سين (سفرنامو)	الطاف شيخ	-/٢٠
٣١.	سڌارٿ (ناول)	هرمن هيس/فضل احمد بچاڻي	-/٢٠
٣٢.	جپان رس (ڪهاڻيون)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٣٢.	روح جي ڪُولا (ناول)	مترجم: فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٣٤.	درد جا ڏينهن، درد جون راتيون	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٣٥.	سانباهو سمونڊ جو (سفرنامو)	الطاف شيخ	-/٥٠
٣٦.	سورج هوندي مرجهايل (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	-/٣٠
٣٧.	آسيه (ناول)	هينري رائڊر هئگرڊ/فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٣٨.	قلندر (ڪهاڻيون)	قرت العين حيدر/مدد علي سنڌي	(ختم ٿيل)
٣٩.	الطاف شيخ جي نوٽبڪ تان	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٤٠.	سزا جا سک	آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٤١.	بهترين سفرناما	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٤٢.	للڪار (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
٤٣.	ڏکل سريت (ڪهاڻيون)	البرتو موراويا/وليرام ولڀ	(ختم ٿيل)
٤٤.	لنڊن تائين لفٽ (ڪهاڻيون)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٤٥.	تصوير جو خون	آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٤٦.	حليم شو	حليم بروهي	(ختم ٿيل)
٤٧.	ٻارن جون آکاڻيون	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٤٨.	سپون	خليل جبران/فضل احمد بچاڻي	-/٢٥
٤٩.	سفر يورپ جي ڊائري (سفرنامو)	قاضي عبدالمجيد عابد	(ختم ٿيل)
٥٠.	آزادي خاطر (ڪهاڻيون)	مرتب: فيروز احمد	٠/٣٥
٥١.	چانديءَ جون تارون (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	(ختم ٿيل)
٥٢.	مس سدا بهار چنبيلي (ناول)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٥٣.	پيار ڪهاڻي (ناول)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
٥٤.	نيڪرو عشق ۽ بغاوت	ڪرسٽوفر نڪول/نصير اعجاز	(ختم ٿيل)
٥٥.	شرم ٻوٽي (ناول)	گوبند مالهي	(ختم ٿيل)
٥٦.	اکيي اڻ هياس (جلد ١)	فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٥٧.	ٻره ڪان ٻهرين (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	(ختم ٿيل)